

ٻن جو شري اٿس. لعل ڪلنائي، جو هيٺ ۶۲ ورهين جو ٿيندو، سو ۱۹۲۱ کان آزاديءَ جي هٿيل ۾ آيو. هو ۱۹۳۰ ۾ انجيري کالي جي نوڪري ڇڏي هٿيل ۾ گهڙيو ۽ کيس ٻه دفعا جيل جي سزا ملي. هو ٻن کانگريس ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري به رهيو. ۱۹۴۲ بعد ڪراچي ۾ چرغا سنگھ جي نوڪريءَ ۾ هو ۽ ۱۹۴۷ ۾ ٽوڙي هليو آيو، جتي اڃا سماجڪ سبوا پيو ڪري. مياڻين جي ڪاڪي اميداس جو سوت شري روپنڊ پرنالراءِ ۱۹۳۲ جي هٿيل ۾ حيدرآباد مان جيل وٺو هو. کيس ساڍا چار مهينا سزا ملي هئي. هو هٿيل سڪندر آباد ۾ رهي ٿو. وڌاري جيون ڪان کادي پهريندڙ آهي. سندس پٽي شروعاتي گروپي ٻائي ٻڻ ٿري. هٿيل ۾ ڀاڱو ورتو هو.

ڀڄاڙيءَ ۾ اسان آزاديءَ جي آندولن ۾ ڪم ڪندڙن جو جيڪو سڪيپ احوال ڏنو آهي، تنهن مان پالڪ سمجهي سگهندا ته نوابشاه ضلع ۾ هلندڙ هٿيل ۾ اهڙا نمنا وارا Missionary Type ڪم ڪندڙ ٻڻا آهن، جي. اڄ به آزاديءَ ۽ سماج شعرا جا علمبردار آهن.

”جهڙو هوندو“

س ۽ گذريل ۲۵ سال به لوس ڪم ڪندو رهيو

هي.

شري گوري شڪر ٽنڊه آدم جو ڪانگريس
ڪم ڪندڙ بنگلور ۾ پنهنجي ڌنڌي کي وڃي لڳو

آهي.

شري ناري گرسپاڻي بمبئي پنچايت فيڊريشن ذريعي
پرشارئين جو ڪم ڪري رهيو آهي ۽ اڪل ڀارت ڪانگريس
ڪاميٽيءَ جو ميمبر آهي.

ڊاڪٽر اڌارام، جو ننڍي هوندي کان آزاديءَ جي
هلچل ۾ پختو شيواڌاري رهيو ۽ شري شيوارام گنگارام
گانديجيءَ جا اهڙا ٽي ٻڪا پيروڪار رهيا آهن، جو جڏهن
باپو جي ۳۰ جنوري ۱۹۴۸ تي نرواڻ ٻڌي پائو، تڏهن
ٽنڊه آدم ۾ ٻلاڪ هال، جتي گهڻا پاڪستان جا
مسلمان اچي ڪٺا ٿيا هئا، اتي هيڙ ۾ باپو جي
کي شرڌانجلي ارڀت ڪيائون ۽ ساڻس گڏ پاڪستانين
ڏينھان تي شوڪ جو ٺهراو پاس ڪيو. ڊاڪٽر پاڪستان
ٿيڻ بعد به هارموليم ڳچيءَ ۾ وڃي ڏيپار جن ۽ ملڪن
(ساهتيءَ) ۾ سرگس ڪڍي پرچار ڪري آيو،
جيتوڻيڪ هو ان وقت سرڪار جي نوڪريءَ ۾
هو. هيٺ هن ٻڌو ڏي ۾ گهر ٺاهيو آهي ۽ گجرات جي
ڪنهن ڳوٺ ۾ ڊاڪٽري پيو ڪري.

شري ڪوڙومل ٿورمل نوشهري جو ڪم ڪندڙ
ٿرودي مان ”سنڌي گزيت“ هفتوار اخبار ڪڍي
رهيو آهي.

شري اتر چند چندرام ٽنڊه آدم جو ڪم ڪندڙ
حيدرآباد دکن ۾ پنهنجي ٽنڌي سان گڏ سرودنه وارن
جو ڪم ڪري رهيو آهي.

شري ڪهولرام ٿانواڻي هالاڻي وارو هيئر پنهنجي
ٽنڌي مان فارغ ٿي بئراجڙهه ۾ اچي ويٺو آهي، جتي
سندس وڏو پٽ اسٽيٽ بئنڪ ۾ آهي. ڪهولرام اڃا
راڄپوتي ڪيتر ۾ آهي ۽ ڪالگريس مرڪز اڃا به ڪائس
صلاح ۽ ڪم وٺي رهيا آهن. شري دولهه نول شاه
وارو هتي ڪمونسٽ پارٽي ۾ اچي ڀرتي ٿيو ۽
بئراجڙهه ۾ ڪم ڪري رهيو آهي.

شري روهي ٿانواڻي ۽ شري ديرو ٿانواڻي ٻئي لاڳورو
۾ ڪم ڪري رهيا آهن. هنن ٻنهي نعلهي ڪيتر ۾ ڪاٺي
ڪم ڪيو آهي. پراون نه هاء اسڪول جو پرنسپال
آهي. پوراڻن هيئر ان ڳالهه ڏانهن به ڌيان ڏيو ٿو
نه سنڌي پنهنجي لاءِ سٺا گهر ٺاهين.

گوب، جنهن ۱۹۴۲ ۾ جيل ٽالرا شروع ڪئي هئي،
سو هاڻي لاڳورو ۾ ٽيڪٽري ڪري رهيو آهي.
شري ادبورا شري وٽا ٻاوي جو ٻڪو شش
رهيو آهي ۽ ڪٽيالا ۾ ڪيت ئي آشرم ڪڙو ڪيو

جستتا ڪم ڪندڙ ساڻي اٿس. شري هونجند بدلاڻي
 ٻڌه آدم جو به اُتي سڙو وڌي جو ڪم پيو ڪري.

شري ميارام، جو سنڌ ڪانگريس ورڪرس سمٽيءَ
 جو خزانچي ٿي رهيو هو، سر هيٺر سڀ ڳالهه کان فارغ
 ٿي دهليءَ ۾ ويٺو آهي.

شري آسود وٺل شولاڻي هيٺر دهلي ميٽرو پوليتين
 ڪائونسل جو مينبر آهي. نواب شاه ضلع جي ڪم
 ڪندڙن ۾ عمر جي لحاظ کان ننڍو آهي، پر پرشار ٿين
 ۾ ٽنڌي سان گڏ ڪارائتو سماجڪ ڪم ڪري رهيو
 آهي. هو سڙو ڀارت سنڌي اولي ساهتي، ڪلا وڪاس
 سمٽيءَ جي سيڪريٽريءَ شري جيوت لعل خيرامداس سان
 گڏ خزانچيءَ جو پڌ سنڀالي رهيو آهي.

الپاس لگر ۾ شري نيرند رام وشمداس سان گڏ سڙو شري
 جيتند راءِ، جيوت گاجرا ۽ شريمتي شڪنتلا ڪم ڪري
 رهيا آهن. شري نيرند رام هيٺر ڪوبه پڌ گرهڻ ڪونه
 ٿو ڪري، پر وٽس ئي ڪانگريس ۽ سماجڪ ڪم ڪندڙ
 صلاح لاءِ اچن ٿا ۽ هو اڃا پاڻ ئي اڃا جوابداري سمجهي
 ٿو ته الپاس لگر جا باقي رهيل مسئلا به حل ڪرائي
 ٻڌي.

شري جيتند راءِ، جو ساري عمر قومي ڪندڙ رهيو
 آهي اڄ تائين ان جيون دائي آهي. سندس ڳڻپ الپاس ل
 ۾ آهي.

هندستان ۽ هندوآسي اخبارن کي هن اوج تي رسائڻ ۾
شري هيرالڊ ڪم ڪندڙ ۽ هن جو وڏو جٽ رهيو آهي.
هو شري ميلهارام وانگر لوس ڪاري ڪندڙ ماڻهو آهي.
مسٽر وڊي ڪان وٽن واپس آهي.

شري ڪيمڊن هالاڻي جوڌپور ۾ سماجڪ شعرا جو ڪم
ڪري رهيو آهي. هن پارٽي ۾ اڇڻا بعد لرواسين کي
وسائڻ لاءِ چڱي ڀاڱ پتوڙ ڪئي هئي.

شري ساڌورام هالاڻي، جو واپاري آهي، سو
پراڻي ۾ ڪم ڪندو رهي ٿو ۽ هيٺو به قومي سنڌين
۾ شهوا جي لحاظ کان هتي رهي ٿو.

شري مينادور ڏانواڻي شهدادپور وارو سڪندر آباد
۾ اخبار، نويس ۽ سماجڪ ڪم ڪندڙ آهي. شري
جوتنارام ولسڪاڻي هالاڻي وارو به ان طرف رهي ٿو.

شري سنداس پنهورمل ارشهری وارو پراڻي ۾ رهي
ٿو ۽ پنهنجي ڌنڌي کي وڃي لڳو آهي.

دهليءَ ۾ نوابشاه ضلع جا ٽي برک ڪم ڪندڙ
سر شري آسنداس موشالڊاس، ميسارام جهڙا ۽
آسودومل شولاڻي رهن ٿا. ٽنهي واپاري آهن. شري
آسنداس، جو ڪڇ ۾ سنڌين جو گهر اڏڻا ٿو چاهي،
سو ڌنڌو بيت کي ڏئي آديپور وڃي واپس آهي ۽
سنڌو ڪاروبارشن جو Working مئنيجنگ ڊائريڪٽر ٿي
ٻيو ڪم ڪري. گانڌيڌار کي اڏڻا ۾ ”دڪانل“ جهڙا

شري هرومل، جو هڪ پهرين چار سال کانگريس
 ڪم ڪندڙ هو، سو الور ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ ڪم
 پيو ڪري ۽ راجستان ڪسان سپا جو پريزيڊنٽ آهي.
 انهي نائي رشيما مان ٿي آيو آهي ۽ هاڻي اوڀر جرمنيءَ
 ۾ ڪنسان ڪار به جو اڀياس ڪرڻ لاءِ وڃڻو آهي. هرو
 هينئر الور ۾ ڪٽنب سان گڏ ٽن ايڪڙن جي باغ ۾ گهر
 اڏي ويٺو آهي ۽ وڏي اساهه سان پيو ڪم ڪري
 هتي. کيس ٻه ٽي دفعا جيل به وڃڻو پيو آهي.

ڊاڪٽر بولچند ڪلناڻي، جو گهڙي اشرف جو مئنيجر
 هو ۽ ڊيوڳڙهه (مداريا) ضلع اڏپور ۾ اچي وسيو،
 سو ڊيوڳڙهه ۾ ئي ڊاڪٽري ڪري رهيو آهي. شروعات
 کان پاڻ ۽ سندس پٽن جي شريعتي اندر ڊيوڳڙهه
 ميونسپالٽيءَ جا ميمبر ٿي رهيا آهن. شري بولچند
 ڇهه سال پريزيڊنٽ به ٿي رهيو آهي ۽ پنهنجي ايامڪاري
 ۾ ڊيوڳڙهه، جو ۱۲ هزار آدمشماري ۽ جو ڳوٺ آهي، ان
 ۾ اڇلي به وجهائي اٿس ۽ Water works به چالو ڪرايا
 اٿس. پڪا رستا به ٺهرايا اٿس، جهنگوري ڊيوڳڙهه
 جو ايڏائي هزار فوٽ اوچائيءَ تي پرڻ ٿي اڏيل هڪ
 سڙو ۽ سٺو شهر ٿي پيو آهي.

شري مانسنگهه چوهڙهل، جو ستر ورهين، جو ٿي ويو
 آهي، سو شروعات کان بهنجيءَ جي هندستان اخبار جو مئنيجر
 ٿي رهيو آهي ۽ ”هندواسي“ جو سهپادڪ به آهي.

چو سڀاڌڪ آهي ۽ شيوا ڪاريه به لڳو ٿو رهي.

شري نارائڻڌاس ڌنجاڻي ۽ سندس سائڻ شريماتي رڪمڻي
ڏاڍي نه ۱۹۴۲ کان تعليم جي ڪم ۾ ڪم ڪري رهيا
آهن. هينئر پڻي ماستري ڪري رهيا آهن. هنن ننڍهه آدم
به نه هراجن جي چڪي شيوا ڪئي هئي.

شري برهمانند ڌنهارجن وارو اجهير به گالڙي بهاس
کولي ويٺو آهي.

انهن کانسواءِ سڙو شري ڌارمل مينارام، کلومل گوناڻي،
وڻرومل ٽهلياڻي، بهاس ۽ بهرواڻي، ليلا رام چتوڙ
۽ ڏاڍي ڪرشناڌاري اڃا به اجهير ۾ ڪم ڪري
رهيا آهن.

حڏپور به مون سان گڏ سڙو شري شيوارام گنگارام،
هولڊراج راجههواڻي ۽ چندر پرڪاش ڪم ڪري رهيا
آهن. شري شيوارام هينئر راجا-رامڻي (بهاس) مع
وارن سان گڏ ڪم بهو ڪري. شري هولڊراج بهههجي
ڌنڌي سان گڏ راجههجي ڪم به پيو ڪري. سندس ڀيڻ
ڏاڍي راجههواڻي نه آهي. اڳ بهاس ڪري وارا بهاري
جي سرود نه ڪم ٿو ڪارائو ڪم ڪري رهي آهي
۽ ٽن ٻين پيڙن سان گڏ ساري هندستان جو پتڌل دورو
ڪري رهي آهي. هوءَ خاص ڪري پيڙن به ڄاڻوڻا آڻڻ
جو ڪم پڻي ڪري. هوءَ هڪ ڪارائتي ڪم ڪندڙ
لاهن ٿي آهي.

وڏو ڪم ڪندڙ - نواب شاه ضلع جا ڪافي ڪم
ڪندڙ، جي اجاڻ ۾ اچي ٿو آهي، جي راجپوتي ۽ سماجڪ
ڪم ۾ پاڻ وٺي رهيا آهن، سي آهن سر قشري پريڊاس ۽
ديپچندر. هو اعليٰ، ساهتيه ۽ ٻين ڪيترن ۾ شروع کان وٺي
ڪارائتو ڪارڊ ڪندا رهيا آهن. هن وقت ”سڌار سڀا“
جا سرگرم ڪم ڪندڙ آهن، جا سڄي پارٽي ۾ سڌين
جي هڪ برگ سنسٽا آهي. ان جي سابع هيٺ غريب
وڌوائن، بيمارن، وڏيارين ۽ وچولي درجي وارن جي
لاڙائي ٿيڻ جا ۲۲ ڪارڊ هلي رهيا آهن. هيءَ سنسٽا
چوڪرڻ جو اسڪول، ناري شالا ۽ ٻيو ڪجهه ٺاهڻ لاءِ آشرم
به هلائي رهي آهي.

انڪانسواءِ ماهوار روحاني رسالو ”آلم و روشن“ ۽
ڦلواڙي عربي سنڌي ۽ ٻارن لاءِ ۽ ديوانگري سنڌي ۽
ٻن ٻين وڏن لاءِ رسالو هلائي رهيا آهن.

شري ڪشن گرڻاڻي ۽ نه اچي ٿو ۾ اچڻ سان پرنسپلن
جي شيوا ڪارڊ ۾ لڳو رهيو آهي. شروعات کان
ميونسپالٽي جو ميمبر چونڊيو آيو آهي ۽ هيٽر ميونسپل
جو پريزيڊنٽ آهي.

شري شوانند اخبار نويسيءَ جو ڪم ڪندو ٿو
رهي ۽ سولٽر لا سگراھين جي پوري شيوا ڪندو
رهي ٿو.

شري ٽارڪ تلسياڻي به ”نور پارٽي“ هٿيوار اخبار

چڪو ڪمزور رهيو ۽ لڙت ئي گذاري وئي.

(۱۴) سرگڙاسي شري سر پيٽه ميوارام هتي آيو ته
اجمير ۾ به سماجڪ ڪم ۾ لڳو رهيو. اڄ به اجمير ۾
غريب پرشارين تي سندس چاب آهي. پڇاڙيءَ جو
بڻن کي روز هڪ ويلو کاڌو کارائيندو هو. بهارن جي
سار سنڀال اهو سندس ڪم هو.

(۱۵) سرگڙاسي شري شهزادام گليائي، جو اوابشاه ۾
آزادي آندولن ۾ ڪم ڪندو رهيو ۽ نه دنيا ڇڏي نه واپس
هو، سو اجمير ۾ اچڻ بعد به سماجڪ ڪم ڪندو رهيو
۽ اجمير ۾ ئي پرلوڪ پڌار ۾.

(۱۶) سرگڙاسي شري واڌوميل آلمارام هربالاڻي
آزادي آندولن ۾ لڳو ۽ ڪري پيٽي ڪمباجي ۾ اچي
ڪم ڪي لڳو ۽ ساري عمر سماجڪ ڪم ڪي لڳو رهيو.
پڇاڙيءَ جا پنج سال نه هو آمر (جنرل) ۾ ئي غريب
پرشارين جي ٻارن کي پڙهائڻ جي ڪم ڪي لڳو رهيو.
ان بعد هن سڌار تيا اجمير جي سماج شعرا جي ڪمن
۾ چڪو رهيو وري اڄ به اهو سندس ڪار به هاندو
رهي ٿو. وڌياري، جن کي پاڙهيءَ، اهي وري ننڍڙن
وڌياري جي سنڀال ڪندا رهن ٿا. هو هڪ لمانو ڪم
ڪندڙ هو ۽ ساري عمر کاڌي پرش رهيو. سندن ڌيتر
۽ پٽ سڀ چڙهيل آهن. سندن گهر آڏو لڳو اجمير
۾ آهي.

(۱۰) سرگواسي شري ديالومل ڪشمنچند پڳت هت
رڪت ۾ اچڻ بعد به سماجڪ ڪم ۾ لڳو رهيو. پڇاڙيءَ
۾ وقت اندور ۾ رهيو، جتي پرشارئين کي وسائڻ
۾ ڪم ڪندو رهيو. سندس ذريعتي ۽ اولاد اندور
۾ ئي رهي ٿو.

(۱۱) سرگواسي شري پورومل رام رکياڻي ڪم ڪندڙن
۾ چڻ ٿي. بلبل هئي، جا اوچتو بمبئي ۾ ”هندستان“
اخبار ۾ ڪم ڪندي بوستان مان اڏاسي وئي. جهڙو هو
سريلو، لهڙو مٺو. سندس اولاد گهاٽڪوڙر سنڌو واڙي ۾
رهي ٿو.

(۱۲) سرقشري ريوچند ۽ نارچند نانڪرام ٻئي
ڀائر ۾ اصل ۾ اڏيانهڪ راه ۾ هلندڙ هوا. سرگواسي
ريوچند ۾ شروع ۾ ئي قومي هالچل مان پڙ آجا ڪري
يو ۽ ايشور آئيڙ جي اديش کي لڳو هو. سندس
نرڌالن سندس جيون ڪتا به چٽائي آهي ۽ ريوچند
يادگار فنڊ ڪڙو ڪيو آهي، جنهن مان اڄ به بمبئي ۾
گهرجائن کي مدد ملندي رهي ٿي.

(۱۳) سائين نارچند ڀارت ۾ اچڻ بعد ڪي سال هت
جيئرو هو. هو قومي ڪار ۾ هالاڻي ۾ آهڙو نه رڻ
رهندو هو، جو مٿي ڪهڙ جي والدڪائي به ڪانه ملند
هئس. جيتوڻيڪ آسٽن ڪندي ڄاڻي ۾ گهٽ ٿي
هوس، پر ڪم کي پنڊگي سمجهندو هو. پڇاڙيءَ

سیرتو نہ آتھی کہ طرح پر میری جوتی کیا تھی میری نہ کہ
 میں نے آلو ناع حکوی ویرہ سندس سرور۔ افسانہ تھی تو
 تھی کہ بھا ہوا تو میں مایہو سندس ویرہ و آوی بھا تھی
 آوی بھا تھی کہ سندس ویرہ۔ حال نہ حال تھی کہ
 میری تھی و آوی تھی۔

(۱) سر شوالیہ پڑوسر لیسنداس و آسنگیاٹی پتوئی
 و اکھی پتوئی کہ مینور و جورو پڑوسول ہ گناوی
 و یورو سندس بات عری دا صتری خدی بھی پڑوسول ہ
 والیں ہی جورا عکری و جورو آشی

۱. (د) شریعتی مودعی نہ لکھو۔ نہ انصاف نہ سنائی
 واپس۔ پتہ ہی؟ کہ نہ ہو۔ ذات کی واپس نہ لکھو۔
 حکم پر لکھی نہ لکھی۔

حکمر بر ماہی و کبوتر
(۸) سرگواسی مہراج و گرواساس و گورو کابچ سہرمل
نورانی شہر و گورو گہنہ و گورو گہنہ
و گورو

[illegible]

سرڳواسي اسان سنڌين جي شڪر گذاريءَ ۽ پُرنام جو پورن ريت حقدار آهي.

هن جو کلمڪ جهرو اڃا اسان جي اڳيان پيو ٿري. خود هي پستڪ به سندس سهاري لکيو ويو ۽ وقت به وقت هو انکي پوري ڪرڻ به صلاحون پيو ڏيندو هو ۽ سندس ئي پُرس به ڇپيو آهي.

(۴) سرڳواسي شري نپينداس ڦٽناڻي بڙودي ۾ اچي وسيو، جتي هو پُرشارئين کي وسائڻ جي ڪم ۾ لڳو رهيو. وڏي ڪٽنب وارو ماڻهو هو ۽ جئن به ساري عمر ملڪ جي ڪم کي ڏنائين، ان ڪري سندس ڪٽنب کي چڱي ڏکڻي وقت مان لنگهڻو پيو، پر هي هڙس اڏول رهيو ۽ ٿوڙ تائين سماج جي ڪم ۾ لڳو رهيو. ويندي وقت به اولاد کي پنهنجي جيون جو چيڪو ادبش آهي، ان کان واقف ڪندو ويو. هيئنر سندس به پٽ انجنيئر آهن، نيون مل ۾ Design operator آهي. چوٿون هارڊل به هو ۽ هيئنر نوڪريءَ کان فارغ ٿي سماج ۾ ڪم ڪري رهيو آهي. ڪاڪي نپينداس جي ورسي ر سال بڙودي ۾ ملهائيندا آهن.

(۵) سرڳواسي پروفيسر هاسانڊ نه پنهنجو مت پا مو. هن جيون کي پوري طرح سمجهيو هو ۽ پنهنجو سا جيون لشڪار شيوا ۾ گذاري ويو. هن لکها ڪمايا مڙيو ڪجهه به ڪين. چونڊو هو ته ”جو مڙي سو پنگي“

شري رامڪرشن اُمر ۾ ڪٿا (جهون ڪٿا) چيو وڌو
 ٻيٽڪ سنڌي ۾ لکي ڇپائي ويو، جو سنڌين کي
 روحاني راه ۾ هلائيندڙ وڏو واعظ ثابت ٿيو آهي. اسان
 ڏسو آهي ته ڪن مستڪن ۾ اهو ٻيٽڪ ٻاٻر پڙهيو
 ٿو وڃي.

ٻوڙون وٺڻ هو ٻيٽ وٽ اڳيان ۾ رهندو. ان
 اوستا ۾ هن هڪ سندر ٻيٽڪ ”پارس مٿي“ وڃي، جو
 اڃا ڇهيو ڪوٺ آهي. اهو ڪيترن ئي ڏاڏن تي روشني
 وجهندڙ آهي.

ٻاٻر واسي ڏوڙالي ۷ ڏينهن ۷۲ ٿي ليڪل ڪيو ته
 ”هڪڙو هڪڙو ڪري هليا ٻيا وڃن، هر شهر،
 هر ٻيٽ، هر شريفڪ، عمر راءِ. جن سان گڏجي ڏندگي
 جي ڪا راءِ هليا-رون، ڪو پنڌ ڪيو-رون آزادي
 جي لاءِ، ساهتيڪ ڪيهر ۾، الڳ الڳ مدجن ٿي.
 سرگواسي ۾ جيتوڻيڪ آزاديءَ جي پٺ ۾ نه پيو ورتو
 مگر بنيادي طور ۾ جن جو جهون ساهتيڪ ڪيو ۾ آهي
 گذارو. شري مڊنيارام جو نالو سندر ساهتيڪ کانسواءِ وڃي
 ۾ به نه ٿو آئي سگهجي. سندر ساهتيڪ رسالو سنڌي ساهتيڪ
 ۾ هڪ بگائي ڇپيو، والاري ٿو. اهو رسالو سنڌي ڏان،
 جڙان ۽ ٻارن سڀ لاءِ پوءِ وڌو وڃي ڇڪو هو
 ۽ هر ٻولي منتظر نظرون سان هر ڪسو ان جي راه
 لڪندو هو.

سرڳواسي اسان سنڌين جي شڪر گذاري ۽ پرنام جو
بورن ريت حقدار آهي.

هن جو ڪلمڪ چهرو اڃا اسان جي اڳيان پيو ٿري.
خود هي پستڪ به سندس سهاري لکيو ويو ۽ وقت
به وقت هو اٽڪي پوري ڪرڻ به صلاحون پيو ڏيندو
هو ۽ سندس ئي پرنس به چيو آهي.

(۴) سرڳواسي شري نبيداس قتناڻي پڙوي به اچي
وسيو، جتي هو پرنس ٿيڻ کي وسائڻ جي ڪم به لڳو
رهيو. وڏي ڪٽنب وارو ماڻهو هو ۽ جڻ به ساري
عمر ملڪ جي ڪم کي ڏنائين، ان ڪري سندس ڪٽنب
کي چڱي ڏکڻي وقت مان لنگهڻو پيو، پر هي هڙس اڏول
رهيو ۽ ٿوڙ نائين سماج جي ڪم به لڳو رهيو. ويندي
وقت به اولاد کي پنهنجي جيون جو چيڪو اديش
آهي، ان کان واقف ڪندو ويو. هيئنر سندس به پٽ
اليجير آهن، ٽيون مل به Design operator آهي. چوٿون
هاچل به هو ۽ هيئنر نوڪريءَ کان فارغ ٿي سماجڪ
ڪم ڪري رهيو آهي. ڪاڪي نبيداس جي ورسي
هر سال پڙوي به ملهائيندا آهن.

(۵) سرڳواسي پروفيسر هاسانڊ نه پنهنجو مت پا
هو. هن جيون کي پوري طرح سمجهيو هو ۽ پنهنجو سا
جيون نشڪام شيوا به گذاري ويو. هن لکيا ڪمايا
مڃڻو ڪجهه به ڪين. چونڊو هوندو ”جو مڃڻي سو پنڳي“

۾ گذاري ويو، سو به نورڙ لائين قوميت جو هاءِ رهيو
۽ آزاديءَ جي پيڙهه پختي ڪرڻ جي ڪم ۾ ٽپهر
رهيو. هيٺ ۱۹۷۱ ۾ سندن سوت شري ڪشن موٽواري
اچمير مان ڪالگريس اڪيٽ تي راجستان اسيمبليءَ تي
چونڊ پيو آهي ۽ ڪم ڪري رهيو آهي.

(۳) سرگواسي شري گلابراءِ شرنڊاس به نوابشاه ضلع
جو هڪ جهڙو ڪاري ڪرتا هو، جو ۱۹۲۱ ۾ آزاديءَ
جي آندوان ۾ آيو ۽ ان راه ۾ پختو رهيو ۽ ۱۹۶۸ ۾
اچمير ۾ گذاري ويو.

(۴) سرگواسي شري ميلهارام جو ۴ ڊسمبر تي ۱۹۷۲
پيڪانمر ۾ گذاري ويو، سو
جيتوڻيڪ نوابشاه ضلع
جو ڪو نه هو، پر هن
آزاديءَ جي آندولن ۾
جيڪو سائيڪو ۽ ٽرس
ڪم ڪيو، تنهن هر ڪنهن
ضلع ۾ آزاديءَ جي آندولن
ڪي پختي ڏني. ه
پنهجي وڏي پاءُ شري
شهنشيد سان گڏ سندن
ساهت ۾ پيدا ڪيو

(شري ميلهارام واسواڻي) : ڌرمي
انگي اسين پاڻي نه ٿا سگهون. ويندي ويندي

پڪي والي جا آهون نه جيڪو آندون اڃا علي رهيو آهي، سو نڪ هڻي وڃي هٽ ڪندو. جي آزادي جي وڃڻ جيئري يعني ۱۵ آگسٽ ۱۹۷۲ تي مقصد تي نه پهچي سگهياسون ته ۲۵ سالن بعد يعني سولي جيئريءَ ماڻاڻ وقت پاڻ ۾ برابر سماج واد استاين آيل ٿينداسون. شروعاتي - هيءَ انهن ڪم ڪرڻ کان اڳي انهن نواب شاه ضلع جي سندن ٿا. سنگرامين کي شرڪاڻي ڀڙ ڪرڻ ضروري ٿا سمجهون، هي پاڻ ۾ اڇڻ بعد نه پنهنجن ڀرن کي پختا رهيا ۽ پڇاڙيءَ لاءِ ملڪه جا شيدائي ٿي رهيا.

سرگواسي شري سچاند ۱۹۰۸ کان آزاديءَ جي هلچل ۾ رهيو ۽ ۱۹۷۰ لاءِ انهن ڀرن کي پختو رهيو ۽ ويندي نه ڇوڏو وڃو، ”موش رهو آهلي وطن، هر ٿو مٿو ڪرئي هن.“ هو پنهنجي ڪتب، جي صورت ۾ ڏس کي وڏو وڏو ٿي وڃي.

اڄ به سندس سٺو سڙو شري مڙو مل، گوبندرام، روچرام ۽ ان جو ڀڙو جيڪڏهن روچرام ٿاڻائي ملڪ جو ڪم ڪري رهيا آهن. ڀڙون جوان شري وٽا ڀاڙي جي ڪم ۾ ڪيا ڪم ڪري رهيو آهي. وٽا ڀاڙي جو سڙو وڏو سماج استاين ڪرڻ ٿو چاهي، ان جي اڳواڻيءَ هيٺ جيون ڏاڻي ٿي ڪم پيو ڪري.

(۲) سرگواسي شري سوڀراج مڙاڻي، ڇو ٿارو اچيو

مٿس سر ٻيٽي اندرا گانڌي وري وڏي ۽ گهڻائي سان
ڇولج جي آئي آهي، تن ٻيٽجي ڪيل انجام موجب
شريب ۽ شاهوڪار جي وچ ۾ ڇڪا وڏي ڪاهي آهي،
نهن کي گهڻائ لاءِ قدم کڻندي رهي آهي.
۲ نومبر ۱۹۷۱ تي لوڪ سياستدان جي راجائن
جا خاص حق ۽ پروي پرس، چورس ۾ ۲۶ درستي
پاس ڪري ختم ڪيا.

ٻيٽڪن جو نه اڳيئي ٻيٽجي پهرين اڀاڪاري ۾
واٽر ڪرٽ ڪري چڪي هئي ۽ جنرل ويه ڪمپون
۾ هاڻي سرڪار ڪيون آهن. هن جي نيتي اها پئي
رهي آهي ته ٻيٽا واريءَ جا ذريعا خانگي ماڻهن کان
چڏائي، سرڪار جي سڌي ضابطي هيٺ آڻجن. پر
اڃا ان ۾ گهڻو ٿو ڪجي.

جي سچ پچ جلد به جلد سماج واد اسٽاپن ڪرڻو
آهي ته پوءِ ۱۹۳۱ ۾ ڪراچي ڏانگريس اڌ يونيشن ۾ جيڪو
بنيادي حقن جو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو هو، ان مطابق
راج ڪاروبارن کي هٿ ڪرڻي پوندي. اڄ وزيرن
ٻي جيڪو خرچ ٿي رهيو آهي، اهو سماج واد سار
ڪونه ٿو ٺهڪي. هو جيڪو رهڻي ۽ چوڻي جو سرڪار
خرچ ٿي رکي ويٺا آهن، ان جو اثر هن ڪاروبارن
ماڻهن تي به پئجي رهيو آهي.
نهن هوندي به اسان آشاواڌي آهيون. اسان

پارٽوسي اڃا ئي ثابت ٿيڻ ٿا. اسان ڏٺو ته اسان جي
ملڪ تي چڏهڻ به لڙائي ٿو ٿئي پئي وٺي آهي ته
پنجاب ڪروڙ پارٽوسي هڪ ٿي بيٺا آهن ۽ آزاديءَ
خاطر سڀ ڪجهه وارڻ لاءِ تيار ٿي پئي ويا آهن. منجهن
سرماءِ جو انگ چڱيءَ مائرا به ٿيندا ٿي ڇڪو آهي.

اڄ ديش لاءِ وڏو مسئلو اهو آهي ته پارٽوسين
جي رهڻيءَ جي ڏر جي به سمائتا اچي ۽ هر ڪنهن کي
هر ڪنهن قسم جي ٽرني ڪرڻ لاءِ پورا وجهه ميسر ٿئي
ملن. ان ڏانهن به ڀرور نوج ڏنو پيو وڃي.

ساڳئي وقت ڀارت کي دنيا جي ٽرني ڪيل ملڪن
جيٽوڪ آمريڪا ۽ رڻيا وانگر ٽرنيءَ جي راهه تي آڻڻ
لاءِ پنج سالين جو جٽوڪ تيار پئي ٿيون آهن ۽ انهن تي
عمل ڪري ملڪ وڪ اڳتي وڌائيندو رهيو آهي.

ٻرڻوڳ شالائون (Laboratories) ملڪ جي مختلف
هندن تي کولڻ جو پروگرام رٿيو ويو آهي، جن ۾
بجاول جي حقيارن ٺاهڻ لاءِ ۽ ڪيٽيءَ جي وڌائڻ واسطي
ٻرڻوڳ ٿيندا رهيا آهن. اڄ اڪثر ٻوڙ ٿيندڙ ٻرڻوڳ شالائون
ڀارت ۾ آهن، انهن جو نتيجو اهو ٿيو آهي، جو چين ۽
پاڪستان مغوريءَ ۾ اچي هندستان تي ڪاهيو، ته ملڪ
اُنهن کي ٻورو منهن ڏيئي مڱيو، جتي اڳ ڀارت ۾ ۱۵۰
ڳوٺن مان هڪ ڳوٺ ۾ بجلي پيئي هئي، اُتي اڄ
هر هڪ ۵ ڳوٺن مان هر هڪ ڳوٺ ۾ بجلي پيئي وئي.

گرم وڌندي. اڳتي جي ڀيٽ ۾ اڄ ڀاروڻاسي بهتر
 ڪاٺين ٿا، بهتر پالڻ ٿا ۽ بهتر گهرن ۾ رهن ٿا. اهو سڀ
 آدم جي واڌ جي باوجود ٿيو آهي. ڪي شخص انسان
 جي بنيادي شڪت کي نظر انداز ڪري اسان جي
 ڪمزورين کي وڌائي پيش ڪري رهيا آهن. اهو
 وساري ٿا ڇڏين ته هندستان متان جيڪي الهڪ آبادائون
 آيون آهن ۽ ان ڪري جيڪي الهڪ مشڪلاتون پيدا
 ٿيون آهن، تن جي باوجود به اسين ترقي ڪري رهيا
 آهيون. اهو وڌارو ان ڪري ئي ممڪن ٿي سگهيو
 آهي، جو آرٽڪ بنياد بڻيو آهي.

اسين اڃا آشا وڪون ٿا ته اهو وقت ڀري ڪواهي،
 ڇڏهن اسان جو ملڪ ٻين ترقي ڪيل ملڪن جي قطار
 ۾ اچي ويهيو. اڄ به ڀارت ڪافي ملڪن کي سندن
 آرٽڪ واڌاري لاءِ ماهرن ۽ مالي مدد ڏيڻ سان مدد
 ڪري رهيو آهي.

ڀارت آزاد ٿيڻ بعد ايشيا جي ڪافي ملڪن کي
 آزاد ٿيڻ ۾ مدد ڪئي آهي ۽ ڪن ملڪن جي اقتصادي
 ترقيءَ ۾ به ڪمن مدد ڪري رهيو آهي.

ان جو نتيجو اهو ٿيو آهي جو عام طرح ڀارت آدم
 نه رهندو آهي. اڄ آزادي برقرار رکڻ لاءِ جيڪي
 به قربانيءَ جي ضرورت ٿئي ٿي ته ان پر ڪشيا

ڀارت ۾ ڌرم ٽريڪشٽا (Secularism) تي باڪل اٿل
رهيو آهي. موقعو آيو جو ۱۹۶۷ ۾ مرحوم ڊاڪٽر
ذڪر حسين کي هندستان جو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو.
هو ڏانهن پاڪستان جا راج ڪندڙ، جي گهڻو وقت ڊڪٽيٽر
رهيا، سي جنتا کي فرقيپرستيءَ ڏانهن ڌڪيليندا رهيا
آهن، نيٺ پاڪستان ۾ ئي بغاوت ٿي. اڄ سندن ملڪ ۾
واءِ قريبل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جي اڃا به باقي رهيل
پاڪستان سڃاڻي رهه ٿي نه آيو ته خالق بنگلاديش وانگر
اٿي ڪڙي ٿيندي. هينئر به سندن چئن مان ٽن پراڻن ۾
لوڪ ڌرم ٽريڪشٽا کي پسند ڪن ٿا. ان مان
ظاهر آهي ته پاڪستان ۾ به هاڻي واءِ بداجب لڳو آهي ۽
آخر وقت پري ڪونهي، جڏهن هندستان، بنگلاديش
۽ پاڪستان هڪ ٻئي جي ٻنهي ويجهي ايندا ۽ ورهائجي
وارو ويڇو ڌور ٿي ويندو.

ڀارت جو نو فرماڻ - آزاديءَ بعد ڀارت اڳتي
وڌو وڌائي رهيو آهي ۽ ڀارت جو نئون فرماڻ ٿي رهيو
آهي.

منهنجي خيال ۾ ۵ ڊسمبر ۱۹۷۲ تي شري ڌرم
ميتريءَ ڏهائيءَ ۾ هڪ انٽر اسٽريٽ سمارو ۾ نيڪ
”منهنجو اهو ڌرم وشنو آهي ته هندستان جو آ
بنياد پنهنجو آهي ۽ ڪيترن ئي ڪيترن ۾ پيداوار

آڌار تي دنيا ۾ گهڻي قدر شالتي قائم رهي سگهي آهي.

اسان جو پارٽ فرقيپرستيءَ ڪري ابتدا ٿيل مسئلن کي همت سان منهن ڏيندو رهيو آهي ۽ مهالما جي عهدن تي دريئا سان عمل ڪندو رهيو آهي. پارٽ جو قدم اڳتي وڌندو رهي ٿو ۽ ۲۶ جنوري ۱۹۳۰ تي هن جيڪا ٻيون آزادي يعني راجپوتيڪ، آرڪ، لهنداڻي ۽ اڏيالهڪ آزادي حاصل ڪرڻ جي پرلڳيا ڪئي هئي، ان راه ۾ ثابت قدم رهيو آهي ۽ اڳتي قدم وڌائيندو رهي ٿو.

پاڪستان جيڪا مسلم واري دروهوار ليضي ورتي، ان جو اثر اسان جي پارٽ تي نه ٿيندو رهيو. واشتره سوامر شيوڪ سنگهه، جاڪ فرقيوار جماعت هئي، الهيءَ مان ۱۹۵۱ ۾ وري جسنگهه ٿيو، جو اح هڪ راجپوتي ٻارڻي ٿي ڪر ٿيو ڪري. ۱۹۵۱ ۾ ڇولدن ۾ جن سنگهه کي لوڪ سڀا هي ڇولدن ۾ 3.06% ووٽ مليا. وري ۱۹۵۷ ۾ کيس 5.93% ووٽ مليا. ۱۹۶۲ ۾ ڇولدن ۾ کيس 6.44% ووٽ مليا. ۱۹۶۷ ۾ هي ڇولدن ۾ هر وڏي 9.41% ووٽن تي پهتا. پارٽ ۾ فرقيپرستيءَ کي پاڙون پٽڻ لاءِ ڪوشش هائدي رهي. ان جو ر نتيجو اهر ٿيو جو ۱۹۷۱ جي ڇولدن ۾ جن سنگهه کي صرف 7.48% ووٽ ملي سگهيا.

سترين جو سم ٿورڙ يائون؛ لکين آدمين کي ڪڇائي
آريائون ۽ هڪ ڪروڙ ماڻهن کي ڀڄي ڀارت ۾ اچڻو
ٿيو!

ڀارت مهاڻا جي سيڪارييل هريادا موجب هنن جي
پوري سنڀال ڪئي؛ شرن آيلن جو برت رکيو ۽ ڪنهن
آزادي واري ڏيڻ ۾ پوري مدد ڪئي. اڄ بنگلا ديش
مهاڻا جي سيڪارييل ادبشن ڌرم نريپڪشتا ۽ سرويوداي
کي هجي ٿو ۽ پنهنجو وڏاڻ انهن ڳالهين تي ٻڌو اٿن.

اڄ اسين ڏسون ٿا ته فرقيپرستيءَ جو ڀوت پوڻ
پساهن ۾ آهي ۽ مهاڻا جي آتما انکي ماري مارت ڪري
رهي آهي. پاڪستان جيڪو ٺهيو، ان جا اڌ کان به
وڌيڪ ماڻهو فرقيپرستيءَ کي نه ٿا هجيئن. اوڀر بنگال
پاڪستان کان جدا ٿي ويو آهي ۽ اڄ اهو ملڪ هندستان
وانگر ڌرم نريپڪشتا (Secularism) کي ئي هجي ٿو. البت
ڀارت نه ان مت جو پيروڪار رهيو ۽ بنگلا ديش کي ان
ڀوت کان جان ڇڏائڻ ۾ پوري مدد ڪيائين.

مطلب ته مهاڻا کي ڪن پليل ڀائرن سندس خيالن
ڪري ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر اهو نه ختم
ٿي نه سگهيو. اڄ به هن جي آتما اندري ۾ روشني
ڏيئي رهي آهي ۽ دنيا کي رستو ڏيکاري رهي آهي.
پنڊت جواهر لعل، جو سندس پيروڪار هو، انهيءَ دنيا کي
Non Alliance & Non interference جو مت سيڪاريو، جنهن

بعد ان طرف زياده لاڙو رکڻ لڳا آهن. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هو سڄي پارٽ ۾، جتي به آهن، اُتي اڏيائوڪتا طرف پنڌ مڪندا رهن ٿا.

اوپر پاڪستان جي جدائي - پاڪستان ڇاڪاڻ

۾ غلط بنياد يعني زبردستي، هندس ۽ فرقپرستيءَ جي واپڃارن تي ٻڌو ويو هو، ان ڪري ست چوٽي لس سگهيو. چوٽا هئا ته ”هس هس ڪي اها پاڪستان، ٿڌ ٿڌ ڪي نه مڱي هندستان.“ پر مورچو پاڪستان تي ٿسي پيو. اوپر پاڪستان، جڏهن تي اولهه پاڪستان زبردستيءَ وڃ ڪندو رهيو ۽ اڏي فرقپرستي ڦهلائيندو رهيو، جو ان ۾ بنگالي ٻولي ۽ ٽنگور جي نالي کي به ڪجهه ڏيڻ لاءِ به تيار نه هو.

بنگالي مسلمانن ۾ منجه ۾ جڏهن فرقپرستيءَ جي گهر آئي ته هنن جي اکن تي انڌ جو پردو چڙهي ويو هو ۽ هنن تي بنگال اسيمبليءَ ۾ پاڪستان جي گهر ڪئي، پر آخر گاندھيجي ۽ ٽنگور جي وشو (سار) جي ڀلائيءَ جي اوج واپڃارن ان پردي کي ڦاڙي ڇڏيو ۽ هو اُتي ڪڙا ٿيا ۽ پاڪستان خلاف بغاوت ڪري ڪيائون.

مگر هنن کي فرقپرستيءَ جي غلط راهه وٺڻ لاءِ پوري سزا ڏيڻي پئي. اولهه پاڪستاني حڪومت جي موٽر اهڙا نه اڏائي پيا هئا، جو هنن بنگال ۾ بهدار دماغ ۽ ٻيڙهيل ماڻهن کي ڳولهي ڳولهي مارا ويا، بس لکن

به ڪونه وسارڻ وڃي. هر ڏينهن ۽ ڏينهن کي ۱-
پنهجي گهر ڇڏي ڪرڻ ۾ پوري مدد ڏيئي ملي. آرڪ
طرح پنجاه ڪروڙ ماڻهن کي اٿو، اٿو ۽ اجهو ميسر
ڪري ڏيڻ هڪ اڇپاءُ ۽ اٿاه ڪاري آهي، جنهن لاءِ
ڪانگريس سرڪار شاندار شروعات ڪئي آهي ۽ اهو
وقت پري ڪونهي، جنهن پارت ۾ ڪو ڏکيو ۽ اڳو
ڏسڻ ۾ ڪونه ايندو.

آزاديءَ جي رجسٽري ملهائڻ جي موقعي تي مون
ڏاڍو ۲۵ سالن ۾ سڌين جو ورهاڱي وارو زخمي ۽
ڇڪندڙ ۽ اُن موقعي تي سندن منهن تي آزاديءَ جي خوشيءَ
جي مرڪز نمايان هئي. منهنجو ۱۵ آگسٽ ۱۹۷۲ بعد
جلد ئي ڪن پرائنٽن مٿي ڀرڻ، مهاراشٽر ۽ گجرات ۾
وڃڻ ٿيو ۽ راجسٿان ۾ به مان ويٺو آهيان. مون ڏاڍو
به سنڌي ساري ماڻهن سان گڏ آزاديءَ جي سارو جهلي
(رجسٽري جيتري) وڏي چوڃ سان ملهائي رهيا هئا.
سانسڪرت ۽ اڻٻالهه ٿيڻ جي خيال کان ۱-
سنڌي ٻنهي ڪونه رهيا آهن.

خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو اڄ لاڙڪ جي ڪلا ۾
سنڌي ڪلاڪار پڌا ٿيا آهن، جي نه رڳو پنهنجي اڻٻالهه
کي ڪارائتا ٿيا آهن، پر هنديءَ ۾ به لاڙڪ مڃڻ
آڻين ٿا، جن جو قدر سڀ پارٽيسي ڪري رهيا آهن
اڻٻالهه ڪتا جي خيال کان به سنڌي پارت ۾ ۱

سنڌين هر ڪٿر به هئا اچي نالو ڪڍڻو آهي. ملڪ جي اقتصادي ترقيءَ ۾ ڀورو حصو پئي ورتو اٿس. ڪئين ڪارخانا ڀارت ۾ کوليا اٿس. ولايت سان واپار ڪوٺا ۾ به اڳڙا رهيا آهن. محنت وڙويءَ جي ڪم ۾ به پئتي نه رهيا آهن. ان جو نتيجو اهو اڪثر آهي جو ملڪ سان گڏ پاڻ به مالا مال ٿيا آهن.

هي لڙائيءَ جي فن ڏانهن ٺهاريو نه آيو به هنن اڌو ڪڍڻو آهي. گذريل پاڪستان سان لڙائيءَ ۾ جالءِ آهر سنڌين واه جو جوهر ڏيکارڻ، جنهن ڳالهه تي سڄيءَ سنڌي جالءِ کي ناز آهي.

آزاديءَ ملڻ وقت جهڪر اسان سنڌين کي ورهائي ڪري ڏڏو ڏنو، گهر ۽ ملڪيتون ڇڏي هئا. اڇڙ ٻوڙ، ان ڳالهه تي غالب پئجي چڪا آهن.

هيئنتر حدن ٻارڻي پاڻ ٻرا ٿيا آهن ۽ وڏن شهرن ۾ پئسن لهرائڻ جو سرشتو شروع ٿيو آهي نه چڪا سنڌي به ان ڪم ۾ وڃي پيا آهن. هر ڪو سنڌي، جو ٿورو پاڻ ٻري وار آهي، سو گهر لاءِ هڪ ملڪيت پيو ڪري ۽ ٻيا سولين قسطن ۾ پيو ڏئي. اڄ هو اقتصادي طرح ڀارت جي اعليٰ رهاڪن کان ڪنهن اهم ٿي پئتي نه آهي. البت سرڪار جا ٻن لاءِ قرض وڌيڪ ادارا سان پئسي ڏئي ۽ ملڪ جا سڀئي باشندا ٻيا ڪنهن پيد ٻوڙ جو ٻاڏو پيا وٺن. سماج جي ڪمزور فردن کي

اهڙيون هدايتون جاري ڪري ته اسڪولن ۾ نون ٻارن کي سنڌي ٻولي رڳو ديوناگري لپي ۾ سيکاري وڃي، جيئن وقت پائي عزتي لپي رواج مان نڪري وڃي ۽ النجي جاءِ مڪمل طور ديوناگري لپي وٺي.

ڪانگريس سميت سنڌ جي سوليتريا سنگراھين کي به ڪين وساريو هو ۽ ان سھيلن ۾ ٺھراءُ پاس ڪيو هو ته سنڌ جي سوليتريا سنگراھين کي به وساريو نه وڃي. ان سھيلن ۾ ھينڊون ٺھراءُ بحال ٿيو هو. ليٽ ۱۲ سالن بعد ھند سرڪار ھڪ رٿ عمل ۾ آڻي آھي، جنھن ھيٺ سوليتريا سنگراھين کي پيشن ملي آھي.

”ھن ڪانفرنس کي ان ڳالھ تي انتظار آھي ته جيتوڻيڪ جدا جدا راجه سرڪارن پنھنجن پنھنجن راجين ۾ راجپوتي پيڙھن جي سھائتا لاءِ ڪي قدم کنيا آھن، پر سنڌ جي راجپوتي پيڙھن جي سھائتا لاءِ ڪي ھند سرڪار ۽ ڪي راجه سرڪارن ڪا تجويز نٿي آھي، جنھن جو نتيجو اھو ٿيو آھي جو ھيئن نظر انداز ٿيڻ ڪري سنڌ جي راجپوتي پيڙھن گھڻو سٺو آھي.“

انڪري ھيءَ ڪانفرنس ھند سرڪار کي ويھتي ٿي ڪري ته سنڌ جي راجپوتي پيڙھن کي سھائتا ڏيڻ جو ڪارڻ پنھنجي سر تي ھوار ڪري يا جدا جدا راجه سرڪارن کي ھدايت ڪري ته سنڌ مان آيل راجپوتي پيڙھن لاءِ ھو ڪجهه نه ڪجهه ڪن.“

جي اولي اح ائين شيدول ۾ اچي ويئي آهي ۽ سرڪار سنڌي ٻوليءَ تي نه ائين اولين جيان هڪ ڪروڙ روپيا خرچ ٿا ڪن آهي.

اسان جي سميت جا ڪم ڪندڙ ان ٻڪي خيال جا آهن ته جي سنڌيءَ کي زنده رکڻو آهي ته ڊائلاگريءَ لاءِ ڪي ايندا ٿو ٻڌندو. نواب شاه ضلع جو ڪو هڪ اڌ ڪم ڪندڙ ان خيال سان ممب ٻڌ رهي ٿو.

ياد رهي ته چوٿين آل انڊيا سنڌ ڪانگريس ورڪرس ڪانگريس ۾ هيٺيون ٿورا پاس ڪيا ويا هئا:-

هيءَ ڪانگريس هند سرڪار کي عرض ٿي ڪري ته سنڌي ارادو آهي جي اٽڪل واپسي طلب قبول ڪري سنڌي ٻوليءَ کي جوڙجڪ جي ۸ شيدول ۾ آندو وڃي، ڇو ته سنڌي ٻولي جهڙن جو هندستان جي هڪ مکيه ٻولي آهي ۽ سنڌ ڪرمت سان الجور اٽڪل ٿورو سڀيڻ آهي، اڪري اها پارٽي جي قومي ٻوليءَ کي وڌائڻ ۾ چڱو ڇڏو حصو وٺي سگهي ٿي. جوڙجڪ جي طرح تسليم ڪرڻ سان سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۾ نه هٿي ايندي ۽ سنڌين کي مڙهاوڻا جي خيال کان نه ستروش ايندو.

ڪانگريس وڌيڪ اهو ظاهر ڪرڻ لڳي ٿوري ته سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڊائلاگري لاءِ ٽي موزون لاءِ آهي. اڪري ڪانگريس سرڪار کي عرض ٿي ڪري ته

ڪانگريس ورڪرس سميت ۽ جو پرڏيهت هو.

ان بعد وري ٻي ڪانگريس ۱۹۵۵ ۾ دهليءَ ۾ ٿي ۽ ٽين ڪانگريس ۱۹۵۶ ۾ آگري ۾ ٿي. ان بعد ڪانگريس بمبئي ۾ ٿي. انهن سيمين ۾ پيرواس سان سببڙ ڪندڙ مسئلن تي ٽهراءَ پاس ڪيا ويندا هئا ۽ ان بعد انهن کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ ڪم ڪيو ويندو هو. سيمين جي آخرين ڪانگريس ۱۹۶۶ ۾ دهليءَ ۾ ٿي. ان ۾ خاص خيال اهو رکيو ويو ته سنڌين کي جتي ممڪن هجي، اُتي انهن کي لوڪ سيا ۽ اسيمبلين لاءِ ڪانگريس ٽڪيٽون وٺي ڏجن، جن راجپوتي استر ٿي، اڳرا هجن، جن منجهان ڏجن، پر شارٽي هئا جو احساس صفا اڏام-ي وڃي ۽ وصال ڀارت جي راجپوتي ڀانڱي ۾ اوت ڀوت ٿي وڃن. ڀارت جي قبول ڪرڻ ڀوندو ته ان نموني سنڌي اهو اسان کي قبول ڪرڻ ڀونديون ڏينهن وڪه اڳتي برادري ٻڌتي نه پيئي ۽ ڏينهن ڏينهن وڪه اڳتي وڌائيندي رهي آهي، ۱۹۶۷ ۽ ۱۹۷۲ جي عام چونڊن ۾ سنڌين ٽڪو ٻهرو ورتو. اڄ مهاراشتر، گجرات ۽ راجستان اسيمبلين ۾ سنڌي به آهن.

اڄ سنڌي ڀارت ۾ سماجي ويا آهن. اقتصادي، سانسڪرت ۽ سماجڪ آزاديءَ ڏانهن جيڪا وڪه ملڪ وڌائيندو رهي ٿو، ان جو فائدو سنڌين کي به ملندو ٿو رهي. سانسڪرت ٻه رقيءَ جي خيال کان سنڌين کي به وساريو ڪين ويو آهي. سنڌين

گجرات، راجستان، مڌه پرديش ۽ اتر پرديش جتي
جتي سنڌي شرناروئي گهڻي قدر اچي وسيا هون، اتي
اُتي سمنڊ جون شاخون ۽ ٻيون ۽ اڄوڪا ڪم ڪندڙ هون،
سي روزانو ٽائيم ڏيئي پوئو ٿين ڪي سندن ڪاٺين جا
۽ ٻيا مسئلا حل ڪرڻ ۾ مدد ڪندا هون. مڌه پرديش
۾ ڪاڪي سچاند جو ستر روپي ٿالو ٿي ڪم ڪندڙن
جي ٻاري وٺي ڪاهي پيو. ان وٽان پراڻو ۽ سچي
ملڪ جا چڪر هليا ۽ سندس هٿ ڪوارٽر لڳو ۽ هو
پوءِ باقاعدي وقت لاهي، شرناروئن کي سندن ڏنل
کي پيال ۾ رکي، ڪن مختلف شهرن ۾ موڪلندو رهيو.
هو پوئو ٿين جي ڪنن ۾ ٻورو ڇوڙو ڏئي رهيو. ان
وقت سمنڊ ان ڪارڻ لاءِ پنهنجي محدود ذريعن سان
پوئو ٿين جي مرڪزن ۾ ڪارڻ ۾ ٿيو رهيو.

سنڌ ڪانگريس ورڪرس سمنڊ جو پوئو ٿين - هين
اڄوڪو ۱۹۵۴ ۾ ٿيو. ان موقعي تي اڪل پارٽي ڪانگريس
ڪاميٽي جو اڏاوت ۾ اڄوڪو ۱۹۵۴ ۾ ٿيو.

سنڌ ڪانگريس ورڪرس ڪانگريس جو مهوارف هند
سرڪار جي ان وقت جي پروسس کاتي جي وزير شري
اڄوڪو پراساڊ ڪيو ۽ صدارت ان وقت جي اڪل
پارٽي ڪانگريس ڪاميٽي جي سيڪريٽري سر ڪراسي
شري بلوچراءِ ميتا ڪئي. اڃان ڪاميٽي جو چيئرمين
سر ڪراسي شري وسرندوا ٿيو، جو ان وقت سنڌ

ٻنهن کي وري پيرن ۾ بيهارجي . ڊاڪٽر چوڻوارم جو
به پندارو ڪاير رهندو هو . لکين روپيه هـو پيو هـت
ڪندو هو ۽ پيو ورهائيندو هو . مان جڏهن به وٽس
ويندو هوس ، تڏهن کي نه کي پرشارئي وٽس ويٺا
ٿي هوندا هئا . هـن جو هيڊڪوارٽر به دهلي هـو ۽
پرشارئي سڄي پارٽ مان پنهنجا مسئلا کڻي وٽس ايندا هئا .
وڏي ڳالهه نه هو هڪ اڏامندڙ پکي هـو . ساري پارٽ
۾ چڪر نه پيو هڻندو هو ۽ پنجابي خوراڪ سنڌين کي
پنهنجي ليڪچرن ۾ پراوڌ ڏيندو هو نه پاڻ کي ڀروس
نه سمجهن . هو ان پکي رائي جو هو نه آزادي هـت
ڪرڻ لاءِ ملڪ ورهاڱو قبوليو ، ان ڪري ساري ملڪ
۽ حڪومت جو فرض آهي ته شرارئين کي وسائين .
شروعات ۾ پنڊت جواهرلعل لائين سمجهندو هو ته
شرارئين کي ڇڏيل ملڪيتن لاءِ عيوضو ڏيڻ حڪومت
لاءِ لازمي نه آهي ، پر ڊاڪٽر اهڙو آندوان شروع ڪيو
جو پنڊت جواهرلعل کي هڻڻو پيو ته پرشارئين کي
ڪلیمن جو عيوضو ڏجي ۽ انهن کي اهو برابر عيوضو
مليو ، جنهنڪري هو پنهنجا پير هـت کڻائي سگهيا . هن
ان نهولي ميدان ٺاهيو ته پرشارئي به اٿي ڪڙا ٿيا
بيوسي ۽ جي ڀارنا اڏامي ويئي ۽ همت ڪري هـن
پنهنجا ڪاير وصول ڪيا ۽ ان ڪاريه ۾ سنڌ ڪانگريس
ورڪرس سميت هـن جي پوري مدد ڪئي . مهاراش

سروئي آند هو. پاڪل لشڪر جي ڪيئي ٻاري ٻيئي
 ڪيائون ۽ سندن زالون به ڪن ڪيئي جي ڪم ۾ مدد
 ڪري رهيون هيون. اسان کي سو قرب ڏنائون ۽
 سميءَ جي ڪار به لاءِ ٺاهي جون ٺاهيون به بهت
 ڪيائون. مان به ايتري سالن ۾ به سو ڏينهن دوري
 ۾ رهيس.

ساعتيءَ جا ڪالگريس ڪم ڪندڙ جتي جتي وڃي
 وسيا آهن، اُتي اُتي اڄ ٽالين سامهه ۽ راجپوت ڪم ڪري
 رهيا آهن. وڏي ٻالھ به سميءَ سندن کي ٻارڻ جي
 راجپوتيءَ ۾ ڀورو حصور وٺي ڏيڻ جي به ڪوشش ڪئي
 ۽ اڪل ٻارڻ ڪالگريس ڪميٽيءَ تي زور آڻيندي رهي
 ته جتي ممڪن هجي، اُتي سندن کي ڪالگريس ڪميٽيون
 ڏيئي، ايمپلين ۽ هورلپائون وغيره به آهن.

پريميئر (ٻارڻان مٽريءَ جي) هند مان به ٻه ٻهسا ملندا
 رهندا هئا، جي اُٻون پُراڻن ۾ وراڻيا ويندا هئا.
 تنهن کانسواءِ اڪل ٻارڻ ڪالگريس ڪميٽي اُن ڪم
 لاءِ ٻهسا ڏيندي رهندي هئي. ورهاڱي کان اڳ ئي
 ٻارڻ ۾ جيڪي سنڌي آيل هئا ۽ سندن ڏاڏا اڳيئي
 ڄميل هئا، سي به سميءَ کي وڏي دل ڪري ٻهسي
 جي مدد ڪندا رهيا. هو ايندڙ شرارتن کي برابر
 مدد ڪندا رهيا. مطلب اهو به ورهاڱي ڪري
 اسان جي سنڌي برادري، جهنگا ٻي ڪڪي ويا هئا.

هوا ۽ ضروري ٿيندو هو ته وزيرن ۽ عملدارن سان
 سفارتون لاءِ وڃي ملندا هوا. مطلب ته اسان خاص
 ڪري پرشار ٿين لاءِ آزادي اڏوري سمجهي، ان
 ڪري اُها آزادي سمهن ڪرڻ لاءِ جدو جهد ڪندا
 رهياسون.

ساڳئي وقت سنڌ ڪانگريس ورڪرس سميٽي جون
 شاخون به وڌنديون رهيون. سميٽي جي هيڊ آفيس، جا
 پهرين بمبئيءَ ۾ هئي، سا دهليءَ آندي وئي، جتي
 ڪليمدارن جي آمد ڪري چٽ چٽو ڏينهن ميلو لڳو
 ٿيو هوندو هو. تنهن کان سواءِ جڳپور، اجمير، الڳڙو،
 ٻيلواڙي، بولي، آگرا، ناگپور، رانپور، حيدرآباد دکن
 ۽ بمبئيءَ ۾ به سميٽيءَ جون شاخون ڪم ڪنديون
 رهيون.

دؤري ۾ وڃيو هو ته پرشار ٿي گهڻو قرب ڏيکاريندا
 هوا ۽ پنهنجو حال اوريندا هوا.
 هڪ دفعي مان ۽ پروفيسر ملڪاڻي، جو شري سڌو
 ڪالچوءَ سميٽيءَ جو پريزيڊنٽ ٿيو ۽ راجپوت سيا جو ميمبر
 به هو، گنگانگر ضلع ۾ ۲۲ چڪن (ڳوٺن) ۾ هڪ هفتي
 چڪر لڳايوسون. هو الاءِ ٿيل زمينن تي پنهنجا
 اڏي وينا هوا ۽ آباديءَ ۾ ڪين چڱو اُڀراسو ٿي ره
 هو ۽ خوش وينا هوا. سنڌ ۾ هندو لاءِ زمين ٿي ڪم
 سان رهڻ خطري کان خالي نه هوندو هو، پر هتي

۾ پرشارئين ۾ وڃي ڪم ڪيائون. ۱۹۵۲ جي عام چونڊن ۾ پرشارئين کي اڃا چڙ هئي، ان ڪري جڏهن شري پرسرام ٽيگورائي بمبئي اسيمبليءَ لاءِ ڪانگريس ٽڪيٽ تي پيلو ته ڪي ماڻهو پڙاڇلندا هئا، پر نيرندرام وري چيو ڪونه. پرشارئين کي اٺاري سئمنءَ راه تي آڏاڻهن ۾ ان بعد پنج سال اتي لڳاتار ڪم ڪندو رهيو. ان جو نتيجو اهو ٿيو جو ۱۹۵۷ ۾ جڏهن ڪيس ڪانگريس ٽڪيٽ تي الھاس نگر لک مان اهاڙو ويو ته مخالف اميدوارن جي جملي ووتن کان ڏهه هزار ووٽ ڪيس وڌيڪ مليا ۽ ڪامياب ٿي آيو. اهو هو اصل الھاس نگر ۾ گهر ڪري وڃي ويٺو ۽ اڄ تائين اُتي ماڻهن جي شورا ڪندو رهي ٿو.

ساعتيءَ جي ڪانگريسمن جي ڀاڱي ۾ به اچڻ لسي اڃا اڪي لپي رهي ته ڪانگريس کي ساڻ ڏيئي ان سسٽا جي ذريعي پرشارئين کي وسائجي، جئن هو ملڪ جي اقتصادي بحاليءَ ۾ سهائجي وڃن ۽ ملڪ کي به سماجڪ، سائنسڪ ۽ اقتصادي آزادي ڏيئي.

ان خيال سان سنڌ ڪانگريس وري ڪرس سميتي جا ڪم ڪندڙ سڄي هندستان ۾، جتي جتي اسان جا ماڻهو وسيا هئا، اُتي وڃي پهچندا هئا ۽ ساڻس وڃي رهائڻون ڪندا هئا ۽ سندن مسئلن کان واقف ٿيندا هئا ۽ جيڪي ڪم سندن ڪرڻا چوڻا هوندا هئا، بني ڪري ايندا

مان ۽ شري آسنداس سازي هندستان ۾ گشت ڪندا
 رهندا هواسون. شري آسنداس کي سال تہ ماڻهن جا
 رهيل ڪلير پاس ڪرائڻ کي لڳو رهيو. رانيون جاڳي
 هنن جا منجهيل ڪلير چڪاسيندو هو ۽ انهن کي پاس ڪرائڻ
 لاءِ دهلي هيڊ آفيس ۾ ڪلير آفيسرن ۽ ڪمشنر سان
 ملندو رهندو هو. ان لاءِ سميت جي هيڊ آفيس دهليءَ
 ۾ هئي ۽ سارو ڏينهن هندستان مان ايندڙ پرشارتين جا
 ڪلير سلجھائڻ ۽ پاس ڪرائڻ ۾ وقت وٺيندو هو. ۽
 سيڪريٽري ۽ هڪ آفيس سيڪريٽري ڪم ٿي سڄو
 ڏينهن وهندا هئا تہ ٻه ڪڏهن ڪڏهن رات جو به ڪم
 ڪرڻو پوندو هو.

”پارٽاسي“ هفتيوار اخبار به ڪڍي ويئي، جا
 ان ڪار به ٿي پورو ٿوڄ ڏيندي هئي ۽ ان باري ۾
 ڪارائتيون پٽڙيون ڪندي رهندي هئي. شري
 آسنداس ڪلیمن جي باري ۾ هڪڙو ڄاڻو ٿي پيو ۽
 هو سنڌين جا لکڻ جا منجهيل ڪلير سلجھائي سگهيو ۽
 پاس ڪرائي سگهيو.

”پارٽاسي“ سميت جو ٿي مک پتر ٿي رهي.
 ”پارٽاسي“ هاڻي روزاني ٿي آهي ۽ بمبئيءَ مان
 نڪرندي رهي ٿي ۽ هفتيوار به ڇاپو آهي. ان جي
 ڀيٽي ۾ فرق ڪونه آيو آهي.

۱۹۵۱ ۾ شري ليولڊ رام بمبئي ويو ۽ اُتي الهاس نگر

۱۹۵۲ واري عام چونڊ بعد آيو، جو ڏٺو ويو ته سنڌي ووٽرن ڪيترن هنڌ ڪانگريس ۽ سرڪار کان لاواض لي، رلي، ڪاوڙ ۽ جوش اندر ڪانگريس خلاف ووٽ ڪيو. الڪري محسوس ڪيو ويو ته سنڌيان جو اهو رخ ديش جي به آڏو اچي رهيو آهي ۽ خود سنڌي جنتا جي ٻانڊي جي پٺ خلاف آهي. ان ڪري ان رخ ۾ ڦيري آڻڻ جي مراد سان ۽ سنڌي جنتا جي صحيح رهنمائي ڪرڻ جي بحال کان سنڌ ڪانگريس ورڪرس سميت ۽ حر بنياد وڌو ويو.

اسان جو اهو عهدو هو ته ديش جي آزادي ۽ آسودگي ڪانگريس سسٽا مان ٻڌايل آهي. اسان انهن سمجهندا هواسون ته ڪانگريس راجنيتي آزادي نه وٺي ڏئي، پر سانڪڙڪ، آرٽڪل (انتصاءِ) ۽ سماجڪ آزادي به اها سسٽا اسٽاپن ڪري سگهندي.

سنڌي جنتا جي پيرواس جي مسئلن کي به الهه اڪٽ لٽر کان ڏٺو ويو. سنڌ ۾ سنڌين جي اڳواڻي ڪانگريس ئي ڪندي هئي ۽ هتي به ڪانگريس ۾ جوڙي فرض هو ته سنڌ مان اڪڙي آيل جنتا جي صحيح رهنمائي ڪن ۽ سندن پيرواس جي مسئلن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن.

شروعات کان وٺي سرورثري آسنداس، ٻلدرو ٽاجرا ۽ ٻين سميت ۽ ٻيا سرڪيٽري ئي رهياسون.

٩٥
١٩٥٢ - آڪٽوبر ۱۹۵۲ ۾ ٽئين وڌان موجب چولڊون ٽيون ۽ ۲۶ مئي تي ڊاڪٽر راجپندر پرساد وري پڙهت چولڊو ويو.

شيخ عبداللہ جون اڙ ٻڌڻگيون - آگسٽ ۱۹۵۲ تي ڪشمير ۾ شيخ عبداللہ گستاخ پير کيا ۽ ماڻه جي ايڪتا جي آڏو اچڻ لڳو ته انکي مکيه منتر جي ٻڌڻ ٿان هٽايو ويو ۽ کيس گرفتار ڪيو ويو. هو هاڻي ٿورو سنئين پير تي اچڻ لڳو آهي.

ٻڌت جواهر لعل جو ڪاريه - ٻڌت جواهر لعل پنهنجي ماڻه جو شان برقرار رکڻ لاءِ دنيا جي سمورن ملڪن سان خوشگوار لاڳاپا رکندو آيو ۽ رفته رفته سڀني ملڪن جو چڪر هڻي آيو ۽ موت ۾ هو به اسان جي ماڻه ۾ ايندا رهيا. ان جو اثر اهو ٿيو جو دنيا ۾ ساز سلوڪت وڌندو رهيو ۽ اسان جي ماڻه جا پير به پختا ٿيندا رهيا. ساڳئي وقت هو دنيا ۾ امن ۽ شائتي لاءِ ڪم ڪندو رهيو. ان ادب سان ۱۹۶۱ ۾ هندستاني فوجون ڪانگو ۾ امن قائم ڪرڻ لاءِ موڪلي ڏنيون. ٻيون هيون.

سنڌ ڪانگريس ورڪرس سميتي - ڀارت ۾ سنڌ مان آيل ڪانگريسي ۽ خاص ڪري نواب شاهه صلع مان ل. ڪانگريس سميتي ٺاهي ڪم ڪري رهيا هئا. پر سنڌ ڪانگريس ورڪرس سميتي اڀرڻ جو خيال

چونله پرويزو. اهو لهنل وڌان ۲۶ جنوري ۱۹۵۰ کان لاڳو ڪيو ويو، جڏهن پارٽي ڪن لئس واهه طاهر ڪيو ويو. ان وڌان موجب پارٽي جي سڀني ڏانهن، مذهبن ۽ ٻن ٻن ٻولين وارن کي سمن حلقن جي پڌرالي ڪئي وئي. ان بعد پارٽي ٽن برطانيه سرڪار جو ضابطو ختم ٿيو ۽ پارٽي ۾ پنهنجو آزاد راج شروع ٿيو.

پوڌان مئٽري - آزاد پارٽي جنرل ٻهراون پوڌان مئٽري پنهنجي جواهر لعل نهرو ٿيو. هو پنهنجي جي جيون ڪال ۾ وري وري پوڌان مئٽري چوندو رهيو. سندس مئي ۱۹۱۴ ۾ ديپالپٽ بعد اهو پوڌان مئٽري شري لعل بهادر شاستري ٿيو، جنهن پنهنجي امانتڪاريءَ ۾ لفظ ۱۸ مهينن جي عرصي اندر پنهنجي لائين جي ٽائپي ڏني ۽ پاڪستان جي هندستان تي ڪاهه وٺندڙ پاڪستان جا ڏند ڪٽا ڪيا. سندس ديپالپٽ لائين ۾ پارٽي پاڪستان جي لاءِ ئي صحيح ڪرڻ بعد اوچتو ٿيو. ان بعد شري لعل بهادر ڏي-ري پارٽي جي پوڌان مئٽري آهي ۽ هيءَ وهر ڏيوي پنهنجن ڪاربن سان دليا جو عقل جوڙج ڪري رهي آهي.

سردار پٽيل جو ديهانت - سردار پٽيل اب پوڌان مئٽري هو. هن اهڙو نه ڪيو، جو هن کي لوهه پرش ڪري چولدا هئا. هن پارٽي کي اکڻ پٽاريو. هو ۱۵ نومبر ۱۹۵۰ تي اسان کان موڪلائي ويو.

پهريون ڀارتي وائسراء ۽ گورنر جنرل - ڀارت
 جي آزاد ٿيڻ بعد به ڀارت سان برطانيه سرڪار جا ناتا
 ٺٽا ڪين. بادشاهه جي پاران آزاد ڀارت جو وائسراء ۽
 گورنر جنرل لارڊ مائونٽ بيٽن رهيو. هو پنهنجو مدو
 ختم ڪري وطن روانو ٿيو ته پهريون ڀيرو ئي بادشاهه
 ڀارت جو پنهنجو عيوضي يعني وائسراء ۽ گورنر جنرل
 هڪ ڀارتي راجگوپال آچاريه کي مقرر ڪيو. هو ڀارت
 جو وائسراء ٿيڻ لاءِ رهيو، جيستائين نئون جوڙجڪ ٺهي
 راس ٿيو ۽ جنوري ۱۹۵۰ ۾ ان موجب ڀارت جي
 راشٽريتي يعني پرڏيهي دولت جون چونڊون ٿيون.

ڀارت جو نئون وڌان - آزاد ڀارت جي وڌان
 ٺاهڻ لاءِ برطانيه سرڪار جي وزرائي سفارت جي رٿا
 موجب ميمبرن جون چونڊون جولاءِ ۱۹۴۶
 ۾ ٿيون هيون. ان جي پهرين بينڪ ۹ ڊسمبر
 ۱۹۴۶ تي ٿي. ان وڌان ٺاهڻ جي ڪارڻ ۾
 مسلم ليگ جي چونڊيل ميمبرن کوهه حصو کوهه ورتو،
 باقي مسلمان ميمبر ان ۾ پهرو وٺندا رهيا. ان جوڙجڪ
 ٺاهڻ ۾ رياستن جا عيوضي به شامل هئا. ان وڌان سيا
 جو پرڏان ڊاڪٽر راجيندر پرساد هو. اهو وڌان آخرين
 روپ ۾ ۲۱ نومبر ۱۹۴۹ تي پاس ڪيو ويو. ۲۴ جنوري
 ۱۹۵۰ تي وڌان سيا جي آخرين بينڪ وٺي، جنهن ۾
 ڀارت جو پهريون راشٽريتي ڊاڪٽر راجيندر پرساد

وهيا پيا آهن.

ياد رهي ته شري لالڪرام نهڪڇڻڊاڻي اهو ماڻهو
آهي جو ۱۹۲۱ ۾ قطع تعلقات جي هٿڀل ۾ ڪاليج ڇڏي
اچي ميٽائين ۾ ڪم ڪسي لڳو هو. هو سرڪاري
لوڪري ڪنڊي داڻا ڪاڊي پائيندڙ رهيو ۽ اڄ تائين
هو هڪ ڀڳو قومي خيالات رکندڙ ماڻهو آهي. اڄ تائين
دهليءَ ۾ سماجڪ ڪم ڪندو رهي ٿو.

شري هو انجند مامٽاڻي ۾ سرڳڙاسي ليڪراج مامٽاڻي
جو ننڍو ڀاءُ آهي. شري ليڪراج به قطع تعلقات جي
ڀڃڪڙي ۾ شري هيارام سان گڏ ڪاليج ڇڏي آيو هو ۽
ٻنهي ڀائرن (ساهتيءَ) ۾ ڪاڊي بڻدار اچي ڪولر هو.
ساري عمر سرڳڙاسي ليڪراج ڪاڊي پائيندو رهيو،
جيتوڻيڪ پوءِ هن سرڪاري لوڪري ڪٿي ۽ ڀڄاڙيءَ
جو سرڪاري پيشو هو. هن جو آدوشي جيون هئو.
جيتوڻيڪ اڪائونٽ جنرل جي آفيس ۾ آڊيٽر هو پر
آفيس ۾ به صرف ڪاڊيءَ جي بيميس پتلون پائي ويندو
هو. ساري ۾ صرف هٿ جي اولي ڪهڙي جو ڪوٽ
پائي ويندو هو.

سردار ڀٽيل جي عاليشان سوڀ - ۱۵ آڪٽوبر
۱۹۴۸ تي سردار ڀٽيل مڊريءَ واري اڳڙائيءَ سان
راجائن جون سڀ رياستون ختم ڪيون ۽ ڀارت هڪ
وڌيڪ وڌيڪ ٿي.

هلي رهيو آهي، جو اسان جا ڪم ڪندڙ سروشي
پڙيداس برهمچاري، ڊپچندر تلڪچند ۽ ٻيا هلائي
رهيا آهن.

شري ليونڊرام پيلواڙي ۾ پڙشارٽن کي وسائڻ جي
۾ ڪوشش ڪئي. سرڪار طرفان دڪان ٺهيا، جنهن کي
هينئر گانڌي بازار ٿا چون. پوءِ اتي سنڌو نگر نالي سٺي
ڪالوني ۾ ٺهي آهي.

اجمير ۾ سنڌين کي دڪانن ميسر ڪري ڏيڻ لاءِ
اجمير اسٽالس ڪو آپريٽو سوسائٽي قائم ڪئي وئي،
جنهن ۾ سڀ ڪم ڪندڙ شامل هئا، جنهن جو پڙيداس
شري پڙيداس برهمچاري هئو. ان هڪ مارڪيٽ ۽
ڪيترا دڪان ٺهرائي سنڌين کي ڏنا.

هينئر ته راجسٿان جي هر ڪنهن شهر ۾ پڙشارٽن
ڪيچ ڪري ڇڏيا آهن. پنهنجي نجي ڪوشش سان
هزارين گهر خريد ڪيا اٿن يا نوان ٺهرايا اٿن. اجمير ۾
تلڪ ڪالوني ته سٺي نموني ٺهي آهي.

۱۹۵۱ ۾ وري مرڻي اجمير ۽ بياور ۾ هريجن لاءِ
ڪالونيون ٺهرائڻ جو موقعو مليو. پيسا هندن سرڪار ڏنا
۽ منهنجا ٻه ساٿي سروشي نانڪرام ٽيڪچنداڻي ۽
هو ٽچند ماهتاڻي، جي ان وقت سرڪاري انجنيئر هئا،
انهن بنا ڪنهن اجوري جي شيوا ڪئي. هينئر اهي
سنڌيون ڪالونيون ٺيار ٿي پيون آهن، جن ۾ هريجن مڙي سان

ڪاميٽيءَ جي واعدن کان روزو ڪم ورتو ۽ سنڌي
ڪانگريس ڪم ڪندڙن ذريعي پرچارلن کي وسائڻ ۾
پورو اڏم ڪيو. سينٽرل ڪاميٽي سڀني پرچارلن جي
پرڳھور لڏي، جنهن ۾ پنجابي ۽ ٻيا ماڻهو به اچي ويا.
سنڌ ڪانگريس شيوا سمي جا پهرين اجلاس ۾ ماڻهن
کي وسائڻ جي خيال کان استايت ٿي، سا پوءِ راجستان
ٽالمن محدود نه رهي، پر ان جو دائرو وڌايو ويو ۽
راجپوتيءَ ۾ به آئي. ۱۹۵۳ ۾ ايمپيءَ ۾ سنڌ جي پراڻن
۽ نوجوان ڪانگريسمن گڏجي سنڌ ڪانگريس ورڪرس
سمي پورا ڪئي، جن ۾ شري ليونلڊرام به هو. هن ۽
سنڌ ڪاميٽي پهرين اجلاس ۾ پهرين اها سمي لاهي هئي.
هيءَ سمي سان اجلاس ۽ پيلوڙي (راجستان) ۾ ڪم
هيو. راجستان ۾ نواب شاه ضلع جا ڪافي ڪم ڪندڙ
هئا، سڄي شري نواباس پوهه چاري، ڊاڪٽرن، شوالندن،
ڪشش گروٿي، ڏنل مل ميلا رام، صوبراج موٽواڻي ۽ ٻيا.
ننهن لائبراري سنڌ جا ڪيترا ڪم ڪندڙ هئا ۽ اڃا اُتي
آهن ۽ ڪارائتو ڪم پيا ڪن.

پهرين دولتي ڪانگريس سينٽرل رليف ڪاميٽيءَ
طرفان اجلاس ۾ پرچارلن لاءِ لاري شالا استاين ڪرڻ جو
ڪم ڏنو ويو. جنهن ذريعي وڏن وڻن وغيره کي روزگار
۾ ملندو هو ۽ ان ۾ مستحڪم ٿيندو هو، ٻه ڪي سال
هلي. ڊسٽرڪٽ ۾ ڪيترن ئي سنڌي پراڻن جي اسڪول

ٿي پيو ۽ اسان جا ڪانگريس جا ڪم ڪندڙ ان جي
 سابعي هيٺ باقاعدي ماڻهن لاءِ ٽنڊن ۽ ڄاين جي ڪوچ
 ڪري هنن کي دڍ لڳائيندا هئا. ڪانگريس نه اسان ۾
 جيڪي سنڌ ۾ پرڏيش ڪانگريس ڪاميٽي جا ميمبر هئا،
 ان کي هٿ ۾ (ex officio) ڪانگريس عيوضي ڪري مڃيو ۽
 ۱۹۴۸ ۾ جڳمور ڪانگريس اڏوڻ ۾ وڃي شريڪ
 ٿياسون. نواب شاه ضلع جي ڪانگريس ڪم ڪندڙن
 هٿ نه هاري ۽ ماڻهن کي وسائڻ جي ڪم ۾ مشغول
 رهيا ۽ سرڪار جي مدد سان ماڻهن کي وسائڻ جي ڪم
 ۾ ڪامياب ٿيا. البت ڪي ٻاروار، جي سنڌ ۾ ڏاڍا
 سڪيا هئا ۽ هٿ اچڻ تي پنهنجي ۽ اڳين عياشي جيوت
 کي ياد ڪري آلي رهيا، سي چڙهي نه سگهيا. باقي
 عام طرح ماڻهو پاڻ کي هتي وسائڻ لاءِ پورو آدم ڪندا
 رهيا ۽ سرڪار جي به ڪن پوري مدد ملندي رهي،
 جنهن ڪري ڀارت جي آرٽڪل ۱۴۶ جي اوت پروت
 ۽ ويا آهن. ٽنڊن ڪارخانن ۽ ڄاين ۾ هنن کي وڃي
 ڪم ملي چڪو آهي ۽ هو پاڻ کي سڪي سمجهن ٿا.
 ٿوري قدر جو ڪنهن کي جيڪڏهن پاڪستان موٽڻ
 چڱي نه ڪو مشڪل اها ٻاهر مڃيندو.

ڪانگريس ڪم ڪندڙ ماڻهن جي وسائڻ جي ڪم ۾
 رهيا. سرگواسي ڊاڪٽر چوٿرام گدواڻي ۽ شريمني
 ڪرپالاڻي نه ڪانگريس جي سينٽرل رليف

زمينون اُلات ڪهون ويون، هن جي قيمت هنن
سولين سلطان ۾ ادا ڪئي. وڏي ڳالهه ته ڀارت ۾ حڪومت
جو رخ پرشارين ڏانهن اڪل همدريءَ وارو هو ۽
ڪي ارب روپيه شراريون ڪي وسائڻ تي سرڪار لڳايا.
ساري هندستان ۾ جيڪي ڄاڻون مسلمان ڇڏي ويا
هئا، سي ڪين ڪلپن ۾ ڏيون ويون ۽ سولين لپون
ڪالونين اڏيون ويون، جن ۾ ايندڙ شراريون ڪي
وساڻو ويو.

سنڌين ۽ پنجابن جي همت ۽ چٽاڪشي ڏسي،
مڪاني ماڻهو ڪين پرشاريءَ جي نالي سان سنڌ لڳا ۽
اهو نالو عام چالو ٿي ويو. اڄ ۲۵ سالن بعد اهو نالو ڪم
نهندو نظر اچي ٿو ۽ چٽاڪ ڀارت ۾ جذب ٿي ويا آهن.
لڏا آهن، جهنگا آهن ۽ هڪجهڙا راجپوت اڌڪار
آهن، گهڻن حالتن ۾ ته آيل پرشاري اڳي کان به اڳرا
آهن ۽ ڀارتون طرح وسي ويا آهن.

ارباب شاه ضلع جا ڪالگريس ڪم ڪندڙ هندستان
جي هر ڀارت ۾ ماڻهن کي وسائڻ ۾ مدد ڪندا رهيا.
اڪل ڀارت ڪالگريس ڪاميٽيءَ تي پهنجي ماحوليت
هلندڙ سينٽرل رليف ڪاميٽيءَ کان پرشارين کي وسائڻ
جو ڪم ورتو. ورهاڱي کان اڳي اها سسٽم ڏڪر ۽
ڌولي ڏيڻ جي حالتن ۾ ماڻهن جي سھائتا ڪندي هئي.
هيٺر ان سسٽم جو مکيه ڪم پرشارين کي وسائڻ جو

ميرپور خاص به پښتو پر شري پريډاس کي بدليل وټس
 به هڅو کړي، گرفتار کړي کين سگهيا. هو ۳۱ مارچ
 ۱۹۴۸ تي پښتوچن سائين سان صبح جو اجهير بهتو
 جتان الهيء گاڏي به ډاکټر چوټرام دهليء وځي
 رهيو هو. سندس سلامتيء سان پښتوچن تي هو ډاډو
 خوش ٿيو ۽ کانگس سنڌ جو سچو سماچار وړلاء. اجهير
 به پښتوچن بعد هو اتي سنڌين جي شيوا به جنبي ويو.

سندس اجهير به پښتوچن بعد جلد ئي شري ٺاکاڻي
 سنڌ به رهي سندس کيل شيوائن جي قدرشناسيء جي
 کري ليٽر به کيس لکيو ته جتوئيء جي سڀني سکن کي
 اسپيشل ٽرين رستي کڍي ڀارت روانو کيو ويو آهي.

سنڌي کانگريسي شيوا جي ميدان به اجهير اچڻ
 تي سنڌ جي کانگريسين سنڌ کانگريس ورکرس
 سميت ٺاهي ۽ باقاعدي ڪم شروع ڪيائون. ڀارن جي
 پڙهڻ لاء اجهير به ۳۲ ٻرائمر اسڪول ۽ هڪ هاء اسڪول
 کوليائون. هنن ٻياور، نصيرآباد ۽ ٻين شهرن به به اسڪول
 کوليا. راجستان جي هر ڪنهن وڏي شهر به سنڌي وڃي
 وسيا. راجستان جي گڊاڳر، الور ۽ ٻين شهرن به به
 ڪيترين اڀتائين زرعي زمينن تي کين وسايو ويو. جن
 کي سنڌ به زرعي زمينون هيون، تن کي انهن جي پيڻي
 تي زرعي زمينون ڏنيون ويون. هر اجهير ۽ ٻيا جن
 کي سنڌ به پښتوچن زمينون نه هيون، تن کي به

ڪڍيو. ان خبر ماڻ ٿي ڪراچيءَ ۾ ڀارت جي ڏهتي
 هاءِ ڪمشنر شري نارائنداس ملڪاڻيءَ کيس لکي موڪليو
 ته يا ته اسان جي ڀارتن لوابناه صلح ۾ اجزن آئيسر ٿي
 ڪم ڪريو ۽ اوهان کي آفيس وغيره جو سڄو خرچ ۽
 پنڃ-ٽو روپيه بگهار به ڏئي يا ته هڪدم نڪري وڃو،
 جو پاڪستان جي جملن ۾ رهن بخراب ٿيندو. هن کيس
 خاطري ڏياري ته جتوئن جي باقي مڪن کي سلامتيءَ
 سان اٿان ڪڍيو ويندو. هوڏانهن نوشهريه جو وائيس
 ليجر الدان، جو سندس ۽ دادِي ڪرشنا ڏاڙيءَ جي
 هر طرح سنڀال ڪري رهيو هو، تنهن به واريست اڪرڻ
 ڪري کين سلامتيءَ سان اڪري وڃڻ لاءِ چيو، ته رڳو
 ڇهه رڳو لڳ ڀڳ لڙاڻن ڪري کين ۽ ٻيا جيڪي به هندو
 سندن آسري اوشهره ۾ رهيا هئا، تن کي راترواھ
 ميرا، رخاص موڪلڻ لاءِ روانو ڪيو ۽ شري پوپنداس
 هڪ ٽوليءَ کي ميرپورخاص ڇڏي، گرفتار ڪري جي پوراھ
 نه شري پوپندر لارڻس سميت نوشهريه پهتو ۽ وڌيڪ
 جيڪي اٺاڻ هلڻ لاءِ تيار هئا، تن کي سامان سميت وٺي
 ڏاڙي ڪرشنا ڏاڙيءَ سان گڏ ميرپورخاص پهتو. وائيس
 ليجر الدان کين اجزا لپٽر ڏنا هئا، جنهن ڪري کين
 حڪومت حڪومت ۾ ڪا به ڳالهه ميرپورخاص مان مارواڙ
 پهچڻ لاءِ ڪي به ٿاڌا ڏنا ويا، مضمار ڪار سندن تلاشي
 ڪرڻ ۽ وڃي نيت مارواڙ اچي پنهان لوابناه جا جاسوس

هيون . سندن سخت تلاشي ٿيندي هئي ۽ سندن زور
 وغيره سامان کائڻ کسيو ويندو هو. هيڪر نه نوابشا
 کان ميرپورخاص ويندڙ لڏيندڙن جي گاڏيءَ تي مسلمانن
 گاهه ڪري ان ۾ جيڪي به سکر مرد هئا، سي سڀ
 قتل ڪري ڇڏيا. پوءِ نه هندن ۾ ٽاڪوڙو ۽ ٻئي ۽ ٻيو
 ۽ زبردست لڏپلاڻ ٿيڻ لڳي. حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾
 جيڪي هندن جا خون ۽ ڦرلٽ ٿي، تنهن به لڏپلاڻ
 کي زور وٺايو. شري ديبچندر جو ڪراچيءَ ۾ ”آزاد“
 پريس سنڀالي ويندو هو، ان کي به لاچار ٿي اُتان
 لڏڻو پيو.

موري اعلقه ۾ باقي جيتروئي ڳوٺ ۾ وڃي لڳا سکر
 رهيا هئا. اُتي جي زميندار مسٽر جيتروئي اسيمبلي ميمبر
 سندن سلامتيءَ لاءِ اٺن پهرو رکايو پر هو ڪمائن لاءِ
 ٻاهر نڪري ڪين سگهندا هئا، تن کي ڪراچيءَ ۾ ڀارت
 جي پاڪستان ۾ هاءِ ڪمشنر کي لکي، شري ڀرڀداس
 ڀرهمچاري مدد حاصل ڪري ڪين اناج وغيره جي مدد
 پهچائيندو رهيو. جيڪي راترواھ اٺن نڪري نوشهري
 پهچندا هئا، تن کي شري ڀرڀداس ڀرهمچاري راترواھ
 زباني ويس ۾ ٽرين ۾ حيدرآباد ۾ آڻيندو هو ۽ حيدرآباد
 جي ڪنهن نالن ڪين ڀارت ڏانهن سلامتيءَ سان آڻيو
 ويندو هو. اها ڳالهه مسٽر مسعود کان سني نه ٿي ۽ اٽس
 ڀارت جو جاسوس هئڻ جي الزام سبب گرفتاريءَ جو وارنت

هندستان ۾ ٻڌي ٿي اتر ٿيندو رهيو.

هن شهيد جي ڪري لفظ پارص ۾ مائر مڃي ويا
مگر پاڪستان ۾ اڻڄاتو ڪيو ته السالمت جو وڳوڪو مسلمان
جو وڏو همدرد ۽ هندستان ۾ مسلمانن جو وڏو سالي
۽ اڃا مان هاءِ ويو. ان ڪري پاڪستان ۽ سنڌ جي
ڪيترن شهرن ۾ شوڪ سڃاڻون آيون. نواب شاه ضلع جي
لو شهره ۽ مروز شهر ۾ شري پريڏاس ارهه چاري ۽ شهر
جي معزز مسلمانن جي ڪوشش سان مارڪيٽ جي ميدان ۾
لڳائيندڙ اڀر يا ڪامڻي جي چتر من رٿس اڪرم الدين
جي زير صدارت شوڪ سڃا ڪئي، جنهن ۾ هندو شاه
مسلمان وڏي انداز ۾ اچي ڪٺا ٿيا هئا. ان موقعي ۾
نواب شاه ضلع لوڪلبورڊ جي ميمبر پير پيران علي نه
وڻدي اظهار ڪيو ته اسان جو هڪ بزرگساز ڏاڏا سان
هڪ ويو. رٿس اڪرم الدين ٻڌي جي درد لاک لٽيس ۾
جيڪو ته اسان جو اڀر هليو ويو. هن بعد هندستان جا
مسلمن جيورا چٽا ٿي پيا. هيءَ شهادت السالمت جو
ڪٿي آهي.

نبي پريماس جي لٽيل ٿي ماڻهو اوچنگارون ڏيئي
وڻي لڳا. نيشنل ۾ سچو ڏينهن خود بخود هڙ ٿال رهي.
مستور مسعود جا ظلم. نواب شاه ضلع جو ڪليڪٽر
نواب مسعود هو. ان جي ڇوڙ ٿي هندن سان
ڪو به جمع ڪونه ٿيڻ ڄاڻان هندن سان هندن ٿيندڙن

مار جي . پهرين هن جي رهڻ جي جاءِ تي کيس مارڻ لاءِ ٻه اڇليو ويو، جنهن ڪري هڪ ڀت ڀڄي پيئي پر ان جو مهاڻا ئي ڪو اثر ڪونه پيو. مهاڻا پنهنجي پراڻا سڃاڻن جي معرفت فرقيپرستي خلاف پرچار ڪندو رهيو ۽ ساڳئي وقت پنهنجي بچاءَ لاءِ ڪوبه سرڪاري بچاءَ جو سهارو نه ورتائين. نيٺ ۳۱ جنوري ۱۹۴۸ تي اهو منصوبو ڪامياب ويو ۽ مهاڻا کي گوليءَ جو شڪار بنايو ويو. مهاڻا کي ”هي رام“ چئي نروار ڀڄي پهچي ويو پر هن جيڪي اسان کي چيو ۽ سيڪار ٻيو، ان ئي عمل ڪرڻ لاءِ اُدم چالو آهي. هن کي ديش جو راشن پتا ڪري مڃيو ويو آهي. هوئي اسان جي ستل قوم جو پتا هو، جنهن مردي ۾ جان وڌي. هن پندت جواهر لعل نڪي پنهنجو وارث ظاهر ڪيو هو. هو گهڻي قدر سدس نقش قدم ۾ هلندو رهيو.

مهاڻا جي شهيد ٿيڻ تي هڪ ڳالھ ٿي، جو هندستان ۽ پاڪستان ۾ فرقيپرستيءَ جي باهه ٽي پاڻي پيو.

جڏهن اسان جي ڀارت ۾ مرڻا رهندي آئي آهي ته مهاڻا پرش انسانيت کي زنده رکڻ لاءِ پنهنجي جان جي آڙي لڳائيندا آهن، تن مهاڻا ڪيو. ان شهيد تي خود پاڪستان رڳو ٻه چيو نه پرستان مان بلبل اٿي پيئي. ايڪن اها حقيقت آهي ته اها بلبل اٿي ويئي مري ڪانه ويئي. مهاڻا جي خيالن جو پاڪستان ۽

۾ نه هئڻ وسان ڪن گهڻا ٻيو. هوڏانهن نوابشاه ۾ نوشهري
جي شري ڪمڇند بالاڻي ۽ هي ڏوهه پٽي شريمتي ساوڙي،
جا نوابشاه ضلع اسڪول پورو ۾ هي ڇوڪرو هئي، سا
لڏيندڙ هندو ماسترون کي سندن پراوڊنٽ ڏند ۽
پگهارون وغيره وٺي ڏين ۾ هر طرح جي مدد ڪرڻ لڳي
۽ اتي جو شري ڪارمل گوناڻي به ان ڪم ڪرڻ ۾ پٽي
ڪن پيو. ماستر ڪمڇند بالاڻي نه هندن جي مدد ڪرڻ
۾ وسان ڪن گهڻا ٿيندو هو، ڇوڪرو ڪمڇند نوابشاه
جو پنگرو سامان وغيره سميت پنجابي پناهگرو زوريءَ
هٿ ڪري وٺا نه ۽ هو اتي رهي شيوا ڪوڻ پنهجو
ڌرم ڄاڻڻ لڳو. نوشهري هي پنجاب ۾ جن لڏيندڙن
کي سولائي نه هئي، تن لاءِ پنڄائي ڳوڙهيءَ مان مدد
ڪرڻ ۾ پٽي نه پورڻ لڳي.

مهاڻا جي شهيدِي - پاڪستان جي طرفدار
ذهيب ڪري نساد اڃا بند نه ٿي سگهيا. ان ئي مهاڻا
۱۲ جنوري ۱۹۴۸ تي اهي نساد بند ڪرائڻ جي خيال
کان پاران نياڳ ورت وڌو. ان جو پارت ٿي اهو الز
ڳوڙ جو پڄڻ ڏينهن ۾ سڄي ملڪ جا ۽ سيني جاين جا
اڳواڻ دهليءَ پهتي ويا ۽ ۱۷ جنوري تي سيني جاين
کان وڌواس ملڻ ٿي هن ورت سمايت ڪيو پر اسان
جي پارت ۾ هندو سيا ۽ راشٽر سولر سگهه جي الز
۾ اچي ڪن چرائن ٻولي ۾ مصوار وڃيو نه مهاڻا کي

۵
۽ دادی ڪرڻاڊ ٻوي وٺڻا رهيا ۽ اتي کين هر ڪا م
ڪندا رهيا. نوشهري ۽ مورهه تعلقه ۾ جو مسلمان سڪ
جي بنيان ڪاهي پيا هئا ۽ جتي به کين ڏسندا هئا
اتي کين قتل ڪرڻ کان کين رهندا هئا، تن کي بچاءُ ڏيڻ
۽ کين سلامتيءَ سان رواني ڪرڻ جو ڪم شري پريڊاس
ڪندو رهيو، ان ڪري ڪي ڪٽر مسلمان سندس
دشمن بڻجي پيا، جيتوڻيڪ شهر خواه پسگردائيءَ ۾
مسلمان سندس ڏاڍي عزت ڪندا هئا. ورهاڱي بعد به
اتي جي نوٽيٽائيد ايريا ڪاميٽيءَ جي مسلمان پُر اُڙ پڊنت
رئيس نجم الدين سندس ۽ دادی ڪرڻاڊ ٻويءَ جي
سلامتيءَ جو ڪم پاڻ ئي هموار ڪيو ۽ رات جو سندس
رهن واري ڀاڱي ۾ ٻهري جو بندوبست رکيو. هو
نه جان سان کيلي رهيا هئا. ڊاڪٽر چوٿرام کين ڪيترا
ڀيرا لکيو ته لکري اچو پر هنن چيو ته جيستائين اسان
جي هٿ ضرورت آهي، تيستائين هتي رهي شيو
ڪنداسين. هو نه رڳو سکن ۽ هندن کي لڏڻ لاءِ مدد
ڪندا رهيا ۽ انهن جي سلامتيءَ لاءِ ڪوشش وٺندا رهيا
پاڪستان (ڪراچيءَ) ۾ ڀارت سرڪار جي هاءِ ڪمشنر
۽ ڊاڪٽر چوٿرام کي واقف ڪندا رهيا مگر اتي
جيڪي ٻاهران هندو هريجن اچي رهيا هئا،
تن کي مسلمان ڪرڻ تي مسلم زميندارن زور رکيو.
و، تن کي هندو ڌرم تي پختي رهڻ ۽ ان ڪري

اڙائيءَ جي ميدان تي مقابلي لاءِ وڃي پهتا ۽ پاڪستان جي لشڪر کي ٻنهي هٿن تي ڇڏيائون. اها اڙائي به مهينا مس هلي ته دل ٻا ۾ ان خلاف آواز اٿيو ۽ ڪئمپر حور سرال متحد جماعت جي سڪيورٽي ڪائونسل جي اڳيان پيش ڪيو ويو.

سلٽ ۾ ڪم ڪندڙ - اسان هر ويچار هو ته ڪن ڪم ڪندڙن لاءِ پاڪستان ۾ رهڻ ضروري هو، جو اتي هر وقت مسئلا پيا اٿندا. الڪري اسان جي صلح جا ڪافي ڪانگريس ڪم ڪندڙ نه آزادي ملڻ بعد به ڳولڻ ۾ رهي پيا ۽ ڪي نه ۱۹۴۹ ۾ ڀارت آيا. پر اسان وارو شري مهارام ڪراچيءَ ۾ ماڻهن کي حوازن جون ٽڪيٽون وٺي ڏنا جو پرهند ڪندو هو ۽ ٽي ڪا اڙڻ ماڻهن کي پاڪستان ڇڏڻ ۾ پوندي هئي ته اها لاهيندو هو. هر ڪراچيءَ ۾ وڏو واپاري هو ۽ ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن جو هڪ ائڙ وارو ميمبر هو.

شري ٽاراچند ويراڻي هالاڻيءَ ۾ رهيو پيو هو. ڪنڊياره جو پروفيسر هاسانڊ به رهيو، جو صلح ۾ ڇڪر پيو هڻندو هو. هن جي نه پڇاڙي لاءِ مسلمان عزت ڪندا هئا، ان ڪري ماڻهن کي لڏڻ ۾ چڱي مدد ڪري سگهندو هو.

موري ۾ به اسان جو شري ٽيلرام ڪجهه وقت رهيو. نوشهري ۾ برو شري ڪجهه هالاڻي، پرنداس برهمچاري

٣
ماڻهو جو عام طرح ھراس ۾ ھوندا ھو، سي کانگريسي
ٽي چڙيل رھندا ھو، سي ڪڏھن ڪڏھن ٻرا اکر
چڙي ڏيندا ھو، پر ھو موت ۾ ساڻن چڙندا ڪونه ھو
۽ کين وسط ۾ پوري مدد ڪندا ھئا.

اجمير ۾ نه ڪافي کانگريس ڪم ڪندڙ اچي ڪڏ
ٿيا. اجمير اسٽيشن تي چڻ ميلو لڳو پيو ھوندو ھو ۽
اڻاھ ھجوم اچي لھندا ھو. راجستان جي ريلوي اسٽيشن
ٽي مڪاني کانگريسي ۽ ٻيا سماجڪ ڪم ڪندڙ ايندڙ
شرنارڻين کي ماني ڪارائڻ ۽ پاڻي پيارڻ سان شيوا ڪندا
ھو. کين جھڳا وٺي ڏيڻ جي به ڪوشش ڪندا ھئا. ڏندا
نه ماڻهو پاڻيھي ھت ڪندا ھو ۽ چست ماڻهو نه اچڻ
سان ڏندن ۾ لڳي ويا.

ڪشمير تي ڪاھ - ۲۷ آڪٽوبر ۱۹۴۷ تي ڪشمير

جي مهاراجا ھندستان سان گڏجي وڃڻ بابت اعلان ڪيو
پر پاڪستان ھندستان تي ڪاھيو ۽ ڪشمير ۾ ٻارا ھولا
ٽي قبضو ڪري ويا. ڀارت جو ان طرف خيال ٿي ڪونه
وڃو ھو نه پاڪستان ڪڏھن اسان تي ڪاھيندو. ان ڪري
پاڪستان کي خالي ميدان ملي ويو ۽ جيستائين اسان جو
شڪر مٿي جبلن تي پھچي، تيستائين پاڪستان جو لشڪر
ڪشمير جي گاديءَ سر بنگر جي ويجهو پھچي ويو. پر
تف جي لشڪر جو تعداد ۽ ان جي طاقت پاڪستان
۾ گھڻو مٿي ھئي، ان ڪري ھو ھوائي جھازن ۾ پھچي

کير چند بالائي ٻڪڻم نوابشاه جي ڪلڪٽر وقت پهتو ۽
 پوليس جي مدد سان انهن سڀني کسي هندستان ڏانهن
 روانو ڪيو ويو. وري ٻيڙيا روڊ اسٽيشن لڳ ڇاڪاڻ
 ئي اچي مار پيئي. هنن جو مال ٻڙيا ۽ ڳالهيون به مسلمان
 ڦري ويا ۽ ۳-۲ ڇڻا ماريا ويا. ٻين جي ڳوٺ جو
 وڏو اميدار امام علي شاه، جو ڪالگريس ڪاميٽيءَ جو
 پوزيشن لست هو، سوڏو وڙيو ۽ ڇاڪاڻ جي ڪٽنبن کي پنهنجي
 اوطاق تي وٺي آيو ۽ ٻئي ڏينهن ڪنهن ٻيڙيا روڊ جي
 اسٽيشن تي ريل گاڏيءَ ۾ روانو ڪري آيو. مونکي به
 ساڻ وٺي نه ويو، جو هن سمجهيو ته اهو خطري کان
 خالي نه هو. ان بعد لڏپلاڻ زور ڳهندي وئي.

سند راجستان سان ڳهندي پيئي آهي، ان ڪري ماڻهن
 کي راجستان ۾ اچڻ ڏاڍو سولو لڳو. سرور خاص ۾
 راجا واريءَ گاڏيءَ ۾ چڙهندا هئا ته مارواڙ جا ڪي
 ئي اچي پهچندا هئا ۽ اتان سڄي راجستان ۾ پکڙجي
 ويندا هئا. خاص ڪري اچهر ۾ سڌا اچي پهچندا هئا.
 شروعات ۾ ماڻهن تي اثر وٺل هو ته هيءَ فرڪيرستي
 گهڻو وقت نه هلندي ۽ هو موٽي سنڌ ۾ ويندا. مڪن
 ڪالگريس ڪم ڪندڙن پنهنجو چتو راند ٻڌائو ته انهن
 جو سنڌ ڏانهن موٽڻ متال آهي ۽ گهڻڪري پاڻ کي
 پنهنجي سهوليت الوسار هندستان ۾ ڪٿي به ڪٿي
 لڳائين.

سان رهيا پياهو، تن کي ڪراچيءَ ڇڏڻ کان روڪڻ
شري نيولدرام کي نه سندس مسلم ساٿي اسيمبل
ميمبر ٻڌايو ته کيس حڪم ٿيو آهي ته نيولدرام کي
ڀورو ڪيو وڃي. هن کيس التجا ڪئي ته ڪو
پاڪستان ڇڏي وڃو. هن کيس چيو ته مان ان ڪم جي
پورائي نه ڪندس ته ٻئي ڪنهن ئي راءِ ڪم رکيو
ويندو، تنهنڪري کين اهڙي ٻڌڻي ڪرڻ کان
بچائي.

سند تي اثر - پنجاب ۾ جيڪي خالص ۽ هندن
سان ويل وهيا ۽ پاوچستان ۾ هندن سان ظلم ٿيا، تن
ڪري جيڪا لڏپلاڻ ٿي، تنهن جو سڌو ئي به اثر ٿيو.
وڌيڪ جو پنجابي مسلمان سنڌ ۾ لڏي آيا، تن به سنڌ جي
هندن سان زيادتيون ڪرڻ شروع ڪيون، تنهن ڪري
سنڌين لاءِ پنهنجي عزت ۽ ذرم جي رکيا لاءِ پنهنجا
گهر گهاٽ، پٺيون ٻارا، مال ملڪيتون ڇڏي وڃڻ لڳا
ٿيو. نواب شاه ضلع ۾ نه لپاڻن سکڻ بڻيان مسلمان
ڪاهي پيا ۽ ظلم وڌي ويو. نواب شاه جي نوشهريه
جي ڦٽ جي ڳوٺ ۾ هڪ سنڌي سک کي سندس گهر
۾ گهڙي خون ڪيو ويو. نوشهريه لڳ لپاڻن جي ڦٽ،
جنهن ۾ گهڻو ڪري لپاڻا سک (هندو) رهندا هئا،
ان ڦٽ کي مسلمانن گهڙيو ڪيو ته يا ته سڀ مسلمان
هو يا اوهان کي قتل ڪيو ويندو. خبر ملڻ تي شري

ڪراچيءَ ۾ ڀارت مان ايندا هئا. نه آهي به هندن کي
کٽي ويندا هئا.

اسين ٽيئي اڳواڻن سان گڏجيڪو بعد ۾ ٻيئي کائي ڏانهن
روا ٿيا. هنن ٽڙهن گجرات ۾ ان پراڻي ۾ هئا. احمد آباد
۾ لاسون. مکالي ماڻهن مالدارن ۽ ڪارخانيدارن جو
وڃ پڻ هو. همدردِيءَ وارو هو. اڻهاس نگر ۾ ڪنڀار
چون پڻ ڪي هون، پڙودي ۾ آڏو ٿار لائينس وغيره
ڪافي ٻڙ ڪون لڙ مان ڪڍيائين، جن ۾ ٻوڙ خلق
اچي وئي.

اصل ۾ چون ۾ چئن ورهاڱي جي پٺڙائي ٿي نه
لاڙ ڪاڻي جو شرعي واڌو ڪيسراڻي سنڌ ۾ ديش ڪالگريس
ڪاميٽيءَ جو ميمبر ڀارت روانو ٿي ويو هو، جو هن
سمجهيو نه سنڌ ۾ هندن جو عزت سان رهن ٿا هڪ
ٿيندو. هو راجستان ۾ اڏي پور ۾ اٿي جي مهاراجا سان
وڃي گذار. هن سائيس پوري همدردِي ڏيکاري،
جنهنجو نتيجو اهو آيو، جو اڏي پور ۾ هڪ پراڻي نگر
جي نالي سان پراڻي جي سٺي ڪالوني ڪڙي ٿي.

اراب شاه ضلع جي ڪم ڪندڙن نه ان کان به اڳي
پنهنجي ضلع جي ماڻهن وٽ سندن ڳوٺن ۾ وڃي کيس
پنهنجو ٻڪرو رهايو هو ته کيس لڏائي پوندو ۽ لڏائي
ٿياري ڪن. مان ان لاءِ سمجهي ۽ ڇڪر جهڙي آيو
ٻيو سر، پر جيڪي ماڻه ۽ دوست ڪراچيءَ ۾ ڪنهن

۾ آئي به فساد لڳا پيا هوا ۽ شهر ۾ ڪريو لڳو پيو
دهليءَ جي حالت ڏسي اسان کي ۾ ڇيرائي وئي
وئي. آڇا ۾ ڪرپالائي اُن وقت اڪل ڀارت ڪانگريس
جو پارٽي بندت هو. کيس ۽ سندس ۽ ٻين لاءِ ڪريو پاس ملي
هئي. اها گهراڻي پمديت جواهر لعل، سردار پٽيل ۽ گانڌي
سان وڃي مليا سون. سردار پٽيل اها رت ڪڍي ۾ سنڌي
ڪراچيءَ ۾ سان. سامونڊي جهازن ۾ روانا ٿين، جن
۾ سامان به جيترو هوندو، سو ڪٿي سگهندا ۽ هڪواريءَ
جهاز ۾ ڇڙو هيا ۾ سلامتيءَ سان اچي ڀارت ۾ پهچندا.
ڀارت جو راس ۾ جهاز وائي ڪمپنين کي بمبئي فون تي
چيائين ۾ به جهاز فورن ڪراچيءَ روانا ڪن.

مهاتما ۾ اُن مڃيل جو هو ۾ ڌڻج کان ڪم وٺي
پشتا ٿي، سنڌ ۾ رهندو. اسان جي بچت ڪرڻ تي ڀارت
چيائين ۾ ڀارت ۾ اسان جو فرض آهي ۾ هندن کي سنڌ
مان لڏڻ جون پوريون سهوليتون وٺي ڏيون. اسين اچي
اُن ڪم کي لڳاسون. ساريءَ سنڌ ۾ ڪانگريس پکڙيا
پيا هوا ۽ هر ضلع ۾ ڪانگريس اُڀر ڪري هندن کي
سهوليتون مهيا ڪري ڀارت ۾ روانو ڪرڻ لڳا.

ڪوئٽيا ۾ فسادن بعد سنڌ مان لڏپلاڻ ۾ وڏي پئماني
تي شروع ٿي وئي هئي، جا وڌندي ئي رهي. جهازن
جو بندوبست ٿيڻ تي گهڻي خلق سمند ڏيئي ڪراچي
۾ رواني ٿيندي رهي. جي سرڪاري هوائي جهاز

ڪري ڪراچيءَ ۾ آيا. ان ڪري - منجهن پريش ڪالگريس
ڪاميٽيءَ جي ميمبر ڪن ڪلاڪن جي نوٽيس ٿي
ڪراچيءَ ۾ ڪالگريس هائوس ۾ ٿي، جتي ساريءَ اسٽيءَ
ٿي ويچار ڪيو ويو.

بلوچستان جي ڪوئٽا ۽ لورالائيءَ ۾ ۽ نارڪ واريون
فرٽيفر جي شون ۾ جهڪي هندن سان تعدادون ٿيون ۽
آلي ڪولراڙي ٿي، سي ”آزاد“ ۽ ”هندستان“ اخبارون
ٿي هت ڪري روزانو ٿينديون هيون، جنهن ڪري
عام ماڻهو سمجهي ويا ته هنن جو سنڌ ۾ رهڻ لاءِ ڪن
ٿيندو.

سڀني ان ويچار جا هواسون نه هئڻ حالتون اهڙيون
ٺهڻا ٿيون آهن، جو هندو عرب سان سنڌ ۾ نه رهي
سگهندا ۽ اهو فيصلو ٿيو ته هندن کي اهائي صلاح ڏي
وڃي ته هو سنڌ ۾ سلامتيءَ سان رهي نه سگهندا، تنهنڪري
اٽل جي ڪن.

دهليءَ ڏانهن سفارت - ٽن چئن يروائيسر گهٽيل
۽ ڪالگريس اسمبلي پارٽي جي ميمبر شري گورڊن
واريائي، جو ان وقت پريش ڪالگريس ڪاميٽيءَ جو
ميمبر هو ۽ ملڪي مقرر ڪيو ويو ته اسين دهليءَ هوائي
جهاڙ ۾ روانا ٿي وڃون ۽ هند سرڪار سان هندن کي
لڏائڻ ۽ آلي وسائڻ جي باري ۾ ٿيون.

ڪراچيءَ مان ٿي هوائي جهاڙ ۾ دهليءَ پهتائون

لنهنه ڪري آزاديءَ لاءِ اسان به خواهه ڪندڙ جي
ماڻهن ۾ جان نه اچي ويئي پر فسادن جي فضا اسان ڪم
ڪندڙن لاءِ ڪم ٻنهي وڌائي ڇڏيو.

اسان جي نوابشاه ضلع جي ماڻهن ۽ ڪم ڪندڙن ۾
انهي ڀاڱا ٻڌا ٿي. هڪ طرف آزاديءَ ڪري خوشي ۽
ٻئي طرف ورهاڱي سبب دڪ ۽ نراسائيءَ، نوشهري فيروز
۾ ٽن ڀارت جي آزاديءَ ڪري اهڙو امن ڄاڳيرو،
جو هنن ٺڪ سوراڄ ڀٽن، راشٽري، ڪنيا پائشالا ٿي نه
قومي جهنڊا چاڙهيا، پر خود پوست آفيس ٿي به ڪالگريس
جهنڊو چاڙهي آيا.

لنگڙي آزادي - مون کي ياد آهي ته ۱۴ آگسٽ
ٿي مان ڪراچيءَ ۾ ”آزاد“ پريس جي باهريان ٻين-و
هوس ۽ مسلمانن جا هجڻ ”آزاديءَ“ جي ڏينهن ملهائڻ
لاءِ وڃي رهيا هئا. منهنجي من ۾ رهي ٿي اڌ ما پئي
اٿيا ته آزادي آئي پر لنگڙي آزادي آئي، جو هندستان
جا ٻاشندا به هڪ نه ٿي سگهيا ۽ ڌاريا اسان جي ڪمزوريءَ
جو ٻانڌو وٺي اسان ۾ ڦيٽاڙو وجهائي سگهيا، ڇاڪاڻ ته
۱۴ آگسٽ کان ٿورو اڳي سنڌ جي لڳ ڀڳ بلوچستان ۽
ترتيئر ڀارت ۾ مسلم ليگ خونخوار فساد شروع ڪرايا هئا
ٿي هندو ۽ ٽي صدي به ڪونه هئا، تن ۾
ها مار پيئي، جو ڪيڏا ماڻهو نه منهنجون ملڪيتون
ڪونه لکي سگهيا، رڳو جانينون بچائي سنڌ ۾، خاص

ورهاڻجي واريو. اڻڪري فرقيبرستيءَ جا جهڪي اٿلن
 لکندا، ان ڀارت ۽ پاڪستان ٻنهي کي ڏولائي ۾ وڌو.
 پاڪستان نه ان بنياد تي ٺهيو ته هندو مسلمان نه الڳ
 قومن آهن ۽ هڪ ملڪ ۾ گڏ رهڻي سگهندا. ان
 ڪري هو پاڻ کي ان خيال کان نه صرف آڇو نه ڪري
 سگهيا، پر سڄي ٻيٽي اها رڪيائون ته ڀارت سندن دشمن
 آهي ۽ اڻڪي ماري مات ڪرڻ کپي ۽ پنهنجن ماڻهن کي
 خواهه مشراهه ۽ ڪاليندا رهيا. ڀارت ڏور لڙيڪهڻا
 (Secularism) جي بنياد تي ٺڪر رهيو ۽ اسان فرقيبرستيءَ
 کي ڪا به جاءِ ڪانه ڏني وئي.

۱۵ جون ۱۹۴۵ تي جنن اسان جا وڏا اڳواڻ جهل مان
 جڏا، نٿن راجسٿي ۽ ٻر ٻرڊا اٿڙو لڪڙو لٽا ۽ چڙهيا، جو
 جڏهن شاميءَ جي باب جو آخري ڀرڌو ڪيو، تڏهن
 نه خطبه ٺهاريو ٿي رهجي وئي.

۴ آگسٽ ۱۹۴۷ تي رات جو ۱۲ بجي پنڌت جواهر لعل
 نهين وزير اعظم ٿي ملڪ جون واڳون ورتيون، تنهن
 آڻ وقت چيو ته ”ڪا اعڙي گهڙي اچي ٿي، جا اٽلاس
 ۾ اڃا ڪالروءَ ڪڏهن اچي ٿي، جڏهن اسين آڳاٽي
 زماني مان ٿي دنيا ۾ ٻير پائون ٿا، جڏهن هڪ زمانو
 پورو ٿي ٿو ۽ جڏهن قوم جا ايمان کان ڊايل رهي
 آهي، سا اڻي ڪڙي ٿي ٿي ۽ منجهس جان اچي ٿي ۽
 قوم اڳي ندم جو اظهار ڪري ٿي.“

ڪرايائين ته بهادر بچو. نوابشاه ضلعي جي نوابشاه،
شھداد پور ۽ ٻين شهرن ۾ به آيو هو. سند جي دڙي
ڪندي ڏٺو ويو ته سند، وزارت، سندس خلاف هئي،
اڪري ٿرڪ تي هو. سند مان موٽي ويو.

ورهانگي جي پٽ رائي - جون ۱۹۴۷ تي لارڊ
مانوئٽ ٻيٽن هندستان جي ورهانگي جي پٽ رائي ڪئي
۽ اهو به ظاهر ڪيائين ته ۱۵ آگسٽ تي هو انهي ٽڪرن
کي حڪومت جون واڳون سڙو ڪندو. آزادي آئي
پر ساڻ وورهانگو ڪٿي آئي. حڪومت آئي پر ساڻ وڏا
مسلا ڪٿي آئي. فرقيپرستي جيڪا ڦهلي، اهو به هڪ
وڏو مسئلو بن ڪري پيو. پر اڳيان به مهاڻا جي
استقامت ۽ اٽل وشواس هو. ان فرقيپرستيءَ جي ڀوت
جو خاتمو آڻڻ لاءِ هن پنهنجي جان به واري ڏني.

آزاديءَ جو سورج ڪڙيو - ۱۵ آگسٽ ۱۹۴۷ تي
ڀارت آزاد ٿيو ۽ بهرڻ ڪانگريس سرڪار ٺهي، جنهن
چرڪيه وزير پنڊت جواهر لعل نهرو. هڪ لائالي اڳواڻ
ڀارت ڪي. مليو، جنهن ڀارت جي ٻڌندڙ ٻڙي ستر
لڳائي.

ورهانگو - ان سان گڏ ۱۴ آگسٽ تي بنگال جو اوڀر
وارو حصو، سرحدِي علائقو، پنجاب جو اولهه وارو
ڀاڱو، بلوچستان ۽ سنڌ جدا ڪري پاڪستان ٻڌايو ويو.
ان ٻي هندستان ۽ ٻين حصن ۽ ڀارت ۽ پاڪستان ۾

ڊاڪٽر سشيلا ٺاڙ ۽ ٻين سان گڏ هو نرواڪاليءَ ۾ ڳرو.

مهاتما ۽ سندس ساٿين کي جيڪا پسيا ڪرڻي پيئي، سا انهناس ۾ ڪي اُٺاڙ ڀاءُ رهندي. اُتي انسان چٽڪ ڏاڻا ٿي بڻاءُ ماءُ پيٽ جي شناس نه رهي ۽ انسانيت جو حق گهٽ ٿي ويو. پر مهاتما ٻڙاڙ جيان اڏول رهيو. ٿڌيءَ ٿڌيءَ ۽ اوڏ ۾ ٿڌو ڏٺو ٻالن جي پلن ٿان رستا پار ڪندو، لنگڙن کولس ۾ پهچي سٽايل هندن سان همدردي ڪندو هو ۽ مسلمانن کي پنهنجي نموني ۽ ڀلائي سان شرمائيندو هو ۽ مٿن ٿڌو ڇنڊو وجهندو هو. چئن هو گهٽتي ۾ نسادن کي بند ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو، تن نرواڪاليءَ ۾ ٻه سندس ڪم جو سڃڻ ٿيو. جواهر لعل نري ٻڙاڙ ۽ پنجاب ۾ ڦرندو رهيو.

ان وقت جوڙجڪي اسيمبلي ٺاهڻ جو آئينده جوڙجڪ ٺاهي رهي هئي، پر ان ۾ مسلم ليگ ڪو ساٿ ڪونه ٿي ڏنو.

ڪانگريس اجلاس - ڪانگريس جو چؤونجاڻو اجلاس ۲۲ کان ۲۴ نومبر ۱۹۴۱ تي ميرٺ ۾ ٿيو، جنهن جو پرڏان آچارنڊا چؤنڊرام ڪرپالاڻي ٿيو. آچارنڊا ڪرپالاڻي ٻهراون ٿي سنڌي هئو، جنهن کي ڪانگريس جي پرايزڊنٽ ٿيڻ جو شرف حاصل ٿيو هو. هن دؤر ۾ شروع ڪيو ۽ سنڌ ۾ ٻه آيو ۽ سنڌ جي هندن کي ذهن نشين

کي ۵ جابن ڏيڻ جي آڇ ڪئي پر ان نه مڃيو. ۱ سيپٽمبر
 تي کالن جي ورڇ جي سرڪاري پڌرائي ڪئي
 وئي، جنهن ۾ پنڊت جواهر لعل کي ڌارين ملڪن جو ۽
 بينڪي کانوڏا ويا.

۲ سيپٽمبر ۱۹۴۶ حڪومت جي واڳ ڏور ستن
 جڻ جي مئٽري منڊل کي سولبي وئي ۽ پنڊت جواهر لعل
 کي عارضي سرڪار جو وائيس پريزيڊنٽ مقرر ڪيو
 ويو. آڪٽوبر جي ٻئي هفتي ۾ مسلم ليگ جا عيوضي
 ۽ وزرات ۾ شامل ٿيا.

عارضي قومي سرڪار نه ٺهي پر ٻئي طرف مسلم
 ليگ رڻ ٻاري ڏنو.

جائيدوار فساد - هوڏانهن مسلم ليگ سڌي قدم
 (Direct Action) کڻڻ لاءِ ڏينهن مقرر ڪيو. بنگال ۽ پنجاب،
 ۽ ٻين مسلمان گهڻائيءَ ۾ هئا، اتي هندو مسلم فساد ڪرائي
 ڏنائون. ڪلاڪ تي ۾ انهن وڏوڙن ۾ ۳ هزار مٿا، پنج
 زار ڦٽيا ۽ لکن جي ملڪيت ناس ٿي. آخر اُتي ٻچي
 سگهيا ۽ نوڪاليءَ طرف ڳوٺن ۾ رڻ ٻاري ڏنائون، جو
 ي هندو بلڪل ٿورائيءَ ۾ هئا ۽ هٿن جي ڪو
 رڻ وارو ئي ڪونه هو، جو حڪومت نه سهارو ڏئي ۽
 نه هٿي، جو به مسلم ليگ جي چنبي ۾ اچي چڪو
 . مهاڻا ڪلاڪ تي ۾ آڳ اجهائڻ جي ڪوشش ڪئي
 ڪامياب ٿيو. پوءِ ۲۱ نومبر ۱۹۴۶ تي شري پياربعل،

سوال تي اڪ هڻي بيٺو، مگر سڌارو پاڪستان جي
گهر لاءِ منظور ڪئي، جو مسلم ليگ کان سواءِ ٻين سڀني سڄي
دش مان ان جي خلاف آواز اٿارڻ هر ان سوال تي
ڪانگريس نٿي بيٺي.

جورج جي اسيمبلي - ان وڙالي - ۱۶
مئي ۱۹۴۶ تي ظاهر ڪيو ته ۳۸۵ ميمبرن جي جورج جي
اسيمبلي نئين وڙان ليار ڪرڻ لاءِ ناهي ويندي، جيئن
جا ميمبر اسيمبلي مان چونڊيا ويندا.

ڪانگريس وڙاتون - جڻ جدا جدا ٻڙڻ
ڪانگريس وڙاتون قائم آهن، نئين انهن سڌاري جا
ڪارڊ ڪرڻ شروع ڪيا. ماڻهي قنڊي آزاد ڪيا ويا،
شهيدار شين شراب وغيره تي بندش وڌي وئي، تعليم
جي ٽولاءِ، گاڏي، ڪوڙي، پاڻيءَ وغيره جي ٻڙڻ
جورج جي وڙن تي عمل ۾ آڻڻ تي لڳي وڙون.

ڪم چلائڻ وڙات - ۲۵ آگسٽ تي بادشاهه مرڪز
۱۲ جڻ جي ڪم چلائڻ وڙات ناهي ٻڙائي ڪئي.
ان تي (۱) بندش جواهر لعل (۲) سردار واپ پاڻي ٻڙڻ
(۳) ڊاڪٽر راجندر پرساد (۴) مسٽر اسٿ علي (۵)
شري راجندر پال آچار (۶) شري سرف چندر بوس (۷)
ڊاڪٽر جان مٿاڻي (۸) سردار ٻڙڻ وسنگهه (۹) سر شام
احمد خان (۱۰) شري جڳموهارام (۱۱) سيد علي طوڙ
(۱۲) ڪوريجي هروڙجي پاڻي ٻڙڻ ڪيا ويا. دسار ليگ

منگه جو. ان بعد انگلنڊ جي پارليامينٽ وائسراءِ جي
ڪائونسل تي سڀ هندستان جي ميمبرن نه رکن جي پٿر
هٽائڻ جو بل پاس ڪيو. ۱۹۰۶ - فيبروريءَ تي انگلنڊ جي
وڏي وزير ظاهر ڪيو ته هڪ وزيرن جي سفارت
هندستان ۾ وڃي، اُلي جي مدرن سان گڏجي، هندستان
جي نئين جوڙجڪ ٺاهيندي. ۲۰ فيبروريءَ تي وائسراءِ
پٿرائي ڪئي ته نئين ڪائونسل هندستان جي راجپتي
اڳواڻن مان ٺاهي ويندي.

لشڪر ۾ بغاوت - ۲۲ فيبروري ۱۹۴۶ تي ڪراچي
۽ ۴ ٻين مدرن تي ساءو ٿي لشڪر جا پارٽراسي سٽڪ
ويجهه جهاز هٿيارن سوڌا ڪاهي هليا ويا.

دهليءَ ۾ ۴۰ رائل انڊين نيرويءَ جا ماڻهو هڙتال ٿي
ويا. ان مان انگريزن کي چٽو اُچاڻ ملي ويو ته
حڪومت جي واڳ ڏور هن لاءِ هاڻي سنڀالڻ مشڪل هجي.

سفارت پارت ۾ - وزيراني سفارت ۲۳ مارچ تي
ڪراچيءَ ۾ پهتي ۽ ۲۵ مارچ تي دهليءَ مان پٿرائي
ڪئي ويئي. اسين هندستان کي آزادي هٿ ڪرڻ ۾ مدد
ڪرڻ ۽ جوڙجڪ کي اسيمبلي ٻڌا ڪرڻ واسطي آيا
آهيون. آزاد هند فوج جي عملدارن ۽ نظر بندين تي
جو ڪيس هلي رهيو هو، ان جي واپس وٺڻ ۽ سڀني
کي آزاد ڪرڻ جي پٿرائي ڪئي ويئي. وزيراني سفارت
ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي عيوضين سان ڪالفرنس ڪئي.
ان ۾ مسلم ليگ جو عيوضي مسٽر جناح پاڪستان جي

هن جو پڪو سائي هو. اوابشاہ ضلع جا گهڻا مسلمان
 ميمبر، الله بخش جا، پرتلگر هئا، پر فرقيپرستيءَ جي
 اهڙي زبردست لهر آئي، جو هن جي وزارت ۾ لڙجي
 ويئي ۽ کيس به شڪار پوري ڪتر مسلمانن جي بندوخن
 جو شڪار ٿيڻو پيو هو. ان وقت ڪالگريس ڪم ڪندڙا
 سرڪاري مرڪزن ۾ ڪافي اثر رکندا هئا. پوليس
 ڪمائيءَ جهڙو ماڻهو به انهن ڏانهن ئي پرواڻي ۽ چورخ
 اختيار نه ڪري سگهندو هو. انگريز ڪاليج ۾ به
 اهڙو ڪڙو رخ وٺي ويهندو هو ته کيس اهو قدم واپس
 وٺڻو پوندو هو. الله بخش ۽ ٻيا سندس ساٿي به ڪالگريس
 جي حاضريءَ ۾ عملدارن کي چوندا هئا ته اڄ ڄا
 ڪالگريسي سياڻي جا وزير آهن. ڪالگريسي به عام
 ماڻهن جو حق مارڻ نه ڏيندا هئا. پر سنڌ آخر به مسلم
 گهڻائيءَ ۾ اڀرائي هئي، ان ڪري فرقيپرستيءَ جي
 دور وٺڻ تي ڪالگريس جو اثر سڀاويڪ گهٽجڻ لڳو.

آزاديءَ ڏانهن قدم - ۱۹۴۶ جي شروع ۾ پاڻ ليا، پسته
 جي ڏهن ميمبرن جي سفارش ۽ پارٽي جو گهٽ ڪري
 ٽن نه سڀ ميمبرن راءِ جا آهن ته آزادي هڪدم ملڻ
 ڪري ۽ نه قسطن ۱۴ جي وريءَ تي وائسراءِ ڪالگريس
 پراڻا پراڻا مولانا آزاد کي ملڪ جي کاڌي جي مسئلي
 مسئلي حل ڪرڻ لاءِ گهڙايو. هن ٻڌائين ته مرڪز به عام
 سرڪار هئڻ بنا ان مسئلي کي مڏهن ڏيئي ڪنهن

سڄي هندستان ۾ سنڌ ۽ بنگال کان سواءِ سڀني ڀرڳڻن
 کانگريس و زراڻون قائم ٿيون. پنجاب ۾ کانگريس
 ي مدد سان ڪرليشن و زراعت قائم ٿي. ٻيهرين سنڌ
 ۾ مهيني ٿي هئي، جنهن مسلم ميمبرن جي گهڻائيءَ سبب
 ڪستان جي فائدي ۾ ٺهراءُ پاس ڪيو.

آزاد اخبار - ۱۹۴۵ کان اسان جي ضلع جا ڪم
 ڪندڙ جوڙجڪي ڪم کي لڳا رهيا. اسان جي ضلع
 جي ڪم ڪندڙن سرورثي آسنداس ۽ ليونڊرام ڪي
 خيال آيو ته قومي روزاني اخبار ”آزاد“ جا مسلم
 قومي ڪم ڪندڙ مولا بخش مرحوم الله بخش جو ڀاءُ
 ۽ الاهي بخش وڪڻي رهيا هئا، سا ڀرپس ۽ اخبار
 خريد ڪري هلائجي. سائي مليا سون. شري ديبچندر
 پيسا ڪڍيا. مان ان جو سمپادڪ ٿيس. شري ديبچندر
 لئوڪچندر کي به گهرايو ويو، جو سڄي ڪم جو انچارج
 ٿي رهيو. اخبار شروع ڪئي ويئي ۽ ٿوري ئي وقت
 ۾ چڱو پاپ ڪٽي ويئي. ”هندستان“ ۽ ”آزاد“ ساڳين
 متن جون پيرويڪار هيون. قوميت جو پرچار چالو رهيو.
 سنڌ هونئن ته فرقپرستيءَ جي مرض کان چٽل هئي،
 پر مسلم ليگ جي پاڪستان جي گهر جي اثر هيٺ سنڌ
 جي مسلمانن جي ذهنييت ۾ ڪجهه فرق پوڻ لڳو.
 نوابشاه ضلع جي مسلم ليگ ڪانسواءِ ٻيا مرحوم
 الله بخش کي پورو ساٿ ڏيندا رهيا هئا ۽ شري ليونڊرام

هندن واراون جاڻون-ڪانگريس ڪٿيون- نواب شاه ضلع
 جي ساهتي اڪ مان شري لڙندڙام ٿي. مخالف چوندڙي
 آڏو، اتي لڳي راءِ بهادر سينگ هوڻچند ۽ شري سرورمل
 جي چڪري لڳي ۽ شري سرورمل ڪانگريس جي
 مدد سان ڪامياب ٿيو. ان وقت چڻ نواب شاه ضلع تي
 ڪانگريس جو ڀورو اثر هو ۽ شري لڙندڙام جي
 بنا مخالفت جي چوندڙي ڪري ڪانگريس ڪم ڪندڙ
 فارغ ٿيا ۽ مان دادو ضلع ۾ شري پرسرام وشناس جي
 مدد ڪرڻ هائيو ويس. اهو به پندڙت جواهر لعل جي
 اتي اچڻ تي بنا مخالفت چوندڙي وٺڻ جو مخالفتي
 پنهنجي استعفا پندڙت کي پيش ڪئي.

شري لڙندڙام ٿر ۾ شري مينگهرومل کي مدد ڪرڻ
 لاءِ هليو ويو ۽ چوندڙي پوراڻون لڳ ٿا اتي رهيو.
 سرگواسي-چانڊ ٿانڌاڻي-ڪر شري ڪينڊواڻي کي
 مدد ڪرڻ لاءِ هليو ويو ۽ سوڀ اهڙي ئي نظر آئي،
 جو سڀني ڪٿيو. مگر مسلم لڪن مان سوڀ مسلم ليگن
 جي ئي ٿي.

چوندڙي بعد اسيمبليءَ ۾ جي. ايم سيد ۽ غلام حسين
 جي پارٽين جي وچ ۾ طاقت آزمائي ٿي. پنهني کي هڪ
 جيترا وقت مليا، ان ڪري سنڌ اسيمبلي برخاست ٿي.
 وري چوندڙي جنوري ۱۹۴۷ ۾ ٿيون ۽ شري لڙندڙام ۽
 سڀ هيندو ڪانگريسي وري به بنا مخالفت چوندڙي آيا.

سڄي هندستان ۾ سنڌ ۽ بنگال کان سواءِ سڀني پرڳڻن
کانگريس وڙائون قائم ٿيون. پنجاب ۾ کانگريس
جي مدد سان ڪوليشن وزارت قائم ٿي. پهرين سنڌ
اسيمبلي ٺهي، جنهن مسلم ميمبرن جي گهڻائيءَ سبب
پاڪستان جي فائدي ۾ ٺهراءُ پاس ڪيو.

آزاد اخبار - ۱۹۴۵ کان اسان جي ضلع جا ڪم
ڪندڙ جوڙجڪي ڪم کي لڳا رهيا. اسان جي ضلع
جي ڪم ڪندڙن سرورشي آسنداس ۽ ليونڊرام کي
خيال آيو ته قومي روزاني اخبار ”آزاد“ جا مسلم
قومي ڪم ڪندڙ مولا بخش مرحوم الله بخش جو پيءُ
۽ الاهي بخش وڪڻي رهيا هئا، سا پرڳڻي ۽ اخبار
خرید ڪري هلائي. ساڻي مليا سون. شري آسنداس
پيسا ڪڍيا. مان ان جو سمجھ ڪيس. شري ڏيڇند
ٺلو ڪچند کي به گهرايو ويو، جو سڄي ڪم جو انچارج
ٿي رهيو. اخبار شروع ڪئي ويئي ۽ ٿوري ئي وقت
۾ چڱو پاڻ ڪڍي ويئي. ”هندستان“ ۽ ”آزاد“ ساڳين
متن جون پيروي ڪار هيون. قوميت جو پرچار چارو رهيو.
سنڌ هونئن ته فرقيپرستيءَ جي مرض کان چٽل هئي،
پر مسلم ليگ جي پاڪستان جي گهر جي اثر هيٺ سنڌ
جي مسلمانن جي ذهني ۾ ڪجهه فرق پوڻ لڳو.
نوابشاه ضلع جي مسلم ليگ کان سواءِ ٻيا مرحوم
الله بخش کي پورو ساٿ ڏيندا رهيا هئا ۽ شري ليونڊر

ملڪاڻي اُن وقت جيل کان ٻاهر هو. هن ۽ ٻين حيدر آباد جي ڪم ڪندڙن ٻاهر ليڪ نه سمجهيو ته جڏهن ملڪ آزاديءَ لاءِ آخري لڙائي لڙي رهيو هو، تڏهن شاگرد ويهي ڪاليجن ۾ پڙهن ۽ امتحان ڏين ۽ اڪري امتحان جي هالن تي پڪيٽنگ ڪرڻ جو ويچار ڪيائون. ڪراچيءَ ماڻهو موڪلي اٿان ڪم ڪندڙ ۽ خاص ڪري زالون ڪم ڪندڙ گهرائي ورتائون، جتي امتحان شروع ٿيڻ تي ڪاليجن تي پڪيٽنگ ڪري وڌياريهن کي امتحان ڏيڻ کان باز آڻين. انهن ۾ اسان جي ضلع جون زالون ڪم ڪندڙ سرگواسٽ شريعتي موهني ڊيپنڊر، سرشريعتي جينا ساڌو رام ڪلٽي ۽ ٽنگا ميلارام ڪلٽي به هيون. ڪاليج تي پڪيٽنگ ڪئي وئي ۽ چوڪرا امتحان ڇڏي هلاچل ۾ ڪاهي پيا.

ڀاڱو نائون غلاميءَ جي پڇاڻي

۱۹۲۶ کان ۱۹۵۰

سال ۱۹۴۵ بعد جڳ نه ٻارڻ جي غلاميءَ جون ڪڙيون هڪ هڪ ٿي ٽٽڻ لڳيون. ۱۹۴۴ کان ٿي انگلند جي پارليامينٽ جي مزدور ڌر جا ميمبر سرشري انڊي، سررينسن، ٽمبربرا ڪوسي ۽ ايسا پورو جهڊ ڪري رهيا هئا ته ٻارڻ کي ٻارڻ وٽ آزاد ڪيو وڃي ۽

مردار ٿر وارا، جيڪي پارليامينٽ ۾ گهڻائي ۽ هئا،
 سي ڪٿي ٿا کين ٻڌن؟ آخر ۱۹۴۵ جي آخر ۾ نين چونڊن
 ۾ مردار ٿر هارايو ۽ مزدور ٿر طاقت ۾ اچي ويئي
 ۽ خود اٽلي انگلنڊ جو وزير اعظم ٿيو ۽ پٽڪ لارنس
 هندو وزير. ان بعد هند جو وائسراءِ ولٿ ويو ۽ صلاح
 ڪري اچي ۲۶ سيپٽمبر تي ٻڌرائي ڪيائين ته پرڳڻن
 جون نيون چونڊون ڪري، نئون وزيرائون ٺاهيون
 وينديون.

نيون چونڊون - ڪانگريس آزاديءَ جي سوال
 تي چونڊن لڙڻ جو فيصلو ڪيو ۽ مسلم ليگ پاڪستان
 جي سوال تي. هندو سيا به چڱا اميدوار بيهاريا. جتي
 ڪٿي ڪانگريس جي ساري سر ٿي، مگر مستر جناح جي
 زهريلي پرچار سبب مسلمانن جون گهڻيون جايون مسلم
 ليگ کٽيون. هندو سيا چڻ نه نالي جي رهي.

سند جي مسلمانن ۾ به مسلم ليگ زهريلو پرچار ڪيو
 هو. سند ۾ ناليرو قروي ديش ڀڳت الله بخش سومرو
 هو، تنهن لاءِ سند جي گشت وقت مستر جناح سکر اسٽيشن
 تي ظاهر ڪيو هو ته جيئن الله بخش سومري جهڙو
 ڪافر زنده آهي، تيئن سند ۾ اسان مسلمانن جو
 خير ڪونه آهي. اهڙي زهريلي پرچار ڪري کيس خو
 ڪيو ويو هو. ان بعد سندن نئون چونڊون ۱۹۴۶ ج
 شروعات ۾ ٿيون ته سڄي ڀارت جيان سند ۾ نه ۲۲

ملڪاڻي ان وقت جيل کان ٻاهر هو. هن ۽ ابن حيدر آباد جي ڪم ڪندڙن لاءِ هڪ نه سمجهيو ته جڏهن ملڪ آزاديءَ لاءِ آخرين لڙائي لڙي رهيو هو، تڏهن شاگرد ويهي ڪاليجن ۾ پڙهن ۽ امتحان ڏين، اڪري امتحان جي هالن تي پڪيتمڪ ڪرڻ جو ويچار ڪيائون. ڪراچيءَ ۾ ماڻهو موڪلي اتان ڪم ڪندڙ ۽ خاص ڪري زالون ڪم ڪندڙ گهرائي ورتائون، جن امتحان شروع ٿيڻ تي ڪاليجن تي پڪيتمڪ ڪري وڌياريهن کي امتحان ڏيڻ کان باز آڻين. انهن ۾ اسان جي ضلع جون زالون ڪم ڪندڙ سرگواسٽ شريعتي موهني ديپچندو، سرور شريعتي جونا ساڌو رام ڪلٺاڻي ۽ گنگا مينارام ڪلٺاڻي به هيون. ڪاليج تي پڪيتمڪ ڪئي ويئي ۽ ڇوڪرا امتحان ڇڏي هٽول ۾ ڪاهي پيا.

ڀاڱو نائون غلاميءَ جي پڇاڻي

۱۹۳۶ کان ۱۹۵۰

سال ۱۹۳۵ بعد چڻ نه ٻارڻ جي غلاميءَ جون ڪڙيون هڪ هڪ ٿي ٽٽڻ لڳيون. ۱۹۴۴ کان ئي امڪندو جي پارليامينٽ جي مزدور ٽر جا ميمبر سرور شريعتي، سروريسن، ميمبر ڪوي ۽ ٻيا پورو جهڊ ڪري رهيا هئا ته ٻارڻ کي ٻرون ريت آزاد ڪيو وڃي ۽

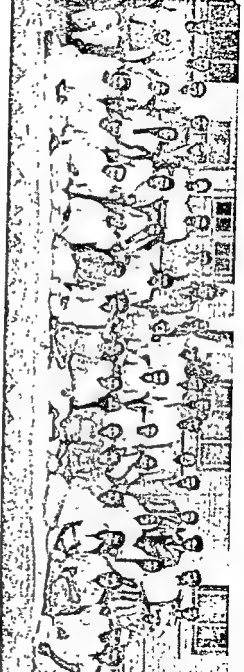
شري گربندرام نارائنداس نوشهري وارو، جو ۱۹۲۱ ۾
هيدماسٽري ڇڏي هاجل ۾ گهڙيو هو ۽ جيل ويو هو،
سو پوءِ وڃي سکر ۾ ڪم ڪرڻ لڳو ۽ اٽان ۱۹۳۰ ۾
خواه ۱۹۳۲ ۾ جيلن ۾ ويو. سکر ۾ هو سرگرم ڪم
ڪندڙ هو ۽ اُتي ئي سندس ديهانت آيو.

شري سنداس پدموئل ڪشماڻي نوشهري وارو، جو
۱۹۲۱ ۾ هاجل ۾ لوڪڙي ڇڏي هاجل ۾ شامل ٿيو
هو، سو پوءِ وڃي ميرپور خاص ۾ رهيو ۽ اُتي هاجل ۾
بھري وٺڻ ڪري ۱۹۳۰ خواه ۱۹۳۲ ۾ جيل ويو.
مٿياڻين جا سڙو شري هوڻ ڇڏي نارائنداس آسٽاڻي
ڀائر ۾ ميرپور خاص ۾ ڪم ڪندا هئا.

شري مانسنگهه چوهرمل پد عيدن وارو به ۱۹۲۴ کالپوءِ
وڃي حيدرآباد ۾ رهيو ۽ ”هندو“ روزاني اخبار، جا
هن وقت ”هندستان“ جي نالي سان هلندڙ آهي، اُن دؤار
۾ ڪم ڪرڻ لڳو ۽ پوءِ ڪراچي ۾ ۽ هاڻي بمبئي ۾
مشهور ”هندواڻي“ هفتيوار جو سمپادڪ آهي.

اهڙيءَ ريت ساعتيءَ جا ڪيترائي سٺا لکڻ وارا
ڪم ڪندڙ ضلع کان ٻاهر رهي هاجل ۾ چڱو بهرو
وندا رهيا.

حيدرآباد ۾ پڪيٽنگن - هڪ ڳالهه لکڻ رهي
وئي آهي ته آڪٽوبر ۱۹۴۲ تي حيدرآباد ۾ بي.اي.
۽ بي.ايس سي امتحان ٿيڻا هئا. پر وٽيسر نارائنداس

- ٻٿورين قطار ۾ پيل ساڄي کان - جٿورن لهر شري واڌ وائو ٿي
- اي قطار ڪوسي ۽ ٿي وئيل - ١. شرڪي پٿرومل انسور داس ٢. شرمهتي گنگا مينار اهر ڪٺائي
٥. ڪڪي پٿر ٧. ٿرويسر نارائڻ داس ملڪاڻي ٩. شرمهتي ڌوري هاسومل ١٠. سرور شرمهتي موهني لاهند
١١. جمناساڌ واهر ڪٺاڻي ١٢. موهني ڏينجندو ١٣. شري هاسومل
- ٻت ٿي وئيل شري ستمل ڌورالائي ۽ ٻيا

هوا. هن ٻوڙن ۾ ۲۱ جنوريءَ جي انسائيشن نظر ۾
مان جيڪا هاجل شروع ٿي، سا ڏينهن ۾ ٻوڙ پڪڙيندي
رهئي.

ڊاڪٽر ٿيڪمڊاس - ٽنڊه آدم ۾ ڊاڪٽر ٿيڪمڊاس
سنو ڪم ڪندڙ هو. ان کانسواءِ ڇنڊر پرگاڻ، جنهن
ڪم ڪندڙن جي ٿوري ٺاهي ورتي هئي. سروي
آفيس ۽ سرگوداسي لوڪومل ٻي آلي جا برڪ ڪم ڪندڙ
هئا. گانڊيجيءَ جو آئن زبردست اثر ٿيو هو ۽ هو ٻوڙن
۾ ڪادي ۽ رڇماڻڪ (چوڙ ڇڪي) ڪم ۾ هئا.
دهندا هئا.

سرگوداسي لوڪرام ستياوين وارو هڪ هوٽيل ڪم
ڪندڙ هو، جنهن ۾ ضلع جون وڏيون اميدون هيون.
هن ۱۹۳۰ کان ۱ سال کن لڳاتار ڪم ڪيو. ملي مڪڻ
جي ٻوڙ ۾ ۱۹۳۱ ۾ سهيل مڌايائين، جتي سنڌ جا چڱا
ٿي برڪ ڪم ڪندڙ شريڪ ٿيا هئا. آلي جو انسائيشن
ڏسي، ڊاڪٽر چوٿرام، جو اتي ريو هو، تنهن کيس چئي ڏنو
هو ته کيس ٽنڊه آدم واري اڪ مان ايمپائيءَ لاءِ بئاريو
وٺندو. پر بندي جي من ۾ ڊڪڙي نه صاحب جي من ۾ ٻي
هو هلي مڪڻ ۾ ٻوڙا گڏيءَ جي حادثي ۾ اچي ويو.
اوچتو اسان کان مرڪلائي ويو.

شري جيڏانڊن - ۱۹۴۲ جي هاجل ۾ نوابشاه ۾

ڪمپيوٽر پالائي ۽ پريڊاس
برهه چاريءَ سان گڏ ”بال
مبديءَ“ جي ڪمن ۾ لڳو.
۱۹۲۱ کان پڻديالي اسڪول چڏي
قومي هائيل ۾ گهڙيو ۽ راشٽر نه
ڪنيا پالڻا، شڪتي اهاڙ ۽
شيو اشرم جي ڪمن ۾ لڳو
رهيو ۽ ڪانگريس جو ڪم ڪندو
رهيو مگر خاص طرح جوڙجڪي.
۱۹۴۰ کان پوءِ هو ڪانگريس

شري گلابراءِ سانولائي هائيل ۾ پنهنجو پاڻ پيوڙهندو
رهيو. ۱۹۴۲ ۾ شري پريڊاس برهه چاريءَ سان گڏ
”ڪمٽي انڊيا“ بڻجن ڪندو رهيو. ۱۹۴۵ کان هو
لو شهره ڪانگريس ڪاهه تيءَ جو سهڪري ٿي رهيو.
۱۹۴۷ بعد اچيو اچي رهيو. اتي به ڪانگريس سان
وفادار رهندو آيو ۽ شيو جا ڪم ڪندو رهيو هتي
مالي خالص نگر رهيس ته به ديوناگريءَ ۾ سڌو سامهه
پئون جي خرچ ٿي جهاني وديا راجن ۾ ورهائيندو رهندو
هو. ۱۹۶۸ ۾ سندس ديهاليف ٿيو.

۱۹۲۱ جو ڪم ڪندڙ شري پوچراج اهرائي وارو
۱۹۳۰ ۾ به پختو رهيو. سندس پرنڌالهي هيت ميڙ ٿيندا

هوا. هن ٻوڙن ۾ ۲۱ جنوريءَ جي اساهه پراڻن نظارن مان جيڪا هاجل شروع ٿي، سا ڏينهنون پوءِ زور ۽ ڪڙبندي رهي.

ڊاڪٽر ٽيڪمڊاس - ننڍهه آدم ۾ ڊاڪٽر ٽيڪمڊاس سڌو ڪم ڪندڙ هو. ان کانسواءِ ڇنڊر پرڪاش، جنهن ڪم ڪندڙن جي ٽولي لاهي ورتي هئي. سروسري آقوئل ۽ سرڙواسي لوڪومل به اُتي جا برڪ ڪم ڪندڙ هو. گانڊيجي ۽ جو اُنن زبردست اثر ٿيو هو ۽ هو ڳوٺن ۾ ڪاڊي ۽ رچنادهڪ (ج-وڙ ڊڪي) ڪم ۾ هو رهندا هو.

سرڙواسي لوڪرام ستياوين وارو هڪ هوڻهار ڪم ڪندڙ هو، جنهن ۾ ضلع جون وڏيون اميدون هيون. هن ۱۹۳۰ کان ۶ سال کن امڳالار ڪم ڪيو. ملي مڪڻا جي ڳوٺ ۾ ۱۹۳۱ ۾ سهيلان سڏايائين، جتي سنڌ جا ڇڱا ٿي برڪ ڪم ڪندڙ شريڪ ٿيا هو. اُتي جو اساهه ڏسي، ڊاڪٽر چوٿرام، جو اُتي ويو هو، تنهن کيس چئي ڏنو ته تون کيس ننڍهه آدم واري لڪ مان اسيمبليءَ لاءِ پٺاڙو وٺندو. پُريندي جي هن ۾ هڪڙي نه صاحب جي هن ۾ اتي هو ملي مڪڻا ۾ گهوڙا گڏي ۽ جي حادثي ۾ اچي ويو ۽ اوچتو اسان کان مرڪلائي ويو.

شري جيٺانند - ۱۹۴۲ جي هاجل ۾ نوابشاهه ۾ جن

کمیته د پالائي ۽ برېداس
 پرهمچاري ۽ سان گډ " پال
 مېلې " ۽ چې کهن م لېږو.
 ۱۹۲۱ کان پښتاني اسکول چډی
 ډرمی هلچل م ګوڙډو ۽ راشتره
 کښا پالشا، شکتي اخبار ۽
 شمرا آشرم چې کهن م لېږو
 وځو ۽ کانګراس هو کم کښو
 وځو مگر خاص طرح ډوډ ځکي.
 ۱۹۴۰ کان ډوډ هو کانګراس

شري ګلابراء سانولاڼي هلچل م پښتو باغ پوښو
 وځو. ۱۹۴۲ م شري برېداس پرهمچاري ۽ سان گډ
 " کټ ډلېا " لېشن کښو وځو. ۱۹۴۵ کان هو
 لوشهره کانګراس کاهتي ۽ ډو سکرېټري ټي وځو.
 ۱۹۴۷ بعد اچمر اچي وځو. ټي م کانګراس سان
 وفادار وځو آډو ۽ شمرا جا کم کښو وځو. هتي
 مای حالت ننگ وځو م ډو ډولګري ۽ م سټو ساخته
 پښت چې خرچ ټي چپاي وډلار ټن م وړانېدو وځو
 هو. ۱۹۶۸ م سندس دېهالت ټو.

۱۹۲۱ ډو کم کښو شري پوچراج ايراطي وارو
 ۱۹۳۰ م ډو پښتو وځو. سندس پډانېټي هېک مېر ټېندا

(شري پرسرام بالاڻي آنتمرد رشن)

شري پرسرام نه هڪ اهو لعل وٺن هو، جنهن جو نالو
 ڪڏهن ڪين وسرندو.
 انهن کانسواءِ شري گلابراءِ شونداڻس سالواڻي ۽
 جوڻڪر نه ڪرڻ واجب ڪين ٿيندو. هو زمينداري
 ڪتب مان هو. مئٽرڪ پاس ڪري ويٺو کائي جي
 نوڪري ۽ ٻه گهڙيو پر ان کائي ۾ روشناسوري وغيره ڳالهين
 سندس دل کي صدمو رسايو ۽ نوڪري ڇڏي اچي
 پنهنجي اسڪول ۾ ماستر ٿيو ۽ ان سان گڏ سرشري

ڪجهه وقت بعد شري مهارام پنهنجي ڪوليءَ
 تي حيدرآباد هليو ويا، جتان پنهنجي ڪراچي جي
 ڪوليءَ تي هميشه لاءِ وڃي رهيو. پر ضلع ۾ ڪم
 جي لحاظ کان ٿيرا ڀيرو ڀاڻهندو هو. ڪم لاءِ پيسو نه
 هميشه کائس جڳت سان وٺندا رهندا هواسون. جڏهن
 به لکي هلاچل هلندي هئي، تڏهن هر سڌ ۾ سڌ ڏهندو
 هو. هو ۱۹۴۵ ۾ ڪراچي ڪارپوريشن تي ڪالگريس
 ٽڪيٽ تي ميمبر چونڊجي آيو هو ۽ ۱۹۴۸ سالين
 ڪارپوريشن تي ميمبر هو. آڪٽوبر ۱۹۴۸ ۾ پاڪستان
 ڇڏي ڀارت آيو.

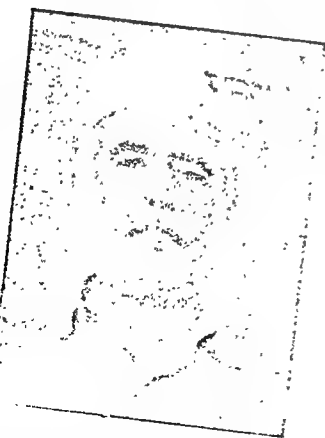
هو هتي آيو ته سند ڪالگريس ورڪرس سٽي
 کي ٽن ڏن جي مدد ڪندو رهيو ۽ اڃا ڪادي ڀوش ۽
 ٻڪر قومي خيالن جو آهي. ڪاڪي سچانند جي ڀاروار
 مان به گپاڻو ٿاڻو رهيس، جو هلندو ٿو اچيس. هو
 دهليءَ ۾ رهندو آهي.

نوشهريه جا ڪم ڪندڙ - هلاچل جي شروعات کان
 هر ڪنهن هلاچل ۾ نوشهريه جي ڪم ڪندڙن ڀاڻ موڪليو،
 جنهن جي ڀالاڻي ڪتب جي برڪ ڪم ڪندڙن جو
 ذڪر اڳ ڪيو وڃي آهي. انهن مان شري نرلارام ڀالاڻي
 ”عاجز“ ۽ شري برسرارام ڀالاڻي به پنهنجن جو صفت ڀاڻ هئا.

شاگرد ئي هو نه سرڳواسي شري ايسرداس رائسنگياڻيءَ
 جي سنگ ۾ آيو. هن جيڪا شيرا منڊلي پربا ڪئي،
 ان جا ميٽر خواه ۱۹۲۱ ۾ ساهتي ضلع ڪانگريس ڪاميٽيءَ
 جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ جا ميٽر جڏهن پرين ۾ ٿيندا
 هئا، تڏهن شري ميارام جن جي ٻاهر واري نئين جاءِ
 ۾ ٿيندا هئا.

شري ميارام قطع تعلقات ۾ ڪاليج ڇڏي آيو نه اچي
 پنهنجي ننڍڙي هوندي جي ٻار شري ليڪراج مامٽاڻيءَ
 سان گڏ پرين ۾ سوديشي پندار ڪوڙايائين. شري ليڪراج
 سندس ڪلاسي هو. پرين جو هو ۽ ساڻس گڏ ڪاليج
 ڇڏي آيو هو. هو ٻئي ۱۹۲۳ تاءِ اهو ڪادي پندار
 دلائيندا رهيا. ساڻن گڏ

سرو شري هرنامداس
 ڪلاڻيءَ ۽ ڪندو مل
 هيڊ راجاڻي به قطع
 تعلقات ڪري ڪاليج
 ڇڏي آيا هئا. سي به
 ساڻن مددگار هئا. مان
 سندن هيٺان والٽيئر ٿي
 ڪم ڪندو هوس.

(شري هرنامداس ڪلاڻي)

جنوري ۱۹۴۸ تي دهليءَ ۾ گولي لڳي ۽ شهيد ٿيو ته
هي جوان هارمولر ڳڻجيءَ ۾ وجهي ٿي ٻار جن ۽ ملڪن
جي ڳولن ۾ پوڄا ڪري آيو.

شري جهوترام - ڪنڊ پاره
جي ننڍڙي اوجسوان جهوترام
گاجراکي وساري ڪمن سگهيو.
هو ڪنڊ پاره ۾ ڄائو هو. ۱۹۴۲
۾ نوابشاهه ۾ هن هائڊل ۾ آيو
۽ ساڙ پاري جي
ڪم سان ڪڏهن ڪٿي نه ڪڏهن
ڪٿي هندو رهيو. کيس جيل

شري جهوترام گاجرا جي سزا پڻ ملي هئي.
شري هيوارام - جنهن اوشيڙي جو شري ڪيمڊند
بالاڻي ۱۹۲۱ کان فراخ دليءَ سان سوراڄ اشرف وغيره جو
ڪرڇ به اراداشت ڪندو رهندو هو، تنهن سان جي ڀرڻ
جو شري هيوارام چيلارام به مالي مدد ڪرڻ ۾ پئسي ڪمن
ڀرندو هو.

شري هيوارام ڀرڻ ۾ پڙهيو ۽ ميٽرڪ به ڪئي. سي.
اڪيڊمي ڀرڻ معرفت پاس ڪيائين ۽ انهيءَ اوليوسٽيءَ
جي ميٽرڪ امتحان ۾ پنهنجي اسڪول مان ٻه ٻارڻ لهڻ
آيو هو.

گانديجيءَ ۽ ڀرودا جيل ۾ اڀواس رکيو، تنهن هن جوان
 لوڪريءَ جي استعشا ڏياري موڪلي. گوري
 ميجر گري لکي موڪليس ته لوڪريءَ ۾ به ماڻهن جي
 شيوا ڪري سگهڻا. جواب ۾ ڊاڪٽر لکيس ته اسان
 جو اوتاري ڀرڻ جيل جي سيشن پٺيان هجي ۽ مان
 اهڙي سرڪار جي لوڪري ڪرمان، سو مشڪل آهي.
 هي جوان لوڪري ڇڏي. نوابشاهه ۾ اچي قومي ڪم
 کي لڳو ۽ شري صورپراج جي اڳواڻيءَ هيءَ ڪم پنهنجن
 ساٿين سرور شري روچيرام ٿاڻاڻي، ڪيرت باباڻي، لاري
 گرساڻي ۽ ڀڳوان ايڇڊاڻيءَ سان گڏ ڪم ڪندو رهيو.
 ۱۹۴۳ ۾ جڏهن شري مٽي سڃيٽا ڪرپالاڻيءَ بمبئيءَ
 مان ”مهاتما ڪوچور“ جو دستياگرهه ڇالو ڪرايو، تڏهن
 ساري هندستان مان ڪم ڪندڙ آغاخان هٽلائي، جتي مهاتما
 نظر بند هو، اوڏانهن روانا ٿيا. انهن ۾ اسان جو هي نوجوان به
 ٻين ٽن جڻن سرور شري ۽ دلچند ڀرمن واري، رانسنگهه،
 سولهن واري ۽ ڪشن موري واري سان گڏ سنڌ
 پرديش ڪانگريس ڪاميٽيءَ طرفان ويٺل هو. سندس
 پٽيءَ چئني کي نوابشاهه مان تڏڪ ڏيئي ٻولي روانو
 ڪيو هو. هو بمبئي پهتا ته ڪين وري جيل ۾ وڃي پالڻ
 ڪيائون ۽ ۱۳ ڏينهن بعد اتان سيني کي آزاد ڪيائون.
 ۱۹۴۷ تائين هو وري ساهتيءَ جي ڏيپارجن ڳوٺ
 ۾ سرڪاري لوڪريءَ ۾ لڳو رهيو. مهاتما کي ۳۰

ٺي ماڻهن جي ڏولن ۾ شورا ڪري رهيو آهي. حسن
اڳ ۾ لکيو. واپس آهي ته هو پليمان لائڪ ۾ پنهنجو پتو
بارت بخوبي اڏا ڪندو هو.

هو ۱۹۲۹ ۾ شاگرد هو ته ان سال گانڌيجي نوشهري
۾ آيو ته ڪنڊياريءَ جو شرعي پريڊس ويراڻي، ڇو
۱۹۲۱ ۾ ڇٽولو ڪالگريس ڪم ڪندڙ هو، سو اُتي جي
شاگردن کي ڀاڙو جيءَ جي درشن ڪرائڻ لاءِ ارشوره واپس
آيو هو. شاگرد ڀاڙوءَ کي ڀيٽ ڪرڻ لاءِ پيا به ڪلا
ڪري آيا هئا. اُڏي ٿي ڪم رکائون ته ڀاڙوءَ کي
ٺاهي ڀيٽ ڪري.

هن ٺهنگي کي لڳو ته هي گانڌيجيءَ اڳيان ڀيٽا ڀيٽ
ڪرڻي آهي ته کيس سٽڪ جي ٻوليڻارم يعني گاديءَ
جي ويس ۾ سندس اڳيان اچڻ گهرجي. سو جهٽ گاديءَ
جا به وڏا ٺهراڻي ورتائين ۽ اڃا گادي پيو پالي. ڀاڙو
اڳيان آيو ته کيس پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتائين. ڀاڙو
سڪي ٺاهي ورتس ۽ مٿي ٺهي هٿ گهمائينس.
۱۹۳۰ ۾ گورنر جي ٻائڪاٽ وقت هو مون سان نوشهري
۾ هو. پريس ٺهڻا ٺي گهڙا ڏوڙا، جن ۾ اُڏي ڇڙن
ٽيڻن ٺي والٽيٽرن کي ڏک لڳا پر ٻيئي ڪو به ڪو
هٿيو. هو جوان ۱۹۴۲ کان اڳي اهل. سي. بي. ايسن
ياس ڪري آيو ۽ اچي سرڪاري ڊاڪٽر ٿيو. پر
”بارت ڇڙو“ جي عاقل آءِ غريبن سوال ٺي ڄڻ

هي رهيو،
هالاڻيءَ جي ڀر واري ڳوٺ بهلاڻيءَ جو ش

(شري سڃاڻسنگھ ٽلومل راوڌاڻي)

سڃاڻ ٽلومل راوڌاڻي ۱۹۴۲ جي هائچل ڇڱي جالبازي
ڏيکاري.

ڪنڊياره - ڪنڊياره جي سورهي شهرت ڀرويسر
هاسانند، شري پوچراج ٽائون مل ۽ ٻين جو اڳوڻو بيان
ڏنو ويو آهي. انهن کان سواءِ هڪ ننڍو نوجوان جو
۱۹۳۰ جي هائچل ۾ اسان جي لاءِ وڃڻ ۾ آيو، سو هو
آڏو نارواڻي، جو هيٺ ڊاڪٽر نارواڻي جي نالي
سان پڙسڻ آهي ۽ گجرات سرڪار جي اسپتال ۾ ڊاڪٽر

هنڪي آءِ. سي. ايس ۾ نه ڪيو ويو. آءِ. سي. ايس پاس
 ڪيل ئي ضلع جا ڪليڪٽر ٿيندا آهن. انڪري آءِ.
 سي. ايس پاس ڪرڻ بدران هو رٽنگار ٿي آيو ۽ هينئر
 ٽائيند ۾ خاص چاٽو هٽڻ ڪري اٺان جي سرڪار وٽ
 ڪم ڪري رهيو آهي. ڀارت سرڪار ئي هن جون
 شيوائڙون ان سرڪار کي سپرد ڪيون آهن.

شري ريجھومل - هالاڻيءَ جي نوجوان شري

ريجھومل پمياڻيءَ کي به
 وسارڻ ڪيسن گهرجي.
 هو پڙهڻ چڙهي ۱۹۳۰ جي
 هالچل ۾ گهڙيو ۽ جيل ۾
 ويو. ۱۹۳۲ ۾ ڪيس ٿي
 مهينا سزا ملي ۽ وري
 ڳوٺ نه ڇڏڻ جو نوٽيس
 مليس، جنهن جي پڇڪڙي
 ڪرڻ ڪري سزاياب

(شري ريجھومل) ٿيو. گهرو حالتن ڪري

لوڪري ڪيائ پر سڌاءِ ڪالگريس ڪم سان ساٿ ڏيندو
 رهيو آهي. عادتي ڪادي پائيندڙ آهي. هن وقت دهليءَ
 ۾ رهي ٿو.

۱۹۳۰ جي هلچل وقت آج ڪئي ۽ هو اسڪول ڇڏي
۱۹۳۰ جي هلچل ۾ ميدان ۾ اچي ويو ۽ سٽياڪر هين جي
پهرين نوليءَ ۾ جيل وارو.

شري ڪهولوارام - هالاڻيءَ جو شري ڪهولوارام
ٿاواڻي هڪ هوڻهار نوجوان هو، جو پي. ڊي. ڊي. ڊي.
۾ نون ڪلاس ۾ هو. هو ڪادي ڀڙس ٿي چڪو هو. هو
۱۹۲۱ ۾ هالاڻيءَ جي قومي اسڪول ۾ پڙهي ويو هو،
ان ڪري هو ۱۹۳۰ ۾ نوڪري ڇڏي هلچل ۾ گهڙي ويو.
هو ايءُ جو اڪيلو هٿ هو. چگر عياش ٿي لهندو
هو. ڀڳوان اعليٰ دماغ ڏاڍو اس، ان ڪري هڪ چست
۽ چالاڪ ڪم ڪندڙ ٿاڻو ٿيو. نٿارو ۽ لڪڻيءَ ۾ لهندو
۽ پٺو آهي. هو ۱۹۳۰ ۾ هلچل ۾ جيل وارو ۽ پوءِ چگر
وقت هلچل ۾ رهيو.

شري وينسي ٿاواڻي - ۱۹۲۱ ۾ هڪ ڇوڪرو
هالاڻيءَ جي قومي اسڪول ۾ پڙهيا هئا، ان ۾ شري
وينسي ڊي. ٿاواڻي - هڪ هو. هو هڪ سهڻو ۽
ٿڌو دماغ ڇوڪرو هو. هو جولاءِ ۱۹۳۳ ۾ ڪئمريج جي
اي. اي. ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ آيو. مائن ڪيس وٺائين ۾
آءِ. سي. ايس امتحان ۾ به وهڻ لاءِ موڪليو هو، پر جن
۾ هو قومي ۽ سماجڪ ڪم ۾ ڀڙو وٺندو رهندو هو
۽ دائما ڪادي پائيندڙ هو، ان ڪري ضلع جي اختيارداري
۾. ان مغرب وٽ ۾ اها وڏو وڃي پھتي، جهڙڪري

جنهن جي ٽنهي ڀائرن پاڻ شيوا جي ميدان ۾ اڀريو،
 سي هئا وڏا ڀائري ڪٽنب جا. انهن مان شري جيئن ڇڏي
 وڃي ويا ٿي ٿي ۽ ۾ ماستر هو ۽ ساڳئي وقت علي ڀڙه
 ٻوليورستيءَ جي پيءُ اي ڏيئي رهيو هو. هن جا ٻه
 وڏا ڀائر سرشري ريوچند

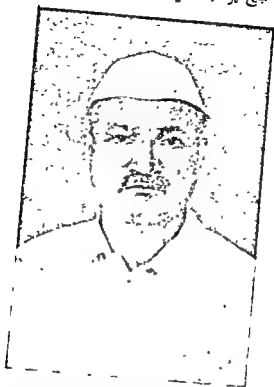

ٿاڻي ۽ تاراچند وڏا ڀائري
 اڳيئي قومي ڪار ڪرنا
 هئا. البت سائين ريوچند
 جو جهڪاءُ آلهه ڪڏهن
 ڏانهن هو، ان ڪري
 راجپوتيءَ جي فضا ۾ هن
 کي هڙو ڪين آيو. لاکري
 شڪارپور مان ۱۹۲۱ ۾
 ئي قومي اسڪول ڇڏي

آيو هو ۽ اچي ڪٽنب ٻاره (شري ريوچند ٿاڻي)
 جي هاءِ سڪول جو هيڊ ماستر ٿيو هو. اُتي وڌيڪ
 ۾ قوميت، اخلاق ۽ ڌرم جي ڀاڙن ڦوڪڻ جو اثر
 ڪار ڪندو رهيو. سندس سکيا ورثي ڪيترا ئي
 وڏا ڀائري چڱا ڪم ڪندڙ بڻيا.

شري تاراچند لاهلاڻيءَ ۾ لوڙ ٿاءُ قومي ڪم ۾ لڳو
 رهيو. شيوا جي خيال کان هنن جو قومي ڪيتر ۾ هڪ
 ۾ ڪٽنب هو. سندن ٽيون ڀاءُ شري جيئن ڇڏي

منبائي جي ٻار ۾ اڀري ۽ ڳوٺ جو نوجوان لالڪرام به

(شري نانڪرام اڄي)

۱۹۴۲ جي هيجل ۾ پختو رهيو ۽ جيل ڪاٽي آيو.

هالاڻي ۽ جا سور ويو نوجوان ۽ - ساء تي ۽ جي
هالاڻي ۽ جي قرباني ڪندڙن ڪٽين جو اڳ بيان ڪيو
وڌو آهي. اهي ڪٽنب آهن ڪاڪي سچاند لالواڻي ۽
شري ليولدارم وشداس جا. انهن کان سواءِ ٻيون ڪٽنب

پارت هو ادا ڪندو
هو، سو اڳيئي ڏٺو ويو
آهي. هـ و ڳچيءَ ۾
هارموليم وجهي پريات
ڦيرين، جلوس ۽ عام هيڙن
۾ پرچار ڪندو رهندو
هو. مٿياڻي سندس ڳوٺ
هو ۽ سندس ڪم جو
ڪيتر رهيو. مٿياڻين ۾
هوندو هو نه روز ستن
اڙارين مان هڪ نه هڪ

(شري ساڌورام نهالاڻي)
ٿي هوندو هو. بالدر سندا جا ٻار سندس پٺيان رهندا
ٿي هئا. ٽوليءَ ڦرڻيءَ ٻوليءَ ۾ اساه وچان رائج ٺاهي
ولندو هو ۽ اڃا به پيو ٺاهيندو آهي. ۱۹۳۰ ۾ هڪي
ڏه مهينا سزا ملي، جا ڪاٺي آيو. وري ۱۹۳۲ ۾ ۲
مهينا جيل ۾ هو. هن جو ڪٽنب ڏنڌي وارن جو ڪٽنب
هو، ان ڪري هو هڪي ڏنڌي ۾ ڳولي ويا پر ڏنڌي
۾ رهندي به هو ڦهري ۽ سماڙڪ ڪم ۾ رهندو ٿو اچي.
سندس پٽي شاتي ڏيوي نه ڪالگريس اڪيٽ لي
پرلبي هيونسپالٽيءَ جي هيٺ ۾ چوندجي آئي ۽ پٽي
راجپوتي ڪيتر ۾ هلندا ٿا اچن.

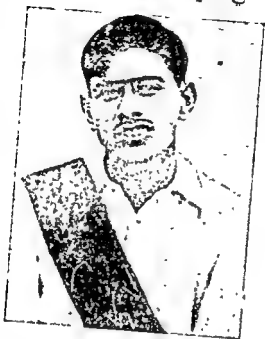
نيش شيراز ۾ سمايل هئڻي. هن جا خيال اعليٰ ۽ انساني
 هئا. نوري ۽ شاه گنج ۽ جي مورتي هو. هو گهوان ۽ گهوان
 هو. سندس نياڻو ۽ نياڻو مائو هو. هميشه ڪلمڪ رهندو هو
 ۽ ٻين کي ٻڌ ڪلايمندو ۽ وندرائيندو هو. هو ليڪڪو ۽
 هو نه وڪتا به. راجا جي به ذات هئس، ان ڪري
 پورو پرچارڪ ثابت ٿيو. پگوان سولهن ٽي هئس ۽
 پنهنجي جيون کي وري اهڙو سهڻو ٻڌائين، جو هڪ
 اڙڪي شخصيت ٿي پيو. پر عجب اهو جو ان اڙڪي
 شخصيت کي چمڪاڻ لاءِ پگوان محدود موقعو ڏنو.
 ۱۹۳۲ ۾ هيلچل ۾ کيس ۱۴ مهينا سزا ملي، جا ڪاٺي
 آيو، پر نندوستي ٻڌي ٿي ۽ ۱۴ مهينن کان اڳي
 مقرر ٿين ۽ هنن جو وسڪارو پيو، پر هو اڏول
 رهيو ۽ ليڪن سراسر ست نه جهلي سگهيس. کيس ۱۴ مهينن
 پئي. ٻاڪٽري صلاح هيت هو جهڙڪن جي سڃاڻپ
 ۾ رهي، پوءِ هرا جي بدل بدل جي خيال سان ڪوئٽا
 هليو ويو، جتي هو ۱۹۳۵ جي ٽوليءَ جي اڙلي
 ۾ ۲۵ ورهين جي عمر ۾ پورڪ پڌار ٿيو.

شوي ساڌوراڻي - پوءِ چوڻو چوڪر جو ۱۹۳۰ جي
 هيلچل ۾ ماڻهن کان ڇڏائي نيش جي هيلچل ۾ آيو، سو
 هو ساڌوراڻي. ماڻهن گهڻو ئي زور آندس نه ڪاليج ۾
 پڙهندو رهي يا واپس نه ٿي هليو هلي، پر ڪراچيءَ
 مان ڪاليج ڇڏي هيلچل ۾ گهڙيو. پليڊن لائڪ ۾ ڪر

هو ڪاليج ڇڏي اچي سائين پيٽرو ٿيو. اڃا هو انٽر ۾
 هو نه هئڻ ڪراچيءَ ۾ لٽريچر ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيو
 ۽ کيس ٽن مهينن جي جيل جي سزا ملي. اها سزا ڪاٽي
 وري هو ساهتيءَ ۾ هليو آيو. هن جي ناروشاهه جي
 اسڪول سان لهه وچڙ نه رهي هئي، ان ڪري گورنر
 جي بائڪاٽ ڪرائڻ ۾ هن وڏي ٺهڻي ڏني ۽
 مار بوندي به اڏول ويو. شري هر شيندر ۽ شري
 هولي موٽياڻيءَ جنهن اڏولتا ۽ ٻورن اهڙا جي پاڙ سان
 پوليس جي بي جاءِ هلت جو مقابلو ڪيو، ان ائي پينل
 جنتا ۽ وڊياريٽن ۾ اهڙو نه اٿس ۽ همت پيدا ڪئي،
 جو گورنر جي آڇيان جو ناروشاهه ۾ سارو پروگرام چؤپٽ
 ٿي ويو ۽ خود ناروشاهه جا ماڻهو ٽن ڏينهن آڱريون ڏيڻ
 لڳا ته ناروشاهه هٿڙو ٽي-رس چٽو ڪم ڪن ڪري
 ڏيکاريو.

۱۹۳۰ جي هاجل پوري ٿي ۽ ٺاهه ٿيو ته هي جوان
 وڃي پڙهڻ کي لڳو ۽ بي. اي پاس ڪري ورتائين ۽
 ايل. ايل. بي پڙهڻ شروع ڪيائين ته مڪان ۱۹۳۲ ۾
 ڊپرڊونسن واري هاجل شروع ٿي ويئي ته هو پستي
 نه هڻيو. هن ۾ ديش شيوا جي لکڻ ان حد تائين پهچي
 چڪي هئي، جنهن کي دنياوي ۽ جسماني خواهشون
 ڊٻائي نه ٿي سگهيون. هن ديش خاطر دنيا ۽ جسماني
 وزن کي قربان ڪري ڇڏيو. هن جي روح جي خوشي

شري مولو موڻياڻي هڪ هوڻهار جوان هو. هن جو عمر
۱۹۱۰ ۾ ساهتيءَ جي مڻياڻيءَ ڏوت ۾ ٿيو هو.

(شري مولو موڻياڻي)

سر ڀرسي هاري موڻياڻيءَ ڏاڍو شاه مان متحرڪ ٻار
ڪئي ۽ سندس ٻا ڪم ٻارن ۾ پڻ ڪم ڪري ٿو. هن کي اُتي سڄو
تعليم وٺڻ لاءِ موڪلي ڏنو. هن کي اُتي سڄو
ان ڪري ڇڏي ڪراچيءَ جي ٻي جي. سنڌ ڪاليج
۾ هليو آيو. اُتي وري هڪ ڦري شهر ڪن جي
هيٺ اچي وڃي ۱۹۳۰ ۾ ستياگرهه جو سڏ ٿيو.

شري نيوند رام سنڌ جي ڪانگريس اسيمبلي ميمبر جي
 ڌيءَ سان پرڻايائين ۽ ڏهڻي لپي ڪانه ورتائين. سندس
 ٻه ڪڏا هري ۽ ٻن ٻنهي آزاديءَ جي هلچل ۾ جيل
 ويا. سندس هڪ ڪڪيءَ ڄمڻا جي شادي ٻن جي
 ڊاڪٽر الجارام جهوني قومي شيرڪ جي پٽ ساڌو رام
 سان ٿي، جو به هلچل ۾ لڪو پهرو وٺندو هو. اها به
 ۱۹۴۲ ۾ جيل وئي.

هو صاحب پينشن وٺڻ بعد هارين، وڏيارين ۽ ماري
 ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ پنهنجو وقت ڏيڻ لڳو. جيئن
 ٻي هو مٿي ذڪر ڪيل جوڙجڪي ڪم ۾ لڳو رهيو.
 هندستان ۾ اچڻ بعد بههڻي ۾ سندس ڏيهانت ٿيو.

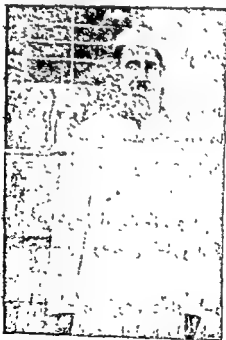
مٿياڏين جا ٻيا نوجوان - ساهتيءَ ۾ نوشهري،
 هالاڻي، بهلاڻي ۽ ٻين وانگر مٿياڻيءَ راجپوتي کيتر
 ۾ ڪيترا ڪم ڪندڙ پيدا ڪيا. ڪاڪي نينداس جو
 ڪتب نه هو ئي، پر ان کانسواءِ شري نازڪرام
 ٿيڪڇنداڻي جو پوءِ وڃي، سپرنٽينڊنگ انچيفر ٿيو،
 موٽياڻين ۾ شري مولو موٽياڻي ۽ نهالاڻين ۾ شري ساڌو
 نهالاڻي ٿيئي اهڙا ڪم ڪندڙ هئا، جن جي سڃاڻپ ۽
 قربانيءَ جو معدون، هنن جيڪو هلچل ۾ پهرو ورتو، تنهن
 مان صفا ظاهر ٿي پيو.

شري مولو موٽياڻي - ۱۹۳۰ جي ستياگرهه هلچل
 ۾ جيڪي نوان نوجوان ميدان ۾ آيا، انهن مان سرگواسي

جو. ٻار ٻڌا ڪنهن سال جالو
 وڃو. سندس جو اهڙا
 ڪمال هئا ته اولاد ئي نه
 آندو ۽ اڙ ٻيو. ٻه ٻه
 وڏو ڪڪو شري هون
 ڏهن شيوڪ شري هولي
 هوليائيءَ جي ٻن سان
 ٻه ٽي ٻه ٽي. اهو

لمبر ڪڪو هري (شري پريجو ٽسٽائي)

(شري هاري آسودا سنگهه).

هو. ڪڪڙن کي هوشيار ۽ سبب انعام ڪتابن جي صورت ۾ ڏيندو رهندو هو.

کاڌي ۽ کانسواءِ ڳوٺاڻن هٿن کي پستي ڏيڻ لاءِ هر ٻن کان سر جي ٽيلن مان ٺهيل مڙڙا، ٽوڪرا، چڪون ۽ ڇڄ ٺهرائي ۽ سڪن کان ڪاٺ جون ڦٽيون ۽ قطونا، ۽ ٻاڙين کان ڪڇي ۽ مان پنبديون، ٽڙا، بهارا، وڇيڙون ۽ ٻارن لاءِ جهنگهڻ ٺهرائڻ ۾ کين مالي سهڪار ڏيئي تيار ٿيل شيون وڪري ڪرائڻ ۾ مددگار ٿيندو هو.

شراب بهشڪار لاءِ نه هو پر چار ڪندو رهندو هو، پر سر پر صحتمند رهي ان لاءِ به ماڻهن کي ساڻوڪو کاڌي جي صلاح ڏيندو هو ۽ کين تماڪ ۽ نشيدار شين کان پاسو ڪرڻ جي صلاح ڏيندو هو.

جوانن ۾ پر چار ڪرڻ لاءِ ڳوٺ ۾ نوجوانن جو منڊل برپا ڪيائين، جنهن جي سايع هيٺ ڪسرت شالا، واچنالي ۽ پستڪاليه کوليائين. ان لاءِ کين هڪ پنهنجو دڪان چوٿين ۽ ٻار ۾ ڏيئي ڇڏيائين.

پوءِ نه نوجوانن شري آسوداسنگهه ۽ ٻين قومي ڪم ڪندڙن جي مدد سان سوديشي اسٽور به کولي، جو ڪي سال پئي هليو.

ڪانگريس اهو اعلان ڪري ڇڏيو هو ته قومي اسڪولن ۾ ٻارن کي مادري ٻوليءَ سان گڏ هندي به پڙهي وڃي. مٿيائين ۾ سندس آدم سان هندي پڙهڻ

نومي شيون ڪن لاءِ منياڻن ۾ ڪاڪي لپيداس جو
 گهر نه ڪابل هو، پر جي شري آسوداسنگهه ڳوٺ ۾ هوندو
 نه ڪم ڪندڙن کي پاڻ وقت ضرور وٺي ويندو هو.
 ڪن ڪم نه ڏيکاريندو هو پر ماني به ڪارائيندو هون.
 هڪ دفعي ڏيئي ڪليڪٽر سان ڪنهن ڳالهه سان
 انڪاءِ ٿي پيس ۽ کيس نوڪريءَ کان تر طرف ڪهڙو وارو
 پٽس قانون جو ڄاڻو هو. اڀيل لاهي ڏٺا پيس. اڀيل
 فائدي ۾ وٺس ۽ وري نوڪريءَ تي ڇاڙهيو وارو.
 غريبن لاءِ ڳوٺ ۾ مشق آهن جا آڀرڻن ڪرائڻ جو
 پراڻو ڪندو هو. ڊاڪٽر سچاند ۽ ڊاڪٽر ڪشچند
 ڪو اچندائي، ٻئي پراڻ جا وٺيل، سندس سڏ تي منياڻي
 هليا ايندا هئا. ڊاڪٽر ڪشچند نه ڪراچيءَ ۾ نومي
 ڪم ڪندڙ هو.

ڄوٺ ڄام نوارڻ جي خيال کان ڳوٺ جي ٻنهن
 جي پوري سيال ڪندو هو. پنهنجي ڳوٺ جي صاڻيءَ
 لاءِ ٻاهران هرڃن وٺي آيو. ڪن پنهنجو پلاٽ گهر لاهڻ
 لاءِ ڏنائين ۽ هو هومو ڀٽي دوائون به آهن ۽ ٻين کي
 ڏيندو رهندو هو.

انهن کي گهر ۾ گهرائي پريتي پوڄن ۾ شريڪ ڪندو
 هو. شروعات ۾ ان ڪم ۾ سندس مخالفت ٿي، پر پوءِ
 نه ماڻهو کيس ڪهڙا وغيره به هرڃن لاءِ ڏيندا هئا.
 استري اڏار جي باري ۾ به هو آدم ڪندو رهندو

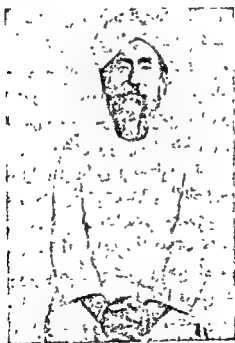
هندي ڪي ٻيو سرڪاري نوڪري ڪري پڌري
و ٻي ٻيڙي ڪي وري نوڪري ڪندي ٻيو
جي مٿس ڪيل وڃندڙ ڪارڻ ڪري مٿس
ڪندا ويا. اهڙن ڪر ڪندڙن مان سر ٻيو
شري آسودا سنگهه منگي منگي هڪ هو. هن جو جنم
دسمبر ۱۸۸۳ ۾ مياڻي ۾ ٿيو هو. مينڊس پي ۽ منگي سنگهه
د ٻيو ٻيو قانون جو چاٿو ۽ پيشل زميندار هو. شري
آسودا سنگهه هندي هندي کان ئي سادگي پسند ۽ اوچن
خيالن جو ماڻهو هو. هو روپيو ۾ پروانچونگ ٿيڻ
هو، پر ڪتب روڊو دائمي کادي پائيندڙ هو. پاڻ
لاڳو يا رشوت ڪان وٺندو هو، پر ماڻهن کي اڀل
ڪندو هو نه لاڳو يا رشوت نه ڏين. جي ڪن ڪاسبين
۽ روپيو کائي ۾ ڪم اٿڪندو هو نه هو هندي
و خواهستون وغيره مٿس ناهي ڏيندو هو ۽ کين ڪم
ڪرائي ڏيڻ ۾ مدد ڪندو هو. هر چرهي تي سٺ
ٿئي ان مان کادي ٿيڻ ٿيندو هو. چاليهه چرخا نه
ٿين ۾ هلندا هئا. چرخا پاڻ ڪلهن تي کڻي ڏان
پنجاهي ايندو هو. هر ڪم ۾ خود بسترون ۾ کادي ڪم
ندو هو.

هندو مسلم اتحاد جي باري ۾ هن جو پڇاڙ هلندو
هو. هو ٻيو سرڪاري نوڪرو هو، ان ڪري پڙهيل
مسلمانن تي گهڻو اثر هوندو هو.

قابل ذکر شخصیتون

نماستی جي جن، نرگ، کتنن، ديشن، آزادي جي ٻڌ
 ۾ اهو ورتو، تن جو بيان ه ڀاڱي هي- آخر ۾ ڏٺو وڃو
 آهي.. انهن کانسواءِ لڙا پناهه صافي جي ڪن مکه شخصن،
 جن ۱۹۲۱ جي هلچل کان ۱۹۴۵ لاءِ قومي هلچلن ۾ ڪنهن
 نه ڪنهن روپ ۾ سامه ڏنو، تن ۾ به ذڪر ڪرڻ
 ضروري آهي.

شري آسوداسنگھ - قطع تعلقات جي هلچل

(شري آسوداسنگھ منگرن سنگھ)

باقاعدي قرار ڏنو ويو، تنهن سنڌ ۾ به آزاديءَ جي هلاچل
 اڳتي کان اڳرو روپ ڌار ڪرڻ لڳي. نوابشاهه
 ضلع نه هميشه سجاڳ رهيو هو ۽ ڪنهن نه ڪنهن روپ
 ۾ ڪار به هلندو ٿي رهيو، تنهن ۾ به تنهن جان اچي ويئي
 ۽ خاص ڪري نوابشاهه ۽ نوشهره فيروز ۾ ڪار به زور
 شور سان هلائي پيو. ڳوٺ ڳوٺ ۾ پرچار ڪري ڪالگريس
 ڪاميٽين جو سنگڻ ڪيو ويو ۽ چونڊون ڪرايون
 ويون. نوشهره ۾ نه پاڻي ڪڍي مل آبيچنداڻي پنهنجي
 هڪ جاءِ ڪالگريس ڪار به لاءِ دان ڏني، جا وڪڻي،
 وڌيڪ رقم ڪڍي ڪري راءِ رکياڻي گهٽيءَ لڳ هڪ
 ٻي وڏي جڳهه، خريد ڪئي ويئي ۽ ”لڪه سوراڄ پون
 لهرائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ان لاءِ سروسري پريڊاس برهمچاري،
 گلاراء شونڊاس، سنڌاس پنهنجي مل ۽ لهر و مل ليڊر مل
 بالاڻيءَ خاص ڪوشش ورتي. نه فقط پاڻ پيسا ڏنائون
 پر شري گلاراء ۽ پريڊاس برهمچاري نه ڪراچيءَ وڃي
 وڌيڪ رقم ڪڍي ڪري آيا ۽ ”لڪه سوراڄ پون“
 ٺهي راس ٿيو، اتي نه فقط ڪم ڪندڙن جي رهڻ جو
 پريڊ ڪيو ويو پر اتي راشن پيشا هندي ڪلاس، لٽريري،
 ريڊنگ روم ۽ هريجنن کي پاڙهڻ لاءِ ڪلاس جاري
 ڪيا ويا. نوشهره فيروز ۾ نه فقط قومي ڏينهن ملهائڻا
 ويندا هئا، پر وقت به وقت عام ميٽنگون ڪري ماڻهن ۾
 قوميت جا وڌيڪ ۽ وڌيڪ پاڻ پريا ويندا هئا، هريجنن
 جي آڌار جو به خاص ڪار به ڪيو ويندو هو.

(ٻارڻ ڇوڙو) وارو ٺهراءَ ڏهرايو ويو، لارڻ واول جي پڌراليءَ کي غير نسلي بخش ۽ مهم طاهر ڪيو وارو، خود ارادي جي اصول کي وڌيڪ صاف ڪيو وارو ۽ لمن چولڻن ۾ بهري وٺڻ جو فيصلو ڪيو ويو.

نئون ساٿي - ان ڪانگريس اڏاوتن تي اسان ساهتيءَ جي ڪن ڪم ڪم ڪندڙن جي بمبئيءَ ۾ هڪ جوان شري قيس راءِ خوشحالاڻيءَ سان ٺه وڃڻ لڳو، جو منهنجو اسڪول ٽينهن کان ساٿي هو. هو اڀرن جي هاءِ سڪول ۾ پڙهيو هو ۽ ڄاڻاڻ ماڻهو هو. هن اسان کي آڇ ڪئي ته قومي ڪارڊ لاءِ اسان کي بمبئي جي خيال کان پورو ساٿ ڏيندو رهندو. هو اڻڄاتل هو ۽ منهن جي ڪم ۾ ماهر ٿي چڪو هو. ان ڪم ۾ لڪ ڪمائيندو هو ۽ اسان کي ڇو نه خالي جهڪ هڪ ۾ ٽينجي ڇڏار هراءَ نه بيشڪ جڏهن ضرورت ٿئي، تڏهن اٽس ڪڍون. هو هر ڪنهن سماجڪ ۽ قومي ڪم ڪرڻ لاءِ بيسو ڏيندو رهندو هو ۽ جيسين ۱۹۷۰ تائين جيئرو هو، تيسين کي هزار روپيا هر سال ڏيندو رهندو هو.

نئين خان - آگسٽ ۱۹۴۲ لاءِ ملڪ ۾ هيترو دٻاءُ جو گهڙو ٻوڙو هو ۽ اڪيچار ظلم ٿيا هئا، پر ماڻهن ۾ غلاميءَ مان نجات پائڻ جي پاوا جڻن جو ٿيڻ هئي. جن اسان جا اڳواڻ آزاد ٿيا ۽ ڪانگريس کي

کي ڪوٽ ملي آهي، سي ڀلي ان ڪانفرنس ۾ شامل ٿين. سمان ۾ ۲۵ جون تي ڪانفرنس ٿي، پر اها ناڪامياب ٿي. وائسراءِ خود ظاهر ڪيو ته ان جي ناڪاميابي ۽ لاءِ مان ڪنهن به پارٽيءَ کي جوابدار نه ٿو ٺهرايان.

اسان جي آزادي - پارٽ جا اڳواڻ چيڪي ۹ آگسٽ ۱۹۴۲ تي ”پارٽ چوڙو“ آندڙن ڪري گرفتار ڪيا ويا هئا. سي وائسراءِ جي اعلان موجب ۱۰۴۲ ڏينهن جيلن ۾ رهڻ بعد چٽا ته اسان جي سنڌ ۾ باقي چيڪي جيلن ۾ نظر بند هئا، سي به چٽا. اسان جي نوابشاه ضلع جا سولٽرن سئنگراهي به ڪراچي، حيدرآباد ۽ سکر جيلن مان آزاد ڪيا ويا ۽ اچي وري ڪاريه کي لڳا.

۱۰ مهيني اجلاس - ٽن سالن بعد ۱۹۴۵ جي آخر ۾ آل انڊيا ڪنگريس ڪاميٽيءَ جو چيئرمين اڌو ڀنڀڻ بمبئي ۾ ۲۲ ۽ ۲۳ تي ٿيو، تنهن ۾ نواب شاه ضلع مان به ڪافي عيوضي وڃي شريڪ ٿياسون. ان وقت مهاڻا جن اسان جي ملڪ جو اي لاج بادشاه هو. مولڪي چٽيءَ طرح ياد آهي ته هو جيڏي. هٿل ڪليل اڌو ڀنڀڻ ۾ ڳالهائڻ آيو، ان وقت لکين ماڻهو اڌو ڀنڀڻ ۾ ويٺا هئا. جڏهن مهاڻا لنگر پو وڃي ڪٿي، تڏهن اهڙي ته شائستي هئي، جو سڄي ڪري ته به آواز ٻڌڻ ۾ اچي. ماڻهن جو سارو خيال مهاڻا جي هڪار ولد ڏانهن هو. ان اجلاس ۾ ۲۰۰۰ ۽ ۲۰۰۰ ۽ ٽيهه هزار ملاقي شامل ٿيا هئا. ان اجلاس ۾ ڪٿت ڀنڀڻ

ڪنهن هلائون وائون هئو. مطلب ته ملڪ ۾ انڌ ٿيڻ جو راج جاري هو.

وري ۱۹۴۳ ۾ بنگال ۾ جيڪو پاڻي ٽڪريو هو، جنهن ۾ سرڪاري الڪن موجب چاليهارو لک آدمي مري ويا، انڪري ته ملڪ ۾ وڌيڪ تلاءُ پيدا ٿيو.

اڳواڻن جي آزاديءَ - بمباريءَ سبب پاڻو جي آزاد ٿيو ته بمبئيءَ مان ٽين وائسراءِ لارڊ ويل ڪي ليٽر لکيائين ته ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميمبرن سان جيل ۾ ڪانگريس ڪري يا پاڻ وقت گهرائي فيصلو ڪري، جنهن پارت سرڪار کي هلندڙ جنگ ۾ منهن ڏيڻ لاءِ مدد ڪري سگهي. پر وائسراءِ اها وقت لڪوالي ڇڏي. ڪجهه وقت بعد وائسراءِ انگلنڊ صلاح ڪرڻ ويو. آخر برطانيه سرڪار ڏٺو ته وڌيڪ وقت اڳواڻن کي جيلن ۾ رکڻ مان ڪو فائدو ڪم وٺندو، سو ۱۵ جون ۱۹۴۵ تي باقي جيڪي اڳواڻ جيلن ۾ هئا، تن کي آزاد ڪيو. وائسراءِ جيڪا پڌرائي ڪئي هئي، ان تي ۴ ملڪي حالتن تي ويچار ڪرڻ لاءِ آگسٽ ۱۹۴۲ بعد ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي پهرين ٻيڙي ميٽنگ دهليءَ جي برلا هائوس ۾ ۲۱ جون ۱۹۴۵ تي ٿي. ان ۾ فيصلو ڪيو ويو ته پارت جي آزاديءَ لاءِ وائسراءِ عارضي سرڪار ٺاهڻ واسطي جيڪا ڪانگريس ڪولائي آهي، تنهن ۾ ڪانگريس پريزيڊنٽ ۽ ٻين جن اڳواڻن

ماتا ڪستور ٻا جو ديهانت - اڏوان جبل ۾
نه به ڪيترو به دٻاءُ آزاديءَ جي هلچل کي دٻائي ڪر
سگهيو. هڪ نه ٻئي روپ ۾ هلچل هلندي رهي
ٻاڙ جي آغاخان مڪانات ۾ نظر بند هو. اُتي ماتا ڪستور ٻا
سائين گڏ نظر بند هئي. کيس دل جي بيماري ٿي پيئي
۽ اُتي ئي ۲۲ فيبروري ۱۹۴۴ تي سندس ديهانت ٿيو.
سڄي ملڪ ۾ شوڪ جي لهر چاٽجي ويئي ۽ هزارن
ٽيون. مثالاً گانڌي به اُتي بيمار گذاري رهيو هو ۽
سندس حالت ٻوڙي پوندي ٿي ويئي. ان ڪري ۶ مئي
۱۹۴۴ تي کيس بيماريءَ سبب آزاد ڪيو ويو. ۱۱ مئي
تي مثالاً بمبئيءَ ويو.

دٻاءُ جا انگهه اکر - برطانيه جي هائوس آف
ڪامنس ۾ ۱۹۴۲ ۾ سرڪار پارت ۾ جڳا دٻاءُ جي
نيتي اختيار ڪئي هئي، تنهن لاءِ ظاهر ڪيو هو ته
پارت ۾ ۵۷۰۰۰ مٿان ۵ ڀيرا مشين گون هلايون ويون ۽
۶۰۲۲۹ ماڻهو گرفتار ڪيا ويا ۽ ارڙهن هزار ماڻهن کي
نظر بند رکيو ويو. ۹۴۰ آدمي پوليس يا ملٽريءَ جي
گولين جا شڪار ٿيا ۽ ۱۶۳۰ ماڻهو زخمي. اهي سرڪاري
انگهه هئا پر غير سرڪاري طرح ڏٺو ويو ته سٺ هزار
ماڻهو ماري ويا هئا سٺ هندن تي ملٽري گهرائي وئي
هئي، ۵۳۸ هندن پوليس گولون هلايون هيون ۽ پنجن
هندن تي اي ڏوهي آدمين تي هوائي جهازن مان مشين

هيندي ئي زوڊن لاڳوار هو، سو خالگي: ڏوراس ٻائي،
هڪ بستري ڪٿي پئجي لڪيو ۽ اچي وڻن جون شهر ۾
لڪتو. اتي ميسوس ليجونل انڊ سنڀ جي ڪارخاني
جي جاءِ ڪالي پئجي هئي، جنهن ۾ هڪ ٻيو پٽو
چوڪيندار ويٺو هو. اتي هن وڃي پناه ورتي.

شري بواچند اتي اڏرو ڏٺو ڪرڻ شروع ڪري
ڇڏيو. کيس ٿڌ ڪاٺ ۾ لڪل هندستاني ۽ جهالي فوجي
ڀاڱي ڏٺا هئا، جي بهارو ڪرڻ جي ڪوشش ڪري
رهيا هئا، پر وڌيڪ اهي پڪڙجي پيا ۽ شري بواچند
جي به شهر پئجي ويٺو ته هو انهن فوج ۾ آزاد هند
فوج ۾ هو ۽ کيس وڃي ڀولهي ڏنائون.

کيس هڪ سڪ آفيسر وٽ پيش ڪيو ويو ۽ هڪي
ڇيو ويو ته، هائي لائي ٿيڻ صحيح ڪري، پر هن
انڪار ڪيو.

کيس رنگون مان - شيف ٻهري هينڊ ڪاڪٽي جي
پوسان ڪڙلي جيل ۾ آندو ويو، جتان هڪي نوڪري ۾
مان ڊسمس ڪري ڇڏيو ويو. هو اٽڪن پڙهڻي ڙڙڻ
پوئين ۾ پهتو ۽ پنهجي گهر ۾ آيو مس ٿي پوليس آفيسر ڏٺو
سندس گهر اچي پهتو ۽ چيائينس ته وڏو کيس پوليس
ٺاهي ئي حاضري ڏيڻي آهي، پر هن اٽڪن ڪرڻ کان
انڪار ڪيو. پوليس لاچار ٿي ڪتاب وٺي موڪليندي
هئي، جو هو صحيح ڪري ڏيندو هون.

بسم الله الرحمن الرحيم

لنديء ۾ لڙڻ شروع ڪيو، لکن مشين گن جو آواز ٿيو ۽
 ٽن ٽنن ۾ ٽرڪ جو ڊرائيور ۽ ڪاپٽن لنديء جي ڪناري
 تي ٿي هئا ته گولين جا شڪار ٿي ويا. شري ٻولچند
 ٽيهائين لڪڙو گهٽون هڻندو ڪافي اڳتي نڪري ويو ۽
 پر آلي به پر اچي پاڻيءَ ۾ ڪريو، جنهن جو هڪ ننڍو
 چرو سندس مٿي کي لڳو ۽ مٿي ۾ ٿورو گهٻ ٿي
 پيس. هو جتي پهتو، اهو لنديء جي ڪناري تي
 مولوين جو علائقو هو. اهو علائقو چڻ موت جو گهاٽ
 ٿي پيو هو، جتي انگريزن جي ايتري نه پر بازي ٿيندي
 هئي، جو ڏينهن جو اتان لنگهڻ سان ڌڻ ڏکي
 ويندي هئي. آخر هو مولوين جي اڇڙيل شهر مان
 لنگهي پنڌ تي پنڌ اچي ٽانگو پهتو، جتان ملٽري ٽرڪ
 ۾ چڙهي اچي رنگون پهتو ۽ پر رنگون ۾ به سخت
 بمباري ٿي رهي هئي. اميرڪن هوائي جهاز هڪ هڪ
 سؤ جي ٽوليءَ ۾ اچي طوفان مچائي ڇڏيندا هئا.

اٽلي چيان تي اٽلر ۾ ڪيرابو ويو، جنهنڪري
 چيالي طاقت صفا ٽٽي پيئي ۽ هٿيار ڇڏي پيش پوڻ
 جو اعلان ٿيو. آزاد هند فوج ۾ آخرين دم ٽائين لڙڻ
 لاءِ اٽساه هو، پر نيتاجيءَ جي بار بار اعلان ڪرڻ
 تي فوج کي مجبور ٿي هٿيار ڇڏي پيش پوڻو پيو.

آزاد هند فوج پيش پيئي، پر گورن کي همت ڪانه
 پئي ٿي، جو سندن ڪئمپ ۾ اچن. شري ٻولچند لاءِ

ڇڏيو نه سر و شرنی بولچند ۽ اڻڄڻ کي پرچار کائي مان
 ڪنهن نه صورت ۾ بدلي نه ڪرڻو آهي، جو اهو پرچار
 آزاد هند روح ۾ پرتي کي وڌي هتي ڏيئي رهيو هو.
 لڙائيءَ زور ڀڳتو ۽ آزاد هند سرڪار جو ڪجهه
 ايراضيءَ تي اڌڪار آيو. شري بولچند کي هڪ ڪيل
 ايراضيءَ ۾ سرڪاري ڪاروبار لاءِ اُن ايراضيءَ جي
 بالا عملدار مڊر جنرل ايس. سي. چيترجيءَ جي هيٺان
 رکيو ويو. سڀڪاڻور کان آزاد هند سرڪار لڏو پئي
 وڌو ۽ مانڊلي آئي ۽ پنهجي سرڪار جو خزانو کڻي
 اچي ڪليوا ۾ ڪئمپ ڪيائون، جتان امثال هڪ اچڻ
 تي ڀڳو لڏو ڪرڻو هو. امثال هڪ اچڻ جا ٿيڻا
 آثار هوا، پر اوچتو الڪو-زن کي امراڪا جي مدد
 پهچي ويئي ۽ آزاد هند روح کي پلي هٽو پيو. شري
 بولچند کي مانڊلي ۾ سڏائي، کيس اسي سولاءِ نه پيو
 جو آيسر ڪمانڊڪ ڪري رکيو ويو، پر امراڪن
 روح آزاد هند روح تي غالب ٻولي وئي ۽ کين
 مانڊلي کان به پلي هٽو پيو. شري بولچند کي
 نه پيو مان راشن ۽ ٻيون شين پلي موزڪيٽون هون،
 جي هر ٽن ڏينهن اندر موڪلي، پاڻ آخرين ٽرڪ ۾
 چڙهي مانڊلي ڇڏي وائو پيو. اُن وچ ۾ الڪو-ز
 پٿر اڏڻ ٽن طرفن کان گهرو شروع ڪري ڇڏيو هو.
 شري بولچند پوءِ دستور ڏسي لڏي ۾ نبي پيو. جيئن هن

۾ ڪي ٻرا گشتا چيا ۽ هن ڪسان تي هٿن جو وسڪارو
 ڪيو. ڪسان ٺاڪ ۾ چلائڻ لڳو ۽ دل جي گهرائيءَ
 سان رڙ ڪيائين ته هٿ ڪوئي هندستاني ڀائي جهڙي
 بچائي والا؟ (آهي ڪو هندستاني ڀاءُ مون کي بچائڻ
 وارو؟) ڏسندڙ ٺاڪ ۾ اهڙو مدوئي ويا، جو منجهائڻ
 هڪ پٺاڻ کي صفا وساري ويٺو ۽ هڪ چاقو ڪوٺي
 وٺي منجهه تي ان انگريز عملدار (ويستاري) کي
 هڻيائين پر تن کان گسي ويو ۽ شري برلچند اچي ويو.
 اهو چاقو اڇليندڙ پٺاڻ هو نظير حسين، جو فلمي دنيا
 ۾ اڄ فلمي اداڪار نظير حسين جي نالي سان مشهور
 آهي. هيٺر هو ٻئي جڏهن بهيئيءَ ۾ گڏبا آهن، تڏهن
 اڪثر اُهيءَ ٺاڪ جي ڳالهه ڪري ٿي. اُهيءَ
 ڊراما جو پٺاڻ ڪئمپ تي اهڙو نه ٿرس ۾ وجهندڙ
 اٿر ٿيو، جو سمورا پٺاڻ سولجر ٻئي ڏينهن آزاد هند
 فوج ۾ ڀرتي ٿيا. ڪنهن به ٻيءَ ڪئمپ ۾ اهڙو مثال
 ڪونه ٿيو هو.

ٿوري عرصي ۾ آزاد هند سرڪار انگريزن سان
 لڙائيءَ جو اعلان ڪيو. شري برلچند ڪدم وڃي
 جي. ڊس. ڊالڻ ۽ ميجر جنرل پونسلي سان گڏيو ۽
 کين عرض ڪيو ته کيس لڙائيءَ جي ميدان تي موڪليو
 وڃي ۽ پر آزاد هند سرڪار جي پرچار کائي جي وزير
 شري آبر ان ڳالهه جي مخالفت ڪئي. هن حڪم ڪري

ڪڙا پوري، اٺان به اچي لڪتو ۽ سينگارور به هڪ
لڪل جاء به کس چار ڏينهن به روئي ۽ رهڻ به ۽ پڻ
اٺي انگريزن جي هار ٿي ۽ چالي اچي پهتا.

اٺي ڏينهن ٻڌائين ته ڪيئن موهن سنگھ آزاد هند
روج وارو هندستان جي آزاديءَ جي باري به لکي پڻ
ڪندو. بڪدم تيار ٿي بدا داري ڪئمپ به آزاد هند
روج به وڃي والٽيمئر ٿي پرتي ٿيو، جتي کس بس چار
کالي به رکيو ويو. ساڻس به ۶۱ چٽا هوا. هنن جو
گهر هو هندستاني قيدي روجن به لکي پڻ ۽ ٻاراما ڪرڻ.
پهرين ته هندستاني سراندر کمن ڏاڻي کمن ڏيندا هوا به
پڻ کس ٿي سيش چندر بوس اچي سينگارور پهتو
۽ آزاد هند روج جي هن واڳ ورتي. هن جي نثرار به
جادوءَ جو اثر هو.

شري بولچند جي ارجار ٻارڻيءَ به چاندوگر، لکڪ، ٻاڳر
۽ سارهند به هوا. هڪ ٻيو سنڌي جوان، شري بوسو
ٻاڳڙي ڪراچيءَ جو به ان ٻارڻيءَ به هو. هو به ٻاراما
پيش ڪندا هوا. هڪڙو ٻيو اٺي لکيا (اڏندڙ اٺي)
۽ ٻيو ”دکيا ٻارڻ“ (دکي ٻارڻ). هڪ ٻئي
هو ٻيو ٻارڻ ”دکي ٻارڻ“ پٺاڻن جي
ڪئمپ به ڪري رهيا هوا. ان لکڪ به شري بولچند
هڪ انگريزن سان وفادار عملدار جو ٻارڻ اڏا ڪري
رهيو هو، جنهن به هن ٻارڻي چٽا ۽ ڪسان جي شان

۾ ڳنڍي گوليءَ سان
شوت ڪيو ويٺو،
لنهنڪري اچي لڪري.

ان وقت عجيب
گهٽا گهٽي رهي هئي.
جهاني فوج بنهه ٿوري
مفاصلي تي هئي ۽ هو
هندستاني فوج تي ٽوڻ
۽ مشين گن مان گولين جي
برسات وسائي رهي هئي.

(شري بولچند)

انهن جي پشئيءَ ۾ هوائي جهاز به ساڳي ڪار
ڪري رهيا هئا. ان وقت شري بولچند مورچي مان اچي
وڃڻ جو ويچار ڪيو. ڪنڌ ڪڍي ٻاهر نهاريا ۽
کيس پنهنجي انگراز ليفٽيننٽ جي ڪاري موٽر ڪار
نظر آئي. اڪدم وڃي ڪار چالو ڪيائين. موٽر هلائڻ
جو ايڏو اڀياس ڪونه هوس، پر جوش ۾ ڪار کي
هلائي هڪ پهاڙي پار ڪري وڃي سڌي رستي تي
پهتو. رستي ۾ پنهنجي ڪمپنيءَ جي رسولي ڪرلار سنگه
کي به ساڻ ڪيائين. هڪ ڳوٺ ۾ پهتا، جتي هڪ
پنجابي سردار جي مدد سان هڪ جهوپڙي ۾ رهي
پيا، پر پوءِ پتو پيو ته اها بستي چينين جي هئي،
ان ڪري پاڻ کي اتي سلامت نه سمجهيائين. خانگي

الجام جو به ذکر هوندو هو نه هو هارست ڪي آزاد
ڪندا. ان پرچار ڪري به هندستاني فوج انگريزن جي
خلاف ٿي وئي.

شري اوليند ٻالھ ٿو ڪري نه ڪي. سي. والتر
ڪي جپالين سان واپس ٿي ٻالھائيندي ٻڪڙار وارو
۽ ڪيس نروست شوم ڪري مارار وارو. آنا سنگھ ٻڌي
وارو باقي مٿس آڻسرن جي ڪڙي نظر رهي.
الڪري هن نوجوان جي دل ۾ دولهون ڏڪندو
وهيو. هو اسان جي سنگهه ۾ به ڪافي آڙ هو. اوچتر
هڪ رات جو ڪيس حوالان اچي وارو ۽ پنهنجي سولاءِ
ٻڌيو جي پٺيان پيٽرول جي دور ڪي باهه ڏئي اچي
سمهي پيو. اچيو اهو ٿيو، جو ٻڌيو جو پٺيون حصو
سڙي وارو مچر ان ٿي ٻڌي. سي جهڪو ستر
هو، الڪي ٿري هڻي منڊو ڪري ڇڏار، پيو شري
اوليند به پنهنجي ليشٽينسٽ جي اک ۾ رهيو، جو به انگريز
هو ۽ هن جو شري اوليند ۾ شڪ هو.

اٺي جپالين جي حملي زور ٻڪڙيو ۽ هندستان جي
ماتريءَ کي ڪولالهور خالي ڪري سينگار واپس رستي
اچيو پيو. سينگار وڃڻ تي سندس ليشٽينسٽ ڪيس
هڪ بالا عملدار مچر چيو پنهنجيءَ جي حوالي ڪيو نه
هڪي ڪورنٽ مارشل ڪيو وڃي. هن وري شري اوليند
کي نيت ڏني نه ڪيس ڪي. سي. والتر واري ڪيس

حادثي ۾ گذاري ويو.

ساهتيءَ جا به ڪي جوان هوا، جن ئي آزاديءَ آندولن
هيندي اڙ پيو هو. انهن مان ڪي انگريزي فوج ۾ هئا، جي
موقعو پاڻي پنهنجيءَ فوج مان لڪري آزاد هند فوج
۾ ڀرتي ٿيا هئا ۽ جان جي بازي لڳائي هوائون. انهن
۾ اسان جي ڳوٺ ڀرين جو هڪڙو نوجوان شري
بولچند رامچند نارواڻي به هو. مان ڏسندو هوس ته
جڏهن ڀرين ۾ ڀرپات ڦيري يا سرگس ڪرندي هئي،
تڏهن هو ان ۾ اچي شريڪ ٿيندو هو ۽ ليڪچر ٻڌڻ
ايندو هو.

هو ارڙهن ورهين جي عمر ۾ ملٽريءَ ۾ ڀرتي ٿيو.
جنهن وقت جرمنيءَ جي هٿلر پيءُ مهاڀاري لڙائيءَ ۾
انگريزن جو نڪ ۾ دم آڻي ڇڏيو، ان وقت هو هندستان
جي فوج ۾ ملايا جي ڪولالمپور ۾ ملٽري سپلاءَ جي ڊپوٽ
جر اسٽورڪيهر هو.

هو ڳالهه ٿو ڪري ته ان وقت اُتي ساڻس ٻه
هر خيالي دوست هڪ آياسنگهه ۽ ٻيو ڪي. سي. والٽر
هوا. ٻويون وائيس آفيسر هو.

انگريزن ئي جپانين جو حملو ٿيو ته سندن ڪمپن
ئي جپاني هوائي جهازن مان راس بهاري بوس جا
صهيه ٿيل پترا اڇلايا ويندا هوا، جن ۾ انگريزي راج
خلاف لکيل هوندو هو. ان ۾ جپان سرڪار جي ڪيل

د پېچندو ۽ جنرل سيکرټري شري کشن گر ناپي هئا. پيو سمپلن وري وڌي پتوالي لري ۱۹۴۰ جي آخر ۾ نوشهري پهرو ۾ سڏاو وړو، جنهن جو پوځان ډاکټر جو نثار ۽ آجيان کامډني ۽ جو چيترمن شري پرېځاس برهمچاري هو. ان سمپلن ۾ نه فقط ساهتي ۽ جا ماڻهو وڌي انداز ۾ آيا هئا، پر سچي صلح جا سمپلن محاسن - جابل پتندال ۾ ٿو هو. پروفيسر نارائنداس ملگاڻي ۽ ٻيا سڏ جا کي اڳوان ۾ ان سمپلن ۾ ٻڌار يا هئا.

آزاد هند فوج - هڪ طرف ٻارم ڇوڙو هاجل هلي رهي هئي ته ٻئي طرف اوڀر ايشيا ۾ شري سيش چندر آزاد هند فوج دواړا سرڪار کي ٽنگ ڪري رهيو هو. شري سيش چندر بسوس کي ۱۹۴۰ ۾ جيل ۾ رکيو ويو هو. هن اتي هڪ هٽل ڪئي، جنهن ڪري کيس سندس گهر ۾ نظر بند رکيو ويو هو. اتان هو ۲۶ جنوري ۱۹۴۱ تي اوچتو هائب لي وٺو. بدليل ويس ۾ انگلستان مان ايندو ٻولن پهتو، جتي آزاد هند فوج جاري هئا. جرمنيءَ مان هو اوڀر ايشيا ۾ رهندڙ هندستانين کي ڪوٺي ۲۰ جون ۱۹۴۳ تي ٽوڪيو (جهان) پهتو. اتي هن آزاد هند فوج ۽ آزاد هند سرڪار جو سگهڻ ڪري، اهو ڪم ڪري ٽيڪار ٻڌو، جو دنيا جون اکيون چرخ ٿي ويون. جڏهن جهان جي هار ٿي ۱۸ آگسٽ ۱۹۴۵ ۾ هوائي جهاز جي

مهاڻا گانڌيءَ کي ٻوڏي ڀرسان آغا خان محلات ۾ آڻي
 ڏيڻ لاءِ مهاڻا گانڌيءَ جو ٻيڙو سيڪريٽري شري مهاديو
 وائسراءِ لارڊ لڊلگرو سان لکڙهه هلائيندو رهيو.

مهاڻا جو ورت - سرڪار جي بندشن ڪري
 ۱ جنوري ۱۹۴۳ تي سڄي هندستان جي اخبارن هٿال
 ڪئي. مهاڻا ۱۰ فيبروريءَ کان ٽن هفتن لاءِ ورت
 رکيو، ان ڪري ۲۰ فيبروريءَ تي ٽي سندس حياتي
 خطري ۾ هئي. ان ڪري سرمودي، سرو شري ايم -
 سي - آئي ۽ اين - آر - سرڪار وائسراءِ جي ايگزيڪيوٽو
 ڪائونسل کان استعفا ڏني.

لوڪ شيوا منڊل - ۱۹۴۲ جي آگسٽ ۾ ٽي
 سرڪار ڪانگريس کي ٻي قاعدي ٺهرائي ان تي بندش وڌي
 هئي، جنهن ڪري ڪانگريس جي نالي ۾ ٽي لوڪ ڪلياڻ
 جو ڪو ڪم هلي ڪونه ٿي سگهيو، ان ڪري اسان
 جي نوابشاه ضلع ۾ جيڪي ڪم ڪيندڙ آيا آزاد هئا،
 تن ڪم هلائڻ لاءِ هر هنڌ لوڪ شيوا منڊل ٻريلا ڪيا ۽
 انهن دوازا ماڻهن ۾ - جاڳي آندي پئي ويئي ۽ سندن
 هٿن ۽ ايم - منڊل کي ڪنڊو پئي ويو. اهڙو ٺهرائڻ سميٽن
 ۱۹۴۲ ۾ نوابشاه جي ڇڪري ۾ ٿيو. ڊاڪٽر چوڻشرام
 واڙي ان وقت آزاد هئو ۽ ان انهيءَ سميٽن جي
 ادارت ڪئي، سميٽن جي آڇيان ڪاهي پئي جو چيئر مئن

۾ اچي ڪڍي لڳو. ۽ آخري ۱۹۴۴ ۾ ۲۹ جنوري آزاد ٿي
جي. ٽنهن ڪم ٿوري ٿوري ڪوٺ سبب گرفتار آيو
۽ کيس ٽي مهينا جيل جي سزا ملي.

۱۹۴۲ ۾ سرڪار جيڪي طام ڪيا، تن جو بيان
ڪرڻ کان پوءِ آهي. بهار ۾ ٽن هوائي جهازن مان
بمباري ڪئي وئي. جهنڊو، آشتي، ديو ڪوٽاهه،
ڪرساد، لڙباد ۽ ٻين ڪيترن هنڌ مئٽري راج جاري
ٿي ويو.

سنڌ جي ڪن ڀاڱن ۾ به مارشل لا هيٺ راج جي واڌ
مئٽريءَ جي حوالي رهي. ان وقت سنڌ جي وڏي
وزير خان بهادر الله بخش پنهنجي خان بهادريءَ جي
لقب جو ٿيڻ ڪري جنهن ڪري کيس ٽن مهينن ڪارو
سنڌ جي سکر جي لنڊي لوجوان هڏيون ڪاٽي
کي ريلوي جي پٽن ڪٽڻ جي ٽيم ۾ هٿ ڦاسي ٿي
ليڪارو ويو.

ان ريت ڪميٽي ۱۹۴۵ ۾ ۱۹ آگسٽ ۱۹۴۲ تي
۹ آگسٽ ۱۹۴۲ تي جيڪا هلچل شروع ٿي، سا سال
کان وڌيڪ وقت اڪل ٿو ره ٿي.

۸ آگسٽ رات جو پهرين جيڪي ڀارت جا مڪيه
انڊان گرفتار ڪيا ويا هئا، تن کي ڪهڙي جبل ۾ رکيو
ويو آهي، سا ڄاڻهه ڳجهي رکي وئي هئي، پر پوءِ
اهو ظاهر ٿيو ته ڪن احمد نگر جبل ۾ رکيو ويو آهي ۽

خطري ۾ اچي ويئي ۽ جنهن ڪري برطانيه سرڪار هراس
۾ اچي ويئي. هنن ڏٺو ته هندستان کي قبضي ۾ رکڻ
ناممڪن ٿي چڪو آهي.

نواب شاه شهر مان ۱۹۴۲ جي هلاچل ۾ جن بهرو ورتو، تن ۾
شري ڪشن خانچند گرنائي به هو. هو هن وقت اجمير

۾ رهيو. انهيءَ جو پرڙيدار
آهي. ننڍي کان وٺي
ڪانگريس هلاچل ۾ بهرو
ونديو هو، جنهن ڪري
۱۹۴۲ ۾ پهرين ڪيس ن
هفتن لاءِ نظر بند رکيو
ويو، جنهن بعد ڪيس نوٽيس
ڏيئي آزاد ڪيو ويو.
مگر هن نوٽيس جي

(شري ڪشن گرنائي) شرطن جي ڀڃڪڙي

ڪئي، جنهن ڪري ڪيس ۲۱ آڪٽومبر ۱۹۴۲ تي گرفتار
ڪري ٻارهن مهينا نظر بند رکيو ويو. ان وقت سندس
عمر ۱۸ سال هئي. جيل مان ڇڏڻ بعد ۱۹۴۶ع ۾ بندش
هوندي به اخبار جي آزادي پرچي ڪڍڻ ڪري ڪيس
۴ مهينا جيل جي سزا ڏني ويئي.

شري ديبچندر لالو ڪچند، جو ڪراچيءَ مان ڪئٽالڊيا
(پارٽ چوڙو) بليٽن ڪڍندو هو، سو پوءِ نواب شاه

آهر هو. مڙهي ڇار ڇٽا گرفتار ٿي وياسون. اسان کي
 ڪراچي جيل ۾ داخل بند ڪري ڪهڙو ڪلاس ۾ رکيو
 ويو. مان اڍائي سال جيل ۾ رهيس. ڪراچي جيل ۾
 سوين سائي هوا آهن، جي ڪهڙو ڪلاس ۾ هئا. ٽيهه
 روپيه مهينو کاڌي لاء ملندا هئا ۽ کاڌو سڀني جو گهڻو
 ڪري ٻاهران گهرن مان ايندو هو، جو گلرن ۾ وٺي
 کائيندا هواسون. مهرو به روز پيو ايندو هو. سالهه
 جو والي ٻال وغيره راندون به ڪندا هواسون. مطلب
 ته جيل جي ڇهون ۾ ڪنهن سر جي سڌي ڪانه
 محسوس ٿيندي هئي. اسان جي ساعت به جو شري
 ليولدار به اتي هو. اسان گرفتار ٿي وياسون، پر
 ڪراچي ۾ ڪم بند ڪين ٿي سگهيو. واري سان ڊڪٽيٽر
 طاهر ٿيندو هو ۽ هو ٽن ٽن ٻارون ڪري گرفتار ٿي
 ويندو هو.

ان زماني ۾ سڄي هندستان ۾ اهڙي حالت ٿي، جو
 ڊسمبر ۱۹۴۲ ٽائين سرڪار جو ڪاميٽي نشان ٿيو. وڏي
 ٻاهر نه جيتا آبي کان ٻاهر نڪري ويئي، ڇوڏاري
 ساڙ ٻار جو زبردست ڪم ٿيو، ڪوهن ۾ ريلن جا پٽا
 جيتا اڳاڙي ڇڏيا. ڪنهن دفتر ساڙي ڇڏيائون. ڊائون
 ٽيٽ بند ڪري ڇڏيائون. ڪيترن شهرن ۾ ماڻهن راج
 جي واڙ ٿي پيڇي هٿ ۾ رکي. سرڪار جي حڪوم
 ٽو پيوڊو ويو. مطلب ته سرڪار جي هٿي

پورا ٻار هن مهينا هلچل زور سان هـلندي رهي .
 ان وچر شري منگودي پوليس انسپيڪٽر کي اسان
 جي جاء جو پتو پهچي ويو ۽ رات جو نوين بجي ٽاري
 وڌي پوليس اٿالي سان اچي ڇاپو هڻيائين . ان وقت
 ڇپيل بليٽمون آيون هيون . شري نانڪرام ڀڳت ۾ ڇو

(شري نانڪرام سوڀراج ڀڳت ٽڪليءَ تي
 سٺ ڪتي رهيو آهي)

يلوي ۾ ڪلارڪ هو، اهڙو سرڪاري ٽڪلي-بون ڪٿي

نو شهره پر سار پار جو ڪم خواه ٻيو ڪار. دادی
 شرمي. ڪرشنا ديويءَ جي گهر مان هلندو هو ۽ سندس
 گهر. ان زماني ۾ چڻ نه ڪم ڪندڙن لاءِ مهمان سراءِ
 هوندي هئي. نو شهره پر سارو ڪم شري پوڊاس
 دڍارا ٿيندو رهندو هو.

اسان سنڌ ۾ نه ان ڳالهه تي زور ڏنو ته ڪراچيءَ
 ۾ ستياگرهه ڇانو رهي ۽ ستياگرهي گرفتار ٿيندا رهن.
 آرٿري ميدان تي نه روز ساجهيءَ کان وٺي تائين
 اڪثر سرگس اڪرندي هئي ۽ لنڊن ٿيندي هئي.
 مان جو ڪراچيءَ جي ڪم جو انچارج هوس، سو
 هڪ دنعي ڊڪابل اچي، مون کي چيو ته هڪ همراھ مون
 سان شري ميلهارام جي گهر ملڻ لڳو ڳوري. تن ڏينهن
 شري ميلهارام جو گهر چڻ نه اسان جو هڪ ڪانگريس
 جو ڳجهو دفتر هو. مان وڃي چوڻ سان ڳڏيس، جوان
 پيسن جي تقاضا ڪئي ته دادوءَ طرف وڃي ريلون
 اُکاڙڻ جو ڪم ڪريان پر مان پنهنجي من ۾ صاف هوس
 ته اهو پروگرام ڳاڙهيءَ جي هدايتن موجب ڪين
 هو ۽ اهدا جي عيني خلاف هو. ان ڪري مون
 کيس پئسا ڪين ڏنا. پر ان وقت جوانن ۾ اڏو ته
 چوڻان هو، جو ڪنهن کي ٻڌڻ وارا ڪين هئا. جوان
 پيسا ڪئن نه هت ڪري وٺندا هئا ۽ سنڌ ۾ ريلون
 ڪٿي پيا اُکاڙيندا هئا.

اهڙيءَ طرح هوري ۾ شري ٻهلاج-راءِ ڪانگريس
ڪاميٽيءَ جو پري-زيدنت ۽ سرگواسي شري آئلڊاس
روپچند سيڪريٽري رهندا هئا ۽ نٿن وٽان والٽيئر
فاسفورس ۽ پائلا: ڪنڊا هئا ۽ وڃي آفيسن جو دفتر
ساڙيندا هئا ۽ ريلن جا پٽا ڪڍندا هئا.

نوشهريه ۾ به ساڙ ٻار جو ڪم ڪافي وقت هليو.
اهو ڪم سرو شري جئڪرسن ڪيمچند بالائي (جو هن
وقت سينٽرل رزرو پوليس جو ڊي-آءِ-جي آهي)،
مونومل بالائي، آسن بالائي، رام گنومل ۽ ٻيا ڪيترا
نئين ٺهيءَ جا ڪندا هئا. ساڙ ٻار جو مصالح نوابشاھ
مان پڇيندو رهندو هو. هو مختيارڪار جي آفيس،
پوسٽ آفيس ۽ ٻين عندن تي فاسفورس وغيره رکي
ايندا هئا ۽ سرڪاري ڪاغذن جو ڪافي نقصان ٿيندو
رهندو هو. ان باري ۾ شري جئڪرسن بالائي ۽ ٻين کي گرفتار
ڪيو ويو هو، پر ثابتين نه ملڻ سبب کين ڇڏيو ويو.

ان وقت نوشهري جي ڪانگريس آفيس بالائي
گهڙيءَ ۾ ناري درٻار ڀرسان ٻائي دامودرداس واريءَ
جاء ۾ هئي، جا جاءِ سرڪار ضبط ڪري سيل مٽر ڪري
ڇڏي هئي. هڪ رات جو ڪن جوانن ان جاءِ کي ٻاهه ڏيئي
ساڙي ڇڏيو، جنهن ڏوهه هيٺ شري ڪيمچند بالائي
تي ڪيس ڪيو ويو، جو ڪي سال پئي هليو، پر آخر
اٽس ڏوهه ثابت نه ٿيو، جنهن ڪري ڪڍايو ويو.

شري روچيرام به عمر ۾ ننڍڙو هو، پر شيوا دل
 جي ذريعي اروايشاه شهر ۾ هن کافي ڪانگريس ڪم
 ڪندڙ بنڌا ڪيا، جي ۱۹۴۲ جي هاجل ۾ ميدان ۾ آيا
 ۽ ڪي نه ڦٽڪن جي سڙا کائي آيا پر ٻڙيا ڪين.
 ڪين چيل جون سڙائون ڏسڻون ويون پر هو جوت
 جهڳاڻندا آيا. شري سجان راولاڻي به انهن مان هڪ
 هو. هو نه اسڪول يا آفيس جو ٽائيم رائيٽر ڇڏي
 کڻي ايندو هو ۽ پلمن جو اسٽيبل تيار ڪري وٺندو
 هو. هو ڪانگريس ڪاميٽي جو جائست سيڪريٽري به
 رهيو هو. نه مهينا چهل کائي آيو ۽ وري اچي ڪم
 ڪي اڳو.

ساڙ ٻار جو ڪم شهادت پورو ۽ ننڍهه آدم ۾ والنتبر
 ڪندا رهيا. ڪڏهن نه آفيس جي دفتر کي ٻاهه ڏيئي
 ايندا هئا.

مٿاڻن ۾ نه لالڪرام هڪ ٻه ٽي وڃي ٿاڻي جي
 پلمن ۽ ديوار کي ۱۲ بجي رات جو هنيو. وڏو ڏڪاءُ
 ٿيو، پر هو مات ڪري گهر ۾ اچي سهي رهيو، ٽي
 ڏينهن سندس چاچي کيس چيو ته ٺار ٿي وڃي نه
 وڌيڪ لڪيف ۾ پاڻ نه ايندو پر سڄي ڪٽنب کي نه
 ٻڙهي ۾ وجهندو، ڇاڪاڻ ته سندن ڪٽنب زمينداري
 هو. هو ڇاچي جي صلاح هجي پر پات جو مير پورخاص
 وڌو ٿي ويو.

ڏينهن ۾ گيان ڏور نالا به چولدا هوا جو شري گيانچند
 جيل جو سپرنٽينڊنٽ هو جو هڪ هزار لک ٻار ماڻهو هو ۽
 راجپوتي قيدين تي ايڏيون پائينديون ڪرڻ هيون.
 پروفيسر هاسانند جوڙو ماڻهو نه سڄو جيل پيو ڇاڪاڻ ته
 هو ۽ سيني قيدين کي ڪيل ڏيکاري پيو واندڙا پيندو
 هو. تنهن کانسواءِ سنڌ جي سوين مستشرقن سنگرامين سان
 گڏ ٿي شري جهرامڊاس ۽ ڊاڪٽر چوڻرام، پروفيسر
 گهشميام، پروفيسر مانڪاڻي ۽ سينيڪاڻي ڊاس به اتي
 هئا، جي سيني جي چڱي سيال لهندا هئا ۽ شري
 جهرامڊاس ڪن جو قدرتي علاج به ڪندو هو ۽ ضرور
 ٿيندو هو ته آبه ٿيندو هون.

اسان جي نوابشاه ضلع ۾ ساڙ ٻار جو ڪم به اندران
 ٿيندو رهيو. وڏي ٻار ٿي پنهنجن هاءِ اسڪولن جي
 ٽيوار ٽران مان فاسفورس ڪٽندا هوا ۽ پوءِ وڃي ٽپال
 جي دان ۾ وجهندا هوا ته سموري ٽپال سڙي
 ويندي هئي.

نوابشاه ۾ سارو ڪم سڙ ٻار جي شري صدر ٻراج ۽ شري
 روجهرام ٿانواڻي سنڀاليندا هئا. شري صدر ٻراج موٽواڻي
 هڪ ٻيڙ دماغ وارو ۽ ٻيهر ٻيڙ ماڻهو هو. عمر
 ننڍي هئس پر ٿڌ ۽ اڪڙا فيصلا ڪري سگهندو
 هو. هو ٻارو ۲۲ آگسٽ ۱۹۷۲ تي اڄمير ۾ راهه زباني
 وڻي ويو.

پرايڪار وٺي. شري پرڏاس ٻرهمڇاريءَ کي گرفتار
ڪرڻ جي ڪوشش ٿيڻدي رهي، مگر ڪاڏ ٿاڻي يا
شاهدي نه ملي سگهڻ سبب کيس گرفتار ڪرڻ ڪيو
نٿو. شري پرڏاس ٻرهمڇاريءَ کي شري گلابراءِ
شولڊاس نالو ٿاڻي ۽ ٻيا ڪم ڪندڙ مدد ڪندا
هئا. اهي ريان والمٽر به ايندا هئا، هي رالو واڻر به.
شهرن ڏانهن هلندون ڪڍي ويندا هئا، جن ۾ شري جمولرام
گاجرا مکيه هوندو هو.

ڪجهه وقت بعد نوابشاه جي شري تلڪ ٿلهائيءَ کي

نوابشاه جي حدن اندر
رهن جو ڪم ڏنو ويو.
جو هن ٿرڙو ۽ کيس
جهڙو مهينا جيل جي سزا
ملي. ان ڏينهن لاري
گرسهائيءَ سان گڏ اچيا
ويو. وڏي ٻار ٿي به گرفتار ٿي ويا.
آيا ۽ نوابشاه سبب جيل
۾ رکيا ويا، جتي ڪچهري
ٿي پئي هوندي هئي.
شري ٿلهائيءَ کي سزا ملڻ
بعد ڪم جيل ۾ روانو
ڪيو وڃي، جنهن کي انهن

(شري تلڪ ٿلهائي)

هلندي رهي، جو شري ڏيڻ ڇڏي سڄو وقت پاسيرو
۽ گمنام رهي ڪم ڪندو رهندو هو. پڇراپور ۾ ٻي ڪيس
آيو بعد هڪ جوان پوليس کي ٻڌايو ته ”ڪٿت انڊيا“
جو ايڊيٽر شري ڏيڻ ڇڏي آهي. انڪري مٿس وارنٽ
ڪيو ويو، پر جيئن ته ڪراچيءَ ۾ هن ڪليو ڪم ڪونه
ڪيو هو، انڪري پوليس ڪيس کان سڃاڻندي هئي ۽
هو گرفتار ٿي نه سگهيو. ڪٿت انڊيا پريس جي بندوبست
۾ ڪيس شري ميلهارام واسواڻي ۽ شري شانتني شهاڻي
کافي مدد ڪندا هئا.

ان جي ضلع ۾ وري نوابشاهه ۾ اهو ڪم شري
تلوڪ ٿيساڻي ۽ شري دولهنوئل، جو هيٽر ڪميونسٽ
آهي ۽ پيراڳڙهه ۾ رهي ٿو، سنڀاليندا هئا. هو نوابشاهه
۾ ريل جي هن پار هريجن اسپتال مان روز بليٽن
ڪڍندا رهندا هئا. پريس پتي ڪڍڻ جي گهڻي
ڪوشش ڪئي، پر ڪيس پتو نه پئجي سگهيو.

اسان جي ساهتيءَ ۾ ان ڪم ڪرڻ لاءِ شري
پريڊاس پرههچاريءَ کي لکي موڪليو ويو ته ڪراچيءَ
هليو اچي. اٽان ڪيس بليٽن ڇپڻ جو سامان ڏنو ويو ته
نوشهري مان بليٽن ڪڍندو رهي، جو ڪم هن چالو رکيو.
نه فقط ٿي ٿي روزانو بليٽن ڪڍي ويندي هئي پر
ڪيترا دفعا شري ڪيمچند بالاڻيءَ جي پريس مان به
بليٽن ڇپائي ڪڍي ويندي هئي ۽ اها بليٽن نه رڳو روزانو
نوشهري ۽ ساهتيءَ ۾ موڪلي ويندي هئي، پر سڄي
ضلع ۾ به موڪلي هئي. پوليس ڪيترا ڀيرا پريس تي
چڙهائي ڪئي ۽ ٿي ٿي ڇپچندڙ هنڌ جي جاچ ڪئي،

لٺيون ۽ بندوقون هنن ۾ هراس پيدا ڪري سگهندڙيون
هيون. سرگواسط شريمتي موهني دٻري دٻيچندو نه
آئي ۱۱ دفعا گرفتار ٿي ۽ چنڊي ويٺي. آخر کيس
ٻارهن دفعي ۲ مهينا جيل جي سزا ملي. تڏهن هو
ڀرڻن مهينن سان هتي ۽ جيل مان چٽ ڪان هفتو بعد
ڪڪر ڄائو.

مٿي دري ٿيڻ ڄاء ڌار هئي، جتي اسان جي ساهتي
جو شري دٻيچندو نينڙي ۽ پريس جو انچارج هيو،
جنهن مان هو روزاني ”ڪٽ انڊيا“ پليٽن ڪڍندو
هو. پريس ڀڳڙ جي نه، ان لاء اهو ضروري هو ته
اها گهر اندر هجي ۽ گهر ۾ پاڻي آهي رهندڙ هجن، جي
وڏي ۽ سزا يوڳ لاء تيار هجن. انڪري هن ڪم لاء
قومي ڪم ڪندڙ جوڙي شري دٻيچندو ۽ شريمتي
موهني جي چونڊي ويٺي هئي. شريمتي موهني
هي ويڻ واري وقت ۾ منهنجي ڌرمپٽني
شريمتي گنگا موهني جي نٿان سڏائي پريس
اري ۽ ڄاء ۾ وڃي رهي هئي. اٽل پليٽون ڇپيون
بندڙيون هيون ۽ چوڌاري سڄي سنڌ ۾ اهڙي ريت
وڪليون هيون، جتن ڪنهن کي ڪل نه پوي. اسان
ي ۽ مٿي دري جي ايراضي ۾ بهلاج واپال جي اڳواڻي
ڪم ڇڏيو ۽ ٻيا والٽيئر هوندا هئا، جي سڄي شهر ۾
رڙ پليٽون وراهي ايندا هئا.

۱۹۴۲ء ۾ دلچل جي زالن جي سڃاڻ ۾ هڪڙي ڇڪي
 پرڪياڙي، پر هو سڃڻون سون ثابت ٿي نڪتيون.

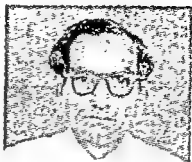
(سرگواسڻ شريمني موهني ديوي)

ٻه لکڻديون هيون ته اسڪولن ۾ هڙتالون به ٿيون.
ٿينديون هيون ۽ گرفتاريون پڻ ٿينديون رهنديون هيون.
ساهتيءَ ۾ به ساڳي حالت هئي. منياڻيءَ ۾ نانڪرام
هيڊگهاڻي ۽ ٻيا چار جڻا گرفتار ٿيا. اهڙيءَ طرح هالاڻي
۾ گرفتاريون ٿيون، جن ۾ ريلو مل پيپاڻي ۽ ريجنل
پيپاڻي به هئا.

ڏيپار جن ۾ به ڪم ڪندڙ گرفتار ٿيا، جن ۾ چندريان
نرسنگهاڻي، نارائڻ ۽ ٻيا ٿي جڻا هئا، انهن کي جيل ۾
۱۴-۱۴ قٽڪا هڻي ڇڏي ڏنائون.

مارشل لا جي ڪري اهوئي موزون طريقو سمجهيو
ويو ته ساهتيءَ مان وڌيڪ زالون ڪراچيءَ وڃي ستياگره
ڪن. سرءُ شريمني گنگا ڪلڻاڻي، راڌي شري نانڪرام
ڀڳت جي ماءُ، ڪرشنا نانڪرام جي ڀينر، شريمني جمنا
سانڌورام ڪلڻاڻي، دادن گرباڻي شري نيولڊرام جي
ڀاڄائي ۽ موهني ڏيپندر اهي سموريون ڀينر آرٿري
ميدان ۾ هڪ جاءِ ۾، جتي زالن ستياگره ڪندڙن جي
ڪئمپ لڳائي هئيسون، سي ٻين زالن سان گڏ اتي وڃي
رهيون ۽ واري سان ستياگرهه ڪري جيل ۾ ويون ۽
گهڙو ڪري، به ٻه دفعا جيل ڪاٽي آيون. ان وقت مان
ڪراچيءَ جي ڪم جي چارج ۾ هوس. تنهن کان سواءِ
رندن لاءِ ڌار ڪئمپ هئي، پر اهي جايون هميشه
وشيدون هونديون هيون، جنهن پوليس کي جلد پتو
لڳي.

ڪلياڻي، ڇوٽو رام، ڳاڇرا، آئندو ڦٽائي ۽ ٻيا ۵۰.

شری دیو ناتاڻي شری اُنند قنناڻي

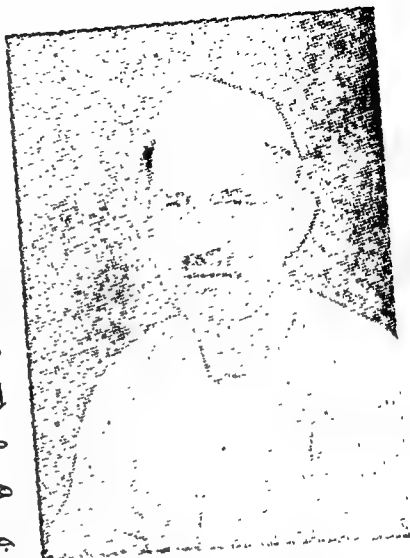
۱۸. مان چهن کي نه جه جه ٺنڪا هڻي ڇڏي
ڏالرن. چهن کي جه جه موهيا ڇيل جي - را ؟ اسن
جهن کي ئي ئي موهيا ڇول ماڻو، جن ۾ اسري والين
ن ۾ هون.

نہدہ آدم ؑ شہداد پور ہی والے تھیں مان کن کی
 ایم مویہا ؑ کن کی ۛۛۛ ۛۛۛ ۛۛۛ سزا ڈیٹی حیدرآباد
 جیل م اماٹی جڈالون۔

۱۷۲۵ء میں شاہ نے ایک اور بار جہانگیر آباد کی طرف رخ کیا۔ اس بار اس کی وجہ یہ تھی کہ اس نے اپنے بیٹے اور بیٹیاں کو جہانگیر آباد میں مقیم کیا تھا۔

نواب شاه به بهر نین ذیمن ئی ۱۸ ماڻھو گرفتار ٿيا

جن به سڙو شري روچيرام
ٿانواڻي ۽ انڙي ۽ جي
ڌرم پتي شريهتي ڪهلا
دبوي، شري موٽول ٿانواڻي ۽
سندس ڌرم پتي شريهتي
جانگي دبوي، شري
گو بندرام ٿانواڻي ۽ جي
ڌرم پتي نلسي بائي.
لعي ٿيئي چٽا - رڳواسي
ڪاڳي سچاند جا پٽ
هوا ۽ ٿيئي چٽيون ان
جون ٺهر هيون ۽ ڪاڳي
سچاند جي ڌيءَ ڪيسي
ٺهالاڻي به گرفتار ٿي.

شري روچيرام ٿانواڻي

هندستان ۾ به اهڙو مثال ڇڏو ملندو، جو سارو ڪٽنب
ڇيان به وڃي. انهن مان ٻن چٽين کي ڏنڊا ٻار هوا،
جي به جيل اماڻيا ويا. ڪاڪو سچاند به شروعات ۾ ئي
گرفتار ٿي چڪو هو، جو ڪي سال نظر بند رهيو ۽ حيدرآباد
جیل ۾ رهيو. نواب شاه به انهن کانسواءِ سڙو شري
لچمڻ داس گرناڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي، ڪلاڙاءِ پڳوالاڻي،
دبوناڻي، ڪندوئل رام رکياڻي، ناري گرهياڻي، شيوارام

عمومي جهنم ۽ ڪانگريس اڏوڻن تان اڃا ڪنهن مڙيا هئا
 نه به ماڻهن هلچل شروع ڪري ڇڏي. گرفتارن ڪري هر
 هنڌ هڙتال ٿي وئي ۽ سرڪسون لڪوڊيون رهيون ۽
 جڻن ٽانڊيجي ۽ ڇوڙ هو، لکن هرڪو اڳ-ران ٿي پيو ۽
 جتي جهنم ڪسي جڻن آيو، لکن اتي سرڪاري ڊالٽي
 کي ڀڄڻ لاءِ تيار ٿي ويو.

اسان هي ضلع سڄي ڪن ايراضين ۾ حرن جي اُڙن
 ڪري مارشل لا لڳل هو، پر اسان جي ضلع ان جي
 بدواهه ڪانه ڪئي. سوين ڪم ڪندڙ مرد ۽ زالون ميدان
 ۾ ڪاهي پيون.

۹ تاريخ نواب شاه، ننده آدم ۽ شهداد پور ۾ هڙتال
 ٿي ۽ وڏو حادثو لڪيو، جهنم ۾ مارشل لا هٽ ڪيون
 به هڙتال يا حادثو ڪندڙ جي منع هئي. الڪري شهداد پور
 ۾ ۳۰ ڇٽا گرفتار ڪيا.

وٽ، جن ۾ سرور شري
 ڊاڪٽر بدي، همداد
 رنده، شام قنڌاري به
 هئا.

ندهه آدم ۾ شري
 هرومل نولائي ۽ ٻيا
 مڙيا وٺي ويا ڇٽا گرفتار
 ٿيا. انهن سڀني بدواهه
 ماڻهن کي نواب شاه
 آبدو ويو.

شري شام قنڌاري

ٺه هوسندس اڳواڻيءَ هيٺ اهڙو چمڪار ڏيکاريندا، جو انگريزن لاءِ يارن چڙهي وڃڻ کان سواءِ ٻيو دستو ئي ڪونه رهندو، يارن سندس ڏنل تعري ”ڪرو يا مرو“ تي ٻرو عمل ڪندو ۽ ملڪ ٻئي ۽ ٻنهي ڪين هڻندو.

دش ۾ ”يارن چوڙو“ هلاچل زور ڀڳڙيندي ويئي. سرڪار ”يارن چوڙو“ هلاچل کي منهن ڏيڻ لاءِ ٻوري تياري ڪئي هئي ۽ سرڪار سمجهيو هو ته ۱۹۳۲ وائو ۱۹۴۲ جي هلاچل کي جهڙو ۾ ڪامياب ٿيندي ۽ پر هتي نه پٺپور کي باهه لڳي چڪي هئي ۽ ان کي وسائڻ لاءِ سرڪار ۾ طاقت ڪانه هئي ۽ ڇاڪاڻ ته بادشاهه عادل وا. رعيت لشڪر اسف. پر هتي عادل سرڪار نه هئي ڪانه. ڏيڍ صدي کن سرڪار پارٽولمين کي مالي طرح ٻوريءَ طرح ڏهندي رهي هئي، ان ڪري هن دفعي عام جيتا درياهه جي چر وائو اُٿلي پيئي.

اسان جي ضلع ۾ ۱۹۳۹ کان آگسٽ ۱۹۴۲ تائين اسان جا ڪانگريس ڪم ڪندڙ، جن ۾ نوجوان ٺهي وڌي ويئي هئي، سي ڳوٺ ڳوٺ ۾ ڦرندا رهندا هئا ۽ لاهوئي پرچار ڪندا هئا ته انگريزن جي جنگ اسان جي جنگ نه آهي. اسان کي انگريزن جي راج جو هتان ڪنهن به صورت ۾ ٿڌو ڪٽائڻو ئي آهي. انڪري اسان جي ضلع ۾ ۹- آگسٽ تي جيئن وڏن شهرن ۾ خبرون پهچي ويون ته ملڪ جي وڏن اڳواڻن کي پريافت جو گرفتار ڪري الائي ڪيڏانهن نيو ويو آهي، تنهن اسان جا

ظاهر ڪيو ته اهي طريقا اهڙا نه هئا.

هن دٻي ٻار ٻڌا جوان ۽ زالون ڪنهن به قسم جي پٽن واه نه ڪري چالي ڪولي اڳتي وڌندا رهيا. ڪهترن لعينن چوڪرن کي پنجن يا ڏهن ڦٽڪن جي سزا ملندي هئي پر هو بهادريءَ سان اهي کائي ٻڌا هئا ۽ وري اچي هانچل ۾ ٻورو وٺندا هئا. ڪن حالتن ۾ ۱۸ ورهين کان وڌيڪ عمر وارن کي به منجهن هراس ٻڌا ڪرڻ لاءِ منجهست ڦٽڪن جي سزا ڏيندا هئا.

اصل ۾ جن ۱۹۳۹ ۾ اي مهاڀاري لڙائي شروع ٿي، تن برطانيه سرڪار اهر ڇڏو ڏاڍو ته ستن برائين ۾ هڪ ڪالگريس راج ڪري رهي آهي، سو ڏيکاري ٿو ته جيتوڻي اُن جو وڏو اثر آهي، ۽ جيستائين اهو سگهين ٻڌا ڪنهن مائڪه گنجائش جي سندن لڙائيءَ ۾ مدد نه ڪندو، تيستائين لڙائيءَ ۾ هندستان طرفان ڪنهن پورتن پٺڀرائي نه ملي سگهندي. ان ڪري ۳ دوما گول ميوزڪائيزس ٿي چڪي هئي پر اُن مان ڪو ڪم ٿيل ڪونه اڪثر هو، جو ڪالگريس پورتن آزاديءَ کان گهٽ ڪجهه نه قبولڻ لاءِ تيار ڪانه هئي. وري ۱۹۴۲ جي شروعات ۾ جا ڪريس مشن آئي هئي ۽ اُن جو پارٽي جي اڳواڻن سان ڪو سمجهوتو نه ٿي سگهيو هو، ان ڪري ڪالڊ اڇي جي من ۾ اها ٻانه ڏوڍ ٿي چڪي هئي ته ان ڪري اُن کي پارٽي ٽوڙي ڇڏندو ۽ کيس عام ڄمنا ۾ پورتن وڃي هٿ

اسان جي ضلع مان جيڪي عيرضي ۱ آگسٽ ۱۹۴۲ بمبئيءَ ڪانگريس اڏيوتيشن لاءِ روانا ٿيا هئا، ان مان شري نيولندرام ۽ ٻيا وقت تي بمبئيءَ ڪين پهچي سگهيا، جو ان وقت زبردست ميمنهن پئجي رهيا هئا ۽ ريلن جون لائينون ۽ ڪٽي ڪٽي بند پئي پيا هئا، ان ڪري هو واپس ٿي ويا هئا. هو نائينءَ آگسٽ تي بمبئيءَ پهتا ته وڏا اڳواڻ گرفتار ٿي چڪا هئا. بمبئيءَ ۾ زبردست هلچل چالو ٿي ويئي هئي. ان بعد روز وائيتنگ گرفتار پيا ٿيندا هئا ۽ بمبئيءَ ۾ ڪٽي ڪٽي لٽياڙي ضرور ٿيندي هئي. پر ملڪ گانڌيجيءَ جي ”ڪرو يا مرو“ نعري کي پوريءَ ريت پڪڙي چڪو هو. ان وقت بمبئيءَ ۾ چٽ نه آيو لڳي ڪٿي هئي، جهڙاڻن نظر ڏوڙائي ويندي هئي، ايڏانهن لٽياڙي، بندوڇاڙي ۽ ڳوڙها گئس جا در شيه پيا نظر ايندا هئا.

بمبئي نه قومي هلچل ۾ هميشه اڳري رهندي هئي، پر هن دفعي سڄو ملڪ هلچل ۾ ڪاهي پيو. اڳواڻن جي بمبئيءَ ۾ گرفتاريءَ بعد باقي رهيل اڳواڻن جي ميٽنگ ٿي، جنهن ۾ شري نيولندرام به شرڪ ٿيو هو، پر اتي اهو چيو ته ٿي سگهيو ته ڪهڙا طريقا گانڌيجيءَ جي اهنسا جي عقيددي مطابق صحيح ٿيندا. نتيجو اهو ٿيو جو ان هلچل ۾ باهيون ڏيڻ، ريلون اڪيڙڻ ۽ ڪٽين پيا طريقا چٽا اختيار ڪيا. گانڌيجيءَ جيل مان چٽو بعد

واجو پال آچاره جي پاڪستان جي رت نه ڏي ڪري
 ڇڏي. ۶ جولاءِ تي ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ
 ”ڪنٽ اينڊيا“ (پارٽ چوڙو) جو لهراءِ پاس ڪيو.
 پاڻو جي ”هراجن“ اخبار دواڙا ”پارٽ چوڙو“ جو لهرو
 بلند ڪيو. مهاتما جيڪي لکنئو هو، سو پنهنجي هٿي
 جي گهرائيءَ مان ۽ ان جو جتنا ئي گهرو اثر ٿيندو هو.
 ان ڪري جتنا آخرين لڙائي لڙڻ لاءِ تيار ٿيندي رهي.
 اهڙا جي لڙائيءَ ۾ هٿيار پٽوهارن ۽ اي جيڪي تيار
 ڪرڻ جي نه ٿا، هٿي ئي ڪانه. ان لڙائيءَ لاءِ
 مهاتما جا ”پارٽ چوڙو“ هٿيل جي پاري ۾
 ”هراجن“ اخبار ۾ آڻڻا نه ڏيڻ سبب ايڪه ايندا هئا،
 جو اسان ۾ مري متڇڙ لاءِ ٿيڻ اڃا پندا ئي ويندي هئي.
 اڪل پارٽ ڪانگريس جو انڊيئس بمبئيءَ ۾ ۸ آگسٽ
 ۱۹۴۲ تي رٽو وڌو هو، جتي ”پارٽ چوڙو“ جو لهرائو
 پاس ڪرڻو هو. ان انڊيئس ۾ جن مهاتما کي ٻڌو، تن
 لهرائي رات ڏنڻ مهانديءَ جو روپ ڏارن ڪيو هو ۽
 هن ماڻه مان اها ئي اميد ٿي ڏي ته پارٽي هينئر
 ختم ٿي ويندا پر غلام نه رهندا.

۸ آگسٽ تي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو پاس ڪيل لهراءِ
 اڪل پارٽ ڪانگريس پٽال ڪيو. اوچتو ئي ۹ آگسٽ
 پريات جو مهاتما ٽالڏي ۽ ٻيا سمورا مکيه ميمبر گرفتار
 ڪري گم ٿا هڻي ٿا ويا.

ڀاڱو اٺون

ڀارت چوڙو آندولن

آگسٽ ۱۹۴۲ کان ۱۹۴۵

جڏهن اي مهاڀاري لڙائي شروع ٿي، تڏهن مهاتما گانڌي ۽ گهر ڪئي ته جڏهن ته ننڍن ملڪن جي آزادي اقرار رکڻ لاءِ هيءَ جنگ لڙي ٿي وڃي، ان حالت ۾ هندستان سان به سرڪار طرفان آزاديءَ جو اقرار ٿيڻ گهرجي. اڙي خاطري ملڻ بعد ئي ڪانگريس برطانيه کي هن جنگ ۾ دل و جان سان مدد ڪري سگهندي، برطانيه کي ڀارت ڇڏي وڃڻ گهرجي، هندستان پنهنجو بچاءُ پاڻ ڪندو.

۱۹۴۲ جو سال ڀارت جي آزاديءَ جي لڙائيءَ جي اڀياس ۾ اهم جاءِ والاري ٿو. هن سال ئي ڀارت اهم قدم کنڊو. جنوري ۱۹۴۲ ۾ وارڊا ۾ ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ جون ميٽنگون ٿيون، جنهن ۾ زور ڀرڻ تي ٻاڻو ڇڏي وري ڪن شرطن سان ڪانگريس جي اڳواڻي ڪرڻ قبول ڪئي. مهاتما پنهنجون ”هر ڀڄن“ ۽ ٻيون اخبارون وري ڪڍڻ شروع ڪيون. ۱۱ مارچ تي برطانيه سرڪار ڪرپس جي رٿن جي پڌرائي ڪئي. مهاتما ۲۷ مارچ تي ساڻس گڏيو. آخر سيني پارٽين ڪرپس جون رٿون ٿڌي ڇڏيون. آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ

۱۹۴۲ جي هلچل ۾ ڏٺائين ته اسان جي ضلع جون عياني
ڪري ساهتيءَ جون پٿر لٽين ۽ جبلن کان نه ڪههراون
۽ پارٽ چوڙو هلچل ۾ مردن جيان سيمو ساڻي اڳتي
وڌيون. هڪ ڀيرو ته پارٽ ڪڇ ۾ ڪٿي جبل ۾ ويئي.

۸ ستمبر ۾ جڏهن يورپ ۾ لڙائي ٿيڻ لڳي، جنهن ۾ جرمني
ملڪن، تان مالڪ هٿ ڪندو وار، لڏهن رطالو سرڪار ڇڏي
لي مولچياري ۾ هئي. ليڪن ڪانگريس پنهنجي لپي
بهشت ڪري ڇڏي هئي ته پارٽ انگريزن جي مدد
نه ڪري سگهندو، جيستائين سرڪار اهيءَ کي آزاد ڪرڻ
جي پٺڀرائي نه ڪندي.

ان وقت مهاتما گانڌي هٿلر کي به هڪ کليل خط لکيو هو
ته پارٽ ڪيو يا مرن جو نعرو اڀارو آهي، تنهن ڪري
پارٽ ڪونه ته ڏاڍائيءَ اڳيان سر نه جهڪائيندو.

وائسرائه لڙائيءَ لاءِ اعلان ڪيو پر ساڻئي وقت
پارٽ جي آزاديءَ بابت ڪوبه اعلان ڪونه ٿيو، لڏهن
ڪانگريس حڪم ڪندو ته ڪانگريس وڌائون ڇڏي
اچن. انڪري آزاديءَ جي آندوڻ کي وڌي هتي
ملندي. ان وقت اسان جي ضلع ۾ ڪار به ڪرنا سڄي ضلع
۾ پکڙجي ويا ۽ اڇاڇا شروع ٿي ويو.

۱۹۴۱ جي آخر ۾ سال شخصي سياگر هليو رهيو ۽ پارٽ
جي ڪنڊ ڪڙح ۾ ٽهلي وئي. ان هلچل ۾ بدجواهن
هزارن کان مٿي سزاياب ٿيا ۽ سرڪار جنهن لکن کان مٿي
ڏنڊ وصول ڪيو. آخر ۳ ڊسمبر ۱۹۴۱ تي سرڪار لاچار
ٿي سياگرهن کي آزاد ڪيو.

حڪم ڪيندو هو، ان جي پوئواري بنا ڪنهن مانس
گنجائش جي ڪندا هواسون... مونکي يادگيري آهي
مان جيڏي مهل صبح جو سڀني ڪاري ڪرٽائن ڪر
ميدان تي قواعد ڪرائيندو هوس، تڏهن پريشور
ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي پريزيڊنٽ سوڌا سڀ اچي شامل
ٿيندا هئا ۽ پريڊيم برابر اهوئي ۽ چستيءَ سان مارچ ڪندا
هئا، جئن ڪر لوجوان ڪري. قواعد واري ميدان تي
سيٽ ايسرڊاس جهڙي ماڻهو کي ڊوڙ پائڻ جو حڪم
ٿيندو هو ۽ هو به برابر ڊڪ پائي ايندو هو. مطلب ته
آزاديءَ جي آخرين آندولن لاءِ لشڪر باقاعدي تيار ٿي
وهيو هو ۽ جئن پوءِ تئن اهنسا به اسان جو اعتقاد بختو
ٿيندو ويو. انهيءَ ڪئمپ به هئا ۽ اهنسا جي طريقن تي
گوشئي ٿيندي هئي ۽ اسان جا ڪم ڪندڙ اهنسا جي
اسراري طاقت جي اهڙي وياڪيا ڪندا هئا، جنهن مان
سچ پچ اسان جي اهنسا به نشا بختي ٿيندي هئي.

اسان جي ضلع مان به پنڌوهن کن مکيه ڪم ڪندڙ ان
ڪئمپ به آيا هئا ۽ سکيا وٺي اچي سٽنگن وانگر پنهنجي
ڪم جي جاين تي پختا ٿي پيا. ضلع به ٻين هنڌن تي
واب شاه ۽ شاهپور ڇاڪر به اهڙيون ڪئمپون لڳايون
يون، جتي نه صرف ڀائرن کي پر ڀينرن کي به تربيت
تي وٺي هئي. ڀينر به ڀائرن سان قدم قدم به ملائي
عد به اهڙيءَ ئي چستيءَ سان هلنديون هيون. پوءِ

چو نثرام، جو سنڌ پرنديش ڪانگريس ڪاميٽيءَ جو
 پرنسپل هيو، ٽيڪون ڪي ۱۹۴۰ ۾ لاهور ۽ امريڪس ۾
 ٽيڪون ڪون ڪري پنجاب سرڪار ٽيڊ سال جيل
 جي سزا ڏني، ان ڪري پرنديش ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي
 عهديدارن جون چونڊون ٿيون. شري پرسرام ٺهراڻي
 پرنسپل ٽيڪون چوندو هو ۽ مان سيڪريٽري. ان وقت
 سڄي سنڌ جو ان سال ٽيڊ ڪون جو مونکي چڱو
 موقعو مليو. سڄي سنڌ جي هر ضلع ۾ چڱو ڪم ٿي
 رهيو هو.

ان وقت سيش چنڊر بوس ڪاڪي ۾ هالويل جي
 رٽلي ڪٽائڻ جي هاجل هلائي، جنهن ڪري کيس نظر بند
 رکيو ويو، مگر آخر سرڪار کي اهو هٿاڻو پيو. ان
 وقت اسان جي شهادت پور جي ڪم ڪندڙن ۾ هالويل جو
 هنڌ هنڌ به ٺاهي ڄاڻايو. ان ريت اسان جي نوابشاهه
 ضلع ۾ هر هنڌ چرپر اچي رهي هئي.

شخصي ستياگهه - ۲ جنوري ۱۹۴۰ تي مهاتما

گاندھي جنگ ۾ ڀارت کي نه ڪهاڻ لاءِ وائسراءِ سان گڏيو.
 دهليءَ ۾ ڪانگريس جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ
 ٿي، ان ۾ ظاهر ڪيو ويو ته ڀارت تي چيڪڏهن ڌارين
 ڪاهه ڪئي ته ان کي منهن ڏنو ويندو. ان حالت ۾
 ٻاڙجيءَ کي ڪانگريس جي اڳواڻيءَ کان آڇو رکيو ويو.
 ان وقت لازم حالت کي ڏسي گاندھيءَ ڪا اڳي

۴۹ ۽ ۵۰. اجلاس - کانگريس جو ۴۹ اڌ سشن ۱۹۳۶ ۾ پندس جواهر لعل جي پڙڌاڻي هيٺ لکيءَ ۾ ٿيو. ۵۰ اجلاس وڌي ۱۹۳۷ ۾ بعض آباد ۾ ٿيو، جنهن جو پڙڌاڻو پاڻ ٿيو. ٻئي سال پندسجيءَ سڄي ديش جو طوفاني دؤرو ڪري ماڻهن ۾ خوف سڃاڻي آندى.

۵۱ ۽ ۵۲. ڪانگريس اجلاس - کانگريس جو ۵۱ اجلاس هرڻپور ۾ شري سيش چندر بوس جي پڙڌاڻيءَ هيٺ ٿيو. هن سڄو سال خوف دؤرو ڪيو. سنڌ جي دؤري ٿي ۽ آءِ. ٽيڊه آدم، شهدادپور ۽ نوابشاه ۾ سندس خوف آجيان ٿي. ساعتيءَ جي ڪم ڪندڙن ۽ جنتا چڱي انداز ۾ پڌر عيدين استعفىن ٿان لڳهيندي سندس آجيان ڪئي. هن جنتا کي آزاديءَ لاءِ هر ممڪن قرباني ڪرڻ لاءِ تيار رهڻ واسطي لڳا ڪئي.

۵۳. اجلاس ۱۹۳۹ ۾ ٿرپور ۾ ٿيو، جنهن لاءِ ۴ شري سيش چندر بوس ئي پڙڌاڻي حوالدار وڌو. اجلاس پوري ٿيڻ کانپوءِ ڪن لڳائڻ سان بحال ٿي ۽ ٽيڪڻ ڪري هن پڙڌاڻي جي استعفا ڏني.

جنگم خلاف آواز - ۱۹۴۰ ۾ رام ٿڙهه ۾ مولانا ابوالڪلام آزاد جي صدارت هيٺ ڪانگريس جو ۵۳. اجلاس ٿيو، جنهن ۾ هندستان کي سلطنتيءَ جي فائدين واريءَ جنگ ۾ گهٽ ٿي اعتراض ورتو ويو.

ڊاڪٽر چرنٿرام جي گرفتاريءَ بعد - ڊاڪٽر

سي آئي اسڪول جي هاسٽل ۾ آزاديءَ جي آندولن جي
 باويءَ ۾ ئي سڃاڻيندا رهندا هئا. انهن وڏيارين ۾
 سڄو شري دياسنگهه بيدي، گوري شڪر، هونر
 بدلائي، هونو مدناڻي، همير ۽ همير مڪيه هوا.
 هو پوءِ هلچل ۾ لکڻو پورو وٺڻ لڳا. وڏڙن ۾ شري
 گهٽياڻي، مڪيناڻي، ڊاڪٽر ٽيڪم داس ۽ شري لوڪومل
 سندن مدد ڪندا هوا.

شري دياسنگهه بيدي
 سڄو شري هرداس دولائي،
 هميراند زنده ۽ شيرو
 مڪيناڻي چڱو لاسي
 شهداد پور جي چونڊاري
 ٿيڻ ۾ پڻ ڄاڻ ڪندا هوا.
 ان ڪري ڪائونسلن ۾
 چڱو آدم اچي ڪم ٿيندو
 هو. ان نموني آزاديءَ

جي آخر ۾ آندولن لاءِ (شري دياسنگهه بيدي)
 ميدان تيار ٿيندو رهيو. ساهتيءَ ۾ به ساڳيءَ طرح
 نوجوان ٿيڻ ۾ ڄاڻڻا رهندي آئي ۽ سوان سنگهه
 سڄي ۾ پڻ پيدا نظر آيا.

لو شهره ۾ چوڪي لکڻ ٿيڻ جا نوجوان لکري

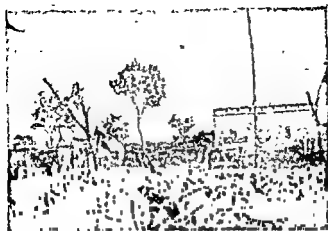
مٽيءَ جون ٽوڪريون وٺي ٺيڪ طرح وجهندو ويو.
 ان ڳالهه ماڻهن تي وڏو اثر ڪيو. هنن ڏٺو ته ڪانگريس
 ماڻهن جي هر ڳالهه تي ڪيتري قدر ڌيان ٿي ڏئي.
 هن مان سهڻي سگهجي ٿو ته اڄ جو اسان وٽ ٻين
 ملڪن جي ڀيٽ ۾ لوڪشافي ۲۵ سال ست سهي سگهي
 آهي، ان جو وڏو ڪارڻ اهو آهي، جو بابو جيءَ اسان
 جي راءِ بابت بابو جي اسان کي پورن آزادي نه صرف
 بنا لٽار جي ڪڙڪي جي وٺي ڏني پر ان کان اڳي هن
 ملڪ ۾ چوڙجڪي ڪم ذريعي پوريءَ طرح ان جو
 پڪو بنياد وڌو.

شري موٽومل سزاياب - ”نويارت“ اخبار
 جا ۱۹۳۷ ۾ نوابشاهه مان نڪرڻ شروع ٿي، سا باقاعدي
 هيندي رهي ۽ ان آزاديءَ جي آندولن زندهه رکڻ
 ۾ وڏي هٿي ڏني. عام ماڻهن جي مسئلن کي به ان
 جي معرفت کنيو ويندو هو. شري موٽومل ٽالسواڻي
 ان جو سمپادڪ هو. کيس
 اخبار ۾ هڪ ليک لکڻ تي چار
 مهينا جيل مليو، جو ڪاٺي آيو.
 ”نويارت“ جو اندريون
 سچو ڪاروبار شري ڊيپنڊر
 ٿو ڪچند هلائيندو هو.

۱۹۴۸ ۾ اسان جي ٽنڊه آدر
 ۽ شهداد پور جا ڪافي وديار ٿي
 جيڪي حيدرآباد ۾ پڙهندا هئا،

(شري موٽومل سڃاڻند)

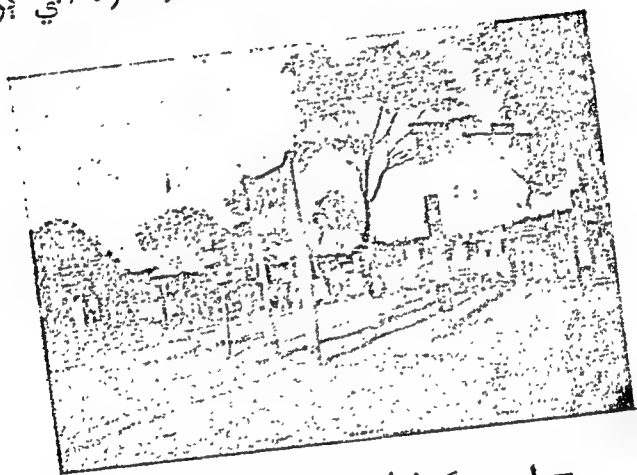

(مہراپور ۾ ڳوٺاڻي نماز جا نظارا)

(شري جيو رام داس دولترام هڪ والنٽيئر سان
ڳالهائي رهيو آهي ۽ پاڻي جي کڏ ڀرڻ لاءِ وڃي رهيو آهي)

ڪانفرنس مھراپور ۾ رکي ويئي، جنهن جو پري
 شري جيرامداس دولترام هو. ان ڪانفرنس ۾ نه
 بئگري دانيءَ جي جنگ وڏي انداز ۾ اچي نه
 هئي، پر سڄيءَ ساعت ۽ نوابشاھ ضلعي کان سواءِ سڄي
 جي جدا جدا هنڌن مان ڪم ڪندڙ به آيل هئا، جنهن
 ۾ مشهور سنڌي ڪوي دڪايل ۽ شري موٽراڻيءَ پاران
 آيا هئا. وڏو سجايل پٽنڊال ٺاهيو ويو هو. اُتي ڳوٺاڻن

مھراپور ڳوٺاڻي سميٽن جو پٽنڊال
 نماء به ڪيو ويو هو. ان سميٽن وقت خوب پرچار آيو ۽
 سرگسون لڪيون، مگر مکيه اسم راجو هو، جو ڳوٺ
 جيڪا ڪندي پاڻيءَ جي ڪڏ هئي، سا ڪم ڪندڙن
 جي لٽي بند ڪئي. راجو ڪم سڀني ڪم ڪندڙن نه
 ڪيو، پر شري جيرامداس به خود ڪڏ اندر لٽي بيٺو ۽

چڪو و بندو هو.

اسين ڇوڙ چڪي ڪم ڪرڻ لاءِ ڳوٺاڻي جتان
پکڙجي وياسون. مسلمانن ۽ هريجن سان به اسان جي
گهائي نڪتاس. هندي هئي، ان ڪري جنهن ماڳ ۾
فرقو رار نسا ٿي هئي ۽ اسان جي صلح ۾ به ڪي
هندو ۽ مسلمان ڪم ڪندڙ فرقو پريستي ڦهلائڻ جي
ڪوشش ڪندا هئا، تڏهن اسان ڇوڙ چڪو طرف هميشه
پاري رهندو هو ۽ اسان کي مثال ڪرڻ سڏي ڇوڙ
اسان جي صلح ۾ هندو مسلمانن تي هئي. ڪڏهن
ڪا چٽڪر، اندي هئي ۽ اتي ئي ختم ڪئي هئي.
پيرين ڳوٺاڻي ڪانفرنس - (هو اڳ جاڻاڻو وارو
آهي ۽ ڇوڙ چڪي ڪم ڇوڙ ڪرڻ، ڳوٺن جي
صافي. انهيءَ خيال کان اسان جي صلحي ۾ پيرين ڳوٺاڻي

(سر ڇوڙ چڪي ۽ رام موٽو ٿاڻي)

۳۱ سر ٽيمڪيٽ ملندا هئا.

ان جوڙجڪي ڪم جو چوڏهون نقطو سماج ۾ سمانتا آڻڻ هو. اسان شروع کان ئي ٻار جيءَ کي سماج واد جو باني سمجهيو هو، پر هن جي سامهه واد ۾ هلسا ۽ ورڪ ڪش ڪش کي ڪا جاءِ ڪانه هئي. هن جي رهڻي تي سماج واد جو آدرش هئي. هو چوندو هو ته سامهه واد پاڻ سان شروع ٿيڻ گهرجي. هن نه شروع يعني ۱۹۱۳ ۾ اهوئي اڏايو هو ته جيڪو ماڻهو گهرج کان وڌيڪ پاڻ وٽ رکي ٿو، سو چور آهي.

هريجنن ۾ به اسان جي ضلع ۾ ڪم هلندو رهندو هو. پدعیدن وارو شري سر پچند نواب شاه ۾ اچي رهيو هو؟ اُتي هريجنن لاءِ اسڪول کوليو هو ائين. نوشهره فيروز ۾ وري دونه پريم منڊاي، جنهن جا مکيه ڪم ڪندڙ سروسري ڊيپنڊر ۽ پوپڊاس هئا، سي هريجنن ۾ ڪم ڪندا هئا. انهن کي هر مهيني گهرائي کين سنان گرايو ويندو هو، سندن ڪپڙا ڏناريا ويندا هئا ۽ کين بوجن گرايو ويندو هو ۽ کين سندن سڌاري لاءِ هدايتون مليون وينديون هيون. هو پسگردائي جي ڳوڙن ۾ جي بيمارن کي دوائون به ڏيندا هئا. هنن جي آدم ن شهر جي وڏوائن جي سڃاڻپ لاءِ ”شيرا منڊلي“ قائم ٿي ۽ هر هفتي پراپ ٿيري نڪرندي هئي. ربت لوڪن کي شيرا جي جوڙجڪي ڪم ڏانهن

باري ۾ پرچار ڪرڻ لاءِ اسانجي ضلع ۾ وٺي آيو هو. ه
 صاحب ڪاڏي جي شينما جو ٽاڪيو به ساڻ ڪڍندو هو.
 جو عام ميڙ ۾ ٽريسر ڪندي ماڻهن کي منڊيءَ مان
 لنگهائي ڏيکاريندو هو، جنهن مان ماڻهو تصور ڪري
 سگهندا هئا ته اُچار ڪنهن زماني ۾ اسان جا ڪوري
 ڊاڪا جي مليل هٿ جي ڪٽيل ست مان ٺاهي سگهندا
 هئا، جو اسان جو هنر انگريزي راڄ ۾ برباد ڪيو ويو.
 سماج ۾ جيڪو چڙهيل طبقو هو، اهو اسان جي
 مهمالي ڪندو هو ۽ ڪاري لاءِ ڏن به ڏيندو هو. مون
 ان دوزي ۾ ساريءَ سنڌ ۾ ساڻن گشت ڪيو.
 جوڙجڪي ڪم جو هڪ اسم هو راشٽرياشا هنديءَ
 جو پرچار ڪرڻ. ان لاءِ مهالما گانڌيءَ جي آدم ۽ سهڪار
 سان ساري ڀارت جي غير هندي پسرپڻن ۾ ان پرچار
 کي زور وٺائڻ لاءِ وارڌا ۾ راشٽرياشا پرچار سميت برپا
 ٿي هئي، جا ڇهين ڇهين مهيني امتحان وٺندي هئي. سنڌ ۾
 پاڻي پرنٽ ڏيئلداس جي سهڪار سان ڪم شروع ٿيو ۽
 اهو ڪاري پنڊت ڀنڊرڊاس ڪرڻ لڳو. هو دورو
 ڪري سنڌ ۾ امتحان جا مرڪز قائم ڪرائڻ لڳو. اسان
 جي نوابشاهه ضلع ۾ نوشهريه فيروز هنديءَ جو ۱۹۱۹ کان
 مرڪز ٿي رهيو هو ۽ راشٽريه ڪنيا پالڻالا ان ڪم کان
 مشهور هئي. سو جڏهن هي ڪاروبار شروع ٿيو، تڏهن
 ڪراچي، حيدرآباد، سکر ۽ شڪارپور ۾ انهن

پرو هندو هو. اڪري جوڙ ڪري ڪم ڪي چڱي هئي
 اچي وئي. شري نيجورام به الهه ڪم ۾ لڳي ويا.
 هو اصل نه هندو ۽ راس جو رهاڪو هو ۽ هو اتي
 به سماج ڪم ڪندو هو، پر هندو ۽ راس هئا
 ڪري اتي اهڙي آزادي نه هئي، ان ڪري هن ساعتي
 به اچي جوڙ ڪري ڪم ڪيو. پوءِ نه دورگر خانواڻ ۾
 آشرم کڙو ڪيائين، جو ورهاڱي تين بعد به ڪجهه وقت
 چالو رهيو. هو هڪڙو وڏي لشا وارو جوڙ ڪري
 ڪم ڪندڙ آهي ۽ اڄ به سوراشر جي ڪتبالا ۾ آشرم
 اٿس، جنهن جي معرفت ماڻهن ۾ ڪم پيو ڪري.

۱۹۳۵ بعد گانڌيجي جي هدايتن هيٺ چيڪا
 جوڙ ڪري ڪم ڪرڻ جي لهر آئي، اها وڌندي رهي.
 پروفيسر ملڪاڻي اسان جي ضلع ۾ حادثو ٿيو هندو
 هو. زالون ڪم ڪندڙ به وٺي ايندو هو. پٿرن جي
 جوڙ ۾ جوڙ ڪري ڪمن جي چوڏهن اسن تي زور
 ڏيندو هو، جن ۾ ڳولن جي صائين هڪ الڳ هوندو
 هو. جتي ڳولائي جماعت جا اهڙا جلسا ٿيندا هئا، اتي
 ڪم ڪندڙ مڪاني ماڻهن سان گڏجي ڳول جي صائين
 ڪندا هئا.

انهن ڪمن لاءِ پيسا ماڻهو ڏيندا هئا. مولڪي باد ڪري
 آهي ته ان زماني ۾ پروفيسر ملڪاڻي پنجاب جي
 اڳواڻ شري گوبيند پاريوا کي جوڙ ڪري ڪم

۷
قدولي ڪوٺ اچڻ تي مدد ڪرڻ نه ڪانگريسين
۱۹۲۱ کان وٺي ڪرڻو نه ٿي رهيو، پر جوڙجڪي ڪم جو
چوڏهن نسلن جي پروگرام کي اپنائڻ بعد اسين عالمي
جي بڻهه وڃيڻو وٺاسون.

هوڏانهن پروفيسر نارائڻ داس ملڪاڻي ۽ گانڌيجي جي
هدايتن هيٺ سنڌ ۾ اچي جوڙجڪي ڪم شروع ڪيو.
هن سنڌ ڳوٺاڻي جماعت شروع ڪئي، جنهن جو هو
پريزيڊنٽ ۽ سيڪريٽري ڪندڙ هو. شري شيو ڪرام ان
ڪم ۾ سندس ڀڪو ساٿي هو، جو سکر ۾ رهندو هو ۽
”هريجن“ هفتيوار سنڌي اخبار به ڪڍندو هو، جنهن
۾ وچپانمڪ ڪاريءَ جي باري ۾ خبرون به ليک ايندا
هئا. باوجود ۱۴ نسلن جو جوڙجڪي پروگرام ڏسڻ
هو، جنهن تي عمل ڪرائڻ ان ڳوٺاڻي جماعت جو خاص
ڪم هو. ان ۾ پير پتون ڪم ڪاڍي ۽ جو وڪرو ۽
پنداوري وڌائڻ هو. سنڌ ۾ ڪاڍي وڪري جا مرڪز
ڪافي وڌي ويا. اسان جي ضلع ۾ نه ڪن هنڌن تي
اهڙا مرڪز اڳ ٿي هئا.

سڄي وقت پروفيسر ملڪاڻي ٽنڊه آدم ۾ اڪل ڀارت
چرڇا سنگهه جي سابع هيٺ ڪاڍي پنداواري مرڪز
شروع ڪرايو، جنهن ۾ ڪم ڪندڙ سروي شري انڙ چنڊ،
چنڊ ڀار، شيو ڀار ۽ ڳنگرام ۽ هرمل ٺوڙاڻي هئا. اسان
جي ضلعي ۾ هريجن ۾ به ڪم ڪرڻ لاءِ شري هرمل

۾ وري جاگيرون جو سوال ڪيو ويو. ڪالٿرلسن سڌاڻ
جو سلسلو ۱۹۴۰ تائين قائم رهيو ۽ ضلع ۾ شهداد پور،
شاهپور چاڪر، مارو مڪو، خالواها، مڙيا پور ۽ دڙو
۾ به ڪالٿرلسون سڌاڻيون ويون. ڪالٿرلسن سڌاڻ
کان اڳي اسان جي ضلع جي ڪالگريس ڪم ڪندڙن
جون ٽريبون سڄي ضلع ۾ پکڙجي ويٺيون هيون ۽
ڪالٿرلس جو پرچار ڪري اينديون هيون.

جوڙجڪي ڪم - ۱۹۳۵ ۾ ڪالگريس جي ساڙ
جيلي ماڻائي وڃي جاڳا نه ڪالگريس کي ترها ٿي
پنجاه سال ٿيا هئا ۽ مارچ ۱۹۳۷ تاءِ پراڻو
اسيمبلي جون، ٻيون چونڊون ٿيون، ان وچ ۾ اسان
جي سڄي ضلع جا ڪم ڪندڙ جوڙجڪي ڪم کي لڳا
رهيا. جڏهن به ٽڪي هڻجڻ بند ٿيندي هئي، تڏهن
ٽالڻاڇي ڪم ڪندڙن کي جوڙجڪي ڪم ۾ لڳائيندو
هو. ان ڪم کي نه ملڪ جي ترقيءَ، نه آزادِي هٿ
ڪرڻ جي خيال کان ايڏي اهميت ڏيندو هو، جڏي
ستياگرهه جي لڙائيءَ ۾ جيل وڃڻ ۽ اسان آزمودِي مان
ڏلو نه جوڙجڪي ڪم ڪرڻ سان اسان جي عام جدت
مان گهري ۽ گهاٽي اه وڃڻ ٿيندي هئي، جنهن جي
ڪري اسان جو عام جدت ئي اڻ وڌندو رهندو هو،
جو اتر ۱۹۳۷ جي چونڊن ۾ ظاهر ٿي پيو. عام ماڻهن
جا اعتدال وارو ۽ الهن کي نيمارن يا ٻيءَ ڪنهن

شري نيرنڊرام اسيمبليءَ ۾ سوال پڇيو ته ڪوبه ڪانگريسي يا ڪار به ڪرڻا وٺند وٺي وڃي سگهي ٿو يا نه؟ وڏي وزير الله بخش اسيمبليءَ ۾ جواب ڏنو ته وڃي سگهي ٿو. نه رڳو ايترو پر جڏهن پاڻ نوابشاهه ۾ آيو ته ڪلهڪٽر کي هڪ پارٽيءَ ۾ پاسرو ٿي چيائين ته اڄ جا ڪانگريسي سياڻي جا وزير ٿيڻا آهن. هنڪي ڪنهن به وفد جي اڳواڻي ڪرڻ جو پورو اذڪار حاصل آهي. ساڳي ڳالهه گذر، جو وزير هو، تنهن ڪراچي جيل ۾ جيلار کي ۱۹۴۲ ۾ چئي هئي. اسين ان وقت ڪراچي جيل ۾ نظر بند هواسون، جن ۾ ڪانگريس اسيمبلي ميمبر به هئا. مطلب ته ۱۹۳۷ کان جڏهن هندستان جي گهڻن پرائيڊن ۾ ڪانگريس وزرائون گڙيون ٿي ويون، تڏهن ماڻهن ۾ خاص ڪري ڪار به ڪرڻاڻن ۾ سڃاڻي اچي ويئي ۽ ڪيڏو به وڏو عملدار هوندو هو ته اسان جي واجبي ڳالهه ٿاري ڪين سگهندو هو.

ضلع ڪانفرنسون - پنهنجي ضلع ۾ ضلع ڪانفرنسون سڏائڻ جو سلسلو به جاري رکيو ويو. ڪنڊياري جي ڪانفرنس بعد نوشهري ۾ سڏائي ويئي. ان سميلن ۾ پٿريون سوال اهو ڪيو ويو ته هي جو ڇهين جا فصل سڙي ويا آهن، ان حالت ۾ ڀل جي معافي ڏني وڃي ۽ ان جو نتيجو اهو ٿيو جو ۲۵ في صدي اهڙن زميندارن کي ڀل جي معافي ملي. ٻي ڏيکار جن جي ضلع ڪانفرنس

انجن کي کاڌيءَ ۾ جاء وٺي ڏيئي سگهيس. هو داڻا
کاڌي پالهندڙ هو ۽ ٻارچستان جي گالڌي عبدالصمد
سان گهاٽو رستو هوس.

ڪائولس به ڏينهن هلي. ڍارن گيٽائڻ ۽ ٻين مسئلن
لي نيمراو پاس ٿيا. اهو سلسلو ڪر وقت چالو رهيو.

ٻي ڪانفرنس - اڻي سال چڪو ضلع سکر ۾ اي
ڪائولس شري ٻاروڻي ديسائيءَ جي پرڏالهي هڪ
ٿي، جتي ڪنڊياري کان پيٽر، لاهو ۽ ٻئي خلق
اچي ڪئي ٿي هئي. هڪ آباد ضلع مان سوين اروج
به آيا هئا. هڪ آباد ضلع ۾ اسماعيليءَ جي چوڻي
چونڊ ٿي. ان ۾ محمد امين ڪوسمي کي ڪائولس
ٺڪر تي چونڊائي آيا، هن ڪري مسلم ليگ جي
مڪالم ۾ مرحوم الله بخش جا هٿ وڌيڪ مضبوط ٿيا.
۽ ڪنهن منزل تي ڪائولس جي مدد سان الله بخش
وزراءِ کڙي ٿي. ان ٻاهر ساريءَ سنڌ ۾ قوميت کي
وڌي هئي ڏني ۽ اسان ڪائولس ۾ جو سرڪاري
مرڪزن ۾ اتر پيٽر ٿي ويو. مان هڪ وڏو
نوانهه جي انگريز ڪليڪٽر وٽ ويس. اسان جي
وين جي ڪن ٻارن ڪليڪٽر جي ڪوٺيءَ ۾ گهڙڻ کان
جي جتي لاهو جي ڪئي. هن ڪن روڪيو، جا
ٻي ڪليڪٽر لاڙي ورتي. اسان وٽائون مس لاهو
سي ڪليڪٽر جو نه اوهن وڃي سگهو ٿا. ان لي

ڪرڙو هوندو هوس. پر والڻيڪڙن ۾ اساهه ۽ شيو
پاءُ ايڏو، جو رات ڏينهن مزورن وانگر پيا ڪم
ڪندا هئا.

هوڏانهن اسان جي ضلع جي واپارين جو ايڏوسات
هو، جو سمورو گهريل پيسو ورائي ڏنائون. پاڇين ۽
هيون جا نوڪرا هر روز حيدرآباد ۽ ٻين هنڌن اچي
لهندا هئا. تنهن کانسواءِ گيهه وغيره. سنڌ مان هزارين
هندو مسلمان اچي ڪتا آيا، جن ۾ شهيد الله بخش
گذرو، غلام مراضيل شاه سن جو، محمد شاه ۽ ٻيا ڪي
مسلمان ۽ هندو اسيمبلي مهينو به هئا. مسلمان جي
کاڌي پيئي جو پرڀڻ نه مورو اسان جي ڳوٺائي ۽ امام
علي شاه پاڻ ئي هموار ڪهر هو. پيسا به پاڻ ڪڍيائين.
هو اسان جي ڀريا ڳوٺ جو وڏو زميندار هو. ننڍو
ڀائڻ نور شاه اسيمبليءَ تي چونڊجي آيو هو. امام علي
شاه ڀريا ڪالنگريس ڪاميٽيءَ جو سالن جا سال
پريزيڊنٽ رهيو هو ۽ مان سيڪريٽري. فرقو پيرسٽيءَ
جي منجهس پوءِ به ڪانه هئي. ورهاڱي بعد اسان جي
ڳوٺ کان چار پنج ميل پري ڪن خالصا ڪٽين تي
ار پيئي نه ڀڳو. اوڏانهن ۽ ڪين پنهنجي بنگلي تي وٺي
يو. رات جو ئي ڪين ڀريا روڊ اسٽيشن تي وٺي ويو
ڪين باسلامت ريل گاڏيءَ ۾ چاڙهي آيو ۽ صبح جو
تي مون سان ڳالهه ڪيائين ته وڏيءَ تڪليف سان

آسان ۾ هاڙ به اسان جي ڪم ۾ ڪا رڪاوٽ نه وجهي
سگهندو.

ڪنڊيارو دڙي تي اڏيل سٺو شهر هو. شهر کان
ٻاهر چوڌاري ڪڏون هرون. ڪالٿرلس لاء به وڏا سڪل
تلاء پسنڌ ڪيائون. رستي جي هڪ پاسي واري تلاء
۾ سميلن لاء شاهي شاميانو کڙو ڪيوسين ۽ ٻئي پاسي
واري تلاء ۾ عموضين ۽ ملائين جي رهڻ لاء ڪچيون
تلاء ۽ مٽيء جون جهوپڙيون کڙيون ڪيوسين ۽ لڪر جو
لالو چراغ لڪر وڪيوسين. ان ڪم ۾ اسان کي سرڪاري
عملدارن به پورو ساٿ ڏنو هو. پراڻي ڪوڊمختياري ملڻ
بعد سرڪاري ڪامورن ۾ به اندر احساس اچي وڌو هو ته
اڳي پوء ڪالٿرلسن جو ئي راج ٿيندو سو ڪهڙي
وارو پاڻي پريان ڪڙئي دواڙا اسان جي سميلن جي
جاء تي ميسر ڪري ڏنائون، جنهن اسان کي گرمي جي
الڙ کي مٿان ۾ پوري مدد ڪئي. جهوپڙين جو ڀت
روڙالو پاڻي سان ٽر ڪري ڇڏيندا هئا. سوچڻ
ٿئي ٿو جي اسان جي بيان ڪرڻ جي نه جاء ٿي ڪانه
آهي. صرف آواز ڏيڻ جي دٻو هئي. سونن والٽيمو
اچي ڪٺا ٿيا. انتظام به اهڙو مضبوط هوندو هو، جو
رواجي ماڻهو جهڪرست نه مهڻي سگهي. مان به
هندستان قومي شورا دل جي پهرئين آفيسرن جي
۽ ٻوڙي مان ۱۹۳۱ ۾ ڪها وٺي آيو هوس، سو به.

اندر خواه ٻاهر کانفرنس دوارا چڪائجي. ان لا
ساهتيءَ لوڻو ڏنو ته پهرين سنڌ اسيمبلي کانفرنس
سڏائڻ جو موقعو اسان کي ڏنو وڃي. سنڌ پرڏيش
ڪانگريس ڪاميٽيءَ ان لاءِ منظوري ڏني.

ساري هندستان ۾ چونڊن جي سوسيائيزڊ ڪالپوءِ
هيءَ پهرين کانفرنس هئي. نوابشاھ ضلع ۾ نئون آئس
اچي ويو هو، ڇاڪاڻ ته ساري ضلع ۾ چئن اسان
ڪانگريس سارو جڳاڻي ماڻهي، ان بعد سڄي ضلع ۾
نئين طرح چرپر شروع ٿي ويئي هئي. ڪانگريس
جي سوسيائيزڊ ماڻهن ۾ نئين جان آڻي ڇڏي هئي. اسان
پنهنجي ضلع ۾ پهرين ڳالهه ته اها ڪميٽي جو سڄي نوابشاھ
ضلع لاءِ ان ضلع ڪانگريس ڪاميٽين جي بدران هڪڙي
نوابشاھ ضلع ڪانگريس ڪاميٽي ڪري ان جو نوابشاھ
۾ هيڊڪوارٽر ڪيوسين.

ٻيو فيصلو اهو ڪيوسين ته پهرين سنڌ اسيمبلي
ڪانفرنس سڏايون، جتي سنڌ جي خاص ڪري پنهنجي
ضلع جي اهڃڻ کي سرڪار جي ڌيان تي آڻيون ۽
انهن کي اسيمبليءَ جي معرفت نورث ڪرڻ جي ڪوشش
ڪريون. ان لاءِ مٿي ۾ ڪانفرنس ڪندياري ۾ ڪرڻ
جو فيصلو ڪيو ويو، جو اپريل ۾ سنڌ اسيمبليءَ جو
اجلاس پئي هليو.

مٿي مهينو اسانجي ضلع ۾ بالڪل گرم هوندو هو، پر

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

کي بڙائيندا رهياسون. اتي ٿڌيون به اچي ويون.
 ٻه سمبر ۽ جنوريءَ جي ٿڌ به به اسان جا ڪم ڪندڙ
 پنهنجي مقرر ٿيل ڪيترو به ڪم ڪندا ٿين ٻه ايندا هئا.
 مارچ به ٿڌ ڪافي گهٽ ٿي وڃي ٿي، جن ٻنار جي
 موسم به ٿي پائي. چون ٿا جي ٿڌينهن کان هڪ ٿڌينهن
 اڳهه سٺن وانگر سڀ ڪم ڪندڙ پنهنجين جانن تي
 بي نظر آيا ۽ صبح ٿيڻ کان اڳ ٻولنگ اسٽيشن تي سارو
 پراڻو مڪمل ٿي ويو. ووترن به به انسا به ٿي ويا
 هو. سويل صبح کان ووترن جون بهيون اچڻ لڳيون.
 اسان جو ڪم ايترو گهرو ٿيل هو، جو ٻنار ٿي سمجهي
 سگهندا هواسون ته فلاڻو اسان جو ووتر آهي. جي ڪڍي
 اسان جو ووتر مخالف ڪئمپ ۾ کائڻ ويندو هو ته
 وات تي آڱريون رکي اشارو ڪندو ويندو هو.

(سرو شري ميارام، نيوندرام ۽ نانڪرام ٽيڪچندا ٿي)

اسان سڌا مدرسون ۾ نوشهري وياسون، جتي
سيت ٽيچر مل ڀلا ٿي ۽ هي اوطاق ئي لئاسون، شام جو
زالج هي ميٽنگ ۾ پنڊڄي ۽ جو وياڪڻان ٿيو. ان بعد رات
جو عام ميٽنگ ۾ ٿيو ۽ ڪيائين.

رات جو آرام ڪري آس جو اٿي ڪڙا ٿياسون. مان
پنڊت جراح لعل جي اسٽان تي ويس ۽ ڏس ۽ ڏس ۾ هو
آس ڪري رهيو هو.

ٻئي ڏينهن صبح جو پڊعدين کان ڪواندا
ميل ٽڪڙيسون ۽ نوابشاه ۾ مڃهند جو ڀوڄي وياسون.
اسٽيشن تي ۽ زارن ماڻهو آڃيان لاء اچي ڪنا ٿيا هوا
سائڄي ۽ جو چڪري ۾ شاهي ۽ ٻيڙ آيو، جتي پنڊت جي
جو پاش ٿيو. پنڊڄي ۽ هي ان ڏينهن جي دوري ماڻهن تي
ڏوڏست اثر ڪيو. نوابشاه، جتي سادتي ۽ جي پوت ۾ اسان
جو اثر ثابت ٿيو، اتي ۽ رضا ڪنگرس جي فالدي ۾
ٿي ويئي. ناد رجي ۽ شري آسنداس وڏي عرصي
۾ نوابشاه ۾ رهيو هو، ۽ ڪيتو ٿيڪ هو به اصل ۾
سڄي ۽ جو وٺل شوق ڪلرول ۾ نوابشاه جي ڪپ، جي
ڪارڻي جي مالڪن جو پت هو.

پنڊت جراح لعل اسان جي ٽڪ مان ٿي ويو ۽
پنڊت جي خيال ۾ وڏو ڦيرو اچي ويو. هو سمجهڻ لڳا
۽ ڪنگرس جي جيت ٻيڻي آهي. ليڪن اسان ۽ لا
ڪو نه ٿياسون. چونڊن جو معاملو هو، ان ڪري امضا

ڪنڌڙ سنان پاڻيءَ کي لڳي ويا. منجهند جو جڏهن مائيءَ تي ويٺا سون نه پندت جواهر لعل ميڙ دبر سان ٿيڻ جي باري ۾ شري جيرامداس کان پڇيو. شري جيرامداس کيس ساري حقيقت ٻڌائي ۽ وڌيڪ ٻڌايائينس ته چونڊين ۾ اهڙن حالتن ۾ ٺهيل ڪم بگڙي ويندو آهي. پندت جواهر لعل مشڪي پڇيو ته پوءِ ڇا ڪبو؟ سجهاءُ آيو ته سانجهيءَ جو ڪنڊياري ڇڏڻ مهل گهوڙي تي چڙهي شهر مان اڳتي. پندت ٺهڪ ڏيئي چيو ته ”اڃا پائي!“ خبر سڄي ڳوٺ ۾ ڦهلائي ويئي ته پندت جواهر لعل ۴ رڳي ڪنڊياري جي سر اُزار مان گهوڙي تي چڙهي لنگهندو ۽ هيٺ روٽيو آفيس وٽ موٽڻ ۾ چڙهي ناروشاهه روانو ٿيندو. ساڳيون ئي ٻڌڻ ۽ دهلاڙي شرناپا حاضر ٿي ويا. البت انهن کي اڳواٽ ئي اڳتي اُٺڻو ويو. پندت ان سنجيڻ گهوڙيءَ تي چڙهيو ۽ اُزار مان جڏهن لنگهيو ته هڪ مائيءَ کيس ڪيلو ڏنو، جو کلي ورتائين ۽ اهو گهوڙيءَ تي کائيندو هليو. پاڻ به گد گدھو ته عام جنتا به ڏاڍي خوش هئي ۽ ”جواهر لعل جي جڏ“ ۽ ”ووت جي حقدار ڪانگريس“ جي نعرون سان آسمان ڳونجي اٿيو.

اڌ ڪلاڪ ۾ ناروشاهه پهچي ويٺا سون، جتي شري جيو رام جي اوطاق تي وڃي لٿا سون. هٿ پير ڏوٽي ميٽنگ ۾ شري ڪي ٿيا سون، جتي هزارين ماڻهو اڳيئي حاضر هئا.

البتہ زندہ ؛ لکي ٿيلوي پست ڪندا .

ٻيہ، گنہگار معاملو ٿي ٻڌو . هوڏانهن محراب ٻوڙ
 - تيشن ٿي ماڻهتر جي ڪاٻي اڳيئي کيس ڏنل هئي،
 جڏهن ۾ ٿيلهيءَ جو ٻڌو ڏڪر هو . اسان جو شري
 جهرامداس به اڳ ئي ڪو ماڻهو آهي، سو پئڻين جي پٺيان
 دٻوان چوٽرام جي اوطاق ٿي ويو، جتي پئڻي ڪنا
 آيا ويٺا هئا . مان ۽ ٻوڙ گرواڻي پئڻيات ماني ۾
 ڪوٺاريءَ جي ٻاهران پئڻيت جواهر لعل جي شوم
 رهيا سون . پئڻو هن منٿ گذرڻا نه آواز ڏنائين . مان اندر
 ويس . مولڪان پڇيائين ته هينئر ڇو عام ٻوڙ ٿيڻو هو، سو
 اڃا چوڻ نه ٿو سگهي؟ وڌيڪ پڇيائين ته شري جهرامداس
 ڪٿي آهي؟ وڌيڪ چيائين ته جي هاڻي ٻوڙ نه ٿو
 ڪئي آهي؟ ڇڏيندس . مون کيس چيو ته شري
 نه ٻوڙ رد ڪري ڇڏيندس . ٻاهر اٿڻان ۾ هزارين ماڻهو
 جهرامداس کي وٺي ٿو اچان . ٻاهر اٿڻان چوٽرام جي اوطاق
 گڏ ٿيا ويٺا هئا . مان پڳس دٻوان چوٽرام جي اوطاق
 ٿي . پئڻيس نه ڪم اڳيئي ٺهي ويو هو ۽ شري جهرامداس،
 ٻاڪٽر چوٽرام ۽ ليونڊرام پئڻين سان گڏ اٿي رهيا
 هئا . پئڻيات خانو اٿان ڪو پري ڪونه هو، ٻوڙ جي
 ڪارروائي شروع ٿي ويئي ۽ مڪي صاحب ماڻهتر پڙهي
 ٿيلهي پست ڪئي . پئڻيت جواهر لعل موقعي تي ٻوڙ
 ٿرڻ ڪئي ۽ ماڻهن کي ڪانگريس لاءِ دٻوان ليونڊرام
 جي ووٽ ڏيڻ لاءِ اڀل ڪيائين ٻوڙ ختم ٿيڻ کان
 گهڻو وقت گذريو .

لي داغ چرئو ۽ قوميت جي پاؤ جي زور تي مخالفتي
کي جيتي ويندا.

گاڏي ڪنڊياري اسٽيشن تي بيٺي نه هزارين ماڻهو
اسٽيشن تي بيٺا هئا. ماڻهن جي شرڏا اهڙي جو پٽيڇائت
هڪ گهوڙي سڄڻ سان سينگاري وئي آئي هئي. پندت
جواهر لعل اهر سند خواه محراب پور ۽ هالاڻي اسٽيشن تي
به تقريرون ڪندو آيو هو.

اسٽيشن تي به کس نه ڏاڍي ٿي ٿي، ان
ڪري گلو ٿورو خراب ٿي پيو هوس. سوچڻ اسٽيشن
تان لٽو نه شري نيولڊرام چيس نه گهوڙي ۽ ٿي هلي
چڙهي. پندت جواهر لعل مجبوري ڏيکاري. پٽيڇڻ به
عرض ڪيو، پر جواهر لعل ڪنهن جي به ڪين ٻڌي.
سامهون اسان جي موٽر به بيٺي هئي، ان ۾ اڪڙو اڪڙو
وڃي چڙهيو. صرف ايترو چيائو ته منهنجو گلو خراب
آهي، کس به گهوڙي ۽ ٿي ڪين هلي سگهندس.

پندت جواهر لعل کي موٽر ۾ چاڙهي پٽيڇايت خالي
۾ وٺي آياسون، جتي سندس رهڻ جو بندوبست
هو ۽ عام هجڻ لاءِ ٻاهر اڀران ۾ وڏو شاهيانو لڳايل هئو.
شهر نه گهمڻ سبب پٽيڇي بگڙي ويا. هوٽلن تي ڪنڊياري
جا پٽيڇي ساهتي ۽ ۾ مشهور هوا ۽ پنهجي هستي رکندا
هئا. هنن پندت جي هات تي اعتراض ورتو ۽ شري
جواهر لعل کي چئي ڏنائون ته هو جواهر لعل کي آنڪي

جو اچي ڇڙهيو. حشار ماڻهن جا اچي استڻن تي
 ڪٺا ٿيا، جتي کيس ڦرل ماڻهائين سان جهڙجهي ڇڏيائون.
 پنڊت جواهر لعل کي جيڪي سان آسمان کوليڻ لڳو.
 گاڏي هالاڻي استڻن تي پهتي ته اُتي مڙاب پور کان
 به وڌيڪ ماڻهو استڻن تي ندرن جا پيا سي پيا هئا.
 چاڪاڻ ته هالاڻي سان گڏ هڪ ميل پنڊت تي پيلائيءَ جو
 ڳوٺ هو، جو قوميت ۽ سولج شرا جي بحال کان
 ساعتيءَ ۾ پور ڳوٺ ليکيو هو. اُتي جا به سوين ماڻهو
 استڻن تي اچي ڪٺا ٿيا هئا. پاڻ رهي ته پيلائيءَ جي
 منڊل اسڪول ۾ شري نيرندرام هيندماسٽر ٿي رهيو
 هو ۽ اهو هن جو پڪو ڀڙهو هو. اڃا سندس
 ڳوٺ هالاڻيءَ ۾ ٿوري مخالفت هئي پر پيلائيءَ تي نه
 سندس ڪل ڪم جي ڪري ڪانگريس جي چاب لڳل
 هئي. نندن ڳوٺ ۾ ڪانگريس لاءِ اهو اُتاهه ٿي
 پنڊت جواهر لعل ڊاڪٽر چونڊرام ۽ شري حيرامداس
 کان اسان جي ٿڪ ۽ اميدوار بابو حال احوال ورتو.
 ڪاڪو سچاند به گاڏيءَ ۾ گڏ هو.

ڊاڪٽر چونڊرام کيس ٻڌايو ته هن ٿڪ جا ڪم ڪندڙ
 سادا سردا ۽ گاڏي ڀڳت آهن. نه شراب پيئن ۽ لڪي
 مگر بت چڪن. ڪانگريس اميدوار نرانو ڪو زبردست
 هانديءَ وارو ڪم آهي ۽ مخالفت به زبردست اميدوار
 آهي، پر ڪانگريس ڪم ڪندڙ سمجهن ٿا ته هو پنهنجي

هن جي آلاپ ۾ الاهي مائٽر هئو ۽ قوهي راڳ چوڻ وقت خلق جو خيال ايتري قدر نه ڇڪي سگهندو هو، جو جيڏي مهل پنهنجو راڳ پورو ڪندو هو ته ماڻهن کان نعرو ضرور هڻائيندو هو. پاڻ زور سان چوندو هو ”ووت جو حقدار“ ته ماڻهو جواب ڏيندا هوس ”ڪانگريس“. مڙ ۾ اهڙو ماڻهو نه رهندو هو، جو نعرو نه هڻي. رات جا ٻارهن ٿي ويندا هئا ته ماڻهو پڇر ڪين ڇڏيندا هئس. شري نيو ندرام، پروفيسر هاسانند ۽ هوندراج ”دڪان“ ۾ جيڪا پرچار ڪرڻ جي شڪتي هئي، سا مون ٻارو ماڻهو ڏسي دل ۾ رهجي ويندو هو. ان مان پڙهندڙ سمجهي سگهي ٿو ته عام جنتا ڪي هو ڪيتري قدر ڇڪي سگهندا هئا. ڪڏهن ڪنهن مخالفتي جو ڪن تي آواز پوندو هو ته نيو ندرام هڪڙو ماستر ماڻهو، سو هڪ زميندار ۽ شري آسنداس جهڙي هلنديءَ واري ماڻهو سان ڪٿي پوڄي سگهندو؟ پر سالڪي ته الاهي، نشو چڙهيل رهندو هو. مڙ ڪي جواب ڏيندا هواسون ته پاڻهي پيتيون ڳالهائينديون.

پنڊت جواهر لعل جو دؤرو - ٻاهريان اڳواڻ به ايندا هئا. جون ۱۹۳۶ ۾ پنڊت جواهر لعل جو پروگرام سان جي لڪ ۾ رکيو ويو. هو صاحب آڀر سنڌ مان رو ڪندو اسان وٽ آيو. مين ريلوي تان اهي پورو اسٽيشن تي چوڻي لائين واري گاڏي ۾ صبح

آيا ۽ ساڻ بئبل ۾ وٺي آيا ته سرڪس ۾ اها ٽيڙائي،
 جن ماڻهن کي چڪي ڪيڻ. مان به الهيءَ ڏيندڙن آلي
 ڏوس. جيئن بئبل جو آواز ٿيو ته الهيءَ لڪ ۾ اسان
 جي سائڊ ۾ مٿا جا ٻار اچي مڙيا ۽ ٻيهر انهن جي
 ڪاٺ ۾ ڏنڊ ۾ اسان کي اطلاع ڪرڻ آيا. مون ٻارن
 ۾ نه سمجهي ٿو ڇو ٿيو وڃي ۽ جيستائين

سان ساري ڪاري ڪي لڳي وياسون. شري نيو ندرام
 پاڻ به هڪ ڪارائتو سنگڻن ڪندڙ هو. هن اسان
 سان گڏ ويهي چوڻن ۾ لڙڻ لاءِ سڄي رڻا گهڙي ورتي.
 ڪنڊياري تعلقي ۾ ڪم لاءِ شري ڪيولرام ٿانواڻي
 تي جوابداري وڌيسون ۽ هن جو هيڊڪوارٽر هالاڻي
 ۾ رکيسون. ڪنڊيارو صرف ۶ ميل دور تي هو
 ۽ ريل چالو هئي. نوشهري تعلقي جي چارج مون ڪئي
 ۽ ڪٽنب سان وڃي نوشهري رهيس، جو اهو هيڊڪوارٽر
 ڪيو هيسون. موري تعلقي جي جوابداري ڪاڪي
 نيمنداس کي ڏنيون. هيڊڪوارٽر مٺياڻي ۾ ڪيائين.
 نوابشاهه تعلقي جو بار شري صوباج چوڌرمل ڪيو.
 ياد رهي ته مخالفت ۾ شري آسنداس جي فائدي
 ۾ ڪافي ڪم پئي ٿيو. ان جي پاران ست سٽاءِ ۽
 چئن چاءِ دائما چالو هئو ۽ ٽڪ جا برڪ وڪيل، زميندار
 ۽ ٻيا ساڻس گهمندا هئا، جن ۾ اسان جو ڪاڪو ٺلوڪچند
 نوابشاهه وارو به هوندو هو ۽ سندس هٿيوار اخبار به
 شري آسنداس جو خوب پڙچار ڪندي هئي ۽ پڙ عام
 جنتا ڪانگريس جي حق ۾ هئي. انهن مان گهڻن کي
 ووٽ ڪوٺو هئو پر هو پنهنجي پاوانن سان ووٽرن کي
 پئي پاسي لوڻو ڦيرڻ تي ڪين ڏيندا هئا. مان سمجهان
 ٿو ته سال ۱۹۳۶ جي پڇاڙي هئي. شري آسنداس جا
 ڪم ڪندڙ ڪنڊياري ۾ ڪاڪي ٺلوڪچند سان گڏ

الساھ مان ڏٺو ويو ته هين آزادِيءَ لاءِ هلچل ڪسي
وسارو ڪونه هو، پر عام جنتا ۾ وڌيڪ ٻن ٻن لڳا هئي
نه آزاد ٿي ٿي رهيو آهي.

چونڊن لاءِ پوڄارو - جئن ته ڪالگريس سروراج
پارٽيءَ کي پنهنجو جزو بڻايو هو ۽ ان جي پروگرام موجب
اسيمبلي جي چونڊن ۾ اميدوار پيهارڻ جو فيصلو ڪيو
ويو هو، ان ڪري ساهتيءَ جا مکيه ڪم ڪندڙ ڪراچيءَ
۾ مئي ۱۹۳۶ ۾ ڏنڊا ڪسيءَ دل سان ڪيائين جي
ڏي وٺ ڪيسون. ان مهال ئي پنهائون نه ساهتيءَ
۾ اسيمبلي چونڊن ۾ نڪرڻو وڃي ۽ شري نه رندرام
کي ساهتيءَ واري ٺڪ مان ڪالگريس ٺڪيٽ ٺي
پيهارڻ جي جنهن ۾ نوابشاھ تعلقو به شامل هو. ان
خيال کان اسان ووٽرن جي فهرستن کڻي ليڪ ڪرائڻ
جو ڪم شروع ڪري ڇڏيو - جئن شري نه رندرام
کي ڪالگريس ٺڪيٽ ملڻ جي پڌرائي ٿي، تن
ساهتيءَ جا جهولا ۽ توان ڪم ڪندڙ اچي ڪٺا ٿيا،
اسان لاءِ هي ٻڌڻ ٺڪون آزمودو هو. هموڏانهن هڪ
ميدان ۽ نوابشاھ جو برڪ وڪيل شري آسنداس هڱوراڻي
بيٺو هو ۽ ٻيو شري ڪلومل ٽرپٽاس جو واپاري ڪلاس
مان هو، ٻو ڪنهن وقت ڪالگريس ٺڪيٽ اسان چونڊن
کي قومي ڪارڊ ڪري سمجهيو ۽ جيئن هلچل ۾ ڏهين
واٽ هڪ ڪري ڇڏيندا هئا، اهڙي ئي الساھ

هزار ٽائين مدد ڪندا هئاسون. هڪڙا پنڌ رهن هزار
 پورا ٿيندا هئا ته ٻيا ڪراچيءَ مان وٺي ايندو هوس.
 ان زماني ۾ ماڻهو ڪانگريس جي اڀيل تي وڏيءَ ادارن
 سان ڇندا ڏيندا هئا. ساڳئي وقت ڪانگريس سنڌ
 جو ماڻڪ ۾ اهڙو پڪو پٿر پٽجي ويو هو، جو اوکيءَ
 سوکيءَ ڪانگريس ئي ماڻهن کي ڪم ايندي هئي.
 بهار جو زلزلو ٿيو خواه بلوچستان ۾ ڪوئيٽا ۽ ٻين هنڌ
 زلزلو ٿيو ته ڪانگريس ڪم ڪندڙ پيسا گڏ ڪرڻ
 خواه اهي پيسا ماڻهن مٿان آيل آڀا ۾ مڃتا ڏيئي
 راحت ڏيڻ ۾ صرفيو ڪين ڪندا هئا ۽ وڏيءَ دل
 سان انهن جي مدد ڪندا هئا. اهڙيون ڳالهون
 ڪانگريس لاءِ ماڻهن جي دل ۾ دلي عزت پيدا
 ڪنديون هيون.

سلور جيلي - ۱۹۳۵ ۾ ڪانگريس وٽان اعلان
 آيو ته ڏسمبر ۾ ڪانگريس کي استاين ٿئي. پنجاه سال
 پورا ٿيڻ ڪري ان جي سلور جيلي ملهائي وڃي.
 اسانجي ضلعي جون ڪانگريس ڪاميٽيون ۽ انهن جا
 عهديدار نه جتي ڪٿي هڪيا لکيا حاضر هئا، سو وڏو
 شاندار پروگرام سلور جيلي ملهائڻ جو وڌيو ويو. خاص
 ڪري نوشهري ۽ ڪنڊياري ۾ ڪي ست ڏينهن اٿس
 پئي هليا. ٻنهي هنڌ ”وطن وفائي“ نالي ڪيو ويو ۽
 پڳتهون پاڻ به ٿيندا رهيا. ان موقعي تي ماڻهن جي

جو ڀرڏان وهيو.

ڪوئيٽا ۾ زلزلو - مئي ۱۹۳۵ ۾ ڪوئيٽا ۾ زلزلو ٿيو، جتي اسانجي ضلعي جي ماڻهن جو جان ۽ مالڪي جو ڪافي نقصان ٿيو. خاص ڪري موري ۽ ڪنڊياري تعلقي جي ماڻهن ڏاڍو سٺو، جي اتي رهندا هئا، ڪن جا ڪمائيندڙ ناس ٿي ويا ۽ ڪمانڊ جا ذريعا ختم ٿي ويا.

اڪل ڀارتي ڪالگريس ڪاميٽي ۽ ڪوئيٽا زلزلو سھائتا فنڊ ڳرو ڪيو، جنهن جو چيئرمين اسرار احمد پارساد ان وقت جو ڪالگريس جو ٻارڙ پڊاٽ آيو. ڪالگريس جي ايمپل ٿي ماڻهن لکين روپيه ڏنا. اسان ڪم ڪندڙن ٿي ۱۵۰ ڪم رکيو ويو نه صلح جي انهن ڳولن ۾ وڃڻ، جنهي جا ماڻهو ڪوئيٽا ۾ ڪمائيندا هئا. شري ڏاومل مينارام نوشهري جو ڪم ڪندڙ ڪوئيٽا ڪمائيندو هو ۽ اتي رهندو هو. ٻه ٻه مان ٻه ڪراچي ۽ مان ڏهه پنڌون هزار روپيه ڪالگريس جي آفيس مان ڪيل نوشهري مان شري ڏي مل ڪي سال ڪري سھائتا جي ڪم ٿي اڪتو هوس. ڪوئيٽا ۾ شري ڏاومل مينارام رهندو هو ۽ اڪري ڪس اسان جي ضلعي جي هر هڪ ڪٽنب جي جان هئي. هر ڪٽنب جي نقصان کي ڏيان ۾ رکي ڪوئيٽا ۾ ٻا ٻي هنڌ ڏنڊي ۾ لڳڻ لاء هر ڪٽنب کي پنڌ سو کان وٺي

مان نه گھڻو لڳو رهندو ٿي ڀرين ۾ هوس، باقي نوشهريه جا سڙو شري پريڊاس برهمچاري، ديپچندر تلوڪچند، گلبراءِ شولڊاس ۽ هالاڻي ۽ جو شري ناراجند نه پنهنجن قومي ڪمن ۾ ٿي وٺيا رهيا.

بهار ۾ زلزلو - ۱۵ جنوري ۱۹۳۲ تي بهار جي ۱۵ هزار چورس ميلن ۾ ڌرتيءَ جو ڌوڏو آيو، جنهن ڪري ٻن ڪروڙ آدمين ڏاڍا سور سٺا. ان وقت ڪانگريس ڏڌڙان جي سهائتا لاءِ اپيل ڪئي. ڀاو راجيندر پرساد جي سرچوشيءَ سان ستايلن کي چڱي مدد ڏني وئي. ان لاءِ انهن لک روپيا ڪڍيا. اسان جي ضاعي مان به بهار جي ستايلن جي سهائتا لاءِ فنڊ ڪڍو ڪيو ويو. نوشهريه جي راشٽري ڪنيا پائشالا جي ٻالڪين بهار جي ستايلن جي سهائتا لاءِ نه رڳو اوڳڙ ڪري، پر نانڪ ڪري به پئسو هٿ ڪري موڪليو.

۴۸ اجلاس - ڪانگريس جو ۴۸ اجلاس بمبئيءَ ۾ آڪٽوبر ۱۹۳۴ ۾ شري راجيندر پرساد جي پرڏالپي هيٺ ٿيو. ان ۾ مهاتما جي رهبريءَ هيٺ گرام اڏيو، سنگھ قائم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. هن اجلاس ۾ ٻن سنڌي اڳواڻن آچار، جيوتسرام ڪرپالاڻي ۽ شري جبرامڊاس دولٽرام کي سيدهمدود سان گڏ ڪانگريس جا سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو. ۱۹۳۵ ۾ ڪانگريس جو اجلاس ڪونه ٿيو ۽ شري راجيندر پرساد ئي ڪانگريس

پيري کالنس کسي ويئي. جنهن ڪري مهاڻا ورت رڪيو.
۱۳ آگسٽ تي کيس آزاد ڪيو ويو. سزا جو
باقي مدو مهاڻا پاڻ کي سڃاڻو ٿيڻ کان دور رڪيو
۽ فقط هرجڻن جي آڌار جو ڪم ڪندو رهيو.

ٽهون اڀواس - هن سال سوراڄ پاريءَ کي
ڪانگريس جو جزو قبول ڪيو ويو. پنج مخالفتين مهاڻا
تي به گولو ڦٽو ڪيو. مخالفتين جي اي صفحيءَ سبب
مهاڻا ست ڏينهن اڀواس رڪيو.

ماڻاڻي - ۱۹۳۳ جي آخر ۾ گهڻو ڪري سوراڄ
ڪندڙ جهڙن مان جتي ڇڪتاڻ ۽ سرڪار اسان سڀني
تان پالهندڙن جا لڙيس هئا، ان بعد ڪراچيءَ ۾ ساعت
جا چڪائي ڪم ڪندڙ وڃي لڪتاڻون. صلاح مصلحت
لي. مالي حالت جي خيال کان همراڻ ڪنهن نه ڪنهن
ڪم ۾ وڃي لڳا، پر اهڙي ڪم ۾ جتي ڪا پالندي
نه هئي. شري لڀلڌرام وڃي پنهنجي ڪٽنب جهڙن
ٻينون سنڀالڻ ۽ ذميداري ڪم کي لڳي ويو. مان
وامي جي اڀواس ۽ آرگنائيزر طور ڪم ڪندو رهيس.
شري ڪهرارام ٿارائي ”هندو“ (هاڻي ”هندستان“)
۾ ويو. سرڳواسي سڃاڻندڙ پڪو جهڙن ڌاري ٿي چڪو
هو، سو نه اخبار جو سهادڪ ٿي ڪم ڪندو هو.
سرڳواسي جهڙيءَ ۽ مونڙيل نه وڃي ڪراچيءَ ۾ ڪم
کي لڳا. ليڪن صلح ۾ ڪم مان ٻورو سميرڪ رهيو.

وزت رکيو هو، ٿڌهن جيلن ۾ خزان باهر ڪيترن ڪ
ڪنڌڙن ۽ ورت رکيا هئا.

ٻيو ورت - ۱۹۳۳ ۾ ڪالگريس غير قانوني ڄماعت

رهي ۽ آرڊيننس جو راڄ جاري رهيو. ان هوندي ۱۹۳۳ ۾ ڪالگريس جو ۴۷ اجلاس پندت مالو ۽ ج-ي پراڙيداتي ۽ هيٺ ڪوٺايو وڃي، پر پندت جيءَ کي اجازت ٿي گرفتار ڪيو وڃي، جنهن ڪري ان بي قاعدي اجلاس جي صدارت شريعتي ٽيلي سين ڳوٺا ڪئي، جنهن پندت جيءَ جي اڳ ٿي لکيل تقرير پڙهي. ان اجلاس بعد ڪيترائي راجپوتي وائعا آيا. ٻاڙجيءَ ۸ مئي کان آخر شديءَ واسطي ۲۱ ڏينهن جو ورت رکيو، جنهن ڪري کيس آزاد ڪيو ويو. ان بعد ڪالگريس جي ائڪٽنگ پراڙيدات شري اُٿي جنهن هٿن لاءِ هيڪر ۽ وري جنهن هٿن لاءِ ٻيهر ستياگره مهل ڪيو.

۱۲ جولاءِ ۱۹۳۳ تي ٻولي ۾ ڪالگريس جي غير رواجي ميٽنگ ٿي، جنهن مهالما کي وائسرائه سان ملاقات ڪرڻ لاءِ چيو، پر وائسرائه ملاقات ڏيڻ کان انڪار ڪيو. ان وقت عام ستياگره بند رکي فقط شخصي ستياگره ڪرڻ جي اجازت ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو.

آگسٽ ۱۹۳۳ تي مهالما کي وري گرفتار ڪري هڪ سال جيل جي سزا ڏني وئي. اڳ کيس جيل مان هر پنجن واسطي هلچل هلائڻ جي اجازت هئي، سا هن

ٿي ويا ۽ ڪي ڏينهن دهلي جيل ۾ پيو هو.

مهاٿما جو ورت - سڄو سال دٻاءُ جو گهوڙو تيز ڊوڙندو رهيو، مگر هلچل به نه هلندي ٿي رهي. برٽش مال جي اهنڪار ۽ ڊال نه ڏيڻ جو تحريڪ هلندو رهيو ۽ ٻي قاعدي اخبارون ۽ ماهيه پڌرو ٿيندو رهيو. ان هلچل هلندي ۱۷ آگسٽ ۱۹۳۲ تي برٽش سرڪار جي واپار اعظم مسٽر رامسي مئڪڊونالڊ ڪميونل اوارڊ ڏنو، جنهن موجب هريجنن کي هندن کان ڌار ڄاڻايو ويا. ان باري ۾ مهاٿما گانڌيءَ جيل مان مئڪڊونالڊ سان لکڙهه هلائي ۽ لکيو ته اهو رڌ نه ڪيو ويو ته مرڻ گهڙي لاءِ ورت وڪندس. ان سوال تي مهاٿما ۲۰ سيپٽمبر ۱۹۳۲ کان ورت شروع ڪيو.

ان ڪري سڀني ڄاڻن جا اڳواڻ مهاٿما سان گڏجندا ۽ صلاحون ڪندا رهيا. هندن جي اڳواڻن هريجنن لاءِ مندرون جا دروازا کوليا. ڪوششن بعد ۲۴ سيپٽمبر تي هريجنن، هندن ۽ ڪانگريس اڳواڻن هڪ ٺاهه پٽي صحيح ڪيو، جنهن موجب ڪن بچائون سان هريجنن جدا ڇوڻاڪن تان هٽ ڪيو. اهو ٺاهه پٽي، جڏهن کي اڀرڻ لاءِ پٽي ڪوٺيو ويو. اهو سرڪار به قبول ڪيو، جنهن ڪري ۲۶ سيپٽمبر تي مهاٿما ورت ٽوڙيو.

مهاٿما جيل مان ”هريجنن“ اخبار جاري ڪئي ۽ ”هريجنن شيرڪ سنگھ“ به جاري ڪيو. مهاٿما جڏهن

بعد رام باغ ۾ ٿوريون ڪندو رهيس. جلد ئي ڇهه مهينا سزا ملي ۽ ڪراچي جيل ۾ وري ڪراچي جي ساڻي ڪم ڪندڙن سان سٺي لهه وچڙ ٿي. اسان جو ساهتيءَ جو ڪم ڪندڙ شري پريو گرباڻي ۽ ٺٽيءَ جو سرگواسي واسديو رائسنگهاڻي، جو پوءِ برڪ وڪيل ٿيو ۽ هندستان ۾ اچي مئجسٽريٽ به مقرر ٿيو هو، سي به ڪراچيءَ ۾ سزا وٺي آيا هئا.

اپريل ۱۹۳۲ ۾ دهليءَ ۾ ڪانگريس اڏيويشن رکيل هو. سرڪار جي به چوڪسي ڏاڍي هئي ته جڏهن اڏيويشن نه ٿئي ۽ عيوضي دهليءَ نه اچن، سو دهليءَ جيڪي گاڏيون اينديون هيون، تن ۾ ئي هزارين ڪانگريسمن کي گرفتار ڪيو ويو. پر اڌ بدلت مدن موهن مالويه پرڏان ٿيو هو، ان کي به وات تي ئي گرفتار ڪيو ويو. سنڌ مان پروفيسر نارائڻ داس ملڪاڻي ۽ اسان جي ساهتيءَ مان شري سادو رام ڪلڙاڻي دهليءَ روانا ٿي ويا. پنڊت مالويه جي گرفتار ٿي وڃڻ ڪري سيمٽ رنچوڙ داس امرت لعل احمد آباد واري جي پرڏانهن ٺٽي دهليءَ جي چانڊني چونڪ ۾ ٽاور جي ڀرسان اڏيويشن ٿيو، جنهن ۾ پنج سؤ عيوضي حاضر هئا. ان ۾ چار ٺهراو پورن آزاديءَ لاءِ ستياگرهه هلاچل هلائڻ، مهاڻا گالڙي جي اڳواڻيءَ ۽ اهڙا ٻيا پوري وشواس ۽ سرڪار جي دٻڙ دوس جي ٻيڙيءَ خلاف پاس ڪيا ويا. شري سادو رام به گرفتار

۱۰۰۰ مينا سزا ملي ۽ شري پروڊاس پرومڃاريءَ کي
 سزا ۾ شامل ڪرڻ ۽ ۳۰۰ روپيا ڏيڻ يا ٽي مهينا وڌيڪ
 جيل جي سزا ملي. سڀ سزائون وٺي جيلن ۾ وڃي
 ڪم ڪندا آهن. سڄي سنڌ مان گهڻا ساٿي ڪم ڪندڙ
 آهن. جڏهن تڏهن سينٽرل جيل ۾ ڪٺا ٿيا. جڏهن جمع ٿي
 سڄي ڏيندي هئي. سڀني کي بدلي پروڊاس ملندو هو.
 پروڊاسي سخت سيني جيڪي ڪري سگهندا هواسون،
 ڪٽا هواسون. پروفيسر هاسلند ۽ اٻاس جو اهو
 ڪم ڪيو ايم ٿالواڻي ۽ اڃا جيل سپرنٽنڊنٽ سان ڪم
 ڪندڙ آهن ۽ هو سندن جڙون ماڻهن، جن ٻاهر لکڙهه
 ۽ ٻي ڪم ڪم ڪيو آهي، تن کي چڪي ۽ ٻيڻ ۽ جڙو
 ڪم ڪرڻ ۽ ٿر ڏيئي ڪهڙي. ان جو نتيجو اهو ايندو
 ته ڪم ڪندڙ ڪا به سزا وٺي وهندا هئا. ڪڏهن
 ڪم ڪيو جا ڪهڙا، نه ڪڏهن هئو هڪڙيون ۽
 ڪڏهن هئو ٻي ڪڙين جي سزا ملندي هئي ۽ پر هر
 ڪم ڪندڙ تي پڙڻ وارا ڪم هئا. مڪتي ڪم ڪي نه
 ڪندڙي ڪم ڪري. ڏينهن واس ڪجهه پون لڳيون
 ٻيو ڪجهه ڪم ڪيون. واس جو نه پڙڪ ۽ نه ٻيو
 ڪم ڪرڻ ڪندا هواسون. ڪتاب پڙهڻ ۽ اٻاس
 ڪرڻ جو پڙڻي موقعو ملندو هو.

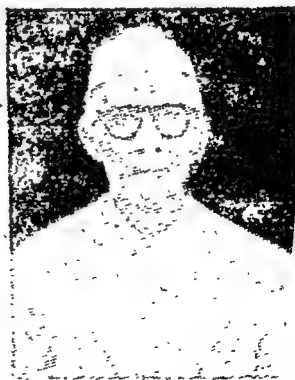
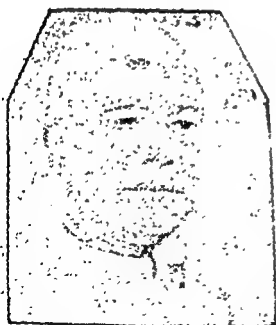
ٻيو ڪجهه جيل ڪاٺي ڇٽس نه ڪا ڪراس سان
 ڪم ڪندڙي ڪم ڪري ۽ ڪم ڪريان. اُتي ٻيو ڪم

لتن ويا نوئيس پيچندا. مولكي او مهينا سزا ملي. سر و شري

ليولدرام، صويراج موڙاڻي،
 ڪيولرام ٿاڙاڻي، جڳندرام،
 مولي موڙاڻي، شيوارام، مهرام
 آلوهل ۽ چيلداس گوڙالاڻي،
 پرين جي مولچند چونڊرام ۽
 پريمچند پڌرمل درياه خان
 مري ۽ واري کي ڇهه ڇهه مهينا
 يا ڇهن مڙين کان مٿي سزا
 ملي. ڪاڪي سچاند، پروفيسر

شري مولچند چونڊرام
 (پرين واري) ۽ ڪاڪي نينداس مڙياڻي واري کي
 هاسانند، چيلارام هسراج مل

ٺاڪو نينداس ايسرداس شري پريداس برههچاري

جائگي سامان وڃڻه سڀ هضم ڪيو وڃي.

جڏهن جڏهن جنهن جا ٻه مهينا نظر بندي جو ٻروا ٿي ٿيا
 ته ان کي ڇڏڻ کان اڳي جيل ۾ ٿي نونيس ٿي
 آيو ته پنهنجو ڳرو نه ڇڏيندو، لڙار نه ڪندو وغيره.
 جيل ۾ ٿي صلاحون ڪري لکنا سون نه ڪهڙيءَ طرح
 ٻاهر هلي ڪم کي زور وٺائون.

هن کي نه پنهنجن شهرن نه ڇڏڻ جو نونيس مليو هو،
 پر شري پرنڊاس پنهجاريءَ کي نوشهريه تعلقي جي هڪ
 مسلماني مڇر واهڻ ۾ وڃي رهڻ جو نونيس مليو. هو
 اتي وڃڻ پدرانين ڏي ڪلهڪتر وٽ سڳرند وڃي پر مان
 حڪم ٿرڙي اوهان وٽ آيو آهيان، مون کي گرفتار ڪريو.
 ڪلهڪتر کين نوشهريه جو نونيس ڏرس ڪري ڏنو.
 هو هينڊ اونهين ٿرڙا جي ڏم ڏما مڇي وائيءَ ۽ گرفتار مان
 ايندڙن رهنديون، پر ڪم ڪندڙ به ٻيئي ڪو نه آيو.
 پليٽن لڪندي رهي ۽ پرچار به ٿيندو رهيو. نواب شاه
 سب ڊويزن مان به سرڌري وڃي ٻيئي، نواب شاه
 ڪنڊياري جو چيلڊاس ڪوٺا ٿي، تنهن آدم مان وڏو
 ٿو سرڌري گهٽسامڊاس پرنڊاس، نواب شاه،
 هرومل بوليڊ، ٿاڪومل موٽيرام، بوليڊ موٽومل،
 ڪوٽومل ايسرڊاس، پوهومل، ڊاڪٽر ٽيڪمڊاس، مهاڻو
 مهاد بومل ۽ ٻيئي ٿيلا رام جو پٽ ٿاڪورڊاس ۽ ٻيا سڙاڻا
 ٿي آيا. ساڻس جا ڪم ڪندڙ به جڏهن جيل مان لکنا

ان جي ڀڃڪڙي ڪندا هئا ۽ ڪن سزاياب ڪري ڇڏيا.
اُماڻڻ وٺندو هو.

ساڳئي وقت گهڻائي آرٽيڪل سرڪار پاس ڪيا، جن جي ذريعي هنن ملڪ کي پورن طرح دٻائڻ جي ڪوشش ڪئي. ڪانگريس پي قاعدي جماعت لهرائي وئي. سمورين قومي اخبارن بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. ڪانگريس آفيسون ۽ ڪانگريس ڪم لاءِ ڪم ايندڙ جايون ضبط ڪيون ويون. اسان جي ساهتيءَ ۾ نوشهري ۾ شري ڪيمپنڊ جون سمورون ئي جايون، جن ۾ اخبار هلندي هئي، ساعتِي سراج آشرم هو، راشٽري ڪنيا پائشالا هلندي هئي، شري پڙيداس پڙهڻاري ۽ شري ڊيمپنڊر ٿلوڪچند رهندا هئا ۽ جتي سندن شاهي انگريزي، هندي، سنسڪرت، سنڌي، اردو وغيره هزارين ڪتابن جي لٽيري هئي ۽ خانگي سامان به هو، خواه شري ڪيمپنڊ جي زمينداري اڃا پاڻدا هئا، سي ساري سامان ۽ پريس سونڌو ضبط ڪيون ويون. ڏيپاوڻ ۾ شري پڙهاند جو گهر، جتي ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي آفيس هئي ۽ هالاڻيءَ ۾ جنهن دڪان ۾ ڪانگريس دفتر هو ۽ جنهن ۾ واپچالي ۽ بستڪالي به هلندا هئا، سي سيل مهر ڪري بند ڪيون ويون. اُهي ري ۱۹۳۴ ۾ مالڪن کي موٽايون ويون ۽ پڙ نوشهري فقط خالي جايون موٽايون ويون، اسان، بستڪالي

آهي ۽ هن ماڻھو کي دهاڻو جو سڃاڻو آهي. ۽ ٿورو
 لهن. مهاڻا ماڻھو کي سڏ ڪري ٿي ڪري، ان کان
 اڳ اوچتو ئي اوچتو ۴ جنوري ۱۹۲۲ تي مهاڻا کي
 گرفتار ڪيو ويو. ان سان گڏ وائسراءِ آرڊيننس پاس
 ڪري سڄي ڀارت ۾ هرهينڌجهه کي ۽ چيف ڪالگريسي
 هئا، تن کي ان مهمين لاءِ نظر بند ڪيو.

ساڳئي ئي ڏينهن سوار صبح هر چوڌاري گرفتارين جو
 ٺهڪو پئجي ويو. پهرئين ڏينهن ئي اوشهره مان سرور شرپ
 ڪم ڇڏي هالاڻي ۽ پريڊاس ٽرهمڃاري، ڪنڊ ٻاري مان
 ارونسر هاسالند، هالاڻي مان سرور شرپ سڃاڻند ۽ اهوڏارام
 ۽ پرين مان شرپ مينارام گرفتار ڪري نوابشاهه سب
 جيل ۾ آندا ويا ۽ ٻيو حيدرآباد لڏا ويا. ٻيو ٽي واهون
 گرفتارين اتيان گرفتارون ٿيون. سيني کي آڻي
 حيدرآباد جيل جي ڪوارٽارين جي ڪورن ۾ بند
 ڪيائون. ٽيندا هواسون ٽي روز ڪي ٽه ڏينهن ماڻهو
 نه گرفتار ٿي ايندا هئا. ان جيل ۾ حيدرآباد، لاڙڪاڻو،
 دادو ۽ نوابشاهه ضلعن مان گرفتار ٿيل ڪالگريسي وڪي
 ويا ۽ اهي مکي ڪم ڪندڙن ۽ اڏوائن کي مڪر ۽ ڪراچي
 جيلن ۾ آندو ويو. ان ڪم ڪندڙن کي سب
 جيلن ۽ لاڪن ۾ وڌي ڪن ڏينهن جو ڪم ٿوڻس ٿوڻ
 ويندو هو ٽي وڃي پنهين جي شهر ۾ رهڻ ۽ هليل ۾ ڪرڻ
 ۽ نه وڌو. اهي جتن ئي ڀاڱو اڪيڏا هئا، تن اڪثر

لارڊ ولنگڊن والازي هئي، جنهن جو زور هو حيواني بل تي. هن حيواني بل سان ڪانگريس جي هستي نيسٽ ناپود ڪرڻ تي گهري. هن چيلن جون جايون وڌائون هيون. مهالما جيءَ جي ڪنن تي ملڪ ۾ هلندڙ دٻاءُ ۽ ظلم جون ڪهاڻيون پييون. خود پنڊت جواهر لعل ۽ ٻيا چيلن ۾ اڳواٽ نئي نولسيا ويا هئا. مهالما حالتن کي توريو لکيو. صبر جو پيالو ڀرڻ تي چڪو هو، ته به هن وائسراءِ لارڊ ولنگڊن کي ملاقات لاءِ تار ڪئي ۽ لکيائينس ته ”مون لتي سمجهيو ته پنهنجي ملڪ ۾ ڀينر رکڻ تي مون کي اهي خبرون ملنديون ته اتر پرديش، فرليئر ۽ بينگال ۾ آرڊيننس لڳي ويا آهن ۽ فرليئر ۾ بندوبستي به ٿي آهي ۽ اتيءَ پرانت ۽ اتر پرديش ۾ ملڪ ۾ وڏي مائيتا رکندڙ اڳواٽ گرفتار ٿيا آهن. مان ڀلا ان مان لائين سمجهيان ڇا ته اسان جا دوستا نااڻا ٿيا؟ يا اوهان اها اميد ٿا رکو ته مان اوهان سان ان باري ۾ صلاح مشورو ڪريان ۽ پوءِ ان موجب ڪانگريس کي صلاح ڏيان؟ مهرباني ڪري تار ۾ جواب ڏيندا.“

آرڊيننس راج. — تار جو جواب تار ۾ آيو پر ان ۾ ترڪار جو رخ پنهنجي بدليل لڳو. ملاقات جو اشارو به ڪونه هو. ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽي آيل تار تي ۽ گانديجيءَ کي مغرب مان موٽڻ تي ٻڌڻ بعد ان راءِ تي پهتي ته سرڪار جو رخ. لاهه تي عمل ڪرڻ جو ڪونه

جي مهر اج ڪر پالڊاس، حيدرآباد جي ڊاڪٽر چوٿرام ۽ اسان جي صلح جي پرويسر هاسانڊ ۽ شري پريڊاس برهمچاريءَ کي ڏنا ويا. شري پريڊاس کي خاص ٽاڪيڊ ڪيو ويو هو، جو هن شهيدن جي لاءِ شرڏالجلي ڏيڻ وقت زبردست ٿرر ڪئي هئي ۽ ”مانا“ هٿيار اخبار جو خاص القائي پرچو ڪڍيو هراءَ.

ولائيٽ ۾ اي ڪرل ڪانٽرولس ۾ مهالما جيءَ ڀارت جون گهرون ٻيون طرح پيش ڪيون ۽ اُتي رهندي ماڻهن کي پنهنجي دانش جي حالت کان پوريءَ طرح واقف ڪيائين گهڻن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيائين. اُتي سندس محبوب آحيان ٿي. خود اصل دستور کي ٽوڙي بادشاه ڀارت جي هن اڌ اگهاڙي عرصي ۾ ٽيڙن سان ماڻهن جي محتلاب ۾ ملاقات ڪئي.

پڌڪٽ جي پڇاڻي - مهالما جيءَ کي ٽڏهن ئي ٻيون پيا هئا ته ڪچرو صلح ملهيو آهي، جڏهن سندس ۽ ملڪ جي ايمن مڊرن ۽ دانش واسين جي عرضن کي ڏرڻ ڪري پڳت سنگهه ۽ سندس ساٿين کي ڦاسين تي چاڙهيو ويو هو.

ولائيٽ ۾ ڪانٽرولس تي سندس گهرون ئي ڏيان ڪرڻ ڏٺو ويو هو، ان سان گڏ ۲۹ نومبر ۱۹۳۱ تي دانش ۾ پير رکيائين ته ملڪ جي حالت ٿريل معلوم ٿيس. لارڊ ٻڌون وائسراءِ ولائيٽ روانو ٿي ويو هو. سندس جاء

۽ ڪانگريس کي اها مانيٽا ڏين. هونئن انهن اسان به سمجهو آهي
جي شرطن موجب شراب ۽ ولائي دڪانن تي پڪي
ڪرڻ جو پورو اڌڪار سمجهيو. وڏي ڳالهه نه آهي
پر ديش، بينگال ۽ نارٿ ويسٽرن فرنٽيئر پرايٽ (سرحد)
۾ سرڪار ڊيڊوس جي ٺهڻي چالو رکي هئي. انهي
ڌرين جي وچ ۾ لڪڙهون هلنديون رهيون. گالڙهيءَ کي
مخالف ڌر ۾ ڪيل ٺاهه جي باري ۾ ڪجهه دماغي
مڃايش نظر آئي، ان ڪري هو گول ميڙ ڪانفرنس ۾
شريڪ ٿيڻ کان هڪيو ٿي، ليڪن ڪانگريس ورڪنگ
ڪاميٽيءَ مٿس زور آڻي، کيس ڪانگريس پاران واحد
عوضي ڪري موڪليو.

اي گول ميڙ ڪانفرنس جي ڪارروائيءَ ۾ ٻاڻوچيءَ
انگريزن کي کليل اکر ۾ ٻڌايو ته پارت کي پورن
آزادي ڪڍي، جنهن ۾ ٿورائيءَ وارين جائين جا حق به
محفوظ رکيا ويندا. پر ٻاڻوچيءَ سندن نيم صاف نه ڏئي
۽ کيس اها سٺس پڇي ويئي ته برطانيه هريجن سرڪار
کي هندن کان ڌار جاني شمار ڪرڻ ٿي چاهي.

وري دٻاءُ شروع - مهاڻا جي پٺيان پنڊت جواهر لعل

کني گرفتار ڪيو ويو ۽ سرحد ۽ ٻين هنڌن ۾ گرفتاريون
چالو ٿي ويون. سنڌ ۾ جن هنڌ هاجل ٿوري ٿيڻ هئي،
اُتي سرڪار ڪم ڪندڙن کي صلح جي شرطن جي
پوئواري نه ڪرڻ لاءِ نوٽيس ڏنا. اهڙو نوٽيس ڪوٺري

ڪلاس اربا ڪيا هئا-ون، اُهي اسان جي لاءِ قومي
 ڪم جا مرڪز رهندا هئا ۽ انهن سنڌائن ذريعي
 وڌيڪن سان گهائيءَ لاءِ وڃڻ لاءِ هواسون، الڪري
 اُهي وڌيڪاري ۱۹۳۰ جي هلچل ۾ اِي پاڪ ۽ اِنڊر ڪم
 ڪندڙ ٿيا. حيدرآباد جي لاءِ هيرالڊ اڪيڊمي
 نه قومي ڪم ڪندڙ ٻڌا ڪرڻ جو ۱۹۰۸ کان وٺي
 ۾ وڏو مرڪز رهيو. اسان جي لاءِ شاهه ڏوان جي
 شهادت ۽ نبي آدم جا ڪيترا وڌيڪاري مٽرڪ لاءِ
 اِن. ايس. اڪيڊميءَ ۾ پڙهڻ وڌيڪا هئا.
 حيدرآباد قومي ڪم جو مرڪز هو. سرورشي
 جيرانداس، لارائڊ داس مڪائي، آچار ڪرپالائي،
 ڊاڪٽر چوڌري، ڊوئس ڪشمير، ڊاڪٽر چمڊاس ۽
 اِي حيدرآباد جا ئي هئا، پهرين اڳواڻ ۽ حيدرآباد ۾
 اڀرڻ لاءِ هئا، الڪري اُتان پڙهي اڀرڻ وڌيڪاري
 قومي هلچل ۾ اڳواڻ هئا.

واحد موضوع - البس ملڪ جو سارو خيال
 ٻاڙجيءَ ڏانهن رهندو هو نه ڪڏهن سو گول هو
 ڪاٿر لاءِ لڏڻ آهي، ڇاڪاڻ ته اُهي ارڪان نظر
 پئي آيا ته سرڪار ڪانگريس سان لاءِ نه ڪيو آهي،
 پر دماغي گنجائش سان. خاص ڪري انگريزي عملدارن
 لاءِ بلڪل ناڪرار پئي لڳو ته هو ڪو ڪانگريس کي
 نه ڏٺو ۽ اڳواڻي مطابق هڪ ڏوڪري سڄي

جان پورتن جي هاءِ اسڪول ۾ درس ۽ شري ويلزمل.

(شري ويلزمل ڦٽنائي)

ڦٽنائي شيداد پور جي مڊل اسڪول ۾ ڊيڊ ماسٽر هو. شري ايسر داس رانسنگياڻي ناروشاهه جي هاءِ اسڪول ۾ هو. اسان جي پوشاڪ ڪاڏي ۽ جي هوندي هئي، جا چٽڪ ستتر ڪا سنگرامين جي يونيٽار ۽ هٿي. ڪلاس ۾ هوندا هواسون خواه ڪلاس کان ٻاهر هوندا هواسون نه وڌيکارئين ۾ آزادي ۽ لاءِ بي چٽي پٽڊا ڪرڻ لاءِ هر موقعي جو فائدو وٺندا هواسون. اسڪولن کان ٻاهر جيڪي شيوا منڊليون، نانڪ منڊليون، وڌياريون يونينون ۽ چرخا

لڳا، پر ڪاٺي ڪم ڪندڙ جهڙن دائي هئا، جي ڪم
کي ڇڏڻا رهيا.

وڌيڪ ٿين پر جاڳو ٿا ڇو؟ استاد آلمده جا ابا پيدا
ڪندڙ آهي، اهو اسان ۱۹۲۱ ۽ ۱۹۳۰ جي هلچلن ۾
ڏٺو. سڄي لواب شاه صافي ۾ ڄمڪي سوين وڏياري
ڪم ڪندڙ اچي پرڳهت آيا، ان جو هڪ ڪارڻ اهو
به هو، جو ۱۹۲۱ هي هلچل وارا ڪي ڪم ڪندڙ مهل
اسڪولن ۽ هاءِ اسڪولن ۾ ماستر ٿي رهندا آيا. شري
لڳو ڏور ڪنڊياري ۽ ٻيلاڻي هي اسڪولن ۾ ماستر
ٿي رهيو، شري پريڊاس ويرواڻي، پريڊاس گراڻي ۽
گوبندرام ٿانواڻي (سروڙاسي)
ڪاڪي سچاند جو پٽ)
ڪنڊياري جي هاءِ
اسڪول ۾ ماستر ٿي
رهيا.

داد ڏي ڪرشناد پوي،
سروڙاسي پريڊاس
پرهجياري، ديبچند ۽
گلپراءِ لوشهري جي ڪميا
بالا ۽ آلمده هئا.

(شري، پريڊاس ويرواڻي)

پهلا جراء ۽ آئنداس هوري جا. نوشهرو نه هيڊ ڪوار
 هٿوئي، جتي نه سڀ کان گهڻا ڪم ڪندڙ هوا، سروي
 پڙيداس ۽ ڊيپنڊر آئي ٿڌو ڄمائي ويٺا هوا. ساڻن
 گڏ سروي سنڌاس پنهول، گلابراء شولڊاس، ڪيمپنڊ
 بالاڻي، رام ماتاڻي، نهال نرياڻي ۽ ٻين سٽنگن جو
 وڏو ٿوار هو. شري ڪيمپنڊ جون ڇهه جايون ڄڻ
 اسان جي ساهتي ڪانگريس جو هيڊ ڪوارٽر هو. پڌر ڪن
 به پوئتي ڪونه رهيو. آئي به شري سريچند، سندس
 پٽي ۽ شري ورومل ٿڌو ڄمائي ويهي رهيا هئا ۽
 ڪنيا پالاشالا به هلائيندا ٿي رهيا. ماڻهن جو دوا درمل
 ۽ کاڌي ۽ جو پرچار نه ڄڻ ساهتي جي هر ڪانگريس
 ڪاميٽي جي ڪم جو مکيه انگ هو. سروي نيوڊرام
 ۽ تاراچند هالاڻي هيڊ ڪوارٽر مان ساري ڪنڊياري
 تعلقي سان لهه وچڙ رکندا هوا. جڏهن ته اسان جي ساهتي
 ٽوئن جو هڪ جهڳٽو هئي، ان ڪري ساري ۽ ايراضي
 جوڙجڪي پروگرام اسان جي ڪم جو بنيادي راسم
 هيو. جيلن مان ڇڏڻ بعد هر ڳوٺ ۾ ڪانگريس ڪاميٽي
 پيا ٿي ويئي ۽ ان جا ايم ٽي عهديدار ان ڳوٺ ۾
 ڪانگريس ڪم جا باني رهيا. جيتوڻيڪ ڪي ڪم
 ڪندڙ سٽنگن جي قطار مان اڏي پنهجن ڪمن ۾ وڃي

وٺوڻ ۽ شراب ٿي پئجائڻ ۽ مسلم لڙائڻ کان بندش جا
اهوارو بحال ڪرايا ويا.

اسان جي ضلع ۾ ڪم باقاعدي هلندو رهندو ۽ اڻڄاڻ جي
خيال کان اسان ڪالگريسيمن ”ڪورم وٺو“ هٿيوار اڪهار
سنڌي ۽ ۾ ڇالو ڪٽي، جنهن جو سمهاد ڪ ڪاڪو سڃاڻند
ٿيو. ”ڪورم وٺو“ جن ضلع ۾ ڪالگريسن جو مک پٿر
هيو. اها ڏٺ ۽ ڏٺ جي سرڪار ۽ سرڪاري عملدارن ٿي
اٽڪا امڊي رهندي هئي. ان جو دفتر جن هڪ اهنج
لوار دفتر ٿي هيو. ان جي آفيس ارشوره نورو جي
سوراج آشرم ۾ هئي ۽ ان جي چارڇ ۾ شري چنڊندرا
هوندو هو.

هاڻي جڏهن اسان جي ضلع ۾ باقاعدي ساڻڪن جو
گهٽ ٿي پيو. چرنداري هر شهر ۽ ٺڪي ڳوٺ ۾ اٿان
جا جمائتي هرا ٿي هراء سڄو وقت ڪم ڪندڙ ۽ ڪافي
هواسون. ڪاڪو سڃاڻند ساهتي ضلع ڪالگريسن جو
پراڻو ڀڳت هو. مولڪي ڪنداري جو هٿ ڪو اڻر سڃاڻند
لاءِ ڏنو ويو، هتي چوڪوڻ جو اسڪول ۽ سڃاڻندو
هوس. شري صوڀراج اداب شاه ڪالگريسن ڪاميٽي جي
ڪم ٻي رهيو. ساڻس ڪم ڪندڙن جو گهٽ رهيو.
ڪاڪو ليپنداس مينائين مان سارو مورو ٽٽو سڃاڻندو
هو. ان مان گڏ ۽ ڪم ڪندڙن جو گهٽ هو. سڄو شري
سڃاڻند، ۽ همانند، علي محمد ڪڙو (ڏيهارجن جا) ۽

ڪانگريس ڪاميٽيءَ تي عيوضي چونڊي موڪليا ويا. ولائي ڪهڙي جي وڪري ٿي پوري بندش قائم رکي وئي. شراب پيشڪار جو پروگرام به چالو رکيو ويو. قومي شهباز دل - اڪل ڀارت ڪانگريس ڪاميٽي به مات ڪري ڏانه وئي. هن هندستان قومي شهباز دل سنگھت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ۽ سڀني پرڏيش ڪانگريس ڪاميٽين ڏانهن هدايتون موڪليون ويون ته هر ڀرانت مان ضروري تربيت وٺڻ لاءِ جوان موڪليا وڃن. سنڌ پرڏيش ڪانگريس ڪاميٽيءَ مونکي ۽ شري جيسٿرام گجراتيءَ کي ان ڪم لاءِ مقرر ڪيو ۽ اسين بمبئي ۾ بورڊلي روالا ٿي وياسون، جتي شري هارڊيڪو جي اڳواڻيءَ هيٺ هڪ مهينو پوري تربيت ورتيسون. ڪئمپ پوري ٿيڻ تي پنڊت جواهر لعل نهرو ۽ شري ٿيو، جتي هزارين ماڻهن جي ميڙ ۾ اسان کي سرٽيفڪيٽ ۽ آشيواد ڏنائين.

۳۱ مه مه ٿي شري جيسٿرام داس هالاڻي، ڪنڊياري، نوشهري ۽ پنڊت عيڊن جو چڪر لڳايو ۽ ڪنڊياري ۾ ڪم ڪندڙن جي ميڙ ۾ ساهتي ۾ عملي ڳوٺاڻي جوڙجڪي ڪم جون ستون ستونون ويون.

نوابشاه ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي ان چئن سروسري مولچند ۽ شهداد جي اڳواڻيءَ هيٺ نوابشاه سب ڊويزن جو چڪر لڳايو، جتي ولائي ڪهڙي جون سيلون ٽپاسيون

ستياگره جي هلچل ۾، حڏهن بندوبستيءَ ۾ ڪيترا پٺاڻ
ڪڍجي ويا ته ڪيئن اعتراض طور هٿ نه ڪندو؟
ثالثيءَ سان آزادي نه ڏيئي، اڳيان پيڄي اهوئي
ڏيندا رهيا.

هن اجلاس ۾ چوڪا مکيه ٻالھ ٿي سا اها، چر پيادي
حسن جي باري ۾ ڪالگريس ٺهراءَ پاس ڪيو، جو ٿي
اڌ ورهين جو مکيه ٺهراو هو. اهو ۲۷ آگسٽ وارو هو. ان
مطابق هر ڪنهن پارٽيءَ کي ڪجهه حق ملڻا هئا
۽ اقتصادي سمائٽ لاءِ اڌو ٺهراو وٺو ته سرڪاري
سرشتي هٿ ڪيو ته پنج سو کان مٿي پگهار نه ڪٽي
سگهندو. ٻرون لوڪشافيءَ جا ائس ان ٺهراو ۾ صاف
صاف ڏسڻ ۾ پئي آيا.

نئون آئسن - مطلب ته ڪراچي ڪالگريس ٽان
موتياسون نه آيا، سان ڪٿي موتياسون. ڪراچيءَ ۾ ئي
شري امولدار سيني سائين کي ويساڪيءَ جي ميلي تي
قومي هٿي ۾ ۶ اپريل کان ۱۳ اپريل ٽان هالاڻيءَ ۾
اچڻ لاءِ نورو ڏنو. ميلي تي چڱي سالي اچي موتياسون.
آئمنده لاءِ ڪم جي باري ۾ ٻالھيون ٿينديون رهيون
۽ پوءِ ۴ مئي واري ماهيتي ضلع ڪالگريس ڪاميٽيءَ
جي نو شهري واري مدر ۾ اهي ٺهراون جي روپ ۾ پاس
ٿيا. ساري اپريل پيڄي ۾ هنڌ هنڌ نئون ڪالگريس
ڪاميٽيون ٺهڻا ٿيون، عوديدار چونڊيا ۽ ماهيتي ضلع

جهندا کٽي پڳت سنگه. زنده باد جا نعره هٽي رهيا هئا
بندت جواهر لعل ڳوڙهي خيال ۾ ٽپ هو. ماڻهن سان اکر
نه ڳالهائي سگهيو.

ملير تي مهاڻا لٿو ته ڪن ماڻهن ڪارن جهنڊن سان
سندس آجيان ڪئي ۽ جڏهن هو لهي پنهنجيءَ موٽر ۾
چڙهڻ لاءِ اڳتي وڌيو، تڏهن سندس راهه ۾ کيس روڪڻ
جي ڪوشش ڪئي ويئي، ليڪن هو بلڪل چپ ۽
شائتيءَ سان رستو چيريندو، خلق مان لنگهي ويو ۽
والٽيئر کي اشارو ڪيو ته ڪير به سندس رکيا جو
خيال نه ڪري ۽ نه ماڻهن کي روڪڻ جي ڪوشش ڪري.

ڪراچي ڪانگريس جو ۱۹۳۱ وارو اڌویشن ڪيترين
ڳالهين جي خيال کان وڏيءَ مهاڻا وارو هو. اهو اجلاس
سردار پٽيل جي صدارت هيٺ کليل ميدان ۾ ٿيو هو.
هن اڌویشن ۾ ئي مهاڻا جي اهنسا جي چاپ مکي مٿان
بخوبيءَ دست ۾ آئي. ان ڪري ان اڌویشن ۾ خان
عبدالغفار خان ۽ سندس اعل چورن جي پلٽڻ سڀني جو
ڌيان پئي ڇڪايو. صبح جو سويل جڏهن هو شهنائيءَ
جي مٺي آواز سان پريات ڦيري ۽ جي شروعات ڪندا
هئا تڏهن هزارين عيوضي ۽ ملائي پنهنجي جهوپڙين مان
نڪري اهر ٿيندا هئا ۽ ديوتائن جي درش ۾ جوڊيدار
ڪرڻ لاءِ هنن جي پٺ وٺندا هئا. اهي ئي پٺاڻا هئا،
جن سرحد جي گانڌيءَ جي اڳواڻيءَ جي اثر هيٺ گذريل

هو. باد رعي نه ڪالگريس اڏاوتن لاءِ جي لڳا
 وريا ضروري هئا، سي به ائين ئي شيرازدارن گهڻي
 وڌيڪ ڪراچيءَ مان ئي گڏ ڪيا هئا. هو واپاري طئي
 جا ماڻهو ۽ سڀني حالتن جا هئا، ڇاڪاڻ ته اسانجي
 ڪراچي هڪ سرڌڄائي ماڻهن جو شهر هو، جن ۾ گجراتي
 آزاديءَ جي علچل ۽ ڪارڊ ۾ مهاڻا جسي اثر ڪري
 مکيه حصو وٺندا هئا. البت ان واپاري طئي جو لڳا
 سرڌوچاهي سٺو اسرڊاس هو، جيڪو گجراتي حاليءَ سان
 ڳيانو سنبڌ هو. هو ئي ۱۹۳۷ ۾ واپارين جي پاران سنڌ
 اسمبليءَ تي چونڊجي آيو هو.

اڏو آساهه جو ان موقعي تي هو، انهن ۾ چئن چنڊ
 ۾ هڪ ڪارو نشان آهي، جو پورٽماسيءَ جي چنڊ جي
 سولجا ۾ ڪارو مثل لڳندو آهي، تنهن عمن ڪالگريس
 اڏاوتن جي موقعي تي سرڪار، جو وار ڊگس سڳو،
 راجڪروءَ ۽ سڪڊو کي ڦاسيءَ تي لنگاهو هو، ان ڳالهه
 ماڻهن ۾ لراسائي پيدا ڪري ڇڏي هئي. مهاڻا ڳالهيءَ
 ۽ ٻين اڳواڻن کي ڦاسي نه ڏيڻ لاءِ سرڪار کي وڻي
 ڪٽي هئي، پر سرڪار ڪن پروڙا ڪري لڪ ڇپ ۾
 ڪن ڦاسي ڏيئي ڇڏي هئي.

پرڀات جو اڃا منهن اولداڻي هئي، جو ڪوٽڙيءَ
 استعفن تي مٿي پنڊت خواهر لعل جي درشن لاءِ گاڏي
 جي دروازي تي بيٺي هئي. ڪي ٿورا پري ڪارا

بعد کانگريس جي اجلاس ڪراچيءَ ۾ ڪرڻ جي بند رائج ڪئي ويئي هئي، جنهن ڪري سنڌ جي سيني ڪمڊن جو ڌيان ان اڏوڻ تي ڪي ڪامياب بڻائڻ ڏانهن ويو. هڪ مهيني اندر سمورا پرنڊ ڪرڻ ۽ کانگريس اجلاس کي ڪامياب بڻائڻ لاءِ اسان مان وڏا ڪم ڪندڙ ڪراچيءَ روانا ٿي ويا ۽ کانگريس اڏوڻ جي ڪم ۾ ڪو نه ڪو ڪم وڃي سنڀاليائون. مارچ جي پڇاڙيءَ ۾ نه اسان جي ضلع مان ڪئين والٽيئر اٿي پهچي ويا. شري جمشيد مهتا ۽ ڊاڪٽر چوڻرام جي اڏوڻ ۽ هيٺ هڪ مهيني اندر ڪراچيءَ ۾ بند روڊ ايڪسٽينشن تي اجلاس لاءِ لکين عيوضين ۽ ملاحين لاءِ اهڙو تحسين جوڳو پرنڊ ڪيو ويو، جو ان لاءِ ڪا شڪايت نه رهي.

هڪڙو ڪراچي شهر هٿوئي سهڻو ۽ وري ان وقت جمشيد مهتا جهڙو پرنس ميونسپل پرنسپلنت هو، جنهن ڪري سڄو شهر بهڪيو پئي. کانگريس پنهنجي ستياگرهه لڙائيءَ ۾ پهريون دفعو اهڙي ڪاميابي حاصل ڪئي هئي، جو سرڪار کي ساڻس صلح ڪرڻو پيو هو. ان ڏانهن ڪم ڪندڙن ۽ جنتا ۾ عظيم اُساد جي لهر پيدا ڪري ڇڏي هئي. جيڏي مهل سوين مهمان کائڻ وهندا هئا، جن لاءِ کاڌو پُرچڻ لاءِ ڪئين شيوڪ هڪيا ٺڪيا ڪڙا هوندا هئا، تڏهن اهو دوشيه ڊيوٽن جي پرڄا مٿل پيو بکنڊو

ڪيو ويو. پهرين چٽل ٿوري پٽي ٽپهن تي منجهند هو رال
 ۾ اوشوري ٻيٽي، جو ساعتِيءَ جو سوراڄ آشور اُلي
 استابن اُبل هو. نوشوري هي مکي. هزار هو ڪجهه حصو
 سنگاريل هو. ماڻهو استبسن تي اچي ڪٺا ٿيا هئا، هتي
 گاڏي پوڇڻ تي ساري مٿي استبسن اندر ڪاهي پيئي
 ۽ شوڪن کي ڦول ماڻهائن سان جهڙجهڙو واريو. شرابن
 جو ملو آواز پٽي ڪن لسي پيو. ماڻهن جي قرب کي
 ٽسي ڏاڍا ٿاڻن کي به رشڪ پٽي آلي. سارو جلوس
 شوڪن سوڌو سر هزار گهمرو. رات جو عام مڙ ٿيو،
 جتي شهر ياران شري ڪمچند ڪيل مان چٽل شوڪن جي
 آڃيان ڪئي، جتي ان ٽن ڪالندراءِ ٽن سڀني شوڪن
 چوٽيون لٿريون ڪيون. اهڙيءَ طرح صالح سبب هر
 ڪندڙ مرحبا جي آسٽون جي ئي گولڻ هئي. ٽن ٽپهن بعد
 شري ٻر پڌاس جڏهن آزاد ٿي نوشوره ٻيٽو، ٽپهن کيس
 ماڻهو ٿيو ويو ۽ راشتر ڪميا پالالا جي ٻالڪمن پڻهجي
 شرڏا وڃان کيس سڙو ٻار پيٽ ٿيو.

۱۱۰ فلم هينڪ ڪي چار مٿاڳهي جيلن ۾ ٻالڊ
 هئا، ان کي نه پوئين ٽپهن آزاد ڪيو ويو هو ۽ مٿائن
 ڪيس ڪڍايو ويو هو، پر شري ڪمچند، جو ضامن
 ئي آزاد هو، ان ٽن کيس ڪن ڪڍايو ويو. اهو
 پوءِ ڪراچي ڪالگريس اجلاس وقت ڪڍايو ويو.

ڪراچي ۽ ٻر ڪانگريس - سٽياگرهين هي آزاديءَ

آرڊيننس ٿرڙيا آهن، انهيءَ بعد ڪا به شڪتي ڪانهي،
 جا اوهان جو حق ۽ اوهانجي حيثيت کسي سگهي.
 جيڪڏهن مسلمان ۽ ٻيون ننڍيون ڄاڻيون ڪائونسلن
 جون سڀئي جڳهون کڻي ويون ته، هندو گهڻو ڪين
 وڃائيندا.»

هن منزل تي مهاڻا جي ڇاپ ساري ملڪ تي لڳي
 چڪي هئي ۽ هو ئي ملڪ جو واحد اڳواڻ سمجهيو ٿي
 ويو. ان ڪري ڪانگريس پنهنجي ڀاران صرف مهاڻا
 کي ئي انگريز راءِ ٿيڻ کانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ
 لاءِ مقرر ڪيو ته آزاديءَ جي باري ۾ ملڪ جي ڀاران
 ساري ڦالو وڃي نٿو ڪري.

ستياگرهين جي آزاديءَ - اهو گانڌي ارون
 ڀيڪٽ ٿيو ته چوڌاري سرهائيءَ جي لهر پيدا ٿي
 وئي. سڄي ملڪ ۾ ماڻهو پنهنجن شيون جي آزاديءَ
 لاءِ آڻا سان ٺهاري لڳا. جيڪي شيون ٻاهر هئا، سي
 انهن جي ساٿ سان شيون ڪن جي آڇيان لاءِ ٺهاري
 ڪرڻ لڳا. اسان جي ضلع ۾ پهرين ٽولي ۱۰ مارچ تي
 واپس ۽ حيدرآباد جيلن مان ڇڏي، پر ساهتيءَ جو
 ٻيون جتو جنهن ۾ سرشري ڪاڪو سڃاڻند، پروفيسر
 سانند، پريڊاس برهمچاري ۽ جڳندراءِ ناٿاڻي هئا،
 ئي آزاد ڪين ڪيو ويو. ڇي اهي منصوبي جي ڏوه
 ۾ سزاياب ٿيل آهن. انهن کي ئي ڏينهن پوءِ آزاد

گهاريءَ ۾ کاڌو کائيندو هو. هڪ دفعي اٺڙان ۾ سيم
 پيسو مل هيرانداڻيءَ جي گهر وڌي ايسوان ۾ رات ۾
 سڀ سوراجي کاڌو کائي رهيا هئاسون ته پري مڙس
 کلي، پتڪي ۽ -لوار سان ماڻهو ڏسي -ان کان پڇي
 ته اهو همراهه ڪهڙو ڀارت ادا ڪندو آهي؟ مون کيس
 کلي چيو ته هو اسان جي وکيا لاءِ سرڪار ڊاڪو مقرر
 ڪيو آهي. عبدالله به مشڪل سان شڪر گذاريءَ جو
 اظهار ڪيو.

ان ڪري عملداري مرڪز-زن ۾ به اسان کي وڏي
 عزت جي نظر سان ڏسندا هئا. شري ڏيئلمل وڪيل به
 کيس ڪورٽ ۾ هلائي، ڪڏهن ڪڏهن اچي اسان سان لاکپ
 ۾ ولدو ڪندو هو. هن کي ڳالهين ڪندي مون ٻڌايو
 ته ۱۴۴ قلم هيٺ گرفتار ٿيلن سمورن ماڻهن سان گڏ مون
 به قاعدو ڀڳو هو، -و هن اڌا ڪٽي هم، نڪا تر، سڌو
 ڪورٽ مان سپاهي موڪليا ته مينسارام غيس دريافتي
 ڦيڏيءَ کي ڪورٽ ۾ حاضر ڪيو. ڪورٽ پيو ته مان
 قسم کڻان. مون پڇيو ته ”ڇا لاءِ؟“

شري ڏيئلمل مون کي چيو ته ڪورٽ جنهن کي به
 حڪم ڪري ته اهو ڪنهن به کيس ۾ شاهدي ڏيڻ لاءِ
 ٻڌل آهي. مون بڪدم جواب ڏنو ته ”اسين ڪنهن به
 سرڪاري ڪيل ڪارروائيءَ ۾ پهرو نه وٺندا آهيون ۽
 نڪي هن کيس ۾ ڪو پهرو وٺندس.“

جو ان وقت جيل کان ٻاهر هو، ان لاءِ اِما ڄاڻا
بيچائي وئي. هن صفا رايو ظاهر ڪيو ته هٿڙي ڪيس
۾ بچاءُ ڏيڻ ضروري آهي، جيئن سرڪار جي غلط
روش جي پابند ٿئي. سنڌ جي مشهور شري
سندداس ۽ شري هرداسمل وڪيلن جون شيوائون بنا
ڪنهن اجوري جي هٿ ڪيون ويون. شري ڪيرچند
جيئن شري سندداس وڪيل کي مڃائي حيدرآباد مان
موٽي رهيو هو، تن ڪيس نوآباد اسٽيشن تي گرفتار
ڪري نوآباد جي ڪورٽ ۾ آيو ويو، پر ڪيس ڇڏيو
ويو ته اوهين آزاد آهيو، جو اوهان جي پريم شري
يو جراج نائونمل ضامن بڻجي ويو آهي. هن ان تي اعتراض
ور ٿو ته منهنجي مڃتا بنا لائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟ پر
هن کي ڪين ٻڌو ويو. ضامن ئي هوندي اسان سان گڏ
ٿيس ڪيس هلندو رهيو. ان بعد اسانجي ڪيس ۾
ڇڏو شري ڪيمچند ڪري رهيو هو، ڇاڻا، عملدارن کي
ڪالهه ئي آڻي.

ڪيس هلندو رهيو. شري ڏيئل مل سنڌ جو مشهور
ڪيل سرڪاري وڪيل هو. هو لاهي امولي جو چالاڪ
اهو هو، جو شاهدن کان ڪي اهڙيون عجيب ڳالهون
آڻيندو هو، جو مولڪان ٽهڪ لڪري ويندو هو.
ڏيئل مل منهنجي ويجهو ئي مولڪي آهستي چوڻدو
ته اها ڪورٽ جي بي عزتي آهي، پر مڃستريت
ڪچندو ئي ڪونه هو.

جواهر لعل جي لفظن موجب مهاڻا کان مليل اهنسا
هٿيار کان اسان اهڙو تڙ ڪم ورتو، جو آئينده هلي پا
ڏسندا ته اسان ملڪ ۾ اهڙو اثر پيدا ڪري سگهياسو
جو اڄ تائين عام جنتا اسان جي ڳالهه گهٽ نه ٻڌي ڪ
آهي. ڪانگريس جنهن انتظام ۽ اهنسڪ طريقن سان
آزادي حاصل ڪئي، انهن ساڳين طريقن سان ڪانگريس
عام جنتا جي پستي حاصل ڪري سگهي آهي ۽ پوءِ
لوڪشاهي طريقن سان ملڪ تي راڄ ڪري رهي آهي.

۱۱. قلم هيٺ ڪيس - اخبارن ۾ خبر پئي ايندي
هئي ته انگريز سرڪار ڪانگريس سان صلح ڪرڻ لاءِ
خواهشمند ٿي آهي، پر اسان ان ڳالهه تي ڪو ڌيان ڪو نه
ڏيندا هواسون. هبل جئن پوءِ اٺن زور پڪڙيندي
وئي. جولاءِ ۱۹۳۰ کان جنوري ۱۹۳۱ لاءِ سڄي ضلع ۾
ڏنل پروگرام جي پورن پيروي ڪري چڪا هواسون.
ولائي ڪپڙي ۽ شراب جو وڪرو بند ٿي چڪو هو.
نوجوان ڌڙاڌڙ ڪاڊي پاڻ جون پرتگيائون ڪري
رهيا هئا. وڊيارڙي پوري هبل کي پستي ڏيئي رهيا
هئا. سرڪاري اختياريءَ جو زور گهڻي قدر ڏلو ٿي
ڪو هو. جنتا هر نموني سرڪار جو بهشڪار ۽ اسانجي
پرائي ڪري رهي هئي ۽ ايتري قدر جو ۱۸ نومبر
کو رڳو اسانجي ضلع ۾ جتي جتي آيو، اُتي هن جو
باهشڪار ڪيو ويو، جنهن جو احساس عملدارن

جيڪر اسان کي احساس جو اختيار ڏنو آهي، اُن جو جهڪو
 نرسن ۾ وڌندڙ اثر ٿيو آهي، اُن ئي مٿن پئي سوچيو
 آهي ۽ مان اوهانجي انهيءَ احساس جي پٺت ۾ اٿڙو نه
 ٻاڏ پئڙو ٿي چڪو آهيان، جهڙو اڳي ڪڏهن ڪنهن شوس.

اهنسا جو اثر - اسانجي صلح ۾ ڪٿي به ڪڏهن
 به سرڪار طرفان يا ڪالگرياس ۾ ڪڙن ۾ اٿڙي ٽڪاٻ
 ڪانه آئي نه اسانجي صلح جي ڪم ڪندڙن يا عام جيئا
 جوش ۾ اڃي ڪٿي هئا ڪٿي. وڌيڪ اُنهن کي ٽڪا
 لڳا، عام جيئا تي لڙاڙيون ٿينديون رهيون، مٿن هٿيون
 سان مار پئي، گهوڙن هٿان لٽاڙيا ويا، پر ڪنهن اس
 ڪڏهن جوش ۾ اچي ڪنهن دڙم جي هٿن نه ڪٽي ۽
 پوءِ ڪٿي ڪيترو به اُنهن کي حيران ۽ پريشان ڪيو ويو.
 گورنر جنهن وقت نوشهري پهتو، اُن وقت اُن کان ٿورو
 اڳ پوليس اسانجي ڪن مسلمان ڪڙمين ڌاري پڇيائين
 زميندارن جي دٻار هيٺ اچي اسان کي هٿسائڻ لاءِ ۽
 لڏائي مٽوري پٽڏا ڪرڻ لاءِ هرڪو حيلو هلايو ۽
 پر اسانجي صلح ۾ وڌيڪ اُنهن ۽ ماڻهن احساس جي اٿڙي
 پڪ پئي هئي، جو مٿن اينديون عورتون ٿيون، نه
 اسانجو شاه صاحب جي لٽڻ ۾ ڪن ٺاهو ٿي جواب مليو.

هو چوئي، تون ۾ ڇڏ - والون وڙائي ۽
 اڳ اڳرائي جو ڪري - مٿا سو کائي ۽
 ٻاڏ ۾ پائي، ويو ڪنهن وارو ڪيندي.

ڳالهيون شروع ٿي ويون. انهن ڳالهين وقت پندت
 جواهر لعل نندي سينٽرل جيل ۾ پنهنجي ٻيءَ پندت
 مونيل ل سان گڏ بند هو. پندت جواهر لعل کانگريس
 جو بزرگ پندت هو، ان ڪري ان ٺاهه جي ڳالهين ۾
 انهيءَ سان پيو ضروري هو. ان ٺاهه جي ڳالهين جي باري
 ۾ پندت جواهر لعل گانڊيجيءَ ڏانهن ۲۸ جولاءِ ۱۹۳۰
 تي وڏو خط لکيو، جنهن ۾ دلچل جي باري ۾ لکيائينس
 ته ”گذريل چئن مهينن ۾ اسان جي ملڪ جيڪو
 چمڪار ڏيکاريو آهي، تنهن مونکي بيحد خوشي ڏني
 آهي ۽ مونکي پنهنجي ديش جي مردن، زالن ۽ خود
 بادن تي به ناز آهي، پر ساڳئي وقت مونکي خبر آهي
 ته عام طرح پارٽيسي لڙائي جيڳڙي کي پسند نه ڪندا
 آهن ۽ هو صلح چاهين ٿا، تنهنڪري مان پنهنجي جذبن
 کي دٻائڻ جي پوري ڪوشش ڪري رهيو آهيان ۽
 صلح وادوڻ تي اختيار ڪري رهيو آهيان. اوهان جيڪو
 پنهنجي جادوءَ جيڳڙي اثر سان اٽڪن پارت پٽدا ڪيو
 آهي، تنهن لاءِ اوهان کي مبارڪون ٿو ڏيان. اسان جي
 مستقبل ۾ ڇا اچڻو آهي، اها مونکي ڄاڻ نه آهي،
 پر گذريل وقت جي دلچل اسان جي جيون ۾ جان
 ڏي آهي ۽ اسان کي ان تي غور آهي. اسانجي ملڪ
 ٽڪي ۽ لڙاسائيءَ واري جيون ۾ ويو ٿو جو رس
 ٿي ويو آهي. هت نندي جيل ۾ رهندي اوهان

رت لکتو هو ۽ ڪيترن جا ڪپڙا ٽاڻي لڙون اڙون ٿي پيا
هئا. سج لڏو. اسانجي لوڙهي ٿان گهوڙيسوار ٻوليس هٿائي
وٺي. حشام ماڻهن جا لوڙهي کان ٻاهر ٻڌا هئا. اسان
جي ٻاهر لڪرڻ ٿي مهاڻا گالڙي ۽ جي جهڙي نعرن
جي ڏنڻي لڳي وئي. مون ماڻهن کي اڀيل ڪئي ته
سڀ چئن چئن جي قطار ۾ ٻڌي وڃن ته سرگس ٺاڻي
شهر ۾ هلون. وڳو چوڻ جي ڏاڍ هڻي. حڪم جي تعميل
ٿي وئي. سرگس ڦري وڃڻ ڳائيندي لسو شهر جي
وڏي ۽ هزار ۾ گهڙي. راڻن ۾ هڪ راڻ. هو ”مرحبا
چئي الهڪي، ملڪ لاءِ جي ماربا.“ ان وقت منهنجي
ڏيان تي آڏو ته منهنجي ڪميس صفا چيرون چيرون ٿي
پئي هئي ۽ پٺي مان ڪنڊن سان وڙجڻ ڪري رت
وهڻو هو.

سيٽ ڪيسرول جي اوطاق وقت پهتا-ون ته مون
مٿي ٽلهي تي ٻيهي ماڻهن کي وڌائون ڏٺون جو هنن
عين مرقعي تي بهادر سڪن وانگر آزاديءَ لاءِ اڙڻ
جو ٻورو ٻروس ڏٺو هو. ان ٽريسر بعد جلوس اچي
وڌو ۽ وڏي تار جي پٿاڙي تي ختم ٿيو ۽ وڏي
آساه سان سڪر پنهجي ماڳ موٽيو.

صلاح جون ڳالههون - هلچل زور هڻي.
هوڏاڻن اندران ئي اندران سرڪار ۽ ڪالگراس جي
رڳو ٺاهه آڻڻ لاءِ سڙو شرعي ساڀرو ۽ جڙڪر معرفت

هئا، سي به گورنر سان گڏ موٽرن ۾ ۽ سندس اڳيان
 پٺيان موٽرن ۾ بيٺا هئا. سندن پاسن کان تراريون لٽڪي
 وهيون هيون ۽ ڪمر ۾ پستول هئڻ. پسر اسان جي
 جتيدارن جي بانٽن ۾ جي ڪارا جهنڊا هئا، سي گورنر
 جي پارٽيءَ جي مٿن کي ذري گهٽ ڇهي رهيا هئا ۽
 نعرون جي گونجار پئي پئي. نيٺ هڪ ٻادي ڪارڊ لهي
 اچي عزت سان چيو - Governor - "Please, do not be hasty;
 is going back within few seconds." "مهر بانو! تڪڙ نه

گورنر جو عملو موٽرن ۾ ڦاٽڪ ۾ گهڙيو ته منڇ
 ئي سندن آڇيان ڪرڻ لاء ڪير به ڪونه هو. ويچارو
 اٿس هيءَ روٽداد ڏسي شهر ۾ به ڪونه ويو ۽ ائين
 ئي ناروشاه مان موٽي ويو.

گورنر پنهنجي اسپيشل ريل ۾ ڊيري، ڪنڊياري،
 هالاڻي ۽ محراب پور اسٽيشن کان لنگهيو، پر ماڻهن
 کيس اُتي هلندڙ گاڏي ۾ به ڪونه ڇڏيو. جڏهن گاڏي
 اسٽيشن تان لنگهي ٿي ويئي ته ماڻهو، جي اڳيئي اُتي
 بيٺا هئا، انهن گورنر کي ڏٺو جي نعرون سان سندس
 اڇيان ڪئي.

هيڏانهن مون اٽڪل ۵ بجي شام جو اُن لڙهي ۾
 پهتي. سڌڪن سان رهاڻ ڪئي ته ڏٺس ته ڪن کي
 ئي گهوڙي جي ڪرڻ لڳا ڇا اُتان هئا، ڪن کان

باھين ٽنگاڻولي ڪري وڃي اسڪول ۽ شهر جي وچ ۾
 هيءَ ۾ ڦٽو ڪيو. هر شيندر موٽي اچي وري به
 ٽڪا اڳيان ليٽي پيو، جتان وري به کيس ٽنگاڻولي
 ڪري ڪاهي ۾ ڦٽو ڪيو ويو. ٽي ڀيرا اها روڻداد
 ٿي. پوئين ڀيري جڏهن وري به هر شيندر ڦاٽڪا اڳيان
 اچي ليٽي پيو ته مسٽر قسمت راءِ آبي کان نڪري ويو.
 هر شيندر کي خانگي عضوي تي پوليس انسپيڪٽر ڀاري ٻوٽ
 سان لتون هنيون ۽ پستول ڪڍي مٿاڻس پيهي ويو ۽
 لاڪار ڪڍي چيائينس ته ”اٿين ٿو يا مان اٿي ٿي ٿو
 ختم ڪيانءَ.“ لاڪار جو جواب کيس هر شيندر وٽان
 لاڪار ۾ مليو ته ”مون کي ڀلي مار، پر مان اٿندس
 گاهي ڪين.“

جڏهن اهو پڙ ڪائيندڙ در شيءَ، بورڊنگ هائوس ۾
 رهندڙ وڏيار ٿين ڏٺو ته سڀ جوش ۽ آتساه ۾ ٻاهر
 نڪري آيا، سواءِ هڪ بيمار وڏيار ٿي جي. ان وچ ۾
 گورنر جي ڪار اڳيان ۽ سندس شاعني عملو پٺيان ٻين
 موٽرن ۾ اچي مڪيه ڦاٽڪ وٽ پهتو. مسٽر قسمت راءِ
 هر شيندر کي ڇڏي، هتي ڀري ٿيو. وڏيار ٿين ۽ جنتا
 ۾ هڪ اڻ وسرندڙ آمنگ، آتساه ۽ جوش جي لهر هئي.
 آسمان گورنر جو بئڪ جي نعرن سان گونجي رهيو هو.
 لڏپلاڻ بئڪ جي لڪڙن ۾ ڪارا جهنڊا، گورنر ۽ سائس
 گڏ ڪار ۾ ويٺل بالا آفيسرن جي سفيد ٽوپن کي جهلي

ف ستن ميلان جو مفاصلو هو. ريل لاء پندرهن منٽن
 به پند ڪونه هو. اُتي ناروشاهه به اسان جا والٽيئر
 مڪن وانگر صفن به پيٽا هئا. اُتي هالاڻي، بهلاڻي،
 مڊياري ۽ ٻين شهرن مان آيل ڪافي ڪم ڪندڙ ۽
 لٽيئر بڻجي ويا هئا. تنهن کانسواءِ جو ماڻهن تي زور
 ٿي آندو ويو ته گورنر جي اچڻ وقت هن هن نموني
 ملت ڪن، سا ڳالهه هنن کي نه آڙي. سندن دل به غيرت
 پئي آئي ته گورنر جي آڃيان ڪرڻ بهي عزتيءَ جو
 ثبوت ڏيڻ برابر ٿيندو، سو دڪان بند ڪري اچي
 والٽيئر سان شريڪ ٿيا. گورنر جي اچڻ به باقي ڪي
 پندرهن منٽ هوا ۽ هتي به نوشهري چيان حشام ماڻهن
 جا، چنان گورنر لنگهڻو هو، اُن رستي جي ٻنهي پاسي
 ٿي پيٽا هئا.

گورنر جي اسڪول ۾ استقبال ڪرڻ لاءِ سارو ساز
 تيار هو. منڇ جي گرين روم ۾ ويٺل وديارٿين جي
 هرڪا تياري ٿيل هئي.

اسان جا والٽيئر شري هرشچندر جي ڏنل ڊيوٽيءَ
 تي اسڪول ۽ بورڊنگ هائوس جي وسيع حاطي جي
 ٻاهران باقاعدي ويهي رهيا. اسڪول ۾ جيڪي ماسترن
 جا ٻار ۽ ٻيا ايڪٽ پيڪٽ ويا ٿي، تن کي ويٺي ڪري
 پئي موٽايائون. باقي بورڊنگ هائوس ۾ رهندڙ وديارٿي
 به هئا ٿي پنهنجن ڪمرن ۾. انهن خاطري ڏني هئي

نهن ڪا سواءِ عام ماڻهن ۾ ڪارا جهنڊا هن کان وٺي
 پنهنجن هٿن ۾ رکيا هئا. اُنساه جي اهڙي اُجهل لهر آئي
 هئي، جو اختياريءَ وارن لاءِ ان کي ضابطي ۾ رکڻ اسٽيڊ
 ئي ٻيو هو. ان وقت پوليس عملدارن ۽ مسبدارن کي
 چٽاءُ ڏنو ته ٻالو هٿن کان وڃي رهي آهي. هنن پنهنجن
 ڪڙمين کي هڪل ڪئي ته هر ڪنهن والٽير کي گهلي
 لڏڻ هي ۾ ڪن. پر هتي نه اُٿا ڪار هئي نه ملڪ
 مڙاوي منصور، ڪهي ڪنڊين ڪهٽرا؟ الاڻي ڪٿان
 لاءِ اڃي آدم اچي پڌاڻو هو! رستن جا پٽي پاسا ماڻهن سان
 ستيا پيا هئا. مون ئي به ٽوٽ اچي ويئي. مان به اُتي
 ڪن والٽيرن سان ٻيو هڏس ته آيل گهوڙا سوار ۽
 ساهي اسان کي ڪنڊن مان گهليدا هئا. مون کي
 گهوڙن جا ڪر لڳا، پر مڙي سڳ ڪانه رهي. مگر باهه
 پيوڙ کي لڳي ويئي هئي، ها وساطت هي ڪانه هئي.
 ماڻهو عرب ميانا ٽانڌيءَ هي چٽ ۽ ٻار به مانا جي جهڙو
 جا لهر هڻي رهيا هئا. چٽ پوليس ۽ گهرايل ڪڙمين
 کي چٽاءُ ڏيئي رهيا هئا ته ڪن گولن، پر خالق هئي
 الله، سو ڪنهن کي گهلي، ڪنهن کي گولن؟

گورنر جن لنگڙو ته ماڻهن ڪارا جهنڊا ڏيکاري
 لعن ذريعي ”گورنر گر بئڪ“ سان کيس ڪيڪاريو.
 هر واپارو لڪڙو لڪڙو رستن کان موٽڻ ۾ هليو ويو،
 گورنر جو نوشهري بعد لاڙو شاه ۾ پروگرام هو. وچ ۾

سان گڏ شهر جو چڪر هڻڻ لاءِ نڪتس. ڏنر نه ڪافي
 ماڻهو ٻاهران اچي ويا هئا ۽ رستن تي ڏنر نه پوليس
 جون ٽوليون اچان به ٻاهران اچي رهيون هيون.

هو ڏانهن اڪيچار پوليس پنهي هنڌن تي ناروشاهه
 ۽ نوشهري ۾ خاص اُن موقعي لاءِ گهڙائي ويئي هئي.
 اُن ۾ گهوڙيسوار پوليس به ڪافي هئي.

اٺين بجي صبح جو مان ڀريا-نوشهري رستي تي،
 جتي ۲۱-۱۹۲۲ ۾ ڪانفرنسرن ٿينديون هيون، اُتي ڏنر نه
 گهوڙيسوار پوليس پنهنجي ڪارروائي شروع ڪري
 ڇڏي هئي. جتي جتي هنن وڌياريون جون ٽوليون ٿي
 ڏنيون، اُتان گهوڙن کان ڇهيوڪن سان ماريدي ۽ ڪين
 ٻوڙائيندي هڪ لوڙهي ڏانهن وٺي ٿي ويا، جتي
 ڪين بند ڪري، مٿان پوليس بهاري ڇڏيائون. اها
 واردات ڪي ڪلاڪ هلندي رهي. ڪافي والٽيئر
 ڇهه ڪلاڪ اُن بند ۾ رهيا ۽ پر خلق جو اڻو مٿو ڪونه
 هو. شهر ۾ جڏهن اهي خبرون هئا وانگر ٿلهجي
 ويون، تڏهن سمورا دڪان بند ٿي ويا ۽ شهر جتي
 ساري خلق شهر کان ٻاهر گورنر جي بهشڪار ڪرڻ
 لاءِ انهن رستن تي پلٽجي پيئي، جتان گورنر لنگهڻو هو.
 وري جڏهن ۱۲ بجي منجهند جو ساڳئي هنڌ ويس
 نه مونکي صبح کان گهڻا والٽيئر نظر آيا، جيتوڻيڪ
 ڪي به سو ڪن والٽيئر نه لوڙهي ۾ بند ٿي چڪا هئا.

نورا ڇپڪائي ڇڏيا هئا.

لوشيري ۾ مسلمان زميندارن پنهنجا سوين گڙهي سر زمين تي آندا ته موقعي تي بيشڪار ڪندڙن کي گهلي پري ڪئي وڃي.

انسان عام ماڻهن، واليتيون ۽ وڏيارائن کي ذهن لڻين ڪرائي ڇڏيو هو ته ڪن هر حالت ۾ ڀڄڻ اچڻا ڪن ڪم وٺڻا آهي. جيڪڏهن مٿن مار پوي ته به ڪن هٿ نه هلاڻو آهي. مون لوشيري جي چارچ ڪٺي ۽ شري دوشچندر لاروشاهه جي. اسان اچي هڪ ڏينهن اچي سر زمين تي پهچي وياسون. هن هنڌن جا قروي ڪم ڪندڙ به هڪ ڏينهن اچي صبح جو ئي پهچي ويا. سانچي ۽ حوٻن ماڻهن ۽ وڏيارائن اچڻ شروع ڪيو. هو ڪنهن کي مجبور ڪيو ڪورلر جي اچڻ کان اڳي رستي جي ٻنهي پاسي اچي بيٺو هو.

ٻنهي شهرن ۾ ماڻهن کي ڪارا ڇيندا ڏيئي ڇڏيا هواسون ته کڏن تي چاهين. واليتيون کي ڪارا ٻڌه ٻالين ۾ ٻالڻا، لاء ڏيئي ڇڏيا هئائين ۽ ڪن ڪارا ڇيندا، نه ڏاسون نه ڪورلر کي ڏيکارين ۽ ڪورلر ڪو ٻڪ جو نورو لڳائين. ڇوڻ ڇوڻ چڻن جو، هڪ هڪ چٽو هو، جن ۾ هڪ لوشڪرست مٿو ٿيل هو. ان کي چوڻو هو. ”ڪورلر“ ۽ هن کي چوڻو هو. ”ڪو ٻڪ.“

سڀان صبح جو ستن بجي مان ڪم ڪندڙن مان

وڪرا ان ڏينهن ۷ بجي صبح کان اڳي نوشهري
 ۽ ڇڏي وينداسين ۽ گورنر جي بهشڪار لاءِ پورو تهرڪ
 وٺنداسين.

ناروشاهه به به هاءِ اسڪول ۾ هلائيءَ جا شري
 هر چند تانواڻيءَ جا سوت سرگواسي ڪٽومل تانواڻي
 ۽ شري تاراچند تانواڻي شاگرد هئا، تن به پنهنجي ساٿين
 کي وقت بوقت پئي چيو ته گورنر جو پورو بهشڪار
 ٿيڻ گهرجي.

اسان ماڻهن کي اپيل ڪئي ته ان ڏينهن ناروشاهه ۽
 نوشهري ۾ پورن هڙتال ٿئي ۽ شاگرد اسڪول ۾ اصل
 نه وڃن ۽ جيئن وقت گورنر اچي ته اهو رستو، جتان
 گورنر لنگهڻو هجي، ان جي پٺي پاسي هزارن جي
 تعداد ۾ ماڻهو اچي بيٺن ۽ اڳواڻ چوي - ”گورنر“ ۽ جتا
 جواب ڏئي ”کو بڪ“.

هوڏانهن ناروشاهه ۾ زميندارن ڪوشش ڪئي ته
 گورنر اچي ته سندس پوري آجيان ٿئي؛ جن هنڌن
 تان هو لنگهڻو هو، تن مان ڪن رستن تي ان ڏينهن
 گلر وچارائجن ۽ ماڻهن کي هدايتون پئي ڪيائون ته ڪير
 به پاسي ڪندو ته ٻڪ نه اچي. البته ماڻهن کي
 اهي ڳالهون ناگوار پئي لڳيون پر چوڻ جا ڪي وڏا
 زميندار ان ڳالهه جي پوري پيروي ڪري رهيا هئا.
 اسان وري پٺي پٺي ۾ پٺي تي گورنر کو بڪ ۽

زميندار هئا. مسلمانن به وڏڙا زميندار هئا ۽ هندن به
 بهتي نمونن جا زميندار هئا، ان ڪري هنن کي قوميت
 ڏانهن مائل ٿيڻ به جوڪم ٿي نظر آيو.

هوڏانهن سرڪار جون ساري صلع جي عملدارن کي
 هدايتون اچي وادون ته هر ڪاموري کي پوري ڪوشش
 وٺي آهي، جنن ڪردار جي استبدال به ڪنهن به قسم
 جو رڪاوٽ نه ٿي.

ماڻهن سان ۽ شاگردن سان ٿي ٽئين ڏينهن ٻيا ٻڌا
 هواسون. تنهن ڪانسواءِ عام ميڙن به سرچوش ٿيڻ شروع
 ڪندا هواسون.

هوڏانهن عملدار زميندارن کي ٿاڪيد ڪندا هئا ته
 جي ڪورنر جي آمد وقت ڪجهه ٿيو ته سندن لاءِ چڱو
 نه ٿيندو. هاءِ اسڪولن جا هيڊ ماستر اسان جي ٻنڌا
 ڪيل اثر کي مثال لاءِ ساڻن وقت وقت ٻانهون ڪندا
 هئا ۽ ڪردار کي جلسي ۾ لائڪ ڏيکارڻ لاءِ ٿيڻ ٻيا
 ڪرائيندا هئا.

ٻائي ڪردار جي اچڻ به ٿي ڏينهن هئا. مون ٻيڙين
 ۾ پهچي ٻيڙي ٻيڙي جي هاءِ اسڪول جي مٿين درجن
 جي شاگردن سان آخرين ٻانهن ٻيڙي ڪئي. انهن ۾
 سرڪوٽي ٻيڙي، جو پوءِ اڄمير ۾ آيو ۽
 اسيملي ميمبر به ڇوڏيو هو، سو به هو. هن ساعس
 ۾ ڪي ڇوڏا ڇوڏا ٿيڻ لڳا ۽ ان کان مٿين درجن جا

ڪندڙ ھلچل سان. سھايو ٿي رڪندڙ نوجوانن ۽ وڏڙن
 وديارئين سان سويل صبح جو ناروشاهه يا نوشهري ٻھڙن.
 پھريون ڏيان انسان جو خود نوشهري ۽ ناروشاهه ٿي
 ويو، جتي گورنر جي عزت ۾ جلسا ٿيا ويا ھوا.
 بالاڻي ڪتب اسٽار جي ٺھڪ ۾ اڻ وسرندي
 قرباني ڪئي ھئي. ننڍا وڏا آزاديءَ جي اگني ڪنڊ
 ۾ ٺھي پيا ھئا. سرگرمي شري پُرسرام بالاڻي سڀني ۾
 لڏيو ھو، پر جنسي آڱ جو گولو ھو. سندس دل ۾
 عجيب ٽڙڻ ھئي. ھڪ مجبور ھو، جنھن کي ڀارت جي
 آزاديءَ جي ڏينھن رات لڳن ھئي. وڏ گھراڻو ھو.
 دولت ۽ عيش آرام ڇاڻي ھا ئي. وٽس سڀ ڪجهه
 ھو، پر ھڪ سرمست فقير ٿي پيو. ڇھپل ۽ جتي
 کي طلاق ڏيئي ڇڏيائين، پيري اڳاڙو، ٽي ۽ ٿڌي ۽ پيو
 ھلندو ھو. انڪري بنيادي طرح نوشهري جي ماڻھن ۾
 ڪافي قوميت ھئي، پر اُتي ۱۹۳۰ بعد مسلمان ڪم ڪندڙ
 ڪونه پيدا ٿيا، نوشهري ۾ قومي اسڪول به ختم ٿي
 چڪو ھو، اُتي مسلمانن جو مدرسو ھاء اسڪول ھو،
 جتي گورنر جي عزت ۾ جلسو ٿيو ھو. اُتي جي
 وديارئين ٺھال ٺرياڻي، رام ماماڻي ۽ نوشهري جي ڪم
 ڪندڙن سرورشي ڪيمپن ۽ ڊيپنڊر وديارئين سان
 ملڻ شروع ڪيو.
 پر ناروشاهه جو نرالو شهر ھو. اُتي ننڍا وڏا ڪيترائي

۵. گورنر جي آمد خلاف اعڙو نه واءُ پيدا ڪرايون، جو
 ڪنهن ۽ سندس زبردستن کي ڀورو احساس نٿي نه
 ساهتي مومي بحال رکندڙن جو اعڙو مشروط اڌو آهي،
 جنهن کي حيثيت محال آهي.

اسان محسوس ڪيو ته ڪار نه لاءِ نوجوان ۽ وڏيارئي
 لي گهڻي پر گهڻو ڪارائتائي سگهندا. پليٽن هائپر لڪرڻ
 لڳي ۽ ڪوشش ٿيا وهي ته اها ساهتيءَ جي سڀني
 ڳولن ۽ خاص ڪري شاگردن کي پڇجي. ان پليٽن مرخص
 ان ٻالهه لي زور نه پيدا هراسون نه ڪرولر اچڻ وارو
 آهي، جنهن جي آمد جي موقعي تي ئي ساهتيءَ جي
 پريڪٽس ٿيندي ته ان جا هاشدا اڃا غلاميءَ جو طريقو
 پورڻ ٿا چاهين يا پڇري مان آزاد ٿيل پڪيءَ وانگر ٻو
 ڪولي آسمان ۾ اڏامڻ ٿا چاهين. عمر پليٽن جي پورٽن
 تي صحتي ئي لکندا هراسون ته ”ساهتيءَ جي آزمائش!
 گورنر جي اچڻ ۾ باغي همٿو نه ڏينهن! ان ڏينهن تي
 ساهتيءَ جي سڀني نوجوانن ۽ وڏيارن کي لاروشاهه يا
 لوشهري اچي گورنر کي مٿان مٿن چوڻو آهي ته
 مونجي وح.“

نئون ڪانسواءِ اهو سارو مهمو اسين ڏوڙي ۾
 رهياسون. سڀني ڪم ڪندڙن کي نه سرڪهولرن دوارا
 هدايت ڪئي وئي ته پنهنجي حد ۾ ماڻهن سان ڀوري
 نه وڃڻ وڌيڪ ۽ ان ڏينهن سندن حد جاسپ ڪري ڪم

جن ۾ قوميت جو روح هو ۽ جي ٽوڙارت جا اڏيندڙ
 هوا، تن کان گورنر جي آجيان ڪرائي وڃي، سا ڳالهه
 اسان لاءِ ٻنهي ناگوار هئي ۽ اسان جي غيرت تي بدنامي
 داغ هئي. زميندارن تي دٻاءُ آڻي، تن کان جلسا ۽
 جشن ڪرايا وڃن، سا ڪجهه سمجهه ۾ اچڻ جهڙي ڳالهه
 هئي، پر شاگرد، جي ٽوڙارت جي آس ۽ اميد آهن،
 تن کان گورنر جو سواگت ڪرايو وڃي، سا ڳالهه اسين
 ڪئن ٿي برداشت ڪري سگهياسون؟ جنهن وقت
 اسان کي گورنر جي نوشهري ۽ ناروشاهه ۾ پروگرام جي
 ڪڙڪ پيئي ته اسان بالڪل سڃاڻ ٿي وياسون ۽ شاگردن
 سان جلد جلد گڏباڙهياسين ۽ گورنر جي پيشڪار ڪرائڻ
 جون تياريون ڪرڻ ۾ لڳي ويئون.

ان وقت آرڊيننس راج ڪري باقاعدي ڪانگريس
 ڪاميٽيون وجود ۾ ڪونه هيون ۽ هر ضلع جو ڊڪٽيٽر
 مقرر ٿيل هو. جي هڪ ڊڪٽيٽر جيل ويندو هو ته ان
 جي جاءِ تي ٻيو مقرر ٿيندو هو. ان وقت ساهتيءَ جو
 ڊڪٽيٽر مان ٿي هوس. شري هريشچندر ٿانواڻي
 سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾ ساهتي ضلع جو سارو ڪاريه
 هلائيندو هو. هر ٻي. اي جي آخري سال ۾ هو ۽
 بيدار دماغ جوان هو. هو ڪاريه جي هر تفصيل تي ڌيان
 ڏيندو هو. ساڳئي وقت همت وارو جوان هو.
 اسان ٻنهي رت ناهي ته اهڙو زبردست پرچار ڪريون

ههون، سو نويمبر ۾ سنڌ جي آمهاريءَ وارن جي من
 ۾ اهو خيال اچي ويو ته هلجل هائي مالي ان چڪي
 آهي. ان ڪري بمبئيءَ جي گورنر کي سنڌ جي ڪن
 هنڌن تي آلت جي رٿا رٿي وئي ۽ ان کي ماڻهن
 معرفت شاهي آجيان ڏيڻ جو گهات گهزار وارو خاص
 ڪري آيسرن کي پوري اُميد هئي ته اسان جي
 نوشهري ۽ ناروشاهه ۾ هو آجيان جو پروردار ايندو ڪري
 سگهندا، هر ٻنهي هنڌن تي هاءِ اسڪول به هئا.

پر اسان ٻاهر وڃڻ کان سال جي هزارين
 وڌياري هئا، جن ۾ ساهتيءَ ۾ ڪڪهون ۽ پلٽي
 ڪونه ٻولندڙون هيون. وڌياري اسان لاءِ جهڙڪ
 اٿسارون هيون.

نيس شهر اچي وئي ته گورنر جو نوشهري ۽
 ناروشاهه ۾ اچڻ جو پروگرام سرڪار طرفان رٿيو
 وڌو آهي.

سنڌ ۾ برطانوي سلطنت شاهيءَ جي اڻپاس ۾ گورنر
 جي حشمت رکندڙ بالا عملدار ڪڏهن به ڳولڻ ۾ ڪونه
 وڌو هرو. اهڙي وقت جڏهن ساري ديش ۾ قومي
 جاڳرتا اچي وئي هئي ۽ ديش واسين جي دل ۾
 ديش ڀڳتيءَ جي عظيم امنگ جون لهرون اٿي رهيون
 هيون، گورنر اسان جي ساهتيءَ جي پس منجهه ڳولڻ
 ۽ نوشهري ۽ ناروشاهه ۾ اچي ۽ اسڪولن جا وڌياري

کي جيل جون سزائون مليون ۱۹۳۰ جي هاڃل ۾ شري
چنڊرام ٽنڊي آدم واري جي اڳواڻي ۽ هيٺ قومي
پرچار ٿيندو رهيو. لوڻ جو قاعدو به ڪيترا دفعا
ٽوڙيو ويو. سيٺ منگهن مل ۽ مهاديومل جيو ٽرام بندوق
جا ليسن سرڪار کي واپس ڪيا. ساهتي ۽ مهزاج
پڳوانداس به بندوق جو ليسن ۽ آنرري مئجسٽريٽ
جي عهدي جي ۱۹۳۰ جي هاڃل جي شروعات ۾ ئي
استعفا ڏيئي ڇڏي هئي.

پاٽڪن کي ٻڌي عجب لڳندو ته ۱۹۳۰ ۾ جي هاڃل
۾ پنجاهه نه اهڙا وڏيار ٿي هئا، جن کي ڇهن کان ڏهن
ڦٽڪن جي سزائي هئي. ياد رهي ته ڦٽڪا هٽل جو ڪم
اهڙي وحشي قيدي ۽ ٽي رکيو ويندو هو، جنهن ۾
وڏي ۽ ڀر ۾ رجم جو مرم نه هجي. هو ڦٽڪا اهڙي زور
سان ۽ ماس واري ۽ جاءِ تي سٿرن جي پٺيان هٽندو
هو، جو رت رٻلا ڪري وهي نڪرندو هو، پر
وڏيار ٿي ۽ جي وات مان اهوئي آواز نڪرندو هو.
” انقلاب زنده باد - هندستان آزاد. “ ساهتي ۽ به
ڪافي وڏيار ٿين کي ڦٽڪن جي سزائي ملي، پر وڏيار ٿي
هلاچل ۾ ٽوڙ ٽائين پختا رهيا.

گورنر جو بهشڪار - اسان جي ضلع ۾ جو
هيٽريون ساريون گرفتاريون ٿي چڪيون هيون ۽
آرٿيڪس دواڙا اخبارون ۽ پريسون بند ڪيون ويون

نوابشاه ڊويزن ۾ ٿي وڌا شهر اڏايشاه، ٽنڊه آدم ۽
 شهداد پور هڪڙي ڪري شراب بندي ڪرائڻ لاءِ ڪالگريس
 ڪم ڪندڙن کي شراب جي گھڻ ٿي پڪيٽنگ ڪرڻي
 ٻولندي هئي ۽ اٽلي ان ڪري گرفتار ٿيڻ لڳندڙن
 هون. پروفيسر هاسانڊ جو راج هر ڪنهن جي واس ۾ هوندو
 هو. ”اڏي مرو-اڏي مرو“ شراب جا شوقين هائي
 اڏي مرو“

۱۹۳۰ جي هلچل ۾ سڄي ضلع جي ڪم ۾ ٿيائون
 جوڙ ميل ۽ ٻنڌ ٿي ويا ۽ ساري ضلع جي هروڙ ۾
 ان جو اثر ٻوڏو رهيو.

اسانجي ساهتي ۾ ولاتي ڪهڙو نه سيل بهڙ ٿي ويو
 هو، پر نوابشاه ڊويزن ۾ ساڌو رام آرٽ سماجي، واراچند
 شامنداس ۽ سرگواسي سميت مکيه مل چيرمانڊاس، صوبو
 موٽائي ۽ سچانڊاس وغيره جي تحريڪ سان سڀني
 ڪهڙي جي واپارين ۽ ڪالگريس جو سڏ آڻائي ولاتي
 ڪهڙو ميل مهر ڪرايو ۽ سونڊشي ڪهڙي جو واپار
 ڪرڻ لڳا. ولاتي ڪهڙو جڙو ۽ ويندو هو. شراب
 ٿي بڪيٽنگ ڪندي شري ٽوپنڊاس، ولنداس ۽ اٽلي
 ڪهڙن کي چيل جون سڙائون ملهون. شهدادپور ۾
 سراسري چارنجهه والٽي ڪرڙو گرفتار ٿيندا هئا. وقتي اٺن
 ڪٽيوال طرفان مار ۽ ٻولندي هئي، جا صبر سان سهندا هئا.
 ٽنڊه آدم ۾ ٻاڪٽر ٽيڪمڊاس ۽ ٻاڪٽر شنڪر لعل

۱۸ سرگواسي رڳو، ۱۹ ۱۹۳۰ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵ ۲۶ ۲۷ ۲۸ ۲۹ ۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵ ۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰ ۴۱ ۴۲ ۴۳ ۴۴ ۴۵ ۴۶ ۴۷ ۴۸ ۴۹ ۵۰ ۵۱ ۵۲ ۵۳ ۵۴ ۵۵ ۵۶ ۵۷ ۵۸ ۵۹ ۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰

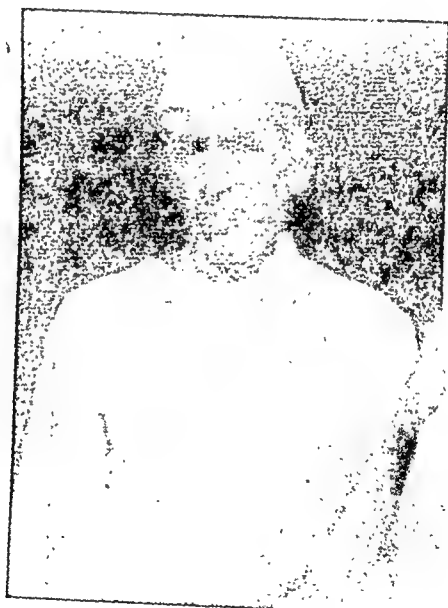
۱۸ سرگواسي رڳو، ۱۹ ۱۹۳۰ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵ ۲۶ ۲۷ ۲۸ ۲۹ ۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵ ۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰ ۴۱ ۴۲ ۴۳ ۴۴ ۴۵ ۴۶ ۴۷ ۴۸ ۴۹ ۵۰ ۵۱ ۵۲ ۵۳ ۵۴ ۵۵ ۵۶ ۵۷ ۵۸ ۵۹ ۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰

اسان پنهنجي ڏوت ۾ گاديءَ جڙي ۽ چوڪر وڌيڪ
 ٿيڻ ڪري، پرن جي وڌيڪ ٿيڻ ڪري اهڙا ڪم ڪندڙ
 پنڌا ٿي پيا، هيءَ صرف دائما گادي پائيندڙ هئا،
 پر گورنر جي ٻانگن ڪرڻ وقت چيل ۽ ڪهڙي نه
 ٽڪيٽ جي پرواهه نه ڪري ميدان ۾ ڪڍي پيا هئا.
 انهن ۾ سر ڊاڪٽر پيمن مٿاڻي، چوڪر پارٽي جو هو
 ۽ ڊوڪٽر ٻيٽس ۾ اچي رهيو هو ۽ اسمبليءَ جو ميمبر
 به هو، سو، اڏو ٿي وئي، چوڪر ”پلڊن“ لائڪ ۾
 لائڪا جو پارٽي ادا ڪندو هو، شري سڌورام ڪسٽي،
 جنهنڪي ڊوڪٽر ٻيٽس ۽ ڪالگريس ۾ ۱۹۳۳ ۾ ساهتيءَ مان
 عرصي ڪري موڪليو ويو هو، شري چيلرام چوڪر ٿيڻو

(شري ريوچند سراجول ڌرمائي)

زوشاه ۾ سرڳ-واسي جي وڙام پنهنجي درويشاڻي
 ڪري هلچل ۾ نه ايندو هو، پر شري ميارام
 اس ۽ ٻين جي پوري مدد ڪندو هو. شراب
 ڪار ۽ ولايتي ڪپڙي بند ڪرائڻ ۽ ٻين ڪمن ۾
 دل سان مدد ڪندو رهندو هو. ڀرين ۾ سرڳواسي

اسان جا ڪم ڪندڙ - ۱۹۳۰ جي ڊاچل م شري
سندس پٽو مل ڪشائي جو لوڪري ڇڏي ۱۹۳۱ م
ميدان ۾ آيو هو، سو ۱۹۳۵ ۾ ميرپورخاص م وڃي رهيو
۽ اتان ۱۹۳۰ جي ڊاچل ۾ چيل ويو. هن جي - چاليءَ ۽
تريائيءَ جي ڀاڱا جو نوشهري نواسي ٿي ڳوٺر اتر ٿيو.
وڏي ڳالھ نه سندس ماءُ ۽ ڪڪيون نه دادی ڪرڻا
دٻريءَ کي زالن ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ ڳڻي ٿورو مددگار
رهندون هيون. شري ڏاڍو مل مڙسارام نه ۱۹۳۰ جي ڊاچل م
ڪڏهن ڪڏهن نوشهري م اچي ڪم ڪندو هو، شري
وانسنگهه ساڌورام سونهن جي ڳوٺ جو نه ٿوڙ لاءِ
پختو ڪم ڪندڙ ٿي رهيو ۽ ٻئي دفعا چيل به ڪاٺي ويو.

(شري برهمانند)

هو ڏالمن موري تعلقي م
ڏيڳراجن م شري برهمانند،
سندس پٽه چندريان لرسنگهائي،
جو هينئر راجستان م هليو
سيڪندري اسڪول جو هيڊ
ماسٽر آهي، سر ڀراسي مڙاج
شيواراء، جنهن کي ۱۳ پينا چيل
جي مزا ملي ۽ موري جو شري
پيلا نراء ڪم ڪندا هئا. هو
موري ڪاليجر بس ڪاميٽيءَ
جو بزازيدست رهيو.

آلساه ۾ اچي وڃي ٿي ۽ پنهنجي وڻ ۾ ڳلي ۾
هار وجهي کيس وشواس ڏياري ٿي ته اوهين بيشڪ
جنگ جي ميدان تي وڃو. پٺيان اوهان جو اڌ ۾ ڇڏيل
ڪم مان پاڻ سنڀاليندس. اهو دروڻيه ڇڏڻ منج ٿي
ڦٽڪار ۾ ويندو هو. ٿڌهن نهايت دل لپائيندڙ لڳندو
هو، خاص ڪري ڇڏڻ رائج ۾ چٽيو ويندو هو ته ماڻهن
تي گهرو اثر ڇڏيندو هو. وڻ ۾ جوان پنهيءَ جو ڀارت
اُڏو نارواڻي، جو هاڻي ڊاڪٽر اڌارام نارواڻي نالي
مشهور آهي، سو ڪندو هو.

اڏي نارواڻيءَ کي ڀت ڀارت اڏا ڪرڻو پوندو هو.
هو سچ پچ ڦٽڪار وڻ ۾ لڳندو هو، جو ان ۱۹۳۰
جي زماني ۾ جيل ۾ فرد تي ڪاٺيءَ جا ڦٽڪا کائي
ايندو هو، پر پنهي نه هوندو هو ۽ وري اچي قانون
ڦوڙيندو هو. هو منج ٿي ڪانگريس بليٽن وڪٽندي
هينينءَ طرح هڪو ڏيندو هو.

۱- ساهتي سماچار اخبار

آڏي ۾ ايڪ وارا!

آهي ڪو خبريندار؟

۲- لڏي ويندي هيءَ سرڪار،

ٿيو مئنيجسٽر پيڪار،

آهي ڪو خبريندار؟

اڻي ۽ ٿيٺا ساڙي هندستان ۾ قربانيءَ جي ادا اڇول
 آڏو ٻڌا ڪئي، جا ٿڌن ٿڌي ٿي، جڏهن مارچ ۱۹۳۱
 ۾ گانڌي ارون پٽڪت (ٺاڻ) آيو.

آهو ٺاڻڪو شري ايوڊرام ٺاڻ بند ڪيو هو. هو ئي
 ڏٺو ڪتر ۽ مڪو اداڪار يعني ڌرمي شيو ڪو ٺاڻڪو
 ادا ڪندو هو. ان ٺاڻڪو ۾ ڪالنگريس آندولن جي
 هر بهادري کي ڏيکاريو ويندو هو، جنهن تي سوڊايشي
 پوچار، ولايتي ڪپڙي ۽ شراب ڇو پيئڪار، شراب
 جي گڏي ٿي پڪي ڪر، لڙڻ جو - تيار ره ۽ پوليس جو
 طلعي راج وڃي ره.

نوجوان ڌيان لڙڻ ڏيندو ٿي - تيار ره، ڪرڻ کان
 اڳي پنهنجي اورو ٿي - ان الرداغ ڪرڻ لاءِ وٺس اچي
 ٿو. سندس پٽيءَ جي منهن مان ٿوري ڪهڙوري
 لپاڻ ٿئي ٿي، جنهن تي نوجوان جي ماءُ پٽيءَ کي
 مني نوع ۾ ٽوڪي ٿي. ان ئي ٿوريءَ ۾ به همت اچي
 وڃي ٿي. نوجوان جو آساهه به ٿورو ٿي وڃي ٿو. ماڻا
 جي چرڻ ۾ اوجھان سس ٺوڙي ٿو. (نوجوان جو ٻارو
 ماڻوڙو ٺاڻڪو ادا ڪندو هو.) ڌيان جي چڻڪي
 ميدان تي رڃڻ لاءِ آڳيا ۽ آس وٺي ٿو. وٺو مالا ٻارو
 ۽ آساهه به اچي وٺو ٻيو ٿي ڪري ٿي ۽ سندس
 مستڪ ٿي ٿاڻڪو ٿي، کيس ٿي ٿوڻ مالو وڃي،
 کيس آڳيا ۽ آس ٿي ٿي. ٿي ٿوڻ وٺي وٺو استري

ٻڌيدان ناٿڪ۔ اڳ ڏيکاريو ويو آهي ته ناٿڪ
 دوارا سڄي ساهتيءَ ۾ پرچار ڪيو ويندو هو۔ ان
 ٻليدان ناٿڪ ۾ ويهه کن اداڪار ڪم ڪندا هواسون۔
 تنهن کان سواءِ ڪي سپاهي ۽ والينٽيئر ڪيندا هئا ته مڪاني
 وڏي ٻارئين مان ڪٽندا هئاسون۔

”ٻليدان“ ناٿڪ ۾ خلق کي هڪ قومي شيوڪ کي
 ڏيڻ مٿان سروس قربان ڪرڻ جو درشيه ڏسڻ جو
 موقعو ملندو هو۔ پهرئين پردي ۾ ڏيکاريو ويندو هو
 ته قومي شيوڪ ستياگرهه ڪندي گرفتار ٿي وڃي ٿو ۽
 کيس جيل ۾ بند ڪيو ٿو وڃي۔ سندس نوجوان پٽ،
 جو شادي شده آهي، سو پنهنجي پيءُ جي نقش قدم
 ۾ هلڻ جي پوري ڪوشش ڪري ٿو ۽ ڏراسنا لوڻ
 ٺهيو ٿي ٻن ڪن هندن ۽ هڪ مسلمان ساٿيءَ سان گڏ
 ستياگرهه ڪرڻ لاءِ وڃي ٿو۔

ياد رهي ته ڏراسنا لوڻ ٺهيو ٿي ستياگرهين جي
 ڪاھ هڪ اهڙي انتهائڪ گهٽتا گهٽي چڪي هئي،
 جنهن ۾ هندستان مان سوين ستياگرهي گولين جا شڪار
 ٿيا هئا ۽ پوليس جي لٽاڙيءَ ۾ روز سوين والينٽيئر
 قتيلا هئا ۽ ان ميدان تي سندن رت ريل ڪري وهندو
 هو۔ قومي شيوڪ جڏهن قتيبي ٻي حال ٿيندو هو
 تڏهن ريل ڪراس وارا کيس اسپتال ۾ کڻي ايندا هئا
 واقعي سنئين لڳين ڪوبه ستياگرهي ڪڏهن ڪين مرندي هئي

اخبارن تي بندش - ۱۹۳۰ ۾ ماڻهن ۾ سڙي
 ۽ آزاديءَ جي پراپتيءَ لاءِ امنگ وڌندو ويو. اهڙي
 پرچار لاءِ اخبارون خاص پارٽ ادا ڪندڙون هيون.
 انگري سرڪار ضروري ڄاتو ته اخبارن تي بندش
 پسوي. ان لاءِ ڪيترن پريس ۽ اخبارن کان ضمانت
 گنجري وئي ۽ حڪمن جي انصرافيءَ ڪرڻ ڪري
 پريسون ضبط ڪيو ويون. اهڙو دٻاءُ حيدرآباد جي
 دوراني ”هندو“ اخبار تي ٿيو، ڇا وري وري جدا
 لالن ۾ لڪرڻ لڳي. اسان جي نوشهري مان لنگرلڙ
 ”شڪتي“ هٿياردار ٿي ۽ آرڊيننس موجب قومي ڪم
 ڪندڙن جي گرفتارين ۽ هلچل جي پٺڀرائيءَ ۾ نه لڪڻ
 جو سوئيس عمل ٿيو، جنهن ڪري ”شڪتي“ جون
 مهمل ڪئي وئي ۽ ”ساهتي سماچار“ نالي نئي قاعدي
 ڪالگريس بلسن ٿي ٿي ڪڍڻ شروع ڪئي وئي،
 ڇا شرعي هرچندر نالواڻي ڪڍندو هو. اها پريس
 هالاڻيءَ مان ڪڍڻ شروع ڪئي وئي ۽ پوءِ نوشهري
 مان شرعي ڪمچند بالاڻيءَ هي گهر مٿان اهڙي اڪل
 هنڌان ڪڍي ويندي هئي، جو پريس ڪهڙي به
 حاج ڪئي، پر اهو هنڌ هٿ ڪري ڪن سگهي. ان
 بلسن ماڻهن ۾ هلچل لاءِ همدودي پيدا ڪرڻ جو ڪافي
 ڪم ڪيو. اها سڄي صلح ۾ والٽيرون ۽ نبال رستي
 موڪلي ويندي هئي.

پر لنگيا پتر ڀري ڏنو.

اهڙيءَ طرح نوشهري ۾ جڏهن هڪ واپاريءَ ولائي
 ڪپڙو نه وڪڻڻ جي باري ۾ پر لنگيا ڪرڻ کان نابري
 واري نه اسان ساري شهر ۾ ڪلاڪ کن جلوس ڪڍيو.
 نوشهري جو شهر ته ۱۹۰۸ کان قومي هلال ۾ ساڻ
 ڏيندو رهيو هو، سو سهرورو شهر جلوس ۾ چلي پيو ۽
 جڏهن جلوس دڪان تي پهتو ته شري ڪيولرام ٿانواڻيءَ
 کي پڪيٽنگ ڪرڻ لاءِ بهار ۾ ويو ۽ سارو ميڙ ٽڙي
 پکڙي ويو. هڪ ڀاءُ خبرداريءَ لاءِ آيو ته شري ڪيولرام
 کيس هٿ جوڙي عرض ڪيو ته ولائي ڪپڙو خريد نه
 ڪري. واپاريءَ وٽان گراهڪو ٿي ويو پر دڪاندار کي
 اهڙي نه چڙ اچي ويئي، جو ڪيولرام کي چماٽ وهائي
 ڪڍيائين پر ڪيولرام بلڪل شائتيءَ سان پنهنجي جاءِ تي
 اڏول رهيو. اها خبر ساري شهر ۾ طوفان جيان ڦهلائي
 ويئي ۽ اٿاه آدم اچي دڪان تي ڪنو ٿيو ۽ دڪاندار
 کي شرمائل لڳو. دڪاندار پڳو ۽ اچي اسانجي سوراج
 آشرم ۾ پهتو. هٿ ٻڌي عرض ڪيائين ته کيس پنهنجي
 هٿ لاءِ معافي ڏني وڃي ۽ هو ولائي ڪپڙو سيل مهر
 ڪرائڻ لاءِ تيار آهي.

مٿس سوا يارهن روپيا ڏنڊ وڌو ويو، جنهن جو
 ڪٽاه صاحب ڪرائي رات جو عام ميڙ ۾ ورهائڻ وڃي
 ۽ واپاريءَ جي پڇتاءَ جي اظهار کي قبول ڪيو ويو.

ڪرائيندا هئا ۽ ماڻهو گھڻي ئي شراب پيڻ لاءِ ڪرڻ لاءِ ئي
ڪنن ويندا هئا.

يڪيٽنگ جو اثر - سڄو جون مڃيو پرچارڪ جڏا
سڄيءَ ساعتيءَ جي ڏورن ۾ ڦرندا رهيا. جڏهن ڪري
سڀي پئڻيائن ولائي ڪڙي، شراب ۽ ولائي مڪرائين
ئي بندش جا اهڙو بحال ڪري ڇڏيا. هالاڻي، اوشهره
۽ ٻين مڪي اهڙا مثال ٿيا، ڇو واپاري ولائي ڪڙو
وڪڻڻ کان اڳ له آيا، پر گهڻو وقت ائين نه ٿي هڻڻ
ئي به واپارين جي دڪانن تي يڪيٽنگ ڪرائي ڪاله
پئي، ڇاڪاڻ ته جيڪر ماڻهو پڻ دڪان تي اسان جو
والٽيمر ڏسي، سو دڪاندار تي ٽڪار ڪندو پڻ وڃي
۽ دڪاندار عام عوام جو رخ ڏسي ٽڪو پڻ ٿئي. لڏو
اهو ٿيو ڇو واسطيدار ڪڙي جي واپارين پر لڳا پڻ
ٻاري ڏنا ۽ يڪيٽنگ هٽائي وئي. هڪ ئي ڪم ڪندڙ
يڪيٽنگ لاءِ ڪافي ٿيندو هو.

ڪن هنڌ واپارين برادر پيرن ڏاندي شروعاتي ڏيکاري
هئي، ان ڪري سڄي ڳوٺ ۾ سرگس ڪڍي ماڻهن
کي ساڻ ڪري دڪانن تي يڪيٽنگ ڪرائي وئي.
هالاڻي ۽ مڪرائين واپاري ڪاوڙ ۾ اچي بند ٿا ٿين.
ان ڪري مڃيو. پڻ پڻا ڪرڻ لاءِ سڄا ماڻهو رو پڻ
ڏنڊ وڌو ويو، سو هنن ڏيئي ولائي ڪڙو سيل مهر
ڪرايو ۽ ولائي ڪڙو اڻي له وڪڻڻ جي باري ۾

لندا وڏا مرد زالون قومي جهنڊو، جو قوم جو نشان
 ٿي چڪو هو، سو اڳيان ڪري پريات ڦيرين يا سرگس
 ۾ سٽڪن وانگر صحن ۾ ٿي هلندا هئا، ڇاڪاڻ ته لڙائي
 جي ميدان ڏانهن وڌي رهيا هئا. چالي ڪولي ڇوڪرا بندوڻ
 جي سامهون هلندا هئا ۽ دشمن کي ٻڌائيندا هئا.

”وڏو جنگ ٿرانو. اٺو شير جوانو !

قومي جهنڊو ڦڙڪي ڦڙ ڦڙ.

دشمن چالي ڦڙڪي ڦڙ ڦڙ.

ٺاٽڪن دوارا پرچار - هرڏانهن شري نير لڌرام

پنهنجي ٺاٽڪن دوارا سڄيءَ ساهتيءَ ۾ پرچار شروع
 ڪري ڇڏيو. هن ٻليدان ٺاٽڪ منڇ ٿي آندو. ان ۾ ان
 وقت جي قومي پروگرام جا سمورا درٻار اچي ويندا هئا.
 عهدن، اسيمبلي ميمبري ۽ لڏين جو ٺڪ، شراب ۽
 ولايتي ڪپڙي جو بهشڪار، پڪيٽنگ، لوڻ جو ستياگرهه،
 لوڻ جي ڊپوءِ ڏاڍائي ڪاهه، پوليس جي لٽاڙي،
 هندو مسلمان اتحاد وغيره. ٻليدان ڪيل سڄي پڇ ماڻه
 لاءِ قربانيءَ جو پروڙو چتر چٽيندو هو ۽ ڏسندڙن ۾
 هلندڙ هلچل سان پوري سٺائي پيدا ڪري ڇڏيندو
 هو. انڪري اسان کي شراب پيئندڙن ۽ ولايتي ڪپڙو
 ڪم آڻيندڙن سان بهت ڪرڻ جو ضرور ٿي ڪونه
 ٿيندو هو، نڪي پڪيٽنگ جي ضرورت ٿيندي هئي.
 اسان جي ڇوڪري واپاري ولايتي ڪپڙو سيل مهر

جي ڇوڪرن کي ڇاڙهي ڪڍڻو ڪيو هو ۽ ڪيترا ڇوڪرا
ميدان ۾ ڪاهي پيا ۽ جبل ويا، جن ۾ ڀڳت ليلا رام جو
بت، شري ٿاڻو داس، ڊاڪٽر شڪر داس ۽ سروسري
ٿاراڻداس، جيئمت مل ۽ بلو مل ۽ پيا هوا.

اواب شاه ۾ د. ۱۹۳۰ ۾ ڪافي ڪم ڪندڙ گڏ ٿي ويا.
اڇي ۽ ڀڳت طرح شيندان پور ۾ سروسري واسين
ڊڪوئل سيمول، ڀيلا هراءَ، وينسي مل ڏاسرمل، راجند
شامداس، مبارام ڇوڪري ۽ پاء شري هري رام ڇيٽارام، ڪندو مل
سومل، هيرانند زنده ۽ وڊا راجن ۾ د پال سنگهه، بهدي،
شهو مينگواڻي، رتن لعلواڻي، ايسر سنگهه، بهدي، واشو
بالچند ۽ هرداس ڊولائي ڪم ڪرڻ لڳا.

اواب شاه ڊويزن ۾ ڏين ٽن وڏن شهرن ۾ باقاعدي
ڪالگريس ڪا، ميمون ڪم ڪرڻ لڳيون. انهن ڪم
ڪندڙ جو ڌاري ڳوٺن ۾ پيا ويندا هوا ۽ پرچار ٿيندو
رهندو هو. ۱۹۳۰ عي هليل شروع ٿيڻ سان سڄي
نوابه ضلع جي ڪم ڪندڙن جو پاڻ ۾ ڳڻي وڌي
ويو. پريسيس هاسپتال جا راج ڪم ڪنهن پار اچي،
لندي وڏي، مرد زال جي وات ۾ اچي ويا هئا. ڪتان
ڪتان گونهار پيئي ايندي ”هار ڇوڪرو جبل ڏانهن،
ڪاهو ڪاهو جبل ڏانهن. ڪالڙي انهن سان ساڻ آهي،
هار ڇوڪرو جبل ڏانهن.“ جبل جو نه پئو ئي مائين مان
لڪري وڌو.

اچي ويٽي، جو ماڻهو ملڪ لاءِ مري مٽڻ لاءِ تيار ٿي
 ويا. ٻينن ۾ ڪيترن ئي ڪنڊيون هيون. ٻريات ڦيرين
 ۽ سرگسن ۾ شريڪ ٿينديون هيون. سنڌ جي ڪراچيءَ
 ۽ حيدرآباد جهڙن وڏن شهرن ۾ پوليس لٽاڙي ڪندي
 هئي ته هو مردن سان گڏ ميدانن ۾ بالڪل اسٽر رهي
 لٽيون کائينديون هيون، پر ميدانن نه ڇڏينديون هيون.
 ايتري قدر جو ٻار به پٺتي نه پوندا هئا. اسان جي ضلع
 ۾ هر هنڌ باندو سينائون اسٽاپ ٿي ويون، جن ۾ ۱۵
 سالن اندر ٻار شريڪ ٿيندا هئا. هنن جو ڪم هوندو
 هو روز سرگسون ڪڍي قومي راڳن ذريعي ٻار ڇار
 ڪرڻ. اسان جي ضلع ۾ مردو ۽ سڪرنڊ پٺتي پيل
 تعلقا ليکيا هئا، پر هلچل ۾ اٿي جا ماڻهو به پٺتي
 ڪونه پيا.

ذوالشاهه ڊويزن ۾ هلچل - هوڏانهن - اوابشاهه
 ڊويزن ۾ ٽنڊه آدم ۾ ڪانگريس ڪاميٽيءَ کي چست
 ڪيو ويو هو. ڪانگريس آفيس مارڪيٽ وٽ ڪاهي،
 جنهنجا سيڪريٽري هڪڙو شري شامنداس هو ٿيندو ۽
 ٻيو شري مولچند روپچند هئا. ساڻن ٻيا ڪم ڪندڙ
 سر و شري گهڻي ڀاڱي ۽ سر ڳواسي لوڪومل تاراچند
 هئا، جن کي ۱۹۳۰ جي هلچل ۾ ئي جيل جي سزا ملي.
 ڪانگريس آفيس کڻڻ بعد شهر ۾ تلڪه گورنڊاڻند
 پستڪاليه ڪوليو ويو، جو سوامي گورنڊاڻند ٽنڊه آدم

دش اڏر جاني پر، ڪم ڪم ڪي مرنا سيڪ لو.
 لهن ڪالسواء اڏوانن جون گرفتار ۽ مون نه ساري پارٽ
 م لينڊون رهنديون هيون نه وڌياري ڪنهن مڪاني
 ڪالگريس ڪم ڪندڙ جي اڏواڻي ۽ هيٺ چارس ڪڍندا
 هوا ۽ پڇاڙي ۽ پر گرفتار ٿيل اڏوان لاءِ مبارڪبادي ۽ هو
 لهراءِ پاس ڪندا هوا. سڄي ضلع هي هر ٻڪي ڏور
 م هڪ نه اتي ڏهن اهڙو مڙ ٿيندو ئي ٿيندو هو.
 سامهتي ۽ م پوربان چار ڪم ڪندڙ گرفتار ٿيا نه اهڙو ڏور
 ڪو نه رهو، جتي هڙال نه ٿي يا چارس ڪڍي ۽ عام
 ميٽنگ ڪري ڪن مبارڪباد نه ڏئي وٺي. پهرين ۽ جولاءِ
 تي پندره موٽيل لهرو ۽ سيد محمود گرفتار ٿيا نه
 جولاءِ جي شروعات م هر شهر ۽ ڏور م هڙال ۽ مڙ
 ٿيا. ان وقت هلچل ڇوڙي ٿي پڇي وٺي هئي. سرڪار
 ڪالگريس سميت نه بي قاعدي لهرائي، پر اسان جي
 ضلع م ايڏا نه مڪاني ڪم ڪندڙ پڻدا ٿي ويا هوا،
 جو هي ڪم ڪندڙ گرفتار ٿي وڌي ٿي نه لڪي ڪا
 رهندي هئي. عجب اساه پڻدا ٿي چڪو هو، انڪري
 پٺي هٿ هي ٻانه ٿي ڪا نه رهي.

پندره مڏن موهن ڇوڙو لهر اڏوان نه ڪالگريس
 بي قاعدي ٿي اڪل پارٽ ڪالگريس ورڪنگ
 ڪاميٽي ۽ چر ميمبر لهر لاءِ تيار ٿي وڌو.

۱۹۳۰ جي سترهه هلچل م عام ڄمنا م ايندي ڇاڙنا

ٽيا ۽ خلق ۽ ڪم ڪندڙن ۾ ٻيڻو اُتساه اچي ويو. مان
نه ڪنڊياري ۾ ستياگرهين کي گرفتار ٿيندو ڏسي،
منڇ ٽي ليڪچر ڏيڻ ٻيڻي رهيس. هاء اسڪول ۾
ماسٽريءَ جي استعفا به ڪانه ڏنم. اسڪول جي مئنيجنگ
ڪاميٽيءَ نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيو. پرين جو شري
ميaram ۽ نوشهره جو شري خانچند آئيداس ۽ ٻيا ڪيترا
ٽي ڪم ڪندڙ اسان سان اچي پيڙا ٿيا ۽ سڄو جون
مهينو ڳوٺ ڳوٺ ۾ زبردست پرچار ٿيندو رهيو.
اهو ڳوٺ ڪونه ڇڏيوسين، 'جتي ولايتي ڪپڙو، شراب
۽ ولايتي سگريٽ جو وڪرو بند نه ڪرايوسين'.

سند ۾ هي جون ۽ جولاءِ مهينا هاڙه گرم ليکبا هئا.
سج اڪه پيو ڪڍندو هو، پر اسان کي آرام ڪونه هو.
ٿيءَ ٿڌي ڪاهه، ڪانهي ويل وهڻ جي، اسانجو اصول
هو. هرڪنهن ڪم ڪندڙ کي ڳچيءَ ۾ ٿيلهي هوندي
هئي، جنهن ۾ هڪ وڳو هوندو هو ۽ ٻيو ٿورو سامان.
سويل اسر جو هڪ ڳوٺ کان نڪرندا هواسون ۽ پنڌ
ٻئي ڳوٺ پهچندا هواسون. منجهند جو ۳-۴ بجي زال
جي ميڙن ۾ پرچار ڪندا هواسون ۽ سانجهيءَ جو ۵ بجي
جلوس ڪڍندا هواسون ۽ رات جو وري عام ميڙ ٿيندو
هو، جتي رات جو ۱۰-۱۱ بجي ٽائين لٽريون ٿينديون
رهنديون هيون. اهاڻي وائي رات ۾ هوندي هئي
”آڳيا هٿ ڪرڻ پڪ، ڪپڙ ڪار ڪرنا پڪ“

ٻاڪر نه لڪري وڃن، سو ڪنهنڪي ٻڌائڻ مان ڪن رٿاڻي
 ڦاٽڪ کان وٺي وڃي اسٽيشن تي ريل گاڏي ۾ ويهاريائون.
 هوڏانهن نوابشاهه اسٽيشن تي اڳواڻن سان السوداع ڪرڻ
 لاءِ هزارين ماڻهو اچي ڪٺا ٿيا هئا. جڏهن گاڏي
 اسٽيشن تي پهتي، تڏهن ماڻهن اڳواڻن کي نه ڏسي وٺي
 ڏيڇڪڙ ۾ ڇڏيو ۽ ڪيترا ماڻهو ريل جي انجن جي اڳيان
 سمهي پيا ۽ ڇهائون نه هٿان ٽپتاءُ نه ويهائين، جيستائين
 پروفيسر هاسلنڊ ۽ شري پريڊاس هو اسان کي روشن
 نه ڪرائيندا ۽ هو اسان کي پنهنجا وڃن نه ٻڌائيندا. ان
 ئي لاچار ئي پوليس پنهجي ڪي ٿران جي گاڏي جي
 دروازي تي پهتارو. شري پريڊاس آيلن کي ڇو نه
 اهڙا ئي قائم رهي، مڙاسا جي آڳاٽا موجب سڃاڻو ته
 هلچل هلائيندا رعو ۽ جيستائين ديش آزاد نٿي، تيستائين
 هرڪا قرباني ڪرڻ ۾ پئجي نه پئجو.

پروفيسر هاسلنڊ چيو ته ”ڪٿو نه پئجو، هليا اچو
 ميدان ۾. ڀڄ ڀڄ ڪندا نه ڀڄي لڳندو. منهنجو لاهيل
 ڀڄن.“ هليو جتانو چيل ڏانهن. سوڳ لاهي ٻو پلائي
 ڏوڪو ڏوڪو چيل ڏانهن ”گرمتر چالي ٻائيندا ٺڪلي
 ڇلائيندا رهو.“

ان بعد نوابشاهه جي جتا جت جڳهار جي لعن جي
 وچ ۾ ٿرين کي هلڻ ڏنو.
 سزايابيءَ بعد. ساهتيءَ جا هي چار جوان گرفتار

فارس ڇڏي، ويڪ کان ورندي وئي، ڌرم جي ڀڃ
۾ ٿي پيو ۽ اسان جي جاءِ ڀريو نه. اسين وڃي ڪجهه
آرام ڪريون.“

انهيءَ ڏينهن مئجسٽريٽ فتويٰ ڪانه ڏني ۽ ۱۸ جون
تي رکي، جو ۱۸ جون تي شري پريڊاس جي شري
تلوڪچند گروپالڊاس تي هلندڙ ڄاڇ لاءِ شاهديءَ جي
ضرورت هئي. شري تلوڪچند تي اهمت هئي ته
نوابشاهه جي ڪانگريس ڪاميٽيءَ جا ٻه ڪم ڪندڙ
حڪيم محمد معاذ ۽ شري پريڊاس برهمچاري سڪرنڊ
جي ڀريان لوڙهي ۾ رهندڙ هرن سان پوليس جي ٿيندڙ
ظلمن ۽ سندن زالن سان وهندڙ وئڻ لاءِ ڄاڇ ڪرڻ ويا
هئا، تڏهن سڪرنڊ ۾ سرڪاري نوڪريءَ ۾ هوندي
شري تلوڪچند ساڻن گڏ هو. ان ڪري شري تلوڪچند
کي نوڪريءَ مان سسپينڊ ڪيو ويو هو.

۱۸ جون تي شري پريڊاس جي شاهدي هلي ان بعد
تي مئجسٽريٽ فتويٰ ڏني، جنهن ۾ پروفيسر
هاڻاند کي ٻه سال، ڪاڪي سچاند کي ڏيڍ سال
سرو شري جڳمڊراءَ ۽ پريڊاس کي سخت پورهئي سار
هڪ هڪ سال جيل جي سزا ڏني وئي.

انهيءَ ڏينهن تي رات جو چيني ڪي حيدرآباد
سينٽرل جيل ۾ وئي وڃڻ جو وقت آيو ته پوليس
اچي پڙ ورتو ته مٿان اڳواڻن کي ڏسي ماڻهو آبي

اثر. جي وري آزاد ٿيس ۽ ساڻي ٻاويه ڪندو رهندس،
 چاڪا ۽ اُهي قاعدا مان ايترو وري ٿا نرون جي شتاب
 ٿو سمجهيان.

پروفيسر هاسانفڙ پڻ پڇي ۽ ٻوليءَ ۾ چيو
 تہ ”اڄ اهو ٻهاڪو ٻورو لڳي ٿو اهي تہ ٽٽار ٻيو ٻئي
 مراد! ملان چيو هاڻا شاعريءَ، ماليءَ ۽ حاج، شرمي
 ٽٽارون شاعريءَ، مڻهڻو ڪر مٿس آهي بي قاعديءَ جي
 ايمارِي شل وڌي وڃي وڻ ٿئي، تہ ٽٽارن ۽ ڪڙ
 م ٽا ڪوٺو ڪنهن ڪهڙا جن ڪري سو حاڪم،
 هيسائي سو هر، چيلو پڇي پلي چٽ ٿئي، ٻر چوڻ چٽ
 ڪر، تہ چو. مان چادو ۽ چو استاد آهيان. مڻهڻو ڪم
 آهي قاعدن ۽ بي ترتيب ٻڌڻ ڪرڻ. مڻهڻو ٽٽار
 آهي ئي اهڙو. چار قاعدن ۽ ڪم ٻڌڻ ٿوريءَ، جن
 قاعدن ٿوري ڪم آهي ٿوري. مون کي پڻ پڇي ۽ چاليءَ
 ۾ هڪ ئي سگهيو آهي ان لاءِ وسون ڪون گهڻا ٻوڙ.
 تہ رڳو سنڌ جي ڪم ڪڙ ۾ ٻوڙ سڄي هندستان جي
 راجائن ۽ چار اعلان ۾ تفاوت ٿيندو رهيو آهيان ۽ ان
 ڪري ٽٽار ئي اهڙو اختيار ڪيو آهي. هيءَ ٻولي
 سرڪار بي قاعدي ۽ ٿيل آهي ۽ رعيءَ جي مرضيءَ ڪا سواءِ
 بي قاعديءَ راج ڪري ٿي. ’جس راجا کي راجا
 ٽٽاري، ۽ راجا هٿ لڙڪاڙي‘ ان ڪري
 مڻهڻو ڪورم کي چوڻ آهي تہ پست هي واسطي اهو

۱۷ جون تي صبح جو چئني ساعتيءَ جي ستياگرهين
 تي سب ڏوڏن ملجسٽريٽ، نواب شاه وقت ڪيس هليو.
 هنن ڪو به بچاءَ ڪونه ڏنو، نڪي ڪيس ۾ اهو ورتو.
 هنن فقط بيان ڏنا.

شريمان سچاڻند ڪورٽ ۾ ڏنل بيان ۾ چيو ته
 ”مان پنهنجي قومي سرڪار جي چالو ڪيل ستياگرهه
 جنگ ۾ هڪ سٺو آهيان. ان نالي منهنجو اهو فرض
 پئي رهيو آهي ته هن چالو سرڪار خلاف ڪم ڪري،
 پنهنجي قومي سرڪار جي سوڀ ڪري، ملڪ کي آزاد
 ڪرايان. ان ڪري مان ڪنهن به بچاءَ ڏيڻ جي ضرورت
 نه سمجهان.“

شري پريڊاس برهمچاريءَ بيان ۾ چيو ته ”مان
 اهو قبول ٿو ڪريان ته جا سرڪار هند تي ڪنهن به
 حق نه هوندي دخل جمائي ويندي آهي ۽ ڀارت کي
 چوسي ۽ پيڙهي رهي آهي، تنهن جي خلاف مون نفرت
 پئي ٿلهائي آهي. مون ڄاڻي ٿو ڪري ڪاري قاعدن
 ٽوڙڻ جا قدم پئي کنيا آهن، خاص ڪري ٽوڙ جو قاعدو
 پئي ڀڳو اٿم. مون جيڪي قدم کنيا آهن، انهن جي
 نتيجن ڏسڻ لاءِ مان هميشه تيار آهيان. جيڪا به سزا
 ملند، سا مني ملڪ لاءِ ٺيڪ ڪري سمجهندس.“

شري جڳندراڻ چيو ته، ”مون برابر ٽوڙ جو
 قاعدو ڀڳو آهي ۽ ماڻهن کي اهو قاعدو ڀڳڻ لاءِ همتايو

کان ترين م چاڙهي نوابشاه به ليو وڃي. پر پرين مان
کين موٽر مان مشڪل ٿي پيئي ۽ پوياريءَ تاءَ کيس پرين
به رهايو ويو.

هوڏانهن نوشهرو وارن کي شري پرڏاس جي
گرفتاريءَ جي ڄاڻ پئي، سي اسٽيشن ٿي ٻڌا، پر اُتان
نه ڪنڊ ياره مان گرفتار ٿيل ٿي سڃاڻي ٿي لنگيا، جن
جي ڪڪار ڪيائون ۽ اُتان ڪيترا شري پرڏاس واسطي
پدعيڊن اسٽيشن ٿي پيا. پر هو اُتي نه ڪونه هو. کين
ڄاڻ پيئي ته هن کي پريا روڊ اسٽيشن وسطي رات ۾
ٿرين به نوابشاه ليو ويندو.

شام ۾ پرين جي هڪ مسلمان زميندار کان پريس کي
موٽر ملي، جئين به شري پرڏاس کسي پريا روڊ ٿي
ولي ويا، جتي کيس شري ڪيرچند ۽ ٻيا ڏٺا. اُتان
کيس رات ۾ ترين به پدعيڊن وسطي نوابشاه ليو ويو.
پدعيڊن اسٽيشن ٿي قومي نعرن سان سائلس موڪلائي
ڪٽي وئي. رات ۾ ٿي هو نوابشاه به پين ٽن سائين
وقت لاکپ به پهچي ويو.

هن گرفتار ٿي آيلن ڪري نوابشاه به عروش ۾
واڙ منڊل وڌي ويو. نوجوانن سرگسون ۽ پريام ڦير يون
ڪڍيون ۽ جيڪي آڏينهن هڻو نوابشاه به هئا، تن به
شهر به لاکپ جهيل جي پسگردائيءَ به قومي نعرا
گونجايندا رهيا.

ٿيو به ائين جو ۱۶ جون صبح جو سوڀر ڪنڊياري
ڪاڪي سڃاڻند، پروفيسر هاسانند ۽ شري جڳچند راءِ
ٿي گرفتار ڪري صبح واري ٽرين ۾ ناروشاهه ۽ نوشهريه
طرف کان نوابشاهه نيو ويو. ڪنڊياري ۾ سندن گرفتاريءَ
سبب گهڻو جوش پيدا ٿيو ۽ اٿاهه خلقي پنهجن پيارن
کي الروداع ڪرڻ لاءِ اسٽيشن تي اچي نٿن هڻي.

هوڏانهن نوشهريه ۾ شري اڀڙداس ٻرهه چاريءَ جي
گرفتاريءَ لاءِ پوليس ٻڌي سڄو ٽينڊنٽ خود ۽ پوليس
جو وڏو اٿالو ٽن موٽرن سان سوراج آشرم تي ساڳيءَ ۱۶
جون تي پريات جو پهچي ويو، جئن نوشهريه ۾ ڪنهن
کي به ڪل نه پوي. پوليس کي ڏپ هو ته نوشهريه ۾
هن لاءِ ايڏي ته حب ۽ عزت آهي، جو شايد ڪو گورڙ
ٿي پوي، سو اڃا پريات ئي پيئي هڻي ته کيس لنڊ
مان اُتاري موٽر ۾ پوليس پهري هيٺ وٺي وئي.
کيس نوشهريه اسٽيشن تي ڪين نيو ويو، پر مٺياڻين ۽
ٺٽ جي رستي ناروشاهه وٺي ٿي ويا، جتان کيس ٽرين
۾ نوابشاهه وٺي وڃڻ جو ارادو هون، پر چڱو رستو هو
پاڻيءَ سان ڀريل، جو ٻوڏ جو پاڻي پينل هرو، تنهن ۾
موٽر گهي پيئي. هاڻي ته ٻي واھ نه ڏسي پوليس وارن
شري ڀڙداس کي ڪلهن تي چاڙهي ناروشاهه اسٽيشن تي
پهچايو. پر اُتان به گاڏي چٽي وٺي هڻي. سو اُتان کيس
ٿانگي ۾ ڀرين ۾ نيو ويو ته اُتان موٽر ۾ کيس ڀريا روڊ

(مهاشيم ڪلومل گرواڻي)

پروفيسر هاسانديءَ ۽ ٻين حصن جو ردار ٿيڻ لڳو. ان شام جو اوچو ٻي چاڪ ٿي پوڻ ڪري شري پوپداس برهمچاري نوشهري روالو ٿي وڌو. کيس ٿرڻ م سي. آءِ. ڊيءَ کان معارف لڳو ته سڀان صبح جو گرفتار ٿيڻ لڳندڙن، جديد اطلاع هن ڪمپاري اڻروقت سڀني ڪندڙن کي ٿياري موڪليو.

ي ڳوٺ ويو. جتي پرچار ڪيائون ۽ پنڃاٽ کان ۱۲ مهينن لاءِ ولايتي ڪپڙي، سگرٽس ۽ شراب تي بندش جهڙا قانون.

۲ جون تي ڪنڊ ڊيمن ۾ پرچار ڪيائون. جتي مهاڻي فونسي مل قومي لوط ٺاهيو. اتي پڻ ولايتي ڪپڙي وغيره تي پنڃاٽ ۶ مهينن لاءِ بندش وڌي. ۳ جون تي جتي سگرٽ ۾ پهچي پرچار ڪيائون، جتي مهاڻي فونسي مل قومي لوط ٺاهيو.

۱۹ جون ڊاڪٽر حيدرآباد واري چمنداس جو جتو بڻبو سميت نوابشاه ۾ ڪوئٽيا ميل ۾ لٿو. شام جو هڪ شاهي ميٽنگ ٿي. ميٽنگ ۾ مهاڻي ڪلومل، مولوي محمد معاذ، مولوي محمد قاسم، ڊاڪٽر چمنداس، مهاڻي ڪشچند ۽ ٻين ڳالهائون. مهاڻي لوڪوئل ڪليءَ طرح ميٽنگ ۾ لوط ٺاهيو، جو ۱۰ روپين ۾ هڪ ٻار خريد ڪيو. ميٽنگ ختم ٿيڻ بعد وڊيارٽين وڊيشي ڪپڙي جو راکاس ڄلايو.

گرفتاريون شروع - ساهتيءَ جو پهريون جتو سڄيءَ ساهتيءَ جو دؤرو ڪري ۱۵ جون ڪنڊياري پهتو، جتي ساهتيءَ جي ڪم ڪندڙن جو ميٽر رکيل هئو. اڳتي لاءِ ڪهڙو پروگرام رائجي. سڄو ڏينهن خيالن جي ڏي وٺ ٿي ۽ ولايتي ڪپڙي ۽ شراب جي بهسڪار وغيره لاءِ پروگرام ٺاهيو ويو. ان شام جو ڪنڊياري ۾ عام ميٽنگ ٿي، جنهن ۾ ڪاڪي سچانند

ڪندا، ارڙهه ٽڪرو ٻورو ڪري ڳٺڙيا موري اٽڪل ۾.
اٺي ڳٺي ۾ سائڻ کڏ ٻن جو شري مڙهندو شامل
هو. ڪوڙ لڏو وڏو ڪوٽ ڪن ڇڏيائون.

۲۹ مئي سنوچا، دڙو، ڏيرڻ ۽ مورو، ۳۰ ۽ ۳۱
مئي دولهه ٻورو، ۱ جون شاهه پور حواله ۽ ڳٺرو، ۲
جون ڪورائي ۽ لغاري، ۳ جون حسب ٽنگري، ۴
جون مورو ۽ ۵ جون ڏيپارچا. ان ريت ۱۳ جون لاءِ
موري اٽڪل ۾ هلندا رهيا. ان طرح ۴ مهينا ڪنڊهاري،
ارڙهي ۽ موري اٽڪل ۾ دڙو ڪهائون. سي. آء. ڊي
ٻولس سڌاءِ سائڻ هوندي هئي.

هو هنڌ ماڻهن ڪن چڪي ۽ طرح ٻڌو ۽ سندن سمنان
ڪيو. اهو سڄو دڙو هنن ٻن ٻن ٻن ڪيو. ڪن
هنڌ کڏو نه ملندو هو نه ٻڌڻ ۽ ٻوڙهنگن تي گڏو
ڪندا هئا. ان ۾ ڪن سڄو وقت هڻو ٻڌو هو.
رواڻو ان چئن ڳوٺن ۽ انهن سان گڏ ٻن ٻن ٻن
وڻدا هئا.

نوابشاهه ڊويزن ۾. هونديهن نوابشاهه ضلع جي
نوابشاهه ڊويزن ۾ شري ٻڌو ٻڌو جي مهڻاري ۽ هيٺ
سڌي ڳوٺن ۽ شهرن ۾ ساڻي ۽ وانگر هليل ٻڌو ڳرام
جي ٻڌي ٻڌي وهي.

ٻڌن جون ٽي شهداد پور ٻڌو ٻڌي ۽ جو ڳٺو
ٻڌو ٻڌو جي مهڻاري ۽ هيٺ ٻڌو ۽ سرهاري ۽

اڻڻ ۽ ڪنڊا پائشالا جي ڪنڊائن ”اسان جو گانڌي
چڙهيو جنگ ٿي، هو جمالو“ جو گيت چورايو ۽ هڪ ٻيو
قومي گيت به ڳايو. جنهن بعد عام ميٽر ختم ٿيو. ۱۹۴۷ ۾
ماڻهو جهجهي انداز ۾ آيا هئا.

ان بعد مولهن، ناروشاهه، دليپوٽا، ٽنهي ٽين ۽
نوشهره تعلقه جي ٻين سڀني ڳوٺڙن ۽ واهڻ مان ٿيندا
۱۷ مئي شام جو منياڻين ۾ پهتا. اُتي سرگس نڪتي.
ميشرس ڪيولرام هيرانند (هالاڻي)، سادورام لڪومل
(منياڻي)، برهمانند ۽ مهراج شيوارام (ڏيپارجا) شريمان
پرپيداس برهمچاريءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ لوڻ جو قاعدو
ٽوڙيو، والٽيرون ليڪچر ڪيا ۽ پوءِ وائٽي ڪوٽڙن
جي هولي جلاڻي ويئي. زالن جي به ميٽنگ ٿي، جنهن
۾ هر شيندر تانواڻيءَ به ڳالهايو.

اهڙيءَ طرح نوشهره تعلقه جي اولهن ۽ وچ جي سڀني
ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ ملڪ جو پيغام پهچائيندا ۽ لوڻ جي
قاعدي جي مٿي پليٽ ڪندا ۽ کاڌيءَ پائڻ جا پرڻ لڳيا.
پتر پرائيندا پڌعين ۾ پهتا. اُتي ۲۴ مئي شام جو سرگس
نڪتي. ساهتيءَ جي جڳي جي ستياگرهين اُتي عام ميٽر
۾ لوڻ جو قاعدو ٽوڙيو ۽ ٿڌيرون ڪيون. اُتي پروفيسر
هاسانند ۽ ڪاڪو سچانند به پڌاريا هئا، جن به پنهنجن
ٿڌيرون سان ماڻهن ۾ خوب ديش پُري جا پاڻ پريا.
اُتان درياھ خان مري ۽ ٻين مکيه ڳوٺن مان دڙ

سرڪار ڌاري ڪالهه ڪيئي. ۱۰ ٻه رات ڪم ڪندڙ هڪ
 لک ٻائڻ لڳا ۽ ٻنهن هزارين ماڻهو سندن پٺيان ساڳي
 لک ٻائيندا رهيا. آخر رات وڌي آساه سان خلق ٻالو،
 شرعي جهڻپندراء ۽ ٻرنداس اوهه چاريءَ هي ٿرڙون بعد
 هن لوط لاهيو. ڪلر اڻهي پائيءَ ۾ وڌو ويو هو. آخر
 ٻاڻي ٻاهر هي معان لکيءَ ۾ ڪاڙهي واپس واپس
 آي ٻاڻي اڏامي واپس آيو ۽ اڻيو ميراڻيڙو لوط لکيءَ ۾ وڃي
 اچيو، جو ماڻهن کي ڏيکاري ڪين ٻڌار وار نه لوط هي
 قاعدي هي مٽي پليٽ ڪٽي وئي. اهي لوط جون
 ٻڌون هيڙ ۾ وڪرون واپس ۽ هڪ ٻڙي ڏهن روپيا
 ۾ وٺي.

اڙيءَ طرح ضلع هي ٻن شهرن ۾ ۱. لوط جو ٿاڻو
 ۲. واپس ٻن کان ۹ ۱۰ رات جو سٺا گهر هي اوشهري
 ۾ موٽيا. صبح جو راشري ڪم پالشا ڪئي ڪيائون
 لڳو ڪم ڪندڙ شهر ۾ ٻڌائي ڪئي وئي ته شام
 جو لوط جو قاعدو ڳو ويٺو. شام جو ۶ بجي ڌاري
 دهلي ۽ شريان سان شاعسي سرگس لکتي، جا سوراڄ
 آشرم وٽ ۷ بجي ڌاري اچي آيو. سوراڄ آشرم
 اڳيان ڪٿي ميهان لکي عام مڙ ۾ سٺا گهر هي ميهان
 ٻرنداس، جهڻپندراء، وٽول ۽ ڪي واپس لوط لاهيو. ميهان
 ڪم ڪندڙ ۽ جهڻپندراء ٿرڙون ڏهنون. لوط لاهيو سٺو
 لاهيو. آخر ٻڌن جي صورت ۾ وڪرو واپس ۽ ٻڌي ۾

رڪسون ڪڍي، پرچار ڪندا رهيا. ۸ مئي تي صبح
 ۱۰ نگر ڪيرٺن ٿيو، جنهن ۾ پڌرائي ڪئي وئي ۽
 سانجهي ۽ جو ستياگرهي جتي جي اڳواڻي ۽ هيٺ چلوس
 ڪرندو، جو هزار مان گهڻي پڌر ۾ لوڻ جي قانون جي
 ڀڃڪڙي ڪندو. وڏو چلوس نڪتو، جنهن ۾ سوين ۽
 وڌيڪ ٻار ٿي هئا. سر و شري جڳمڊ راءِ، پڙيداس برهمچاري
 ۽ ٻيا جتي ۾ هئا.

ميدان، جتي لوڻ جي قانون کي ٺوڪر هڻي هئي،
 سو سيٺ مولچند جي اوطاق جي لڳ هو. ستياگره جو
 وقت ۸ بجي رات جو مقرر ٿيل هو. خلق ۾ الائي ڪٿان
 اُتساه آيو، جو ميڙ جي وقت کان ڪلاڪ اڳي خلق پڌر
 ۾ اچڻ شروع ڪيو. هندو مسلمان زالون ۽ مرد، ڳوٺ جا
 ذات وڌياري، ڪڪن ڪڪين جون پيمرون ميدان ۾
 ڪاهينديون آيون. پوليس به چڱي تعداد ۾ آيل هئي،
 پر ڪنهن جو به انهن ڏانهن ڌيان ئي ڪونه ٿي ويو.
 سڀني جي نظر منچ ڏانهن هئي ۽ ڪڏهن ٿو ستياگرهي
 سورمن جو جتو پڻي.

پوري پوئين ۸ بجي سر و شري جڳمڊ راءِ، پڙيداس
 برهمچاري ۽ سندس ٻيا ساٿي منچ تي پهتا. انقلاب
 زنده باد ۽ هندستان آزاد جي نعرون جي گونج شروع
 ٿي وئي. شروعات ۾ پروفيسر هاسانند جادوگر جو راڻو
 ماڻهن کان ڳارايو ويو. ”ڪاڌ ڪڇي، ڪاڌ ڪڇي“

جي آسڙ ڇيڙي ۾ مٽرا پورو کان ڪم شروع ڪيائون .
 هالاڻي، بيلڻي، خانواڻي، ڪمال ديسو، مٽس ديسو
 جتوئي، ڪاڻيا ڪلهوڙا، ڪنڊياره ۽ ٻين ٻڪن شيون
 ۾ وڃي عام مڙن ۾ لوڻ لاهڻ جو قاعدو پڳاڙن، ماڻهن
 کي ماڻهي آزاديءَ لاءِ هر ڪا مدد ڪرڻ لاءِ سڏ ڏنائون،
 ولانتي ڪهڙي جي بيشڪار، شراب بند ڪرڻ لاءِ ويهتي
 ڪيائون، ڪن هنڌ زالن جي مڙن ۾ شامل ٿيا ۽ اسڪولن
 ۾ ٻا اسڪولن جي ٻارن جو چار ڪيائون. ڪنڊياره تلاءُ
 جي ٻڪن ڏولن سان گڏ وات ٽي هر ڪنهن واهڻ ۽
 آبيءَ ۾ نه سٽيائون جو آواز پڇيڻ لڳا هئا. کادي
 پالڻ جا ٻار لڳا پٽ نه پڙهندا هئا.

سڄو ڪنڊياره تلاءُ پورو ڪري گهڙيا لوشهه
 تلاءُ ۾. ان جو ٻه ڪوڙوٽ يا واهڻ ڪونه ڇڏيائون. پڙهاري،
 چاهين وغيره ڏولن مان ٺهندو، جڏهن ۷ مئي تي اسانجي
 ٻارن جي ڏوت ۾ پهتو. ٻارن جي ڏوت لڳ لڳ لڳ ٻارن
 جو لڳو ڏوت هو، هتي اڳ ڪلر مان لوڻ ٺهندو هو.

ٻارن ۾ آءُ جو پٽو، ٽين کان اڳي ئي اسانجي ڏوت
 جا وڌياري ۽ ٻا ڪالگريس ڪر ڪندڙ ڪي ڏهين
 انتظار ڪندا رهيا ته ڪڏهن ٿو ٻارن جو وارو اچي.
 آخر خبر آئي ته ۷ مئي تي رات جو ٻه ڇو پڇيڻ.
 مان اڃا هاءِ اسڪول ۾ ئي هوس، پر مون کي هينان
 ترجستن وڌياري جي پلٽڻ هئي، جيڪي ساڻي ڏوت ۾

ڪريو، هن دعي اوهان جي اندر ۾ اهنسا جو اظهار
 مان ظاهر ٿئي، جو اوهان مان ڪوبه پنهنجي ملڪ لاءِ
 آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ هن هاجل ۾ غلاميءَ جو طوق
 محسوس ڪري، قربان ٿي وڃي يا اندر چيل ۾ باند
 ٿي وڃي.

ستياگره جو بيوگل وڳو ته ڪيترائي زندا وڏا ميدان
 ۾ لڪري نروار ٿيا. پروفيسر هاسانند نه پر چار ٽي رهندو
 هو، سو هاڻي ساهتيءَ ۾ لوڪن کي جاڳائڻ لاءِ ڪاهي
 پيو. ڪاڪو سچانند ٿانواڻي به حيدرآباد مان وري وري
 پر چار ٽي اچي شامل ٿيا. هر ڪنهن وڏي ڳوٺ ۾
 نوجوان وڏيار ٿي وڏي اڳتي ٿيا. نوشهره، جتي سراج
 آشرم کليو، اُتي هميشه جوانن جو ميڙاڪو لڳو رهندو
 هو. آشرم جي سڄي سنڀال شري ديبچندر نلوڪچند
 ڪندو هو.

پهرين ٽوليءَ جو دؤر - ۱۳ اپريل ۱۹۳۰ ويساڪيءَ
 تي هالاڻيءَ ۾ ميلي وقت سڄي ساهتيءَ جا ڪم ڪندڙ
 گڏ ٿيا. مهاڻاچيءَ جي اعلان موجب لوڻ جي قاعدي
 ٽوڙڻ جو فيصلو ڪيو ويو ۽ پهرين ٽوليءَ ۾ سرقشري
 پر پيداس ۽ همچاري، جڏهن داءِ نانڪرام ٿاڻاڻي، ڪيولرا
 ٿانواڻي ۽ موٽومل ٿانواڻي چونڊيا ويا، ۽
 سڄي ساهتيءَ جي ڪنڊڪڙ ۾ وڃي لوڻ جي
 قاعدي ٽوڙڻ جو ڪارڻ شروع ڪيو. ڪنڊياري

حلوس ۾ پهچي ويا هوا ۽ انقلاب زنده باد هي لعرن هي
گولجار پتي پتي.

سند ۾ ستيا گوهر - ۱۳ اپريل ۱۹۳۰ تي ڪراچي ۽
۾ سند ۾ ديش ڪالگريس ڪاميٽي ۽ لڊو لاهڻ جي
قاعدي نوڙڻ جولاءِ پاس ڪيو. شروعات ڪراچي ۽ جي
سمند مان ٻائي ڪڍي لوڻ لاهڻ سان ڪئي وئي. سنڌي
اڳواڻن جون گرفتاريون ٿيون.

۱۶ اپريل ۱۹۳۰ تي ڪراچي ۾ قومي ڪم ڪندڙن
تي ڪيس هيندي ٻاهر ايندڙ ماڻهن تي پوليس اندوشاري
ڪئي. ان ۾ به جوان دٽار ۽ مينگهراج شهيد ٿي ويا
۽ شري جيرا مداس کي ستر ۾ گولي لڳي ۽ رت رالا
ڪري وهڻ لڳس. ڪيس اسپتال ۾ پهچايو ويو.
گانداهي اها خبر ٻڌڻ تي ٿار ڪيس نه ”هڏي خوشي
ٿي نه ٺوڪي ستر ۾ گولي لڳي آهي. ان کان به وڌيڪ
خوشي مون کي ٿئي ها، جي اها گولي ٺوڪي چاليءَ ۾
لڳي ها.“ ان مان پالڪ سمجهي سگهي ٿو ته ٻاٻو جي
ان وقت درگا ديريءَ جو روپ ڌاري چڪو هو ۽
آزادي ديريءَ هي اڏي ٿي هن الاهي گهڻن جوانن
جي قربانيءَ جي اميد ٿي وئي! گرفتار ٿيڻ کان ٿورو
اڳ هن ٻونلڳن کي صاف اڪرن ۾ چئي ڇڏيو هو ته
”هن دنيا ۾ پنهنجي گرفتاري ٿي نه ان وقت اٿس ته
“ ۱۹۳۲ وانگر اها ٿي قائم نه رهي ڪا هئا

سرڪار جي ٻن ڳولن ۽ هندو قن سان جان جي بازي لڳائي،
 انهن کي ڪلواڙ سهڻي انهن سان ڪيائيندا رهيا. ان ڌراسنا
 جي ميدان تي ڀارتواسين برابر ثابت ڪري ڏيکاريو ته
 آزادي ڏيويءَ جي اڳيان هزارين ڪونڌر قربان ڪرڻ
 کي ٽچ ڪم ڪري ٿا سمجهن. اسان جي سنڌ مان به
 شري ماڙيوالا جي اڳواڻيءَ هيٺ وڏو جتو ڪراچيءَ مان
 روانو ٿيو.

گاندھيجيءَ ڊانڊيءَ ۾ لوڻ جي قانون ڀڃڻ سان چڻ
 ساري هندستان جي آڻر جنتا کي سائو سگھل ڏيکاريو.
 هندو هند لوڻ جي قانون جي مٿي پليٽ ڪٽي ويئي ۽
 هر روز ملڪ ۾ هزار کن ماڻهو گرفتار ٿيندا هئا.

گاندھيجيءَ جي گرفتاري - ڌراسنا ڀڄڻ کان
 اڳ ئي گاندھيجي گرفتار ٿي ويو. گرفتاريءَ جي خبر
 باهه وانگر سڄي ملڪ ۾ ڦهلائي ويئي. اسان جي ضلع
 ۾ سيني وڌن شهرن ۽ ڀڪن ڳوٺن ۾ ڀورن هڙتال ٿي
 ويئي ۽ اسڪول بند ٿي ويا. نوشهري ۾ نه سمورا
 اسڪول بند ٿيڻ سان وڊيارٽين ۽ ٻين جو شاهي جلوس
 نڪتو. ساڳيءَ طرح نوابشاهه، ٿنبڊه آدم ۽ شهداد پور
 وغيره ۾.

اسان جي ڀرين جي اسڪول ۾ گاندھيجيءَ جي گرفتاريءَ
 جي خبر وڊيارٽين کي پهچي ويئي هئي. اسڪول جي
 ٻاهرين ديوار وٽ ڏنر نه سمورا اڏائي سو وڊيارٽي

ڪڏهن جو واعدو ٻڌي ۽ گرفتار نه ٿي وڃي: ۱۲ مارچ کان وٺي ۵ مئي تائين هن هڪ ڏينهن ۾ قدم قدم ڪيو، تنهن ۾ صرف اهي ۴ ڏينهن ۽ اتي جي ماڻهن ۾ لائبري آڻي ڇڏيو، پر ساري پارٽي جي ڀروسي ۾ نه ڄڻي لائبري آڻي ڇڏيو. ڪن ڪن ۾ لائبري جي آڻ ڇڏي آهي. ملڪ ۾ لکين لکين لاءِ آڻ رهيا نه ڪڏهن نه ڪڏهن جو حڪم ملي، ڇڏي اسين نه آزاديءَ جي آڻ ڇڏي پر قرباني ڏيئي سگهون. اڳيان نه اسان کي اهڙو جبر ملندو هو، جو آزاديءَ لاءِ ڪهڙي نه وڏي قرباني نه سمجهندو هو.

ڪالڊيجيءَ ڏانڊيءَ ۾ ۶ اپريل تي ڀروسي هڻي هي ڏينهن ڏينهن پنهنجي سائنس مان گڏ سمجهي پاڻي کڻي لڏي لاهيو. ڪالڊيجي لڏي جو قانون ٻڌي آهي ڪو نه ڀروسي، پر ظاهر ڪيائين ته هو سائنس سمجهي سگهندو ۽ ان تي هڪ ڏينهن وڏو لڏي جو ڏيڻو آهي، ان تي ڪا به ڏيڻو نه ٿي ڪندو، پر ڇا نه ٿي. اٽل لڏي کڻي جي ٻڌي ڪن هڻڻو ۽ واقف هو. هو سمجهي سگهندو ٿي ته ڏينهن جي لڏي ڏيڻو ٿي ڪا به ڏيڻو ٿي سرڪار پنهنجي حڪومت ٿي ڪا به سمجهندي ۽ ستياگرهن کي به ڏيڻو ڪري ڇڏندي، پر لڏي کڻي نه ڏيندي. ڪالڊيجيءَ ملڪ کي آڻ ڪري ڇڏيو هو ته پارٽي اسين کي ان ڏينهن جي لڏي ۾ ڏيڻو ڏيڻو آهي ته هو

سرڪار جي جواب ۾ اچڻ ۾ دير ڪانه لڳي. جواب
اهڙو ئي هو، جو عام چئنا اڳيئي سمجهي ويٺي هئي.
گائڻي جيءَ اُن ئي لکيو ته مون گوڏن ۾ ويهي روئيءَ
نڪر لاءِ التجا ڪئي، پر جواب ۾ مليا پٿر. پنهنجي
مون لاءِ ستياگرهه هلچل شروع ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو
رستو ئي ڪونه آهي.

۱۲ مارچ تي مهاڻا جيءَ پنهنجي آشرم مان چونڊيل
۷۹ پڊ ياترين سان گڏ احمد آباد مان ڊانڊيءَ ڏانهن چڙهائي
شروع ڪئي. انهن ۾ اسان جي ساهتيءَ جو هڪ ننڍو
نوجوان شري آندو هڱوراڻي ۾ هو، جو اُتي سندس
آشرم ۾ رهندو هو. آشرم ڇڏڻ مهل جڏهن پيٽرن کين
سمندر ۽ ڇانورن سان ڏک ڏٺو، تنهن گائڻي جيءَ پنهنجي
ردي جي گهرائيءَ ۽ جذبي سان تقرير ڏني. اُن ساري
ملڪ ۾ اٽل پتل آڻي ڇڏي. هن چيو ته ”آزادي حاصل
ڪرڻ کان سواءِ آشرم ۾ نه هوندس.“

مهاڻا پڊ ياترا شروع ڪئي ته ملڪ ائين ئي ڄاتو ته
ڄڻ آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ اسان جو ڪمانڊر لشڪر
وٺي روانو ٿيو آهي ۽ اسان کي به اُن جي پٺيان هڙي
منجهڙ لاءِ تيار رهڻو آهي. لشڪر صحن ۾ تيار بيٺو
۽ ڪمانڊر جي حڪم جو انتظار ڪري رهيو هو. گائڻي جيءَ
هدايتون ڪڍي ڇڏيون هيون ته ڪنهن کي به لوڻ
قاعدو نه پڇڻو آهي، جيستائين پهرين پاڻ ۷۹ ساٿين

لاء تباري ۽ ساعتِيءَ ۾ وري جان آندِيءَ. شري
 ٻرنداس برهمچاريءَ جو ۱۹۲۵ کان لرايشاه ۾ رهندو
 هو، پر هن جي دل ۾ پنهنجي جگر استان لوشوري ۽
 ساعتِيءَ سان لڳي پئي هئي، تنهن موجوده حالت
 موجب ساعتِيءَ جي پراڻن ڪم ڪندڙن کي وڃي
 پتر لکيو ته اچو ته ڪڏهن ٽن سؤ سؤ ڪري اچي
 وڌون. لوشوره ۾ ڪم ڪندڙن جو اعڙو شاعري سڙ
 ليو، جنهن ۾ ساعتِيءَ صلح ڪانگريس ڪاميٽيءَ جون
 ليون چوڏون ڪيون ويون. پراڻي دست ڪاڪو - چانڊ
 لهرول، واليس پراڻي دست شري ٻرنداس برهمچاري ۽
 سيڪريٽري ۽ سرانچي شري ديپندر چوڏها ويا.
 مٿس ڪيو ويو ته ڪار به هلائڻ لاءِ ”سوراج آشرم“
 لوشوري ۾ هاري ڪم وڃي، جنهن جو سڄو مارج
 شري ڪم ڇڏي هلائڻ ڏيڻ ڪيو. ان بعد شري ٻرنداس
 برهمچاريءَ لرايشاه گزيت اخبار جي سڀا ڪميٽيءَ جو
 ڪم شري ديپندر ٺاڙڪندڙ کي سونپي ڏنو ۽ پاڻ ان
 وقت کان پراڻي ڪم کي لڳي ويو.

ذرا سٺا تي چڙهائي - ۲ مارچ ۱۹۳۰ تي
 ٽالڙيجيءَ سرڪار کي آخري لاءِ ڏنو، جو هڪ اليڪٽرڪ
 آشرم واسيءَ شري ديجبالڊ وٽلڊس هٿان وٺرائي
 موڪليائين. آخري وڏو خط هو، جو سڀني اخبارن ۾ آيو.

سرڪار جي جواب اچڻ ۾ دير ڪانه لڳي. جواب
هڙوئي هو، جو عام جنگا اڳيئي سمجهي ويئي هئي.
بيڙي ۾ اُن ئي لکيو ته مون گوڏن ۾ ويهي روئي
ڪر لاءِ التجا ڪئي، پر جواب ۾ مليا پٿر. پنهنجي
مون لاءِ ستياگرهه هليل شروع ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو
رستو ئي ڪونه آهي.

۱۲ مارچ تي مهاتما جي پنهني آشرم مان چونڊيل
۷۹ پڊ ياترين سان گڏ احمد آباد مان ڏانڊي ڏانهن چڙهائي
شروع ڪئي. انهن ۾ اسان جي ساهتيءَ جو هڪ ننڍو
نوجوان شري آند هڱوراڻي به هو، جو اُتي سندس
آشرم ۾ رهندو هو. آشرم ۾ ڇڏڻ مهل جڏهن پيٽرن کين
سمندر ۽ ڇانورن سان ڏاکڻو، تن گانڊي جي پنهني
ردي جي گهراڻيءَ ۽ جذبي سان تقريبن ڏٺي. اُن ساري
ملڪ ۾ اڻل پتل آڻي ڇڏي. هن چيو ته ”آزادي حاصل
ڪرڻ کان سواءِ آشرم ۾ نه هوندس.“

مهاتما پڊ ياترا شروع ڪئي ته ملڪ ائين ئي ڄاڻو ته
ڄڻ آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ اسان کي به اُن جي پٺيان هري
وئي روانو ٿيو آهي ۽ اسان کي به اُن جي پٺيان هري
مٿجڻ لاءِ تيار رهڻو آهي. لشڪر صحن ۾ تيار بيٺو هو
۽ ڪمانڊر جي حڪم جو انتظار ڪري رهيو هو. گانڊي
هدايتون ڪڍي ڇڏيون هيون ته ڪنهن کي به لوڻ نه
ڦاڙڻو نه پڇڻو آهي، جيستائين پهرين پاڻ ۷۹ سالين سا

لاء لياريء ساعتجيء م وري جهان آلودِيء شري
 ٻرڀداس برهمچاريء جو ۱۹۳۵ کان ۱۹۳۶ء تائين
 هوءَ ٻنهن ٻنهن جي دل ۾ پنهنجي جگر اٿڻ لڌو شوريءَ
 ساعتجيءَ سان لڳي پئي هئي، تنهن موجوده حالت
 موجب ساعتجيءَ جي ٻرائڻ ڪم ڪندڙن کي وڃي
 پتر لکيو ته اچو ته ڪڏهي ٽين سر سماءَ ڪري اچي
 وڌون. لڌو شوريءَ به ڪم ڪندڙن جو اهڙو شاهي مڙ
 ٿيو، جنهن به ساهتي صلح ڪالگراس ڪاهيئيءَ جون
 لڌون ڇوڏيون ڪيون ويون. ٻراڙ ٻڌست ڪاڪو-چالند
 ٿيو، واهل، والٽس ٻراڙ ٻڌست شري ٻرڀداس برهمچاريءَ
 سڳو پٽيءَ ۽ سڳو پٽيءَ شري ڏيچندڙ ڇوڏيا ويا،
 فيصلو ڪيو ويو ته ڪارڊ هلائڻ لاءِ ”سوراج آشرم“
 لڌو شوريءَ م حاري ڪيو وڃي، جنهن جو سڄو مخرج
 شري ڪم ڇڏي هلائڻ لڌو ڪيو. ان بعد شري ٻرڀداس
 برهمچاريءَ لڌو شاه ٽريٽ اخبار جي سمپادڪيءَ جو
 ڪم شري ڏيچندڙ ٿاڻو ڪڍندي سوليءَ ڏار ۽ پاڻ ان
 وقت کان ٻرڀار جي ڪم کي لڳي ويو.

ڌراسنا تي چڙهائيءَ - ۲ مارچ ۱۹۳۰ لڌي
 ٿاڻو ٻڌيءَ سرڪار کي آخر ٿاڻو ڏنو، جو هڪ انگريز
 آشرم واسيءَ شري راجيالاڻو ٿاڻو ٿاڻو ٿاڻو ٿاڻو
 مڙ ڪيالاڻو، اهو هڪ وڏو مڙ هو، جڙيئي اخبارن به آڻي

وڃي. (۸) راجپوتي قحطان کي ڇڏار وڃي. (۹) قلم ۱۲۴
 اي ۽ ۱۸۱۸ جو نمون وڳو، ليشن منسوخ ڪيا وڃن ۽
 حلاوطن وطن اُستن کي ملڪ ۾ اچڻ جي اجازت ڏني
 وڃي. (۱۰) ماڻهن کي پنهنجي بچاء لاءِ بندوڻ يا سن
 هٿيارن جا لباس ڏنا وڃن: (۱۱) سي. آء. ڊي. خٽر ڪئي
 وڃي ۽ ڪوسٽل آرٿڪ رزرويشن بل پاس ڪيو وڃي.
 جنوري ۱۹۳۰ ۾ ٻاهري ۽ مٿان شرط پورا ڪرڻ لاءِ

سرڪار آڳاٽو رڪيا، پرموٽ ۾ ملهيا پٿر.
 جنوري ۴ کان ۱۶ لاءِ ڪالڪٽر جي ڪاروباري
 ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ احمدآباد ۾ سارنٽي آفيس ۾ آئي،
 جتي گاديءَ کي اڌڪار ڏنو وڃي ۽ ٻين اھڻا جي
 بحال ڪان پنهنجي وڃڻ سان سائين سان سنڱر هٿيل
 شروع ڪري.

ساهتي جاڳي آئي - اڳ ڄاڻاڻ وار آهي ته ۱۹۲۴
 کان پوءِ سڄي ملڪ ۾ انساني صلح ۾ به مالائي آيل
 هئي، جيتوڻيڪ نوشهرو فيروز ۾ ڪم ڪندڙن جو چڱو
 نواز هو، جو وقت به وقت قومي ڏينهن ماڻا ٿيندو هو.
 راشن ۽ ڪنڀا پائالا ڪون جو ڪريون سرڪسون ڪڍندڙن
 هون. شري پرياس پرهه چاري وقت وقت نوشهرو ۾ اچي
 اسڪول جي آسٽن تي ارن کان سوڊيشي، ناري وڌيا،
 ديش پرام ۽ ڏيئي لپي ۽ ڪي ڪل لڏيا لڏيا ناڪ
 ڪرائيندو هو، جن جو مردن ۽ زالن تي خاص اثر ٿيندو

هند ۽ هند پاري اُتساه جو اظهار ٿيو. نوابشاه به
 روح جو قومي جهنڊي جي سلامتي شري پرپداس
 همچاريءَ ڪرائي. سالجهيءَ جو آزاديءَ جو پرنگيا
 ۾ ڇڪري به عام ميڙ به پڙهيو ويو. نوابشاه به ايندو
 رڌو ميڙ اڳ ڪڏهن ڪونه ٿيو هو. ماڻهن وڏي پئماني
 اتساه سان اهو پترو دهرايو هو.

واٽسراءِ کي وينتي - ڪانڊيجيءَ وٽان اهوئي
 الهام ايندو رهندو هو ته ”هار جي ڳالهه ٿي ڪانهي.“
 آزادي وٺي ٿي رهجي. مونڱ جي ڳالهه ٿي ڪانهي.“
 سدس انوت و شواس جو اثر اسان سڏڪن ٿي ڇڻ
 جو ٿڻ پوندو رهيو.

آزاديءَ لاءِ ايندڙ آندولن تان ٽڪڙو ٽڪڙو پرڻو
 ٺهندو ويو. پهرين ڪانڊيجيءَ اُن وقت جسي واٽسراءِ
 لارون کي زبردست التجا ڪئي ته پارٽ جي ڪرنلڙ
 آرٽڪل ۽ بي وسيءَ جي حالت تي ٿرس ڪاٽي صرف
 هيٺيون ڳالهيون ڪيون وڃن، ته سٽياگرهه ڪرڻ تان هٽ
 ڪيو ويندو.

(۱) شراب بندي ڪئي وڃي. (۲) ۱۲ سٺا جُولڙخ
 گهٽائي هڪ سائنگ ڪيو وڃي. (۳) ڊولون آڏ ڪيون
 وڃن. (۴) لوڻ تان ڊل هٽائي وڃي. (۵) لشڪر تي
 بئرج آڏ ڪيو وڃي. (۶) وڏن آفيسرن جون پگهارون
 آڏ ڪيون وڃن. (۷) ولايتي ڪپڙي تي ڊل وڌي

وغیره سڀ ڪجهه ٿيار مليا. پهرين آزاديه جو ڏينهن
جنهن آساه سان ساري هندستان ۾ هر وڏي ڳوٺ ۽ هر
شهر ۾ ملياڻو ويو، تنهن مان انهن ٻئي لڳو نه آزادي
حاصل ڪرڻ لاءِ هيءَ آخري لڙائي ٿيندي.

مدهجي ڀرڻ جي ڳوٺ ۾ ۲۱ جنوري ۱۹۳۰ تي
اسر جو ۵ ٻئي سون وڊهار ٿي ۽ ٻيا اچي ڪٺا ٿيا.
پر پات ٿوري ساري ڳوٺ کي به ڪٺاڪ پر ڪرما ڏيندي
رهي. ستن ٻئي صبح جو پر پات ٿوري ٻائي ميلارام
جي اوطاق تي ڀروي ٿي. دهلن شرانين جي وچ ۾ هن
قومي جهنڊو چاڙهيو ۽ ان کي سلامي ڏئي ويئي.

ان بعد هن مٿي ڏنل پر لکيا پتر هڪ هڪ حملو
ڪري ڀڙهيو ۽ ماڻهن مدهجي بنبان دهرابو. اهو مڙ
انسٽاب زنده باد ۽ پارٽي مالا ڪي هٿ جي نهن سان
ڀورو ٿيو نه ساري خلق جلوس ۾ دهلن شرانين سان
گڏ ڳوٺ جي وچ ڇوڙ تي اچي، جتي به قومي جهنڊو
چاڙهيو ويو. تڏهن مان اڃا ڪي سي اٽڪيڊمي هاءِ
اڪول ۾ ماسٽر ٿي هوس.

اڙي لهرائي سڄي ضلع ۾ لوشهره، جو ساهتي ضلع
ڪانگريس ڪاميٽيءَ جو هيڊ ڪوارٽر هو، لاروشاهه،
بنديڊن، منياڻي، ڏيپاوڇا، هالاڻي، تنده آدم، شاعپور
ڇاڪر، شيدادپور، نوابشاهه وغیره ۾ به سوڪتري ڏينهن
وڏي آساه سان ملياڻو ويو. پهرئين سوڪتري ڏينهن

وشواس پندا ٿي چڪو هو. ان عرصي ۾ آزاديءَ لاءِ
جيڪا تڙف عامر جنتا ۾ پندا ٿي هئي، سا موقعي اچڻ
تي ماڻهن جي انسا ذريعي ظاهر ٿي پيئي.

جن ۲ جنوريءَ وارو کانگريس ڪاروباري
ڪاميٽي جو ٺهراؤ ظاهر ٿيو، تن کانگريس سنسٽا ۾
جان اچي ويئي، جو پنهنجي مائٽ پرديش کانگريس
ڪاميٽين جي معرفت انهيءَ اهو ٺهراءُ پرنگيا پٿر جي
روپ ۾ پڙائيمري کانگريس ڪاميٽين تاءِ پهچايو. اهو
پرنگيا پٿر هندستان جي مختلف ٻولين ۾ چوچي تيار
ٿيو ۽ اهو هر ڪنهن شهر ۽ ڳوٺ ۾ پهچي ويو.

مون کي ياد آهي ته اهو پرنگيا پٿر سهڻي پني تي
سنڌيءَ ۾ ڇپيل ڪي چار ڏينهن اڳي اسان کي پهچي
ويو هو. اسان جي ضلع ۾ ڪي پنجاهه ۱۰ پڙائيمري
کانگريس ڪاميٽيون هيون. پرنگيا پٿر سان گڏ ۲۱
جنوري ملهائڻ جي باري ۾ هدايتون به موڪليون ويون
هيون. حقيقت ۾ ساري ملڪ ۾ اٽاهه انسا پندا ٿيڻ
ڪري اخبارون به اهڙيون چست ٿي ويون، جو جن
کانگريس جا جيڪي به ٺهراءُ ۽ هدايتون وغيره ظاهر
ٿينديون هيون، تن سڀني ٻولين جي روزانين اخبارن
۾ چوچي وينديون هيون. ان ڪري اڪل ڀارت کانگريس
ڪاميٽيءَ جي سوچنا تائين به ڪونه ترسبو هو. سڀ
بياري اڳواٽ ٿي ويئي هئي. قومي جهنڊا، پرنگيا پٿر

پر اهو اسمن مڃڻون ٿا ته آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ زياده
 م زياده اڳرائيو طريقو هئا وارو نه ايندو. ان ڪري
 اسمن پاڻ کسي ان حالت لاءِ تيار ڪنداسون ته برطانيه
 سرڪار کي جيڪو ساٿ ڏيندا رهيا آهيون، سو جيتري
 قدر تي سگهي، اوڙي قدر واپس وٺڻ ۽ پاڻ کي سول
 اداري لاءِ تيار ڪريون، جنهن ۾ ڏٺل نه ڏيڻ جو
 قدم نه اچي وڃي ٿو. اسان اهو پورو وڃڻ وٺڻ آهي
 ته اسمن سرڪار کي جيڪو سڳو ڏيندا رهيا
 آهيون، سو ڪڍڻ واپس وٺنداسون ۽ اها ڪڏهن
 هسا جي سرڪار کي ڏيڻ کان انڪار ڪنداسون،
 پوءِ پلي نه ڪيسرو ته اسان تي اڃا ٿئي، ته پوءِ
 خاطري آهي ته اسان کي هي ورڻ وڃڻ کي ختم ڪري
 سگهنداسون. انهي ڪري اسمن کي اٽل پرڻي لاءِ
 ڪريون ته ڪانگريس ملڪ ۾ پورو سواج اسٽين ڪرڻ
 لاءِ وقت بوقت جيڪي هدايتون ڪيندي، تن تي عمل
 ڪنداسون.”

۱۹۲۱ جي قطع تعلقات حبل وقت گانڌيجي کي
 پنهنجو پروگرام ڪانگريس کان پاس ڪرائڻ ۾ ڪافي
 وقت لڳو هو، پر ان بعد ٽي سال جيڪي گذريا، تن
 ۾ هن ملڪ جي ڪنڌڙن سان انڌي همدرد ۽ ڳوڙهي
 ۽ ڳوڙهي، ۽ ۱۹۳۱ جي حبل وقت
 ڪنڌڙن جو سندس اڳواڻي ۾ اٽل

ڪري سندن ملڪ انگلند مالا مال ٿيڻ ۽ ڀارت زبون
ٿيندو رهي ٿو.

راجپوتي طرح هندستان کي اهڙي نموني غلام رکيو
ويو آهي، جنهن اڳي ڪڏهن نه ٿيو آهي. جيڪي به
ستارا ڏٺا ويا آهن، تن ۾ سڄي راجپوتي ستا ملڪ جي
باشندن کي نه ڏٺي ويئي آهي، ۽ اسان کان پنهنجا
رايا ظاهر ڪرڻ جو اڌڪار به کسيو ويو آهي ۽ ڪيڏن
دش شيوڪن کي مجبور ڪيو ويو آهي ته دش کان
ٻاهر رهن ۽ هو پنهنجي ملڪ ۾ موٽي نه ٿا سگهن. سڄو
سرڪاري ڪاروبار برطانيه پنهنجي هٿن ۾ رکيو آهي.
پارٽو اسي گهڻي ۾ گهڻو ڳوٺن ۾ آفيسر يا آفيس ۾ ڪلارڪ آهن.
تهديب جي خيال کان اسان کي تعليم اهڙي ئي ڏني
وڃي، جو اسان پنهنجي پرمپرا کان ڇڏي ڌار ٿي ويا
آهيون ۽ زنجيرون، جيڪي اسان کي غلاميءَ ۾ جڪڙي
وليون آهن، تن کي چنبڙي پيا آهيون.

ڀاڻ ٿي پاڙڻ جي خيال کان اسان کي تهيار ڪري
همت بست ڪيو ويو آهي ۽ ڌار ٿي ملڪ جو لشڪر
اسان مٿان مڙهيو ويو آهي، جنهن ڪري اسان مان مردانگي
نڪري ويئي آهي.

جنهن راج اسان جي ملڪ مٿان مٿي بيان ڪيل ڇڏي
قسمن جي محييت لازل ڪئي آهي، اهڙي سرڪار هيٺ
رهڻ اسين انسان ذات ۽ ڀڳوان خلاف گناهه ٿا سمجهون.

اسان هندستان جي ڪي به ٻورن حق آهي ته اسين سوليتريا حاصل ڪريون ۽ پنهنجي محنت جو ڦل ماڻهون ۽ جهڙن جون ضرورتون اسان کي ميسر هجن، جيئن اسان کي واڌاري ڪرڻ لاءِ اڍرو موقعو ملي.

اڄو به اسان جو وشواس آهي ته جيڪڏهن ڪا سرڪار اسان کي جيئن کان متروڪ ٿي وئي ۽ اسان ئي ظلم ٿي ڪري ته اڄو به اسان جو اڌڪار آهي ته اهڙي سرڪار کي بدلايون يا ان کي ختم ڪري ڇڏيون.

پارٽي م برطانيه سرڪار نه صرف اسان جي آزادي کسي آهي، پر عام هٿا کي ڏعڻ ٿي پنهنجو بهتان ٻڌو آهي ۽ هندستان کي آرٽڪل ۲، راجپوتي طرح، تهذيبي ۽ اڌيهالوڪ طرح اڙاڪ ڪيو آهي. اسان جو ان ڪري اڄو وشواس آهي ته هندستان کي برطانيه سان سهورا لانا ختم ڪرڻ گهرجن ۽ ملڪ م ٻورن سوراخ استابن ڪرڻ گهرجي.

آرٽڪل ۲۳۷ کان برطانيه اهڙي ٽيني ايمالي آهي، جو سهورا فائڊو سنڌن ملڪ کي ملي. اسان جي هٿن کي ختم ڪري هنن اسان کي سنڌن ملڪ م ٽوٽل مال ٿي لڙڻ ڪيو آهي ۽ مٿس جو رخ به اهڙو رکيائون، جيئن سنڌن ملڪ کي فائڊو ملي. اسان جي هر پارادائي ۽ جي روزاني سراسري ڪمائي سنڌي آهي. هوڏاڻن اسان وٽ ڪڙو ۽ ٻورن شيون وٺائون ٿيون اڃن، جنهن

جلاس ۾ شريڪ ٿيندڙن ۾ ايڏو ته اتاهه اُتساه هرو، جو
زاديءَ لاءِ ايڏي ته زبردست هاجل هيندي، جو
هندستان ۾ آزادي اسٿاين ٿي ويندي.

ڀاڱو ستون

گانڌي يگه جو ٻيو قدم

۱۹۳۰ کان ۱۹۳۱ تائين

لاهور کانگريس اجلاس بعد کانگريس سنسٽا ۾
ٽئين جان اچي ويئي. ساڳئي وقت کانگريس مرڪزن
۾ ٿورو ڀڙ پيدا ٿيو ته مهالما گانڌي بهه زبردست
آزادي جو ماڻهو آهي، سو الائي ڇا ڪندو!

آزاديءَ جو اعلان - ۲ جنوري ۱۹۳۰ تي کانگريس

ڪاروباري ڪاميٽيءَ جي ٽئين سال جو ٻهريون ميٽڙ
ٿيو، جتي پورن آزاديءَ جو ٺهراءُ عمل ۾ آڻڻ لاءِ فيصلو
ڪيو ويو. ٺهراءُ ويو ته آرٽوار ۲۶ جنوري ساري
هندستان ۾ پورن آزاديءَ جو ڏينهن ڪري ملهائبو
وڃي. ان ڏينهن لاءِ ڪاميٽيءَ آزاديءَ جي اعلان جو
پترو ٺاهيو، جو هر ڳوٺ ۽ هر شهر ۾ پڙهڻو هو ۽ ان
لاءِ عام جنتا جي پٺيڙائي هٿ ڪرڻي هئي. اهو ٺهراءُ
يا پرلڳيا پتر هيٺين طرح هو -

”اسان جو اعتقاد آهي ته جيئن پيسن ماڻهن کي، تن

ڪالگريس ڪم ڪندڙن ۾ اميد نسي رکي نه هون
 ٽالپوءِ پنهنجو ساڙو ڏيان پورن آزادي هٿ ڪرڻ تي
 ڏيندا. پارت هي آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ آندون هر
 ساء ڪرڻ لاءِ انهن کي پهريون قدم اهو ڪٽڻو آهي ته
 ڪائونسلون ۽ اسمبليون ٽوڪ ڪيون وڃن. ڪم ڪندڙن
 کي آزاديءَ هي ڪم ۾ جتي وڃڻو آهي. جنهن مان
 صاف ظاهر آهي ته ڪالگريس جو ادبش بدانتظام ڪري
 ڪالگريسي برابر اهڙي ذم سان ڪم ۾ لڳا آهن.

هيءَ ڪالگريس ماڪي کي استدعا آهي ڪري ته
 رجسٽر (جوڙجڪي) ڪارڊ ۾ انسا سان لڳي وڃي.
 ساڻئي وقت هيءَ ڪالگريس اڪل پارت ڪالگريس
 ڪاميٽيءَ کي اڌڪار ٿي ڏئي ته جڏهن به نڪه سمجهي،
 تڏهن ڪن خاص ايراضن ۾ يا ٻيءَ طرح سول لافرمائي
 شروع ڪرائي، جنهن ۾ سرڪار کي ٻڌڻ نه ٿيڻ جو
 ٿرڪ نه شامل هجي.

اسان هي دوا به شاهه صلح مان به ڪافي عرصي لاهور
 ڪالگريس اجلاس ۾ سرورسري سچانند ڦيرو هل، پروفيسر
 هاسلند، ڪم چند ٻالاڻي، دپچندر تلوڪچند، پرېداس
 سرهمچاري، رامچند بچاڻي، شوانند شروڪرام ۽ ٻيا
 شريڪ ٿيا هئا ۽ اٺن جهجهور انسا ڪٽي آيا. مولڪي
 ياد آهي ته شري شوانند رام جو مولڪي پورن ۾ گذار ۽
 لاهور اجلاس جو احوال ٻڌائيندي چوڻ لڳو ته لاهور

ويکي آهي، انکري ديش ۾ ٺاڻي حڪومت قائم ڪرڻ
جو اعلان ڪجي. اني سباش بابوءَ ۽ سوامي گروندانند
جيڪي ان باري ۾ تقريرون ڪيون، تن لاءِ رايو هو ته هو
اڄهو گرفتار ٿيا ڪي ٿيا. آخر مهاڻا گانڌيءَ جي شخصي اثر
ڪري آزاديءَ جي اعلان ڪرڻ وارو ٺهراءُ گهٽائيءَ سان
بچال ٿيو ته اڄ رات جو پوري ٻارهن بجي ٽائين ڏسجي.
جيڪڏهن ان وقت اندر پينڪي راج جو سرڪار اعلان
نه ڪري ته ديس اندر پورن آزاديءَ لاءِ ڪانگريس
آندولن هلائي. اڳڙان منت منت جو انتظار ڪري رهيا
هئا. آخر رات جو گيتڙ پال پورا ٻارهن جا ٺڪاءُ هئا.
اجلاس جي ميدان ۾ ان وقت پنڊت جواهر لعل ڪانگريس
جو ادبش بروري آزادي ظاهر ڪيو. ان وقت جي
فشاري جي چا ڳالهه ڪجي! پنڊت جواهر لعل ۽
اڳڙان ۽ ملڪ جي جدا جدا ڀاڱن مان آيل عيوضي
رهيا هئا، گيت ڳائي رهيا هئا، نعرا لڳائي رهيا هئا.
السهه جي لهر لڳي رهي هئي.
ان اجلاس ۾ جيڪو ٺهراءُ آزاديءَ جي باري ۾
ٿيو، تنهن ۾ چيل هو-

”گذريل سال جي ڏکڻي اجلاس ۾ ڪيل
مطابق هيءَ ڪانگريس ظاهر ٿي. ڪري ته ڪانگ
وڌان جي پوئين ٽري ۾ ”سراج“ لفظ جي معنيٰ
ڪانپوءِ ”پورن آزادي“ ٿيندي. هيءَ ڪانگ

بہار اور باری رحیم ہو۔

اھڙي واڻمندل ۾ ڪانگريس جو اڃا اس اُتي رهڻو
 ھو۔ ھي اُتي رھڻيون دفعو ھو جو ڪانگريس ڀرڻ ٻڌلتيءَ
 ھي پڪ پندس مون لاءِ لھروءَ لاجي ديش جي لاءِ
 نوجوان اڳواڻ پنھنجي سڀڻ پندس جو اھڙا لھروءَ
 کي سولبي ھئي۔

هڪائگريس اجلاس ۾ سڄي دنيا جا گهڻو ڪري
سڀ ملڪي مدار موجود هئا. اجلاس ۾ قومي گهٽن نه
نه پلمگهٽن ۾ نئين جان ۽ حذر پيدا پئي ڪيو. آڄپان
ڪاميٽيءَ جي چيئرمين ڊاڪٽر ڪڏاو ۽ پندت حواهل لعل
جي صدارتي نئون بعد ان لهره تي بحسب آيو ته
ڪلڪتي ۾ پاس ليل ايلڪي راج قائم ڪرڻ لاءِ سرڪار
کي ڏنل آخري نامي موجب ۳۱ ڊسمبر ۱۹۲۹ لاءِ اڃا
سرڪار ايلڪي راج ڏيڻ جو ڪو اشارو نه ڪونه ڏنو
هو، ان ڪري ۾ جا ڪم وڃي. نئون نئون
رهڻو. ڪي اڳواڻ اڃا به امداد وٺي ويٺا هئا ته سرڪار
آخري ڏين ۾ اهو قدم ڪندي، لاکري ٿر سڄي.

گذريل ڪلڪتي اجلاس جي لهر اون موجب هن
اجلاس ۾ آزاديءَ جو لهر ۽ پاس ڪرڻو هو. ان ئي
مت ۾ پڻ هئا. مهالما گانڌيجيءَ جي خلاف شرعي سبائش
چندر بوس پاران اڳواڻ هئا، جن جي گهر هئي
جنهن صورت ۾ بنگلي راڄ واري گهر ڪن قبولي

لاھور اجلاس - ڀارت جي قومي اتھاس ۾ لاھور
 جيڪو ڪانگريس جو چوڻيٽاليھون اجلاس پندت
 عراھراھل جي پريزيڊنٽي ۽ هيٺ ٿيو، سو
 ڪو وڏي اهميت رکي ٿو. لاھور ۾ راوي
 نديءَ جي ڪناري تي ديش جو اڪيچار آدم
 ڪنو ٿيو هو. زالون، مرد، ٻڌا، جوان وڏي انداز ۾
 سڄي ديش جي ڪنڊ ڪڙڇ مان آيل هئا. نه فقط
 ڪانگريس اجلاس لاءِ شاهي سينگاريل پئندال ٺاهيو
 ويو هو، پر ان کان سواءِ ڪئين ڪانفرنسون ٿيون. ان
 موقعي تي ۲۹ کان ۳۱ ڊسمبر تائين ڪر ڪر ٽي جدا
 جدا ڪانفرنس لاءِ پئندال ٺاهيا ويا هئا. آل انڊيا
 پوليتيڪل سٽرس ڪانفرنس، اڪل ڀارت نوجوان ڪانفرنس،
 هاري ڪانفرنس ۽ ٻيون ڪيتريون ڪانفرنسون ان موقعي
 تي جدا جدا اڳواڻن جي صدارت هيٺ ٿيون. هر هنڌان
 فقط انقلاب زنده باد ۽ نوڪر شاهي مرد ديباد جا نعرا
 پئي ڪن ٿي پيا. نوجوانن جي زبان تي اهو شعر هو -
 ”سرفروشي کي تمنا، آب هماري دل ۾ هٿ،
 ديکنا هٿ زور ڪتنا، بازوئي ڪائل ۾ هٿ.“
 ان وقت پنجاب ۾ وائسراءِ جي ٽرين ڪيرائڻ جي
 ڪن انقلابي جوانن ڪوشش ڪئي هئي ۽ ڪي جوان
 سزاياب ڪيا ويا هئا، ان ڪري پنجابي جوانن ۾ نه
 ٻاهه جا مچ ٻري رهيا هئا. مطلب ته راويءَ جو ڪنارو

هو، تنهن پڻهتي لڪرو ٻه جي آبادي نشان ڪري،
 شاهوڙ ڇاڪر ڪي بچاڙ، پاڻ پڻهتي گهران غريبن کي
 کاڌو ڏيندو رهندو هو ۽ بند ڏياريندو رهيو. اهڙي
 طرح ڪم ڪندڙ ڪم ڪندا رهيا.

ننهن پرڏيهت جي چونڊ - ۱۹۲۹ جي نومبر
 جي آخر ۾ لاهور ۾ ڪالگريس اجلاس ٿيو هو. ان جو
 پرڏيهت ڪم ٿي، تنهن لاءِ اختلاف هئا، خاص ڪري
 نوجوان طبقي نه چاهيو ٿي ته پرڏيهت آهڙي ٿي، جو
 ملڪ کي پورن آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ رهنمائي ڏئي.
 شروعات ۾ گانڌيجي ۽ ڪي ڏهن پراڻن لاهور ڪالگريس
 جو پرڏيهت چونڊڻ لاءِ ووٽ ڏنا پر هن پرڏيهت
 لٽ قبول ڪين ڪيو. هن ڪنهن نوجوان کي انهيءَ
 گديءَ تي آڻڻ تي گهرايو.

گانڌيجي ماڻهن جو پورو پارڪو هو. هن ڏاڍو نه
 جواهر لعل نه هون ٿاڀار اڏوان آهي. هن پڻهتيءَ ٻيڪه
 لڏيا، اخبار ۾ پڻهت جواهر لعل جي پرڏيهت ٿيڻ لاءِ
 اشارش ڪئي. هن صاف لکيو ته جواهر لعل ارف هڙو
 پوئو آهي ۽ ملڪ جون واڳون هن جي هٿن ۾ بسڪل
 سلامت رهنديون. ان زماني ۾ گانڌيجيءَ جو رابر الهام
 ڪري ليکيو هو. هن جو ليکڪ اخبار ۾ اچڻ بعد ڪير
 به سو آئيندو ڪونه ٿينو ۽ پڻهت جواهر لعل ڪراءِ
 اڪا ڪالگريس جو پرڏيهت چونڊيو ويو.

ٽيٽس) مان ٿيرائي پورن آزادي رکي. ليڪن گانڌيجي وقت ملڪ جو واحد اڳواڻ ٿي چڪو هو. ملڪ جي شخص هن جي هٿ ۾ رهندي هئي. هو جيڪي موقعي ملو سار موزون سمجهندو هو، سو ملڪ اڳيان رکندو هو. کانگريس جا سڀ اڳواڻ ۽ سڄو ملڪ هن جي خيالن جي پٺڀرائي ڪندو هو. اجلاس ۾ گانڌيجيءَ رابو ڏنو ته جي سرڪار ٻوڏمين اسٽيٽس ڏيڻ لاءِ تيار ٿئي ته انهيءَ نموني جي حڪومت قبول ڪجي. نوجوان اڳواڻن ان ٿيراو جي مخالفت ڪئي ته به انهن جي نه هلي.

کانگريس کانسواءِ ٻين ڪيترين راجنيتي پارٽين به ان ئي سڀمئي ڏني؛ پر پنڊت جواهر لعل نهرو ۽ سباش بوس کانگريس اندر هڪ پورن آزادي محاذ ڪڙو ڪيو، جنهن پنهنجو اديش پورن آزادي ٿيراو.

ٻوڏ ۾ سهائتا - جولاءِ ۱۹۴۹ کان سنڌو درياهه جي ڇر آئي، جنهنڪري نوابشاه ضلع جو خاص ساهتيءَ جو ڳچ حصو ٻوڏ هيٺ اچي ويو هو. ڪيترن پڪن ۽ ڪئين ڪڇن ڳوٺن مان ماڻهن کي لڏي مٽاهينءَ وارن شهرن ۽ پڪن ڳوٺن ۾ وڃڻو پيو. ان ڪري سمورن ڪم ڪندڙن کي ماڻهن کي ٻوڏ جي اثر کان بچائڻ لاءِ رات ڏينهن ڪم ڪرڻو پيو. اهو ڪم جولاءِ کان آڪٽوبر ۱۹۴۹ تائين ڪندا رهيا. ان وقت شاعپور ڇاڪر جو سيٺ آسرويل، جو کانگريس ڪاريه ڪرڻا

جو سڪرندي ٿي ڪم هلائي رهيو هو. ان وقت
مياڻا ڪلڪتي ۾ ولاتي ڪڙي ڪي ساه ڏيئي ان
هٽيل جي شروعات ڪئي هئي.

ڀون آزاديءَ لاءِ تڙف - مدراس ڪالگريس

اجلاس ۾ ڪالگريس جو اصول ڀون آزاديءَ لاءِ لڙڻ
لهرائڻ وڌو هو ۽ ان حڪومت جي مسؤدي تيار ڪرڻ
لاءِ ڪاميٽي مقرر ڪئي ويئي هئي. مگر ڪاميٽيءَ
ڀون آزاد حڪومت جي مسؤدي تيار ڪرڻ بدران
اينڪي راج پي الگرڙ سرڪار جي سامهه هٿ محدود
ڪرڻ حڪومت جو مسؤدو تيار ڪيو هو، هر ڪالگريس
جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ بحال ڪيو هو ۽ اهو ڪلڪتي
ڪالگريس اجلاس ۾ قبول ڪيو ويو. نوجوان طبقي ان
جي خلاف هروا اڪري ڪرڻ ان اجلاس جي پرڏان
پنڊت موهن لعل نهروءَ پنهنجي صدارتي تڙ ۾ چيو هو
تہ ”مان ڀون ڪرڻ سختياريءَ جي برخلاف نه آهيان ۽ ڀو
جي هٿر اينڪي راج ملي ٿو ته ان جي به مخالفت
ڪانه ڪندس. ان ڪري مان حوائن کي اپل ڪندس
تہ ان واد واد ۾ ڀتي اچائي شڪتي نه وڃائين.“

پنڊت جواهر لعل نه ڏينهن لڙ حوائن ۾ ڳڻيو هو.
هو ۽ شري ساش چندر داس گورنمينٽ جا ليڊر ليکبا
هئا. ڪلڪتي ڪالگريس اجلاس ۾ هنن چڪ ڪئي
تہ ڪالگريس پنهنجو اديش اينڪي راج (دومينين

سندو نديءَ جي ٻنهي پاسي رحمتا هوا ۽ اُن تان ئي هن
 ٽڪر ئي ساهتي نالو پيو. وڌيڪ چيائڻ نه ڏيان ڪوڙو مل،
 جو ساهتيءَ جو وڏو وڏوان هو ۽ ڀڳت وڏو رام، جو
 هڪ سچو ساڌو هو، تن به ساهتيءَ جو نالو امر ڪيو آهي.

نوجوانن ڏانهن مخاطب ٿي کين چيائڻ، جنهن وقت
 اسين هت گڏ ٿيا آهيون، اُن وقت دنيا ۾ نوجوانن ۽
 وڏيار ٽين ۾ هڪ ڀاري هلچل هلندڙ آهي، جي پنهنجي
 پنهنجي قوم ۽ ديش جي ترقيءَ لاءِ هر طرح جي ڪوشش
 ۽ قرباني ڪري رهيا آهن؛ جن جو مثال اڄ اسان جي
 نوجوانن کي اڳيان رکي ڪر ڪرڻ ڪٿي. اُن لاءِ ۱۰۰
 لک ڦالڻيون اسان اڳيان آهن. سو ديشيٽو ۽ ٻيو ڳولائڻ
 سان سنڀند.

سياڻي شري جي. اين. ڪوڪلي پنهنجي ٿر ۾
 وڏيار ٽين کي ڇڏي، ڪن اڻ ضروري وڏي شي شين،
 جيتڙوڪ شراب، سگريٽن، بسڪوٽن، کنڊ ۽ لوڻ ٽي ۳۰
 ڪروڙ روپيا هر سال ٻاهر موڪلي رهيا آهيون. اوهان
 کي اهڙيون شيون واپرائڻ بند ڪري ديش جو ڌن
 بچائڻ گهرجي.

ياد رهي ته اُن وقت ساري هندستان ۾ ولايتي
 ڪپڙي ۽ شراب جي بهشڪار جي هلچل وڏي پئماني
 تي هلي رهي هئي، شري جهرامداس بهٽي ڪائونسل
 جي ميمبري ڇڏي ولايتي ڪپڙي بهشڪار ڪاهي ۽

هر شهر ۽ ڳوٺ ۾ پرياسف ڦيرين ۽ سرگنن ۾ ڏسڻ ۾ ايندا هئا. انهيءَ الوڪيءَ لڙائيءَ ۾ ٻارن ڪيڏا وڏياري ڪن ٿا جيئن صفا ۾ ڏسڻ ۾ آيا، جن کي ڇيل وڃڻو پيو يا لٽيون ڪاٽيون پيون نه ۽ هر ڀرتي نه هتيا. ضروريءَ ۾ ٻرين ۾ مهاڻا آيو ۽ مٺي مڙهي ۾ وري هي سڀلن ٿيو، جڏهنڪري ٻرين ۾ آساف جي اڀر پيدا ٿي وئي ۽ اهڙو آساف ٻاهرين شهرن جا وڏياري نه ڪڍي ويا.

انهن ٽن ڏينهن ۾ والدين جون چٽاڀيٽيون به لٽيون. چرخي جي ڪٽائيءَ جي هڪ ڪلاڪ چٽاڀيٽي به ٿي. پهرئين نمبر آيل کي چرخو عالم ڏار ويو. شري گروهند لالواڻي ڪاڪي سچاند هي ٻئي نمبر پٽ کي ست ڪٽائيءَ جي ڪم جي شاخا جو ڪم سونپيل هو. هو انهيءَ هلي هڪ ٻڪر قومي ڪم ڪندڙ ٿي پيو.

ان موقعي تي ساهتي ڪاڊي پندار هالاڻيءَ وارن ٻرين ۾ ڪجهه ڏينهن لاءِ ڪاڊي پندار اچي کولي، هتي اچي ۾ اچي ۽ هر نموني جي ڪاڊي شاگردن لاءِ مهيا ڪئي وئي.

ان وڏياري سڀلن جي مرحا ڪاميٽيءَ جو چيئرمين شري مانسنگهه هو، جنهن پنهنجيءَ لٽري ۾ آيل وڏياري ڪي ساهتيءَ ۾ اچڻ تي سوانگ ڪندي ٻين ساهتيءَ جي آڙائي اوج ڏانهن اشارو ڪيو. هن ٻڌايو ته سڀا

سندو نديءَ جي ٻنهي پاسي رحمتا هوا ۽ اُن تان ئي هن
 اُڪر ٿي ساهتي نالو پيو. وڌيڪ چيائڻ ۽ ديوان ڪوڙو مل،
 جو ساهتيءَ جو وڏو وديان هو ۽ ڀڳت وڏو راءِ، جو
 هڪ سچو ساڌو هو، تن به ساهتيءَ جو نالو امر ڪيو آهي.
 نوجوانن ڏانهن مخاطب ٿي کين چيائڻ ۽ جنهن وقت
 اسين هت گڏ ٿيا آهيون، اُن وقت دنيا ۾ نوجوانن ۽
 وديارئين ۾ هڪ ڀاري هلچل هلندڙ آهي، جي پنهنجي
 پنهنجي قوم ۽ ديش جي ترقيءَ لاءِ هر طرح جي ڪوشش
 ۽ قرباني ڪري رهيا آهن؛ جن جو مثال اڄ اسان جي
 نوجوانن کي اڳيان رکي ڪم ڪرڻ ڪڍي. اُن لاءِ ۱-
 نوس ڳالهون اسان اڳيان آهن. سوڊيشيپٽو ۽ ٻيو ڳولائڻ
 سان سنهند.

سپاڻي شري جي. اين. ۱۰- ۱۰- ۱۰- ۱۰- ۱۰- ۱۰- ۱۰- ۱۰-
 وديارئين کي چيو ته ڪن ان ضروري وديشي شين
 جهڙوڪ شراب، سگريٽن، بسڪوٽن، کنڊ ۽ اٺ ٿي ۳۰
 ڪروڙ روپيا هر سال ٻاهر موڪلي رهيا آهيون. اوهان
 کي اهڙيون شيون واپرائڻ بند ڪري ديش جو ڌن
 بچائڻ گهرجي.

ياد رهي ته اُن وقت ساري هندستان ۾ ولايتي
 ڪپڙي ۽ شراب جي بهشڪار جي هلچل وڏي پئماني
 تي هلي رهي هئي، شري جهرامداس بهٽي ڪائونسل
 جي ميمبري ڇڏي ولايتي ڪپڙي بهشڪار ڪاهيتيءَ

هو شهر ۽ ڪوٽ ۾ پرياست ڦيرين ۽ سرگسن ۾ ڏسڻ ۾
 ايندا هئا. انهيءَ اٺوڪيءَ ڙاڙيءَ ۾ هزار ڪهڙا وڏا ٻار ٿي
 سڏڪن جي صف ۾ ڏسڻ ۾ آيا، جن کي جبل وچڙو
 پيو يا ٿنڀون ڪاٺيون ٻيون نه هون پر هو ٻنهي نه هتيا.
 سرور ڪيءَ ۾ ڀرين ۾ مياڻا آيا ۽ مٿي مهڻي ۾ وري
 هي سڀا ٿيو، حدهمڪري ڀرين ۾ آسار جي اهر پيدا
 ٿي ويئي ۽ اهڙو آسار ٻاهرين شهرن جا وڏا ٻار ٿي به
 ٿئي ويا.

انهن ٽن ڏينهن ۾ راندين جون چٽا چٽيون نه ٿيون.
 چرخي جي ڪاٺيءَ جي هڪ ڪلاڪ چٽا پٽي نه ٿي.
 پهرئين لهر آيل کي چرخو انعام ڏنو ويو. شري گربند
 لالو ٿي ڪاڪي سچاند جي ٻئي لهر پٽ کي ست
 ڪاٺيءَ جي ڪم جي شاخا جو ڪم سوليل هو. هو
 اٽي هلي هڪ ٻڪرو ڦري ڪم ڪندڙ ٿي پيو.

ان موقعي تي ساهتي کادي پيدا ٿي هالاڻيءَ وارن
 ڀرين ۾ ڪجهه ڏينهن لاءِ کادي پيدا ٿي اچي کولي، جتي
 اچي ۾ اچي ۽ هر نموني جي کادي شاگردن لاءِ ميسر
 ڪئي ويئي.

ان وڏا ٻار ٿي سڀلن جي مرحيا ڪامڻيءَ جو چيئون
 شري مانسنگهه هو، جنهن پڇهڻيءَ لکاريو ۾ آيل وڏا ٻار ٿين
 جي ساهتي ۾ اچڻ ٿي سواڪس ڪندي پهرين ساهتيءَ
 جي آڙائي اوج ڏانهن اشارو ڪيو. هي ٻڌايو ته سڀا

وهي ڪم ڪندڙ آهي. گانڊيجي نوشهري ۾ آيو ته هن
ي ڪنڊياري جي ود يارئين پاران گاديءَ تي لکيل
نپتر پڙهيو ۽ ٿلهي پست ڪئي. ٻاٻوچيءَ سندس پٺي
چري کيس آسپس ڪئي هئي.

هو پوءِ ۱۹۳۰ ۾ قومي ناٽڪن، خاص ڪري ”بلدان“
ناٽڪ ۾ ڀارت وٺندو هو. هو عمر ۾ گادي پوش رهيو آهي.
پرين ۾ ٽي ڪچنڊهال وڃي رهيو هو. سڄيءَ ساهتيءَ
۾ هي پهرين هال ٺهيو هو. سميلن به ان هال ۾ ٿيو،
منجهس ٺهاري ٺهيل هئي. اسڪول جي ڪلاسن ۾ ڪلا
۽ مدرن جني ڀرند رشي رکي ويئي هئي. سميلن جو
سياڻي پرين ۾ آيو ته کيس جلوس ۾ گھمايو ويو. اهڙو
شاھي جلوس نڪتو، جنهن جيڙو ڪڏهن پرين ۾ اچي ڪونه
نڪتو هو. ود يارئين ۾ اجهل انساھ نظر پئي آيو. سنڌ
جي هر ضلع مان ود يارئي جو ڪرا ۽ ڇوڪريون آيا
هئا. رنگ به رنگي هنن جون پوشاڪون ۽ ويس هئا.
جيڏي مهل اُهي جلوس ۾ نڪتا ته هڪ انوکو درشيه
ٿي پيو. هرڏانهن ڀرپڙيدنت به آدرشي جيون جو ماڻهو
هو، جنهن ڪري سميلن ۾ اهڙا ٺهراڙو پاس ٿيا، جن ۾
ود يارئين کي اڀيل ڪيل هئي ته انهن ئي ايندڙ سال ۾
وڃي عمل ڪن. ڪافي ود يارئي برابر چٽاٽهڪ ڪار به
۾ لڳا رهيا ۽ ان جو نتيجو اهو ٿيو، جو جڏهن ۱۹۳۰ جي لوڻ
جي ستياگرهه جي هلچل هلي، تڏهن سنڌ ۾ ڪئين ود يارئي

ٺي آچار، آسوديل ٽيڪچر ڏوٺي ۽ ڪي ڌرمي اڳڙن جي پرڏالهي هيٺ ٿيو.

اٺون سيمين - ۱، ۲، ۳ جون ۱۹۳۹ ٺي ۳ ڏينهن اٺون سنڌو ديار ٺي سويلن يونين ۾ ٿيو. ساريءَ سنڌ مان وڏياري سمين ۾ شرڪت ٿيل آيا. يونين جي آدمشماري ۱۰ هزار کن هئي، پر سويلن جي موقعي تي بٽر آدم ٺي پيو. چونڊاري الاه انساھ ڏسڻ ۾ پئي آيو. چيڪي عمومي آيا، ٽن ڪي ڪاڏو مشق ڏنو ويو. ڪاڪي سچاند وڏياري سمين جي ڪارپردازن کي واپارن کان ڪافي مدد وٺي ڏني هئي.

ڪوٽڙو مل چنڊمل انڪيڊمي هاءِ اسڪول وارن ان موقعي تي ٽيڪچر ڏانهن مل حال ۾ لائڪ پيش ڪيو. اسڪول جا شاگرد ٺي انڪٽر هوا ۽ شري ليولڊرام لائڪ جي هدايتڪاري ڪئي. اهو لائڪ اهو ۽ ڪامياب ويو، جو ملائي خواه ڊيلگٽ حيران ٿي ويا ۽ ڪنن ڏينهن اٽڪي ياد ڪندا رهيا.

ان لائڪ ۾ هاسي لارواڻي يونين جي شاگرد ۽ اڏي لارواڻي ڪنڊاري جي چگر نالو ڪليو. هاسو سالن جا سال عاد ٺي ڪاڏي پائيندڙ رهيو ۽ هينئر آرونڊ ڳوٺس جي باند پڇري اُشرو ۾ رهي ٿو ۽ واپس استبداد ڪيو اٿس.

اڏو لارواڻي نه هينئر ڊاڪٽر آهي ۽ هو هڪ ٻڪر

رومي ڪم ڪندڙ آهي. گانڊيجي نوشهري ۾ آيو ته هن
ٽي ڪنڊياري جي وڊيارٽين پاران ڪاديءَ تي لکيل
مانپتر پڙهيو ۽ ٽيلهي پيٽ ڪئي. ٻاڙو جيءَ سندس پٺي
ٽپري کيس آسپس ڪئي هئي.

هو پوءِ ۱۹۳۰ ۾ قومي نائڪن، خاص ڪري ”پليڊان“
ٽائڪس ۾ ڀارت وٺندو هو. هو عمر پُر ڪادي پُروش رهيو آهي.
پُرين ۾ ٽيڪچنڊ هال وڃهڙ ٺهيو هو. سڄيءَ ساهتيءَ
۾ هي پُريون هال ٺهيو هو. سميلن به اُن هال ۾ ٿيو.
منجهس ٽڪاري ٺهيل هئي. اسڪول جي ڪلاسن ۾ ڪلا
۽ هنرن جي ڀرند رشي رکي ويئي هئي. سميلن جو
سياپتي پُرين ۾ آيو ته کيس جلوس ۾ گهمايو ويو. اهڙو
شاهي جلوس نڪتو، جنهن جهڙو ڪڏهن پُرين ۾ اڳي ڪونه
نڪتو هو. وڊيارٽين ۾ اڃهل اساه نظر پئي آيو. سنڌ
جي هر ضلع مان وڊيارٽي جو ڪرا ۽ چرڪريون آيا
هوا. رنگ به رنگي هنن جون پوشاڪون ۽ ويس هئا.
جيڏي مهل اُهي جلوس ۾ نڪتا ته هڪ انوکو درشيه
ٿي پيو. هوڏانهن پُريڏنت به آدرشي جيون جو ماڻهو
هو، جنهن ڪري سميلن ۾ اهڙا ٺهراڙ پاس ٿيا، جن ۾
وڊيارٽين کي اڀيل ڪيل هئي ته انهن ئي ايندڙ سال ۾
وڃي عمل ڪن. ڪافي وڊيارٽي برابر رچنائو ڪار
۾ لڳا رهيا ۽ اُن جو نتيجو اهو ٿيو، جو جئن ۱۹۳۰ جي لور
جي ستياگرهه جي هلاچل هلي، تنهن سنڌ ۾ ڪئين وڊيارٽي

ٺي آچار به آسود مل تبهڪچند گدوائڻي ۽ هڪ قومي اڳڀرائي جي پرڏانهن هيت ٿيو.

اڏون سمهين - ۱، ۲، ۳ جون ۱۹۲۹ تي ۳ ڏينهن اڏون سنڌ واري سويلن ڀرين ۾ ٿيو. ساري سنڌ مان وڏا رٿي سميلن ۾ شرڪ ٿيل آيا. ڀرڻ جي آدم شماري ۴ هزار کن هئي، پر سميلن جي موقعي تي ٻيٽر آدم ٿي پيو. چوڌاري اٺا اٺا ڏس ۾ پئي آيو. چيڪي عروضي آيا، ٺن کي کاڌو مٺ ڏنو ويو. ڪاڪي سچاند وڏا رٿي سميلن جي ڪارپردازن کي واپار کان ڪافي مدد وٺي ڏني هئي.

ڪوڙو مل چندمل اڪيڊمي هاء اسڪول وارن ان موقعي تي ٽيڪچند ڏامون مل حال ۾ ٺاڻڪ پيش ڪيو. اسڪول جا شاگرد ٽي اڪٽر هوا ۽ شري ليونڊرام ٺاڻڪ جي هدايتڪاري ڪئي. اهو ٺاڻڪ اهڙو نه ڪامياب وار، جو ملاقي خواهه ۽ پليگهت حيران ٿي ويا ۽ ڪئين ڏينهن اٽڪي ياد ڪندا رهيا.

ان ٺاڻڪ ۾ هاڻي نارواڻي ڀرين جي شاگرد ۽ اڏي نارواڻي ڪندڙي جي چڪر ٺارو ڪيو. هاسو سالن جا سال عادتي ڪاڊي پائيندڙ رهيو ۽ هينئر آروند ڪپوش جي پائيدڙي آسرو ۾ رهي ٿو ۽ وائرسٽ اختيار ڪيو اٿس.

اڏو نارواڻي نه هينئر ڊاڪٽر آهي ۽ هو هڪ ٻڪ

گڏياسون. اُن موقعي تي جاپانوالا ڏينهن ملهائون ويو ۽
 کاڌي نماء به ٿيو. ڪم ڪندڙن جون آئينده ڪم جي
 باري ۾ ڳالهائون به ٿيون.

وديار ٿين ۾ سجاڳي - ٻاڻو جي سماج جي هر
 فرد تي پورو ڌيان ڏنو هو. اُن کان چيڪا پراڻا ڪم
 ڪندڙن کي ملندي رهي، اُن جو پورو فائدو قومي
 ڪم ڪندڙ وٺندا رهيا. ٻار، زالون ۽ وديار تي لاهي
 ٿيئي سماج جا مکيه فرد اسان جي ڪم ڪندڙن جي ڌيان
 ۾ رهيا.

سنڌي وديار ٿين ۾ به چڱو ڪم وڌي ويو ۽ هنن پنهنجو
 سنڌ وديار تي سميلن سال ۱۹۲۴ کان سڌائڻ شروع
 ڪيو، جو سال به سال ٻيا مختلف شهرن ۾ سڌائيندا هئا.
 ٻيو وديار تي سماگر ڪراچي ۽ ٻن ٻين شهرن ۾ ۱۹۲۵ ۾ ٿيو هو.
 سنڌ ۾ وديار تي سميلن شروع ٿيو، جنهنجو سيڪريٽري
 ساعتجي ضلع جو ڪم ڪندڙ شري مانسنگهه چوهڙيل هو.
 انهيءَ زماني ۾ وديار تي به ڪم ڪري رهيا هئا.
 هو چئن ڪاليج مان وٽڪيشن تي ايندا هئا ته ڳوٺن ۾
 غريبن کي وڃي دوائون ڏيندا هئا. ۱۹۲۷ جي وٽڪيشن
 ۾ هنن ساهتيءَ جي ڳوٺن ۾ ۵۲۸۰۹ ڪوٺن جون گوريون
 ۵۰ سيز سالت ۽ ٽيهه ٽولا امرت ڌارا ورهائي.
 سال به سال وديار تي سميلن ٿيندو رهندو هو.
 ستون وديار تي سميلن لاڙڪاڻي ۾ ۵، ۶، ۷ ۽ ۸ ۱۹۲۸

ڪانگريس ڪاميٽي ٻڌايو. نوابشاه ضلع جو هيڊ

ڪوارٽر هو. ٽن وسيل هو. ڪامرو ڪو ۽ اڪثر
جو حضور زميندارن ۽ شاهوڪارن جو شهر هو. ۱۹۲۱ع تي
نوابشاه ۾ ڪانگريس ڪاميٽي جڙي وئي هئي،
هو ڪم ڪندڙ ميدان ڇڏي ويا هئا. اتي ڪم ڪندي
پرڀداس برهمڇاري ۽ ڪانگريس ڪم لاءِ ميدان تيار ڪيو
هو. مهاتما جي ۽ جي دؤر بعد هن شهر جي ٻڌڻ ڪم
ڪندڙن ۽ نوجوانن کي گڏ ڪري ڪانگريس ڪميٽي
قائم ڪئي. ان جو پرايزڊنٽ مولوي محمد معاذ، واليس
پرايزڊنٽ شري ٻڌڻ ڪم لاءِ مل ڪندڙ وارو ۽
سيڪريٽري شري پرڀداس برهمڇاري ٿيا ۽ نوابشاه ۾
اهڙو ملڪي ٻڌ لاءِ تيار ڪيو لاءِ پرچار هلندو رهيو.

نوابشاه ۾ ڪانگريس ڪاميٽي پرڀداس ٻڌڻ جو اثر
شهادت پوري ٿيندي آندڙي ۾ هو. اتي پرچار شروع ٿي.

ٺهرو رپورٽ جي پليٽي - ۱۰ مارچ ۱۹۲۹

نوشهري ۾ ”شڪتي“ آفيس ۾ ساعتِي ضلع ڪانگريس
ڪاميٽي جي ٺهراون جي پيروي ڪرڻ لاءِ سٺا رٿو
ويو. ان ڏينهن رات جو عام ميٽر به ٿيو، جنهن ٺهرو
رپورٽ جي پيروي ۾ پرچار ٿيو.

ويساڪي ۽ تي پرچار - وري ۱۳ اپريل تي
ويساڪي جي موقعي تي چڪا ٿي ڪم ڪندڙ هالاڻي ۾

مهاتما سان گڏ ان گاڏي ۾ ڪيترا ڪم ڪندڙ چڙهيا.
 سان ڪم ڪندڙن پاران شري پريڊاس برهمچاري
 نوابشاهه تائين ساڻس ويو. مڪسڊ ٽرين هئي، سو سڀني
 اسٽيشنن تي پهندي هلي ۽ نوابشاهه تائين واپس تي
 ڪوٽ لعلو، دور، بانڌي ۽ ٻين اسٽيشنن تي هلي هندو
 مسلمان چڱي انداز ۾ مهاتما جي ڇي درشن لاءِ پئي آيا
 ۽ پاڻ سان ميون جا ٽوڪرا ۽ پيٽائون پئي آندائون.
 مهاتما جي ڇي جڏهن ڪار جا نورا لڳندا رهيا. ماڻهن
 ڇي ڪو ميرو آندو ٿي، تنهن لاءِ مهاتما پريڊاس برهمچاري ۽
 ڪي ڇي پئي نه آيلن کي ورهائي ڏئي. نوابشاهه اسٽيشن
 آئي ته اتي حشام ماڻهن جا آيا هئا.

ان بعد گاڏي شهداد پور آئي، جتي پنج منٽ گاڏي
 بيٺي ۽ ماڻهن کي مهاتما جو درشن ڪرڻ ۽ ٿيلهي پيٽ
 ڪرڻ جو موقعو مليو. ننڍهه آدم به وڏو شهر هو.
 پسگردائيءَ ۾ ٻيا وڏا ڳوٺ به هئس ۽ اتي هاڻي ڊاڪٽر
 ٽيڪمڊاس ۽ ٻيا ڪافي ڪم ڪندڙ پيدا ٿي ويا هوا.
 ماڻهن وڏي شردا سان مهاتما جو درشن ڪيو ۽ ناڻي
 جي ٿيلهي پيٽ ڪئي. ان ريت ٻن ڏينهن ۾ اسانجي
 ضلع جي ڪافي ماڻهن کي مهاتما جي درشن ڪرڻ جو
 موقعو مليو ۽ سڄي ضلع ۾ بجلي گهمي ويئي. ڪم ڪندڙ
 ۾ ٽيون اساهه پيدا ٿي ويو. ۱۹۳۰ جي لوط ستياگرهه هلي
 لاءِ ميدان تيار ڪرڻ لاءِ شروعات ٿي ويئي.

۾ اڏرو رهيو ۽ زالن عاصي ٿيو ورتو. گانڊاڇي ۽ هي
ميڙ ۾ مرد هئا هڪ حصو ۽ زالون ٻيو حصو.
گانڊاڇي ۽ ڪي ڏان ۾ چڱو ئي ڌن ۽ سولائي هئي لاهي
ڏٺائون. ان بعد مهاڻا گانڊي ٻڌا ٻڌن ۽ ڪنهن-ڪنهن
لي ٻڌا ٻڌا. ائين ٻه سڄو پليٽار ۾ ماڻهن سان سڄو
ٻيو هو.

حيدر آباد ڏانهن روانو. ٻڌا ٻڌن ائين ئي
جس ۾ ٽرين اچي، تيسن وهڻ لاءِ مهاڻا ڇي ۽ ڪي آرام
ڪري ڏئي وئي. مهاڻا اٽڪل هو. ٻڌا ٻڌن ۽ گانڊي
جي اڇا ۾ ڪهڙو وقت آهي. اهو وقت مهاڻا آرام ڪرڻ
لي ڇڏيو. ڪنهن ڪهڙو ڇو شاعري ڪرڻ شروع ڪي وڃ ۾
مهاڻا گهريءَ ۾ ٻڌا ٻڌن اچي ويو ۽ پوري وقت ٻي ڇڏيو.
مهاڻا ان وقت مسافري ڪندي آرام ڪندو هو. شريڻو
ٻڌو ۽ گيتا ۾ اچڻ کي ”گداڪيس“ يعني لندڻ کي وس
۾ ڪرڻ وارو چئبو آهي. مهاڻا ان ڄاڻ لندڻ کي وس
۾ ڪيو هو.

ڪنهن ٽرين پوري وقت ٻي ٻڌي. مهاڻا لاءِ اسٽيئر
اڻ ٿيڻ ۽ وارن هڪ لندڻو گانڊو ٻڌي ڪرائي ڏنائو
صاب ڪيو، ڇو مهاڻا هميشه گرو ڪلاس گانڊي
مسافري ڪندو هو. چوندو هو ته غريبن جي عرصي
کي فرست يا سيڪنڊ ڪلاس گانڊي ۾ مسافري ڪرڻ
ڪٿي ٿو سونڀرن!

وڙ ڪي ڪي ميل اڳي هلڻ ڏيو، جو هو پنڌ هلڻ چاهيندو.
سپاويڪ سائس جيڪي ڪم ڪندڙ هلڻا هوا، سي به ۳
ميل مهاڻا سان گڏ پنڌ پيا. مهاڻا جي اڳيان ٿيو ۽ اسين
سڀئي پٺيان. پر مهاڻا جي وڪ ٽڪڙي ۽ ٽنڙ، سو اسان
کي سائس هلڻ لاءِ ڏاڍو چست ٿيڻو پيو. مهاڻا جي ٽڙ
پٺيان سرڳواسي ڏاڪو سڃاڻند هلي رهيو هو. پر هنجو قد
هڻو ننڍو نه سپاويڪ وڪ به ننڍي، چستيءَ سان چڻ ڏوڙ ٿيو
پئي هليو. ڇو نه سندس پير جو پب وڃي مهاڻا جي
چاڪڙيءَ جي ڪڙيءَ کي لڳو. مهاڻا بيهي ويو. پٺيان
ٺهاري ڪلي چيائين ته ”جي مون کي هر ڀڄن سمجهي
پريان رهندا ته ٽڪليف ڪانه ٿيندي.“

پد عيدن ڳوٺ ۾ پيتاسون نه خلق ۾ ويٺي هئي.
زالون ۽ مرد ٻئي هڪ ۾ ڏيوان شيوارام ڪرناڻيءَ
جي اوطاق تي گڏ ٿيا هوا. مهاڻا پنهنجي اڳين ۽ چوڪ
ڏانهن اشارو ڪيو ۽ چيائين ته شڪر آهي جو پڳ-وان
ابڙي عمر ڏني، جو اوهان سان هٿ اچڻ جو انجام
پورو ڪري سگهيو آهيان. زالن ڏانهن مخاطب ٿي کين
چيائين ته اوهين ستي سیتا جهڙيون ٿيڻ جي ڪوشش
ڪريو.
ميڙ ۾ سرڳواسي شري سر پڇند ميوارام ناڻي جو
تياهي پيٽ ڪئي.
پد عيدن ننڍو ڳوٺ هئڻ جي باوجود، قومي هلا

ماڻھو پيش ڪيو.

مهاڻا سرگواسي ٻر سرام جي چتر کوليوندي، سندس شيرائن جو ذڪر ڪندي چيو ته اهو آڏو رشي ڪم ڪندڙ ئي ديش جي ڪاٻا پلٽ ڪري سگهن ٿا. پڻ ايندڙ ديش جي آزاديءَ جي پڌ لاءِ تيار ٿيڻ واسطي لوڪن کي اڀل ڪيائون.

ان کانپوءِ مهاڻا ٽانڊي، جڏهن شري ڪم ڇڏي ڪم ۾ لٿل هو، ان ۾ مهاڻا جيءَ جي ٻار ٿيا جو هئا اهو، جڏهن ۾ آسٽل ڪم ڪندڙ شاهه ل ٿيا. ٻار ٿيا بعد مهاڻا جيءَ پنهنجن وڃڻ ۾ ڪم ڪندڙن کي عداوتون ڏنائون ۽ سوالن جي جواب ۾ ٻڌايائين ته ڪم ڪندڙن کي آڏو رشي جيوت پيش ڪرڻ کپي ۽ شراب لاءِ چيائين ته ڪم ڪندڙن کي بهاريءَ جي حالت ۾ به ڪم آڻڻ نه ڪري. ڪم ڪندڙن کي وڌيڪ آساهه ۽ اميد سان ڪم ڪرڻ لاءِ چيائين. سڀني ۾ چڪو اساهه هو.

رام جا ٽي ٿيا ته ان ايراضيءَ ۾ جيڪو سندس اچڻ ۽ مڙڻ ڪري هلو ڪلو ٿيو هو، سو سمورو شالڪ ٿي ويو ۽ سڀ وڃي آڏو ٿيا. شري ڪم ڇڏي سمورو ٻن ڄامون ٻاهران آيل ڪم ڪندڙن سان ڀريل هون. اسر جا سڙا چار ٿيا ته مهاڻا جي ٻار ٿيا شروع ٿي، جڏهن ۾ سون ڪم ڪندڙ شريڪ ٿيا. ٻار ٿيا جي ٻار ٿيا بعد پنهنجن هٿ لاءِ تيار ٿي. مهاڻا اشارو ڪيو ته

(مہراج پڳوانداس شرما)

ڪاديءَ جي ڪپڙي تي لکيل ڏٺو ويو، جو ڀرين جو
مہراج پڳوانداس شرما، جو چڱو وقت نوشهري بر رهندو
هو، تنهن پڙهيو ۽ نوشهريءَ جي سرڳواسي پراسرار بالاڻي،
فرانيءَ جي ٻڌائي جي سچتر شري وينسيءَ ساهتيءَ وارن
جي ٻارن ڳوٺري پيٽ ڏيئي.

ان هيڙ بر ڪندڙاري مان شري پڙيداس ويرواڻي
پنهنجي هاءِ اسڪول جي ود يارٽين کي وڙي آيو هو ۽
اُتان ود يارٽين جيڪا رقم گڏ ڪري آندي هئي، سا
تياڻي پيش ڏيئي ۽ ڪندڙاري جي شري اُڌارام نارواڻي

ميٽڙ ڀورو ٿيو ته مهاڻا موٽر ۾ چڙهيو ۽ نوشهري ۾
 اڌ ڪلاڪ ۾ اچي پهتو. سندس آجيان لاءِ آڻاھ آدم
 ناروشاه جي رستي تي وڃي بيٺو هئو. سندس موٽر اچڻ
 تي آسمان مهاڻا گانڌي کي ڄڻ ۽ ڀارت مانا کي ڄڻ
 جي نعرن سان گونجڻ لڳو. کيس شري ڪيمڇند بالاڻي ۽
 جي ٻاهرين جاءِ ۾ لائو ويو. ان جي ڀرسان راشٽريه
 ڪنيا پائشالا جي وڏي جاءِ هئي، جا به شري ڪيمڇند
 جي هئي.

نوشهرو تعلقي جو هيڊ ڪوارٽر هو ۽ اُتي سرڳواسي
 ٽولارام بالاڻي ۽ جهڙن قومي ديوانن جو ۱۹۰۶ کان وٺي
 ٻج پوکيل هو ۽ ۱۹۲۱ کان ماڻهي هلاچل جو مرڪز ٿي
 رهيو هو، انڪري سڄي ضلعي مان ڪئين ڪم ڪندڙ
 ۽ درشن اٻلاڪي نر ۽ نارڀون اچي بيٺا هئا.

شام جو پنجين بجي ڌاري بهار مندلي ۽ واري ميدان
 ۾ زالن جو ميٽڙ ٿيو، جتي راشٽريه ڪنيا پائشالا جي
 بالڪين مهاڻا جي آجيان جو گيت چيو ۽ ڪنيا پائشالا
 جي وڊ يارٽڻ ڪماري سرسوتي ڪشڻاڻي ۽ مانپتر پيش
 ڪيو، جنهن ۾ استرڀن جي ڪريل اوسٽا ۽ سماڳڪ
 حالتن جو ذڪر ٿيل هو. پٺ ڏيکاريل هو ته اسان وقت
 مائٽ اسانکي ننڍي تي پڙهڻ ڇڏائي گهرن جي
 چوڊ يوارين اندر رکن ٿا. ان لاءِ اسانجي رهبري ڪئي
 وڃي. پائشالا جي بالڪين جيڪو پاڻ مان ۽ شهر مان ٻيسو

هندو مست و کٽ لاء گھرايو
 واپس هو، تدين کان هڪ
 مسلمان پڇيو ته ٻار پنهنجو
 مياڻا نه ڏيکارا ڪٿي
 ويندو آهي؟ پر ان وقت
 مياڻا لٽيل ڪرڻ آيو.
 بدن لنگر ۽ لنگوت جهڙي
 ڌولي بدن تي هئس.

مسلمان کان واسطو
 ڏڍا لڪري وٺي. ٻار
 هي ساڙ ڪڙو ڇا الڳ ٻارن
 کي هڪائي ڪڍندو؟
 هڙ شروع ٿيڻ کان اڳ
 شري شوالند آلي نارو شاه
 نواسين ٻارن هنديءَ ۾

(شري موهن داس مٿائي)

ماليتر ٻڙهيرو ۽ ڌرتي وڃڻ جي ٿلهي پٽ ڪيائين.
 مياڻا فصيله زبان ڀاشڻ ڪندڙ نه هو، پر جهڪي
 ڳالهائيندو هو، سوسندس دل مان چيرجي اڪرلندو هو.
 ان ڪري خلق کي هزارن ۽ لکن ۾ اچي ڪٽي ٿيندي
 هئي، پر اها ساري خلق کيس بدن لاء اهڙو اٽڪ
 هوندي هئي، جو چوڻ به ڪانه بدن ۾ ايندي هئي.
 هر ڪو ڪن کولي کيس بدن ڇاهيندو هو.

ناروشاه جي نارنگين جا ٻه ٽوڪرا رکيا ويا. هن ڪلڻ
 چيو ته ناروشاه جا ماڻهو ڏاڍا سياڻا آهن، جو نارنگيون
 ڏنيون به پاڻ اٿائون ۽ کائيندا به پاڻ. پوءِ ڪم ڪندڙ
 کي چيائ ته سڀني کي وراهي ڏين. کيس ٻڌايو ويو ته
 نوشهري ڪٿي وڃڻ لاءِ ٻه ٽوڪرا ڌار رکيا ويا آهن.

اُتي ئي چيائين ته مون کي ته اُس ۾ روانو ڪيو.
 ٻڌايائونس ته محو ٿي اُس ۾ رکيل آهي پر اُتي زالون
 ويٺيون آهن. ڪلي چيائ ته ”مان وري ڪيترو مرد آهيان؟“

مٿي ٻيٽو ته ڪي زالون اچي ويٺيون هيون. اُس ۾
 ويٺي انهن سان رهڻ شروع ڪيائين. ڪاٿن پٺيڄي
 ڪار به لاءِ ڳوٺن ۽ پيسي جي گهر ڪيائين. چوڻ جي
 دٻر هئي. سونا ڳيٽا ۽ پيسا ڇن ڇن ڪندا آيا.

ميٽنگ ڪري هيٺ لٿو ته ڪم ڪندڙن کي چيائين
 ته اوهين هونڪي مٿي وڃڻ نه پيا ڏيو. ڏسو ته مان
 ڪيترو ڏن ڪنو ڪري آيو آهيان.

ناروشاه اسانجي نوشهري اعلئي جو وڏو ڳوٺ
 هو. وڏي ڳالهه نه پسگردائيءَ ۾ ڪيڏا ننڍا ڳوٺ
 هئس. ان ڪري هيٺا جڏهن عالم عمر ۾ آيو ته خلق
 هزارن ۾ اچي جمع ٿي هئي، جنهن ۾ مسلمان ڀائرن جا
 سوين پنڪا پري پري تائين نظر پئي آيا.

شري موهن داس مٿاسي جو حيدرآباد اسڪول ۾
 ستر هو، ان کي خاص ان موقعي لاءِ والٽيٽرن جو

(سرگواسي شري جيوترام متالي)

نوود پاليه هاء اسڪول ۾ ماستر ٿي ڀرتي ٿيو هو. شري
 نولارام بالائي، جو اسان جي ضلع جو ايم اڳاٽو قومي
 ڪم ڪندڙ هو، ان جي آڙي ۽ الاهي مدد ڪندو هو.
 شري جيوترام جي نالو شاه جا ماڻهو ڪمپٽي عزت
 ڪندا هئا. هن کي نوٽيٽائيد ايريا ڪاميٽي ٿي چوڻو پيو
 هو اٺون. هر سيار ڪري راحيتي ڪان ٻري ڀڄندو هو،
 ان ڪري ان ٻڌ جي استعفا ڏيئي ڇڏيائين.

شري جيوترام جي گهر ۾ مٽي کڏ ٿي اس ۾ زال
 جو ميڙ رکيل هو. نولڪي ۽ هي ٻل ٿي هزارين ماڻهو
 آجيان لاءِ سٺا هئا. مهاڻا جي ڀڄڻ تي سندس اڳيان

۹
هندي جهان جي سڌ ڪانه رهندي هئي. هنن جي اند
مان هڪ ئي آواز گونجندو نظر ايندو هو.
”انقلاب زنده آباد - هندستان آزاد!“

مهاڻا اڌ ڪلاڪ ۾ ميٽر سمارٽ ڪري مٿي آيو.
ناروشاه مان آيل ڪم ڪندڙن، جي ٻئي سرڪاري نوڪر
هوا، سڙو شري ڪيمپنڊ گيانچنداڻي ۽ ناراجند ميٽاڻي کيس
عرض ڪيو ته ساڻن گڏ وڃ جو ٽائير ٿيو آهي. مهاڻا
اُٿي جو پروگرام پڇيو. کيس ٻڌايو ويو ته ناروشاه ڇهه
ميل دور آهي ۽ زالن جو ميٽر اڍائي ٻجي ۽ عام ميٽر
۳ ٻجي رکيل آهي ۽ ۴ ٻجي نوشهري روانو ٿيڻ آهي.
مهاڻا کين چيو ته پوءِ اُٿي پورو اڍائي ٻجي پهچنداسون.
اڳ هليو جو ضرور نه آهي. پاڻ ڪٿ جي گهر ڪيائ،
جا اس ۾ وجهي سمهي پيو. کيس ٻنڌ اچي ويئي، جو
رات جو به ريل ۾ اوجاڳو ڪميل هوس.

اُٿل تي شري پياري لعل پنهنجن هٿن سان تيار ڪيل
هالي کيس ڏني. آشرم ۾ هٿ جي پينل اُٿي جي ٻايل
روئي ۽ اوباريل پاڇيون کائيندو هو.

موٽرون ٻاهر تيار بيٺيون هيون. مهاڻا گهر ڪئي ته
کيس پوئين سڄي سبت ڏني وڃي ته سمهي پوي.
موٽر ڇهه ميل لتاڙي اڍائي ٻجي شري جي وٽرام
مٽائيءَ جي گهر وٽ اچي پهتي.

شري جي وٽرام ميٽر ڪ پاس ڪري حيدرآباد

۱۲ بجي عام مڙ جو ٿاڻو هو، جو الهيءَ ڏور مالا.
 ۾ ٿي رکيل هو. هيٺ وڏو شاهي ميدان هو، جو زالن
 بخواه مردن سان ڳرچي ويو.

۱۲ بجي مهالما اچي منڇ ٿي ويو ڪارروائي
 شروع ٿي وئي. پهرين پاڻي مينارام هيٺنداس. ماڻهو
 پڙهيو ۽ ان بعد هن مهالما کي ٺاڻي جي ٺاهي پهرت
 ڪئي. ان بعد وڌيڪن ٻارن شرپ ساڌورام لڪارام
 ڪلاڻيءَ ٺاهي پهرت ڪئي، ها وٺي مهالما موش ٿيو.
 ٽنهن کانسواءِ منگي ڳرم ۽ جلباڻي ڳرم وارن کيس
 ڌار ڌار ٺاهيون ڏنيون.

ماڻهو جي خواب ۾ مهالما لڪڙي ٿرپور ڪئي.
 مولڪي ٿرپور جو سار نه ياد ڪوڻ آهي پر هن هڪ
 جملي ۾ پنهنجي دل جي سوز جو جهڪو اظهار ڪيو،
 سو مولڪان عمر پڙه ويرانو، چيائين، ”جيسٽاءِ جو راج“
 نه ملو آهي، نيسٽاءِ مان اي چئن رهندس ۽ ٻين کي
 ٻي چئن مان بندس. ”منهنجي اکين مان اڙڪ اڙي پيا ۽
 ان جو اڙو ڳرو اڙ ٿيو، جو آزاديءَ جي اڙيءَ کان
 ڪڏهن مدد نه ٿي ٿي. مهالما ۾ غلاميءَ ختم ڪرڻ لاءِ،
 اڇل سوز هوندو هو، جو سندس زبان ڏريجي ڇاي
 ٻوندو هو ۽ لکين پيرون ۽ ٻارن کي آزاديءَ جي لاءِ،
 ٿي بنگهه جهان بچڻ لاءِ ديوار بهائي ڇڏيندو هو ۽ هو،
 اوجي ڳاٺ آزاديءَ جي اڙيءَ ۾ ڪاهي ٻوڏا هوا.

شجیل هو.

اڳيان د يوان گرمکداس، پياڼي مينارام، پنيان مهاڼا،
پياريا بل سندس سيکرپټري ۽ پيا هئا. د يوان مهاڼا کي
وستو ډيکار يو. د يوان کي ټي ډينهن نه آهن ۽ کونډي
کي سڃاڻ نه لڳايا هئا. کونډي ۽ پټ تي ايراني غاليچا
کټي وڌا هوانون ۽ منجهس وڏو پانگه پيو هو.

مهاڼا جن اها کونډي ڏني نه اندر گهڙيو تي کين.
چي گهڙي راجا لاء اها کونډي سڃاڻي ويئي آهي؟
يکدم گهڙ کيائين نه اڏي هند وٺي هلو، جتي اس
جام هجي. کيس مٿي کڏ تي وٺي وياسون، جتي کيس
ٿوٺري ۽ ډډيس کڙي وجهي ڏني سون. نيرن لي کيس
نارنگين چون ٿا روڻ کل لٿل ۽ کجور ککڙيون نڪتل
ڏسي ويئي. مهاڼا اچو سان کيس ۾ مڙهي ويو.
اٿس سند ۾ جيڪي سمورا ماڻپٽر مليا هئس، سي هڪ
هڪ پڙهي ٿاڙهندو ويو ۽ ”پنگه انڊيا“ لاء نندو ليک
ٺاهي ورتا.

ان بعد اخبارون کڻي سنان چئي کونډي ۾ هليو
يو. ان کونډي ۾ هن لاء ڪم ڊ بس رکيو هوسين ۽
ٽي ۽ چو ٽي ڀري رکيو هوسين. ٽي ۾ هو هميشه
اٿين سنان (Hip bath) وٺندو هو ۽ ساڳئي وقت اخبار
پڙهندو رهندو هو. ساڍي يارهن بجي هو مٿي اس
اچي ويٺو.

۱۹۲۹ لي صبح جو ۱۰ صي ڀوڳڻو هو. پيرن کس
 پري روڊ ۾ ماڻهن لڳائي پٽ ڪٽي. اڃا سيارو هو،
 پر ماڻهن کي آڻاءِ ۾ لڏي سمڪڻي ڪانه رهي.
 انهن جون آڻاڻيون اڪيون مياڻا هي دوش لاءِ سول
 صبح کان تيار بنديون رهيون. آسمان پيرن کان ڇٽ
 ميل دور هئي، جو موٽر لاءِ وڏو مٿاڇرو نه هو. مياڻا
 جي موٽر ان ڪاڪ ۾ ڳوٺ جي ٻاهران پڇي وئي.
 ماڻهو. اعالي آس رکي آيا هئا مياڻا جي موٽر آهستي
 آهستي ساڻن سرڪس ۾ هلندي، پر مياڻا انهن پنهنجو
 وقت اڃا به وڃائڻ وارو نه هو. مون موٽر ڊرائيور کي
 اشارو ڪيو ته آهستي موٽر هلائي ۽ شهر جي ٻيڙي
 اتر کان سوار ۾ ڪپڙي ۽ ساري هزار لنگهي ڳوٺ ۾
 ڏکڻ ۾ سٺ موچندڙي ڏور شاا ۾ پڇي، جتي مياڻا
 جي رهڻ جو بندوبست ٿيل هو ۽ عام پيڙ ۾ اٿي ٿيڻو
 هو. مان مياڻا جي موٽر جي مددگار ٿي ٿي پيس.
 ڪئين معوان ۽ شاگرد موٽر جي پٺيان ڊوڙ لڏا هليا ۽
 مياڻا ٿانڌي ۽ جي ڇو، ولدي مائرم ۽ الله اڪبر جا
 نعرا هڻندا هليا. واقعي مياڻا ڊرائيور کي ڏهه ڪڍي
 نه کيس شهر مان هٽڻ لاءِ ڪيئن چيو؟ پر جواب ۾ اڪي
 ڊرائيور ڪڇي ۽ لڪي مان. موٽر جاءِ تي پڙتي نه
 شهر جا پري مڙس اڳيئي دروازي تي بيٺا هئا. ڏور شاا
 سڄي سينگاري وئي هئي ۽ ٻاهران شاندار دروازو

شجیل هو.

اڳيان د يوان گرمکداس، پائي مينارام، پټيان مهالما،
پياريا بل سندس سيڪريٽري ۽ پيا هئا. د يوان مهالما کي
وستو ڏيکاريو. د يوان کي ٻه ڏينهن نه آهي ڪوئي
کي سڃاڻي نه لڳايا هئا. ڪوئي به پٽ تي ايراني غاليجا
کڻي وڌا هوائون ۽ منجهس وڏو پانگه پيو هو.

مهالما جڻ اها ڪوئي ڏٺي نه اندر گهڙيو ٿي ڪين.
چي گهڙي راجا لاءِ اها ڪوئي سڃاڻي ويئي آهي؟
يڪدم گهر ڪيائين نه اهڙي هنڌ وٺي هلو، جتي اس
جام هجي. کيس مٿي ڪڏ ٿي وٺي وياسون، جتي کيس
ٿوئري ۽ ڊيسڪٽري وجهي ڏني سون. نئون ٿي کيس
نارنگين جون ڦارون کل لٿل ۽ ڪچور ڪڪڙيون اڪتل
ڏني ويئي. مهالما اچي سان ڪمر ۾ مڙهي ويو.
اٿس سنڌ ۾ جيڪي سمورا مانپتر مليا هئس، سي هڪ
هڪ پڙهي ڦاڙيندو ويو ۽ ”هنگ انڊيا“ لاءِ ننڍو ليک
ٺاهي ورتا.

ان بعد اخبارون کڻي سنان جي ڪوٺي ۾ هليو
ويو. ان ڪوٺي ۾ هن لاءِ ڪم ٿي رهيو هو. ٻه رڪيو هوسين ۽
پاڻي جو آب پري رڪيو هوسين. آب ۾ هر هميشه
نھائين سنان (Hip bath) وٺندو هو ۽ ساڳئي وقت اخبار
به پڙهندو رهندو هو. ساڍي يارھين بجي هو مٿي اس
۾ اچي ويٺو.

۱۹۲۹ تي صبح جو ۱۰ بجي پهتو هو. پهرين کيس
 پريا روڊ ۾ ماڻهن ٿيڻي پست ڪئي. اڃا سارو هو،
 پر ماڻهن کي آساهه ۾ لڏجي سڪ ٿي ڪانه رهي.
 انهن جون آسائون اڪڙون مڙهيون هيون ۽ روشن لاءِ سڀ
 صبح کان تياريندڙون رهيون. استعش پري کان ڇو
 مل دور هئي، جو موٽر لاءِ وڏو مٿاڇرو هو. مڙهيون
 جي موٽر اڌ ڪلاڪ ۾ ڳوٺ جي ٻاهران پهچي وئي.
 ماڻهو اعالي آس رکي آيا هئا. مڙهيون جي موٽر آهستي
 آهستي ساڻن سرگس ۾ هلندي، پر مڙهيون لڳ ڀڳ پٺيان
 وقت اڃا وڃائڻ وارو نه هو. مون موٽر ڊرائيور کي
 اشارو ڪيو ته آهستي موٽر هلائي ۽ شهر جي ٻيڙي
 اکر کان ٻيڙي ۾ گهڙي ۽ ساري ٻيڙي لنگهي ڳوٺ ۾
 ڏکڻ ۾ سبب مولچند جي ڏورنالا ۾ پهچي، جتي مڙهيون
 جي رهڻ جو بندوبست ٿيل هو ۽ عام ٻيڙي ۾ اٿي لڳو
 هو. مان مڙهيون جي موٽر جي مڊگارڊ تي ٿي پيس.
 ڪئين معوان ۽ شاگرد موٽر جي پٺيان ڊوڙيندا هليا ۽
 مڙهيون ٽانڊي ۽ جي جي، ولدي مائرم ۽ الله اڪر جا
 نعرا هڻندا هليا. وقت ٿي مڙهيون ڊرائيور کي ڏٺو ڪڏي
 نه کيس شير مان هلڻ لاءِ ڪنهن چيو؟ پر جواب ۾ اڪي
 ڊرائيور ڪڇي ۽ لکي مان. موٽر جاءِ تي پهتي ته
 شير جا پريا مڙس اڳيئي دروازي تي بيٺا هئا. ڏورنالا
 سڄي سينگاري وٺي هئي ۽ ٻاهران شالدار دروازو

هميشه ڪادي پائيندو رهندو هو، انهن ٻنهي خلق کي
انساعت ڪيو.

هوڏانهن ڪي. سي. ائڪيڊميءَ جي شاگردن ۾
سروشري سادو ڪلنڊر، رڳو پنيائي ۽ رڳو هسراج مل
نيسا ڪنا ڪرڻ ۾ رات ڏينهن هڪ ڪري ڏنو.

مون پنهنجي ڳوٺ ڀرين جي ماڻهن جي انهن ڏينهن
۾ جيڪا حالت ڏني، تنهن مان سمجهي سگهان ٿو ته
ضلع جي هر ڳوٺ ۾ عام ماڻهو مهاڻا جي درشن ڪرڻ
لاءِ ۽ سندس نياڻو ٻڌڻ لاءِ ڪيتري قدر اٽڪ هوندا.
اسان جي ڳوٺ ۾ جتان ڪٿان اهوئي آواز پئي آيو ته
کيس آجيان جي ڪم ۾ ڪهڙو ڪم ڏنو ٿو وڃي.
پنهنجي منهن سڳنهن پئي ڪجهه سٽيو ۽ ڪيو. مهاڻا
جي آجيان لاءِ خوب ڇڏائي خاندان جا ڪيڏا نوجوان رڳو
دروازا ٽاهڻ کي لڳي ويا. منجهن سرڳواسي ڍال-ومل
پساري هو، جو هلچل جي شروعات کان وٺي بنا ڪنهن
دٻ ڊاو جي هلچل ۾ بهرو وٺندو رهندو هو.

سندن سوت شري پيسومل خوب ڇڏائي، جو انجنيري
کائي ۾ سرويز ۽ پوءِ انجنير ٿيو، تنهن ڳوٺ کان ٻاهر
ڪنڊڙيءَ وٽ پيسومل ڪلنڊر مسافر خاني ڀرسان هڪ
شاهي دروازو ٺاهيو، جتي ڀرين جي ماڻهن کي مهاڻا
جي آجيان ڪرڻي هئي. اسان وٽ ڀرين ۾ مهاڻا
روهرڙيءَ کان ڪوٽيا ميل ۾ ڀريا روڊ تي ۱۲ فبروري

يعني ساهتيء ۾ ضرور هئڻو آهي.

ساهتيء جو دؤرو.

جئن ساهتيء ۾ ٻاروحيء جي پروگرام جو سماچار آيو،
تڻ هنء - جيء ابراهيم ۾ بجلي ڦهلي وئي.

ٻاروحي روڙيء کان ڪوئٽا ميل ۾ صبح جو ٻريا
وڍ ٿي لٽو هو، جتان پوين اچڻو هو، جتان ٿي لارو شاه
۽ ارشيري وڃڻو هو. اُتي رات ٽڪي صبح جو پڌو ٻڌن
روالو ٿي وڃڻو هو. انهن جڻي ٻڌن ۾ ۽ انهن جي
جوڌاري ٻڌن ۾ سندس اچڻ جي سوچا ٿي وئي.

ساري صلح جي ماڻهن پوري ڪوشش ڪئي، جئن
ڪئي نه ڪئي مهالما جو روشن ضرور ڪن. ڪم ڪندڙن
۾ پرچار ڪرڻ جو هي وڏو موقعو هوندو ۽ سڄي
صلح ۾ بکڙجي ويا. لتيجر اهو ٿيو جو جتي ڪئي آساهه جي
ٿي لهر پيدا ٿي وئي، ايتري قدر جو ڪي سرڪاري
لوڪ نه انهن ٿڌين ۾ آساهه وڃان ۾ ڪل وٺي، اچي
مهالما جي آڃيان جي ڪم ۾ شريڪ ٿيا. هنن کي اُها
سمڪ به نه رهي نه انهن ڪرڻ سان هو وڏو جرڪر کڻي
رهيا هئا.

اسان جي پرين ۾ پنجاهه فيصلو ڪيو ته ڪانڊاڇيءَ
کي پرين ۾ ٺاڻي جي ٿيلهي پيو، ڪڇي. پنجاهه ۾
ديوان ڪرمڪڊاس ٺوٺاڻي، هر وڏو زميندار هو ۽ ٻائي
مينارام هيمنڊاس، چرواڻي هو. پر شروعات کان

۾ ڪانگريس جو نيتاليهون اجلاس ٿيو، جنهن جو پرنسپل موليٰ لعل نهرو هو. ان اجلاس ۾ سخت دڪ لهر ڦهليل هئي، جو سائن ڪميشن جي بهشڪار ۾ سرگس ۾ لائي چارج ۾ لالا اچپتراءَ کي زخميو ويو ۽ ان بعد هن جو ديهانت ٿيو هو. ان ئي سخت دڪ ظاهر ڪيو ويو. ان بعد مدراس ڪانگريس اجلاس جي ٺهراءَ موجب ديش جي نئين حڪومت جو جوڙجڪ ڪهڙو ٿئي، تنهن جو ٺاهيل مسودو پاس ڪيو ويو. ان ۾ ڏيکاريل هر ٽي پارٽي کي ۳۱ دسمبر ۱۹۲۹ اندر بينگي راج ڏنو وڃي. جيڪڏهن ائين نه ڪيو ويو ته سڄي ديش اندر پورن آزاديءَ لاءِ اهڙو هلاچل هلائي ويندي.

هن ٺهراءَ موجب سڄي ملڪ ۾ پڻ چار ٽيٽ لڳو ۽ سرڪار کان به ان ٺهراءَ کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ گهر آيو اچي. مهاڻا جو سنت ۾ دڙو وڙهڻ پڻ ڪي به پرون پئجي ويا ته انگريز سرڪار اها ڳالهه سٺي ڪين مڃيندي، ان ڪري ايندڙ هلاچل لاءِ ملڪ کي تيار ڪرڻ لاءِ ملڪ ۾ اڪري پيو.

۱۹۲۹ جي شروعات ۾ پاڻو جيءَ فيصلو ڪيو ته سنڌ ۾ اچي. جنوريءَ جي پڇاڙيءَ ۾ پروگرام ٺهيو. شري جيرامداس ۽ ڊاڪٽر چوڻرام به پروگرام ٺاهڻ وقت وٽس ويٺا هئا. گانڌيجيءَ کين يادگيري ڏياري ته بدعي دن

انگريزيءَ ۾ ماستر هوس. لکوي ٻس ٻن ۾ ٻيا
 ڪٿا ڪرڻا. هيند ماستر اشارو ڪيو ته مون کي اوه ڪريء
 تان هٿ ڪٽڻو ٻولندو، پر مون ان ڳالهه جي پرواهه ڪانه
 ڪئي. پر دوليءَ جي آبادگارن ۽ زميندارن ٻنهن اهنسا
 سان هر ڪنهن لکڻي کي منهن ڏنو. سندن زمينون ۽
 مال ضبط ڪيو ويو، پر هنن ڪنهن ڳالهه جي پرواهه
 ڪانه ڪئي ۽ سڀئي ٻڌي ۾ ۽ اڏول رهيا. نتيجو اهو
 ٿيو جو سرڪار کي ڇوڪڻو پيو ۽ سڀاگرهن جا سڀ
 شرط سرڪار کي مڃڻا پيا. زمينون ۽ مال کين موٽايو
 ويو ۽ ٻول به ڳڻائي وئي. سڀاگرهه جي سوب ٿي،
 جيندڪري سڄي ملڪ ۾ خوشيءَ جي لهر ٽهلي وئي.
بي آرامي - گانڌيجي ماسٽر ڪري ڪول وٺو
 رهيو. هو سارنهي آخر ۾ ٽهڙو وقت نه رهندو هو.
 ساري هندستان ۾ هلندو رهندو هو. ۱۹۲۵ کان ۱۹۲۹
 تائين هو بي چئن ٿي پيو. جنهن پراسرار واپس هو ۽
 جا ايراضي ڪندو هو، ان ايراضيءَ جي شهرن عوا ڳولڻ
 ۾ ويسندو هو. جيڪي اُهي ڳالهائيندو يا رڃا آلمڪ
 ڪار به ڄاڻ ڪندو هو، سو سوڙو ۽ ننڍو تان جي سيني
 اٿڻن ۾ ايندو هو. هندستان ۾ هو هڪڙو سروح
 ڪڙو هو، جو سيني ڪپڙن جي اڳڙان (کرهن) کي روشني
 ڏيندو رهندو هو.

بيڪلي راج جي گهر - ۴ سيپٽمبر ۱۹۲۶ ۾ ڇاڪڙي

سرو شري کير چند بالائي، پر يداس پر همنچاري، د پيچندو
تلو کچند، سنداس پنهنون مل ۽ پيا کيترا و ديار تي ان
شام جو بدعیدن اسٿيشن پهچي ويا.

کين دمکايو ويو ۽ کين گرفتار کړو جا دڙکا ڏنا
ويا، پر هو کين مڙيا. کين اسٿيشن تي اچو کين ڏنو
ويو نه هو ڦاٽو وٽ وڃي مڙيا. اٽان کن کي پوليس
وڃي جهنگل ۾ ڦټو کيو نه اٽان وري موټي آيا.
جسڏهن سائمن کميشن جي ميمبرن واري اسپيشل
گاڏي بدعیدن اسٿيشن واري ڦاٽو وٽان لنگهي نه
نو جوان سائمن کميشن جي موټي وڃو، جي نعرن سان
کيکار کئي. اسٿيشن کان پريان نعره ٿي لڳا پر کميشن
جي ميمبرن ٻڌا ۽ پڇيائون ته رهي آواز ڇا ڄا آهن؟

برڊولي سٽيا گرهه - جون ۱۹۲۸ ۾ برڊولي
گجرات) ۾ سرکار بي جاء ڏيئون وڌاڻون. ماڻهن ۾
هن ڏين ڏيڻ جي سمور تي ڪانه هئي. سردار پٽيل
ٻڌجي ۽ جي اڳواڻي ۽ هيٺ رهو ڪاري هٿ ۾ کنيو.
ٻڌجي ۽ ان ڪاري لاء پيسن لاء اپيل ڪئي ۽ لکيو ته
تي اعتراض وٺي بهي ڪائونسل جي ميمبرن کي
معنائون ڏيئي اچو گهرجن. ان ڪري اسان جي سنڌ
سرو شري جيرانداس ۽ آئند جي پيچر استعفاون
آيا. اسانجي ضلع مان به پيسا ڪٺا ڪري برڊولي
ڪليا ويا. مان ان وقت پرين جي ڪوڙو مل چندنمل

ڪم ڪندڙ سڄي ملڪ ۾ پکڙجي ويا هئا، ماضي ڪري
 ٻڌائين ٿا. ٿيندڙ ڪري ڌاريءَ سرڪار کي ۽ احساس ٿيو
 هو ته ماڻهو ڇڏيا آهن ۽ انهن کي وڌيڪ وقت آزاديءَ
 کان متروڪ رکي نه سگهيو. ان ڪري سرطال سرڪار
 ٻڌرائي ڪئي ته هو هندستان کي خود حڪومت ڏانهن
 وٺي هليا ٿا ٿيون. ان لاءِ سائين ڪميشن مشرور ڪئي
 وئي هئي. پر عجب اهو جو ان ڪميشن تي ڊڪ نه
 هندستاني ڪو نه رکيو ويو. ان ڪري ڪالگريس اعلان
 ڪيو ته ڪميشن جو معنيٰ ڪٿي بهيڪار ڪيو وڃي.

شري هرجندراڻ جو دٻائنت - ۱۶ نومبر وري
 ۱۹۲۸ تي هند اسيمبليءَ جي بئڪ ڊعليءَ ۾ ٿيڻي هئي،
 جتي سائين ڪميشن خلاف نيزاءِ اڀريو هو. اسان جي
 سنڌ جو شري هرجندراڻ وڻنداس ٻي جاڪ هوندي نه
 ڊهليءَ ڪڍي ويو ۽ پاڻ کي ڪٿائي اسيمبليءَ ۾ وڃي
 رهيو هو ته سندس دٻائنت آيو. هن جي ٻرلوڪ ٻڌايو
 ٿي اسان جي نواب شاه ضلع ۽ ٻين شهرن ۾ اسڪول بند
 رهيا ۽ شوڪ ميانون ٿيون.

ٻڌ عيدن اسٽيشن تي مظاعرا -

۱۹۲۸ ۾ ماضي ضلع ڪالگريس ڪاميٽيءَ فيصلو
 ڪيو ته سائين ڪميشن جو بهيڪار ڪجي. جنهن لاءِ سائين
 ڪميشن مڪرناڻ حيدرآباد وٺندي ٻڌ عيدن کان واپس لنگرپٽي
 هئي. ان ڪري ۱۰ نومبر ۱۹۲۸ نوشهرو جا ڪم ڪندڙ

سوراج پارٽيءَ جيڪو لهرڪ هلايو هو، تنهن جو نتيجو
 اهو ٿيو جو ڪيترن پارانن جي ڪائونسلن ۾ سندن
 اُميدوار گهٽائيءَ ۾ چونڊجي ويا هئا، ان هوندي به
 گوهائيءَ ۾ ۱۹۲۶ جي ڊسمبر ۾ جيڪو ڪانگريس
 اجلاس شري شرينواس آئنگر جي پُرڌانيءَ هيٺ ٿيو،
 تنهن ۾ فيصلو ڪيو ويو ته جيستائين سرڪار قومي گهرن
 تي ڌيان نه ڏئي، تيستائين ڪائونسلن ۾ وزيرن ۽ عهدا
 نه قبوليا وڃن ۽ سرڪار جون بجيٽ وغيره جون رٿون
 ٽڙي ڇڏجن، پر ملڪ جي پلي جي رٿن جي پلي
 پٽيرائي ڪجي ۽ ان لاءِ رٿون به پيش ڪجن.

ڀورن قومي آزادي - ٻئي سال ڊسمبر ۱۹۲۷ ۾
 مدراس ۾ ڪانگريس جو اجلاس ٿيو، جنهنجو صدر ڊاڪٽر
 انصاري هو. ان اجلاس ۾ ٺهرايو ويو ته جيڪڏهن جنگ لڳي
 ته پارٽي ان ۾ مدد نه ڪن. پرما کي ان سال ڀارت
 کان جدا ڪيو ويو هو، ان ڳالهه کي ننديو ويو ۽ ٺهرايو
 ويو ته ڪانگريس جو اصول ڀارت ۾ پوري قومي
 آزادي حاصل ڪرڻ رهندو. ان لاءِ هڪ جواز ڪو
 ٺاهيو وڃي. ان رٿ جي بدران شريمني ايندي پيسنت
 پٽيرائي ڪئي. ان اجلاس ۾ اهو به فيصلو ڪيو ويو ته
 سائمن ڪميشن جو بهشڪار ڪيو وڃي.

سائمن ڪميشن - گانديجيءَ جيڪا ۱۹۱۹ کان
 هندستان ۾ هلچل هلائي هئي، ان هلچل ۾ هزارين

عوس. ڏهين پتي مانيءَ جو سڏ ٿيندو هو. کاڌي ۾
 دال کانسواءِ ٻيءَ ڪنهن شيءِ ۾ لوڻ ڪونه ٻوڏو هو ۽
 لڪو متالو ۽ لڪو گهٽ. هي ڪير لوڻ يا سٺ ڪم
 آڻڻ چاهيندو هو ته کيس ملندو هو. ان جا ڪوٺڻ آشرم
 جي گهڻا ڪان پڙهند ڪري ڇڏيندا هواسون ۽ کاڌي
 وٺڻ ڪم، ڏهي يا گهٽ وٺندا هواسون.

ڪاڏو اعڙو سالوڪي ملندو هو، جو سولائيءَ سان
 هٿر ٿي ويندو هو ۽ ٺهي وٺڻ ٿي چئي پڪ لڳندي
 هئي. بدلي ۽ ٻيو ڪم سارو ڏينهن ڪندا رهندا
 هواسون.

پنجن پتي وڏي کاڌي جو ٿيندو وڃندو هو.
 سالچي ۾ هر گهمي اچي شار جي پاران ۾ شريڪ
 ٿيندا هواسون. هي کاڌ پتي آشرم ۾ هوندو هو ته هو
 ۽ ضرور شريڪ ٿيندو هو ۽ پوڄن به ڪندو هو.
 آشرم جي نيا اعڙي هئي، جو هر ڪنهن کي سڃاڻه
 جي پوري تربيت ملندي رهندي هئي.

مان جنم آگسٽ ۱۹۲۸ ۾ سڃاڻه آشرم مان مونس
 نه پوڻ ۾ ”مهو مهر منڊلي“ اچي ڪولمبو. ان ۾ خاص
 ڪري وڏاڻي ايندا هئا، جن کي ڪٿائي ۽ ٻڌائي
 سڃاڻيندو عوس. موقعن تي پراڻا ٿيندو ڪڍندا
 هواسون، جن ۾ مهو مهر منڊليءَ جا ميمبر شامل ٿيندا هئا.
 عودا نه قبولين. ڪالگريس جي ٺهڻاڻيءَ مان

نوان خيال، نوان اُمنگه ۽ آشانون پيدا ڪندو رهندو هو. جن تڏيش جو پتا ملڪ جي اوچل درسيه جو دوش ڪرائيندو رهندو هو. هو ڪڏهن ڪڏهن ان ڳالهه ڏانهن به اشارو ڪندو هو ته هن جي من ۾ آئينده راج جو ڪهڙو نقشو ڇٽيل رهي ٿو. هو ان کي راج جي نالي سان سڏيندو هو.

آشرم ۾ - جولاءِ ۱۹۲۸ ۾ مون کي خيال آيو ته گانڌيجي جي سارمڻي آشرم ۾ احمدآباد وڃي رهان ۽ ڪٿائي ۽ ڪهه ڇڻ ڇو ڪم سڪي اچان. جولاءِ ۾ اسان کي انگريزي اسڪول ۾ مهينو سڙا اونهارو جي وٽڪيشن ملندي هئي، سو مان شري جهرامداس معرفت گانڌيجي جي آشرم ۾ هيو ويس.

مون ڏٺو ته آشرم ۾ آشرم واسين کي ستياگرهه جي پوري تربيت ملي رهي هئي. آشرم ستياگرهه آشرم جي نالي سان ئي سڏبو هو. پوئين ۴ بجي اُسر جو گھنڊ وڃندو هو. هر ڪو هنڌ ڇڏيندو هو. اڌ ڪلاڪ ۾ هر ڪو ڏند ڀاڙي ڪري واندو ٿيندو هو ته پرار ٿنا جو گھنڊ وڃندو هو. سڀهتي وڃي شريڪ ٿيندا هواسون. ساڍي ستين بجي سڀڪو ڪم کي لڳي ويندو هو. ان ۾ ڪاڪوسن جو ميلو ڪڍي ڪڏن ۾ پورڻ جو ڪم به آشرم نواسي ڪندا هئا. گانڌيجي به ان ڪم ۾ ڪڏهن ڪڏهن اچي شريڪ ٿيندو هو. مان ڪهه ڇڻ جي ڪم کي لڳي ويندو

سالتبيء جو آفيس مان اچڻ بعد هڪ مهيني سالي
 شري صوباج ڪيماڻيءَ سان وڃي گڏيس، سو ڪراچي
 پورٽ ٽرسٽ ۾ آفيسر هو. هن مولڪي ڇو نه صوبو
 جو لوڪريءَ ٿي وڃي چڙھڻ. اُٻس اُٺي بچاءُ
 روپو پکيڙ هو.

پورٽ ٽرسٽ ۾ ڪجهه وقت لوڪري ڪم، پر
 لوڪري ڪرڻ واري ذميوئي ٿي مون مان مٽي ٿي
 وئي هئي. منجهن سالي سان هي لڙاڻا صلح ۾
 اسڪولن ۾ ماستري ڪري رهيا هئا ۽ انهن سسٽن
 جي ذريعي شاگردن ۾ قوميت جو پرچار ڪري رهيا
 هئا. مولڪي به رشڪ آئي، سو مان ۱۹۲۷ جي پڇاڙيءَ
 ۾ پنهنجي ٽوٽ ٿي ڪي. سي. اڪيڊمي اسڪول ۾
 اچي ماستر ٿيس. قومي ڪم ڪندڙن مان مولائي سڄي ضاهي ۾
 پکڙيا پيا هواسون. شري ليولڊرام بيٺاڻي اسڪول جو
 هيڊ ماستر هو، سو به سان جي اسڪول جي چوڪون
 کي ٺاڪ ڪرڻ جي اُپس ٿيڻ لاءِ پيو ايندو هو.
 اُپيءَ طرح به سمورا ڪم ڪندڙ ڪٿي نه ڪٿي پيا گڏيا
 هواسون ۽ ڪم جو سٺا ڪندا هواسون، ڇاڪاڻ ته قومي
 ڪم جي باري ۾ حدائتون ۽ آگاه ڪانڊيجيءَ کان پوءِ
 ملندو هو.

ٻاڙهي سڄي ملڪ کي لسيءَ جيان پيو ولڙهندو
 هو. هر روز نئون آگاه پيو ايندو هو. سڄي ملڪ ۾

ر ڏيکاريو هو، کيس خبر هئي ته مان هڪ قروي خيالن جو
 ڇوڪرو هوس ۽ گالڙيجيءَ جي سڌائين جو پيروڪار
 هوس، پر هن جو ان ڳالهه ڏانهن ڌيان ڪونه ويو. هو
 ته اسڪول کان ٻاهر خواهه اسڪول جي اندر شاگرد جي
 هلڪي چلڪ تي پورو ڌيان ڏيندو هو. مان جڏهن
 اسڪول ڇڏڻ وارو ٿيس، تڏهن سڄي اسڪول جي پنج سؤ
 شاگردن ۽ ماسترن جي اسيمبلي سڏائي منهنجي چرتر
 جي پرشنسا جو اظهار ڪيائين ۽ اوچ چرتر ۽ لذتسياو
 لاءِ چالڊيءَ جو بلو انعام ڏنائين.

هن چيڪا منهنجي اها همست افزائي ڪئي، تنهن
 ڇو منهنجي آئينده جيون کي پنڪي پيڙهه ڏني. سندس
 صلاح تي مان ماستري ڇڏي آخر وڃي امپيريل (هاڻي
 اسٽيٽ) بئنڪ آف انڊيا ڪراچيءَ ۾ نوڪري ڪئي،
 پر اُتي هڪ انگريز آفيسرن جي هيٺان ڪم ڪندي
 مون کي سندن پرواهه نه رهندي هئي، جو گالڙيجيءَ
 جو اسان نوجوانن تي زبردست اثر ٿيندو رهندو هو.
 اهڙيءَ فضا ۾ اچي ويا هواسون، جو غلاميءَ واري
 ذهنييت نه من مان صفائڪري وٺي هئي، سو بي پرواهه
 رهندو هوس. بئنڪ جي آفيسر سان منهنجو ٽڪر
 ٿي پيو.

نيٺ مون کي نوڪريءَ مان برطرف ڪري ڇڏيو
 ويو. ان جي مون کي پرواهه ٿي ڪانه ٿي.

جيرانداس سوڀارو ٿيو.

هن ڇوٽو بعد اسان جي هلي جي ماڻهن تي
ڪالگريس جو الر وڌو ۽ ڪم ڪندڙن ۾ به آئروشواس
آيو ۽ شاھوڪارن، وڏن زميندارن ۽ مڪن جي مخالفت
هوندي به هو ناري سر ڪري سگهين ٿا.

جواندن جو اثر - اسماعلي ۽ پراڻو ڪالگريس
ڪالگريس سرڪار خلاف ٿيڻ وڌو ڪندا هئا، تن هن
وڌو ٿيڻ اسان ۾ ايندڙن وهندڙن هنن، هينڪري
ضلع ۾ آزاديءَ لاءِ آگاه وڌو ٿي رهيو.

هئاڏها جون اخبارون - بهرحال هيا هيا ”پنگ
الها“ الگريزيءَ ۾ لکيندي هئي ۽ اوجيئون ٿيڻ
۽ هنديءَ ۾ لکيندي هئي، تن کي جيل مان ڇڏي بعد
مهالا پڪي پائي ٿي بهاريو.

پنجن جو حال - مارچ ۱۹۲۵ ۾ مان چئن مئٽرڪ جو
امتحان ڏيئي آيس ۽ ڪي. سي. اڪيڊمي ڀرنا جي هيڊ
ماسٽر شري آسودومل ڪيولراماڻيءَ ۽ مولڪي - مهينا
ماسٽر ڪري رکيو، جو شري هيرانداس ڪلٿي، جو به
۱۹۲۱ ۾ قطع مخالفت ڪري ڪاليج ڇڏي آيو هو ۽
سائين اسڪول ۾ ماسٽر اچي رهيو هو، سو اچي ٿو ۽ ٿو رهيو
جي ٿي. اي جو امتحان ڏيڻ ٿي ويو ۽ به مهينا موڪل
ورلي هوندي.

شري آسودومل سڄيءَ معيلى ۾ مڃيو استاد ٿي

سڀني تي چڱو اثر ڪري ويندو هو.

نوابشاه شهر ۾ پراڻو داس برهمچاري ويندو هو. اتان
نوابشاه گزيت اخبار ڪڍندو هو ۽ ان جو سماجڪ ڪم
ڪرڻ ڪري نوابشاه جي ماڻهن تي چڱو اثر هو،
ان کي مکيه طرفان پيسي جي وڏي آڇ ٿي ته اخبار
وغيره دوارا سندس واسطي پرچار ڪري، جا هن ٺڪرائي
چڏي ۽ شري جيرامداس جو اخبار ۽ ٻيءَ طرح شهر ۾
خواه ٻاهر چڱو پرچار ۽ پئيرائي ڪندو رهيو. شري
شوانند به سندس ڪم ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ڪانه ڪئي.

مطلب ته اسان جي نوابشاه ضلعي ۾ ڪم ڪندڙ شري
جيرامداس جي پئيرائي ڪرڻ لاءِ ڪم کي جاري ويا.
اسانجي ساهتيءَ جي ڳوٺ ڳوٺ ۾ ڪانگريس جو نياڻو پهچي
چڪو هو. وڏي ڳالهه ته ۱۹۱۹ کان جيڪي ڪم ڪندڙ
آزاديءَ جي آندولن ۾ آيا هئا، تن مان ڪافي ڪم
ڪندڙ پنهنجن ڪيترن ۾ موجود هئا ۽ سندن گانڌيجيءَ
جي اڳواڻيءَ هيٺ جيڪو ٽپسيا جو جيون هو، ان لوڪن
تي گهڻو اثر ڪيو هو. ان ڪري هو جڏهن ڪانگريس
ميدوار شري جيرامداس جي طرف ڪم ڪرڻا ٺڪتا
ٿيا، تڏهن منجهن آتم وشواس هو.

جڏهن چونڊ جو نتيجو ظاهر ٿيو، تڏهن پتو پيو ته
اهتيءَ ۾ شري جيرامداس کي اميد کان وڌيڪ ووٽ
پا هئا. جنهنڪري ساريءَ چونڊ جي ڳڻپ ۾ شري

ڪم ڪندڙ و بنا هئا. بهرائيءَ ۾ سيٺ ۽ -وچومل هو. ننده آدم ۽ شهداد پور ۾ لڳا هلنديءَ وارا ڪم ڪندڙ هئا. چنڊوڪ مڪي ذرمداس، جو ۱۹۲۱ جي هيجل ۾ هڪ سال جيل ڪاٽي آيو هو ۽ جيل مان موٽڻ تي شهداد پور جي ماڻهن کيس شاعري آجيان ڏني هئي. سيٺ آسومل شاعري ورچاڪر ۾ ڪم ڪري رهيو هو. لوڙي مڪيءَ جي ننڍي شهرن ۾ چڱي هلندي هئي، پر قومي ڪم ڪندڙن جي ٿيسا جي ڇيرون هڻي وڃي هڻڻ ڪيو.

لو شهره ۾ سيٺ تجربمل جي سڄي ڪٽنب سندس ڪم ڪيو. پرنن ۾ مهراج ڀڳوالداس شرما، جو زميندار ۽ هڪ سٺيل هلنديءَ وارو برعظم هو، تنهن ۽ ان شري جيرانداس جي پوري مدد ڪئي. لاروشاهه ۾ شري جهولرام مٽائي، جو زميندار به هو، انهيءَ سندس پوري پٺڀرائي ڪئي.

ڪنڊياريءَ تعلقي ۾ لڳ ڀڳ سڄي ڪم ڪري هئي، ڇاڪاڻ ته خود ڪنڊياري ۾ مڪن ۽ چوڌرن جو ڏاڍو زور هو. هوڏاڻن وري ڪنڊياريءَ تعلقي جي ۵۲ ڳوٺن جي پراڻي ۾ شري ليراندرام کي وڏي بشتي هئي. شري ليراندرام ان ڪم ۾ رات ڏينهن هڪ ڪري ڏنو. ڏينهن رات پنجاهتن جي ميڙن ۾ به شري ليراندرام هو. هر عمر جو لندو هو، پر دائمي سڀا ڪري پنجاهتن جي ميڙ ۾

جي زبردست شخصيت هئي. گانڌيجي هن کي وڏي
 مانيتا ڏيندو هو. سنڌ مان شري جيرامداس جو ٻاڻو
 سان گڏائي ۾ ڳڻائو سڀيند رهيو. ۲۰ مئي ۱۹۱۹ تي
 گانڌيجي ۽ رولٽ ائڪٽ واري ڪاري قانون برخلاف
 ستياگرهه ڪرڻ لاءِ جيڪر پهريون ميٽر ڪوٺاڻو ويو هو، اُن
 ۾ سرامي شرڌانند، سردار پٽيل، حسن امام ۽ ٻين ڪن
 سان گڏ شري جيرامداس کي به گهرايو ويو هو. شري
 جيرامداس ئي سنڌ ۾ رولٽ ائڪٽ خلاف ڪراچيءَ
 ۽ حيدرآباد ۾ ستياگرهه ڪرائڻ ۾ مکيه ڀارت ادا ڪيو
 هو. شري جيرامداس کي سندس قابليت ۽ قربانين ڪري
 اڪل ڀارت ڪانگريس جي زور ڪنگ ڪاميٽيءَ ئي به ڪيو
 ويو هو ۽ سالن جا سال اُن ئي رهيو.

۱۹۱۹ جي پڇاڙيءَ ۾ جليانوالا باغ جي شهيدي
 ڪانڊ بعد جيڪو اڪل ڀارت ڪانگريس جو اجلاس
 امرتسر ۾ ٿيو، اُن ۾ مسائينگو چيمسفورڊ سڌارن جي
 رٿ جي باري ۾ رٿيل ٺهراو ٿي وڏي چڪري لڳي
 هئي. لوڪمانيه هو هڪ طرف ۽ گانڌيجي ٻئي طرف. پر
 شري جيرامداس ٺهراو جو اهڙو مسودو ٺاهيو، جو ٻنهي
 جي قبول ٿيو هو ۽ چڪري ٽري ويئي هئي.

سات سال شري جيرامداس جي پٺيان قسومي
 ووڪن جو ٿو لو هو. ڊاڪٽر چوٽرام نه ساڻس گڏ
 هئي لڪ ۾ پيو ڦرندو هو. اسانجي ضلعي ۾ نه هوند هوند

شري جيراھداس جونڊ جي ميدان ۾ :-

ساڻهي سال بمبئي ڪائونسل لاءِ جهڪي چوڻ لڳو ۽
 ٽيون، ٽن لاءِ اوڀر سنڌ مان شري جيراھداس دولترام
 کي ڪانگريس ٽڪيٽ ملي. اسان جو اوابناه ضلعو ۾
 ان ٽڪي ۾ هئو. ان ٽڪي ۾ سندس مخالفت ۾ حيدرآباد
 جو مڪي هروڪشن داس بهڻو هو.

مڪي هروڪشن داس حيدرآباد سنڌ جي مڪي گور
 مان هو ۽ وڏي راءِداري گهر چوڻو. هنن جي مخالفان
 جي وڏي ٻيڙي هئي. وڏي ٻيڙي ۾ ان زماني ۾
 پنڌچاٽيون وڏي هستي رکندڙون هيون. هنن انهن
 جي ذراي باري چيڻ لڳي گهري. ان زماني ۾ اڃا
 بالغ وقت ۾ شروع ڪرڻ لڳو هو.

هيڏانهن ڳالهيءَ جي هندستان جي راجپوتيءَ ۾
 اڇا اهد ڪانگريس جو ڇوڪرو اثر ماڻو ۾ لڳو هو، ان
 کي ڪسوٽيءَ تي چاڙهڻ جو وقت آيو هو.

مڪيءَ جي طرف ڏن هئو. پنڌچاٽي زور هو ۽
 سيلڻي جو زور هو. وڏا ڍنگ ڍنگ مڪي هروڪشن داس
 جي طرف کان اسان جي ضلعي ۾ جلد جلد پيا ايندا هئا
 ۽ پنڌچاٽي ميڙ سڏائي پنجن کي اڀيل ڪندا هئا ۽
 شري هروڪشن داس مڪي آهي ۽ ڇو پنجن جي شان
 جو نشان آهي.

هوڏانهن ڪانگريس طرف شري جيراھداس

سروچني ٺهڻ جي پرڏانپڻي هيٺ ٿيو. ان ۾ ستياگرهه هلاچل ۾ وشواس ظاهر ڪيو ويو ۽ ان لاءِ ماڻهن ۾ پوري شڪتي پيدا ڪرڻ واسطي سکيا ڏيڻ لاءِ وچورو وار پروگرام ٺاهيو ويو. هيل سونو جو ڪانگريس جي ڪارروائي اڪثر انگريزيءَ ۾ هلندي هئي، ان لاءِ ”هندستاني“ (هنديءَ) کي ڪاربهه هلائڻ لاءِ قبوليو ويو.

هنديءَ تي زور - گانڌيجي پنهنجي پڌرالن ۾ وقت بوقت هنديءَ تي زور ڏيندو هو. ۷ سيپٽمبر ۱۹۲۵ ۾ ڪراچيءَ ۾ هندي سميلن سڏايو ويو، جتي ٺهراو ٿيو ته راشٽريہ پاشا هندي زوريءَ سيکاري وڃي ۽ سنڌي ديوناگري لپيءَ ۾ لکي وڃي.

سند ۾ چونڊون - ۱۹۲۶ ۾ هند اسيمبليءَ ۽ برائٽڪ

اسيمبلي لاءِ سند ۾ چونڊون ٿيون. شري سي. آر. داس ۽ ٻين جيڪا سوراڄ پارٽي ڪڙي ڪئي هئي، ان جو اُدیش هو سرڪار کي اسيمبلي اندر گهڙي دق ڪڍي ۽ پر شري راجگروال آچاره جهڙا ڪي اڳواڻ هئا، جن ان خيال جي مخالفت ڪئي. مگر ملڪ سوراڄ پارٽيءَ جي حمايت ڪئي ۽ اسان جي سند مان شري هر چند راءِ هند اسيمبليءَ تي چونڊجي ويو. هن ڪانگريس اڪيٽ ڪانه ورتي هئي پر قومي خيالن جو ماڻهو هو ۽ اسيمبليءَ ۾ سوراڄ پارٽيءَ سان ئي وقت ڪندو رهندو هو.

سوراج ٻارٽي - بنگال جو مشهور غريبائيءَ جو پتار،
 جڏهن پنهين جي شاعري سڄي ملڪيت ملڪ کسي اربا
 ڪئي هئي، ان شري چترلن داس، جڏهن کي سندس
 ناليون ڪري ديش بندو ڪري ڇوڏا هئا، ان ملڪ
 اڳيان اهو پروگرام رکيو هو ته ڪائونسلن کسي بندو
 ڪري عام مردم وٽان ڪاٺا آڻجي ۽ سرڪار جي بندو
 م ڪيو نالو ڏيڻا ڪجي. ان لاءِ ساڻس ملڪ جا ٻيا مشهور
 ۱۲ مدبر به شامل ٿيا هئا ۽ ان تحريڪ هلائڻ لاءِ سوراج ٻارٽي
 لاءِ وائي هئي. ڪالڪٽاس سوراج ٻارٽيءَ کي پنهين
 جي پروگرام هلائڻ لاءِ اختياري ڏني هئي. نومبر
 ۱۹۲۲ء لهن ڇوڏون لهن ڇوڏون، جڏهن به سوراج ٻارٽيءَ
 کي ڀڳي سوب حاصل ٿي هئي. بنگال ۾ نه اٽڪي ڏيڻ
 ڳڻائي ملي هئي، نه اٽڪي هن وزارت لاءِ هئي. ديش بندو
 جي رهنمائيءَ هيٺ سرڪار کي ڪيتريون شڪستون
 کائڻيون پيون ۽ سرڪار به اوشواس جا اُتراءِ پاس ڪيا
 ويا. ۱۹۲۴ء ۾ وري لهن ڇوڏون به سوراج ٻارٽيءَ سرڪار
 کسي پريشان ڪيو. ۱۶ مئي ۱۹۲۵ء تي ديش بندو
 چترلن داس جو ديوالهه ٿيو، جڏهن ڪري ديش ۾
 نه هئي ٻي ڀيڻ، پر سوراج ٻارٽيءَ پنهنجو پروگرام
 سڄي رکيو.

ڪٽنبور اجلاس - ۱۹۲۵ جي ڊسمبر ۾ ڪاٺپور ۾
 جوڙيو وڃيڻ لاءِ اجلاس ٻارٽيءَ جي لبل شراعتي

۾ سندن لاءِ عزت گهڻي قدر وڌي ويئي هئي، جنهنڪري
پيسو ۽ ٻيا ڪم ڪندڙ پاڻ ڏانهن ڇڪي سگهيا ٿي.

شيوا منڊليون - قطع تعلقات جي هليل ۱۹۲۴ء
جي پڇاڙيءَ ۾ ماني ٿي، پر اسان جي ضلعي جي راجنيتي
ڪيترن کانگريس ڪاميٽيون نه ڪم ڪندڙن رهيون پر
ڪافي ڪم ڪندڙن ۾ سماجڪ ڪم ڪرڻ لاءِ به
شوق ڄاڻيو. ساهتيءَ ۾ سڀني وڏن ڳوٺن ۾ شيوا
منڊليون پراڻا ٿيون، جن جا سرڪاري اسڪول به ميمبر
ٿيندا هئا. شيوا منڊليون هر ڳوٺ ۾ چوڪرين جي
وڌيا، غريب شاگردن ۽ وڏوانن کي مدد ڪرڻ، پستڪال
۽ واچنالي هلائڻ ۽ ڳوٺ جي صفائيءَ تي ڌيان ڏيڻ جو
ڪم ڪنديون هيون. ۲۳ دسمبر ۱۹۲۸ تي هالاڻيءَ ۾
سنڌ پنگتي منڊل جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ جو ميٽڻ ٿيو،
جتي نوابشاهه ضلعي جي سڀني منڊلين جي عيوضين کي
گهرايو ويو هو.

ناري شالاڻون - ساڳئي وقت ڀينرن ۾ ڪم ڪرڻ
لاءِ اسان جي ضلعي ۾ هر ڪنهن ڀڪي ڳوٺ ۾ ناري
شالا شروع ٿي ويئي. نوشهري ۾ دادي ڪرشنادبوي
اهو ڪم ڪري رهي هئي، ته ڀرين ۾ دادي رڪمڻي
غيرهه. ساهتيءَ جا قومي ڪم ڪندڙ اخبارن ذريعي
ڪم ڪندا رهيا، جنهن جو پرڀاڻو اهو ٿيو جو زالن
جاڳرتا اچڻ لڳي.

لوشنري لغائي م لي چئن چئن مهان جي ماضي لي
چار هاء اسڪول هواء لهن کالسواء پنج هاء اسڪول
بيا هواء ان ڪري سندس ماضي جي رسالن ڪري ۽
اسان جي صلح م ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين م ڪافي قوميت
ڦهلي.

سائين وقت حيدرآباد م ڪوڙومل سنڌي ماضي
منڊل ۽ قوميت لي ڪارائتا ڪتاب ڇپايا هئا، جن ڇو
۽ نئين نهيءَ لي چڪو اثر ٻڌو رهيو.

اربعين ڏهاڙن م ۱۹۲۳ کان وٺي ڪن اسڪولن
۽ ڪاروباري ڪاميٽين لي ڪالگريسي هواء، جتي ڪن
قوميت ڦهلائڻ جو موزون موقعو ملي وارو. ساڳئي
ناليءَ جي وڪري ۽ ولانتي ڪڙي، جي پيسڪار جو
ڪم ٿيندو رهيو.

ٻوڏن ۾ ڏند - جي صلح ۾ مادڪ ڪم ڪندڙن
جي وڏي باري هئي. جولاءِ ۱۹۲۵ م جنهن ماضيءَ م
بيٺو اڏائي، تن ڪم ڪندڙن سڪن والڪر مهان
جي خوشيار، تي پڻي رهيا. ٻوڏن کي ٻڌڻ کان بچائون
جي. زبردست حڪم جي ڳالهه هئي، اتي ماڻهن کي
جنهن وغيره ذريعي سلامتيءَ جي جاءِ تي بچائون ۽
۽ روزگار جا ذريعا بند ٿي ويا، تن کي مالي
مسئليون. مطلب ۽ قومي ڪم ڪندڙن موقعي تي
۽ ڪم جي سرالهي ڪئي، ڇاڪاڻ ته ڪيترائي

لڳو. جلد ئي هن کي ساهتي ڄلعي کانگريس ڪاميٽيءَ جو جائنت سيڪريٽري چونڊيو ويو ۽ ڇٽڪ نوشهري مان کانگريس جو سارو ڪم هو هلائڻ لڳو.

صفائي ۽ اسپتالون - ڳوٺن جي صفائي به تعميري ٻرو ڪرام جو هڪ حصو هو. ساڳئي وقت ڳوٺن ۾ ڊاڪٽري علاج ميسر ٿي ملي، ان لاءِ آدم ٿيل لڳو. ضلع جي وڏن شهرن ۾ به سرڪاري اسپتالون هيون، باقي ڀڪن ڳوٺن ۾ ڪم ڪندڙن جي مدد سان لوڪل بورڊ اسپتالون کليون. جن هنڌ لوڪل بورڊ اسپتال به نه ميسر ٿي سگهي، اُتي دائريون کان پيسا وٺي هلائي ۽ جهڙن ڳوٺن ۾ اسپتالون ٻڌا ڪيون ويون. ان سان گڏ وڻ ڪهر به ڇالو ڪيا ويا.

قوهيت جو ڦهلاءَ - انهيءَ زماني ۾ ”هندو“ پريس حيدرآباد ۽ پوءِ ڪراچيءَ مان شري ميلهارام واسواڻي ماسڪ پٽر ”سندر ساهتيه“ ڪڍندو هو. انهيءَ جو لکندڙ نه سندس وڏو ڀاءُ شري فتحچند هو، پر ان وقت هو سرڪاري نوڪر هو، ان ڪري سمپادڪ جو نالو شري ميلهارام جو پوندو هو. ان ۾ پريمچند، سدرشن ۽ ٻين قومي ليکڪن جون لکيل ڪهاڻيون ۽ قصا ايندا هئا. سندر ساهتيه وارن ئي ديش ڀڪت شيواجي ۽ رائي پرتاب جون چيوٺيون ڇپايون.

اسان جي ضلع ۾ تعليم نه گهڻي هئي. هڪڙي

(شري ديبچندر تلوكچند)

شري ديبچندر تلوكچند، سوڪاري لسوڪري ڇڏي
 اچي شري پارٽاس سان گڏڪم ڪي جنهن ۽ ڪم وڌندو
 هليو. هر ڪالهن ڪلهوڙن ۾ ڄاڻو هو ۽ ننڍي ئي آره
 سماج جي اتر هيٺ آيو ۽ منجهس دانش پڙهڻي ۽ ڇوڻ
 پاڻ لائون ڄاڻو ۽ ڪتبه وٺندو هو ۽ لوشهره ٿورو
 ۾ وڃي رهندو هئا پالڻا جي ڪم ڪي لڳو ۽ ان سان
 ڪڏن اتي ”شڪني“ اشار ۽ ڪالگريس ڇو ڪم ڪرڻ

پرويس. سرڌ شري پروڊاس وپرواڻي ۽ پروڊاس ٿرڻاڻي
 ۾ ڪنڊياري هاءِ اسڪول ۾ ويسا. سرڌ شري ڪلاسراءِ
 شولڊاس ساونائي، پروڊاس پرومچاري ۽ دادي ڪرشنا
 دوي نوشهري جي واڻي ۾ ڪنڊياري ۽ شيرا آشرم
 سڀالڻ لڳا. انهن سان گڏ شري شوانند شيرڪرام
 آشرم ۽ انهارن جي ڪم کي لڳو رهيو.

نوابشاھ ٽالپون - اڳي وقت ڪن ڪم ڪندڙن
 جو ڏهان نوابشاھ ٽالپن وٽ، جتي ڪالگراس جو عوام
 ڇوڙ ڪري ڪم اصل بند هو. هنن محسوس ڪيو ته
 ضلعي جي هيٺ ڪوارٽر مان ڪو آواز اٿارڻ وڃي ۽
 اٿان چيڪا هٽيل علائقي وڃي، سا ضلعي ۾
 وڌيڪ دور وڌي، الڪري شري کيرچند بالائسيءَ
 جي مدد سان نوابشاھ ۾ ”شهرڪ“ پوس جاري ڪئي
 وئي ۽ سرڌ شري پروڊاس پرومچاري ۽ شوانند شيرڪرام
 ۱۹۲۵ جي شروعات ۾ نوابشاھ وڃي رهيا. شيرا آشرم
 نوشهري پروڊاس مان بدلي ڪري نوابشاھ آندو ويو ۽
 اڳي شري پروڊاس پرومچاريءَ جي سڀال ڪئي هئي
 ”نوابشاھ گزٽ“ هفتيوار اخبار ڪرڻ شروع ٿي، جا
 عام ڄا اڄ به دور ڪرڻ، پنڪستي سڌاري ۽ ديش
 زير جي لاڙن پڻ جو ڪم ڪرڻ لڳي. اها هفتيوار
 اخبار آڪٽوبر ۱۹۲۴ ۾ نوشهري پروڊاس مان شري شوانند
 جي سڀال ڪئي هئي جاري ٿي.

١
بيشڪار ۽ تعليم جي ڦهلاءَ جو جوڙجڪي ڪم ٿيندو رهيو. وديار ٿين ۽ زالن ۾ سجاڳي آڻڻ جو ڪم به ٿيندو رهيو.

گاندھيجي جوڙجڪي ڪم جو دائرو گهڻي قدر وڌايو ۽ هن پنهنجي ”ينگه انديا“ هفتيوار اخبار معرفت وڌيڪ جوڙجڪي پروگرام عام جنتا کي ڏنو. ان موجب اسان جي ساهتيءَ ۾ ڪنيا پائشالائون کولڻ تي چڱو زور ڏنو ويو. ۱۹۲۰ کان وٺي ڇوڪرين کي تعليم ڏيڻ جي ڪم کي پورو وزن ڏنو ويو هو. نوشهري ۽ هالاڻيءَ ۾ ڪم ڪندڙن ڪنيا پائشالائون شروع ڪيون، جتي ڇوڪرين کي تعليم ڏيڻ شروع ڪئي ويئي. ۱۹۱۷ کان ميلٽومل ڪنيا پائشالا چالو ڪئي هئي. ۱۹۲۴ ۾ سرڳ-واسي سرچند، پيرارام پدعيدن ۾ ڪنيا پائشالا کولي، جنهن ۾ سندس ذريعتيءَ جو کيس ساٿ هوندو هو. پوءِ شري وٽرومل ٽيلياڻي به ان ڪم کي اچي لڳو.

ڪاڏيءَ جي وڪري جا مرڪز ضلع جي ڀڪن ڳوٺن ۾ کوليا ويا، جي ڪم ڪندڙ ٽي سنياليندا هئا. تنهن کان سواءِ ڪم ڪندڙ مڊل ۽ هاءِ اسڪولن ۾ ماستر ٿي گهڙيا. شري نيوندرام وڃي ڪنڊياري هاءِ اسڪول ۾ ماستر ٿيو ۽ پوءِ هالاڻي اسڪول ۾ هيڊ ماستر ٿي ويو. مان ڀرڻ جي ڪي سي ائڪيڊمي هاءِ اسڪول

ياڻو ڇوڻ

جوڙجڪي ڪم

۱۹۲۵ کان ۱۹۲۹ تائين

۱۹۲۴ع جي دسمبر ۾ جيڪو ڪانگريس جو اجلاس
بيڪام ۾ ٿيو. پاڻ ڪانڊي جي پوزيٽي هيت ٿيو، جنهن
۾ ڪانڊي - داس - لاه پٽال ڪو وٺو، ان بعد
پاڻ ڪانڊي ملڪ کي اڏڻ جي جوڙجڪي ڪم کي
لڳي وڌو، جنهن دٻس اڳتي هلي دٻس آزاديءَ لاءِ
زبردست هٿل هڻائي سگهي. اتي طرف دٻس ٻڌو
ڇوڪرن داس ۽ ٻيا اسيمبلي ۾ گهڙي سرڪار کي حيران
ڪرڻ لاءِ ماڻهن ۾ هٿل هڻائي لڳا، جنهن هو دٻس جي
آراميل مدبرن کي اڀڙڻ ڇوڻن ۾ ووٽ ڏيئي سولارو
ڪن.
ان وقت اسان جي سنڌ ۽ ضلع ۾ به اها هٿل هلي
۽ ان سان گڏ ڪيترا ڀرپائيءَ جا پٽل نوجوان، جيڪي
قطع تعلقات جي هٿل سبب پڙهڻ ڇڏي آيا هئا يا
نوڪري ۽ ٽلڏا ڏاڙيون ڦٽا ڪري آيا هئا، تن مان
ڪيترا وڃي پڙهڻ، نوڪرين ۽ ٽلڏن کي لڳا، ٻه
اسان جي ضلع ۾ ڪيترائي جوان رهيا، جي جوڙجڪ
ڪم کي لڳا رهيا.
اسان جي ضلع ۾ ڪاڊي ٻرچار، هراچن اڏار، شر

زمين هئي ۽ ساماري ۾ پنهنجا ڪارخانا هئا. پاڻ ڏٺي
 ڪاڊي پائيندو هو ۽ ٻنھن ڏيرينو ماڻھو هوندو هو.
 سندس ٽيئي پٽ هلچل ۾ آيا. هالاڻي ۽ ساماري (ضلع
 ٿرپارڪر) ۾ هنن جو ڪم ٿي ڪم جو ٻائي هو ۽ ٻنهي
 هندن تي ڪيترا ڪم ڪندڙ ٻڌا ڪيائون.

شري وشنداس جو وڏو پيٽر شري نيوندرام نه
 هو هلچل ۾ سولٽنٽا سنگرام جو ٻائي ٿي رهيو.

سندس ٻيو پٽ شري نڪومل ماتري ٻڌي هلچل
 ۾ آيو ۽ سندس ٽيون پٽ شري لعلچند ساماري ۾ آزاديءَ
 جي هلچل هلائي ۽ ٻيا به ڪيترا ساڻي ڪم ڪندڙ ساڻس
 ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي پيا. شري لعلچند جي ڌرم پٽي
 دادن ٻائي وري ڪراچيءَ ۾ ۱۹۴۲ جي هلچل ۾ جيل ۾
 ويئي. تنهن کانسواءِ سندن گربائي خاندان جا ٻيو گربائي
 ۽ مهر گربائي ٻڌ جيل ۾ ويا.

سيٺ وشنداس جو گهر به قومي ڪم ڪندڙن لاءِ
 هر وقت کليل مڻهان خانو هو، ڇاڪاڻ ته نوشهري کانپوءِ
 ٻئي نمبر ۾ قومي هلچل جو ڪارڊ هالاڻيءَ ۾ ٿيندو
 هو. ان ڪري ڪافي ڪم ڪندڙ وقت وقت هالاڻيءَ
 ۾ پيا ويندا هئا، جتي سندن لاءِ شري وشنداس جي
 اوطاق آشرم مثل رهندي هئي. ويساڪسيءَ جي موقعي
 تي نه ڪئين ڪم ڪندڙ وٽن رهندا هئا ۽ ميلي ۾ ٻڌڻ
 ڪندا هئا.

سرکاري لوڪري ڇڏي آيو. پر سندس ڀت، سوشل سروي.
 مونڱمل ۱۹۲۱ء ۽ ٽو بندرام ۽ ووچرام ۱۹۳۰ء ۾ آندولن
 ۾ اچي شريڪ ٿيا. ۱۹۴۲ء ۾ لڌي سندس ڏيڻ ۽ ٺهر ۽
 نالي لالڪرام پگهه ۾ جيل ۾ ويا. پروفيسر هاساندي جي
 نالي ”ڪاهيو ڪاهيو جبل ڏانهن، هلو هلو، جبل ڏانهن“
 پورو پورو عمل ڪيائون.

۱۹۳۲ء هيءُ اچل بعد ترميم ٿي هنن پنهنجو گهر
 اوابشاه ۾ وڃي ڪيو، هو اتي سندن ڏاڏو هو. راتين لڏي
 سندن سنڌ کان ٻاهر به ڪارخانا هئا، پر سندن گهر معي
 ڪنهن والڪر قومي شريڪن لاءِ آشرم هئو. اوابشاه
 ويندا عواسون لڏي رهيا ڪانڊا جي اڏن تي ڪانه لڏندي
 هئي. ڏينهن جا ڏينهن وڻن ٽڪيا ٻيا هوندا هواسون ۽
 ڇاڪاڻ ته هنن جي ڪتب خانو هر هڪ ٻائي زال، مرد
 ، پٽ ۽ ٻار قومي شريڪ هئا. سندس لڏندي لڏي ڪملا
 لڏي ٽو ٻار هڪڙي، هو ٽيڻ ڏانڊو هو، سو ڪڇ ۾ ڪٿي
 جبل ۾ ويٺي ۽ ڏکائي شايد ان کان ئي شعر لکيو هو ته
 ”پنهنجي اڀر کي وڃي قيد ٿا ۾ هڻندي.“ اهو ٻاڪ
 ايم. اي. پاس ڪرڻ بعد آچار ۽ وڻن سان گڏ سرود به لکيل
 ۾ شامل آهي. اڄ تائين سندن ڪتب خانو قومي شريڪن
 جو ڪتب خانو آهي. ڪو به قومي خيال کان نه ٽڙبو آهي.

پنهنجون پٽيون - پنهنجون پٽيون پٽيون هونديون
 وشنواس ڪر ٻائي ۽ چو. هنن کي به هالاڻي ۽ هي ٻار سان

ڪندو هو. هو انجنيري ڪاليج ڇڏي آيو هو.
 پروفيسر هاسانند (جادوءَ جو اُستاد) :-
 انهن ڪنهن سان گڏ پروفيسر هاسانند به قابل ذڪر
 آهي. هن کي پٽ جي ستن کان هئي، پر هن جن
 سرونس قوم کان قربان ڪري ڇڏيو هئو. هو ٻاراڻي
 اوستا کان قومي هلچل به آيو ۽ مرڻ گهڙي ۽ نائين قوم
 جي شيوا به رهيو. وڏي ڳالهه ته سماج شيوا جي هن
 اهڙي پڪ پيئي هئي، جو ساري عمر سماج سڌار جو
 پرچار نه ڪندو رهيو، پر موقعو آيو ته عمل به ڪري
 ڏيکار يائين. هو ڏيئي لپتيءَ خلاف عمر ۾ جهاد ڪندو
 رهيو ۽ جڏهن سندس ٻن ڪڪين جي شاديءَ جو سوال
 آيو، تڏهن هن ڪنهن به اهڙي ماڻهوءَ سان سڱ ڳنڍڻ
 کان انڪار ڪيو، جو ڏيئي لپتيءَ جي دليان خلاف نه
 هجي، يعني جنهن کي وٺڻ جي رٿي ۾ نه ڏالت هجي.
 هڙو ڪٽنب هنکي ڪاڪي لپينداس جو سجهيون، جنهن
 ي ڪٽنب جي ٻن چوڪرن سان پنهنجون به ڪڪيون
 ٽايائين ۽ ڪين ڏيب به چرخو، چڪي، چلمو، ڇاڏي
 ۽ ٻي سڙي ۽ ڇوڙي ڏنائين، جن پرچار ڪندو هو.
 سندس هڪ نياڻو شري شيام قتناڻي ۱۹۴۲ جي هلچل
 ميل به ويو.
 چوٿون ڪٽنب - چوٿون پرسد ڪٽنب هئو
 سچانند قيرومل جو. شري سچانند نه ۱۹۰۸ ۾

شري ڏامون مل کي ٿا وڪڙي پٽ هرو ڇو به ڇڏيل م
ڪاڪي ٻو ۽ لوڻي پي ۽ قومي اسڪول م پڙهندو هو .
هو ننڍڙو هو ، پر ڀرو شيوڪ هو . ڪاڪي پنڌاوريءَ
هي مرڪز م ، ڪالٿولس ۽ آلسون کي ايترو ڪم ڪندو
هو ، ڇڏو ڪوئي وڏو ڪم ڪندڙ ڪري . ايترو جي
اڇڙي عجب لپا کي ، جو هو ڇڏيل هلندي کي گذاري
وٺو .

جن سين ٽيچر مل جو گهر قومي شير ڪن لاءِ هديشو
ٿيل هو ، تن ڪاڪي پينداس جو گهر به قومي شير ڪن
لاءِ جن آشرم هوندو هو . هن جي ۽ عجيبي ڪتب هي
آدار لاءِ سي ، سندن گهر ۾ وڃي ٿي ڪنهن ٻي جي
هڪ ڪال هيندي هئي . شاخ ڪاري به دل آسند
نه به مال ، سو تر ڪاڪي پينداس سان لڳي ايندو هو .
اڏو شاخ ڪار به ڪونه هو ، پر هنن آدار دل سان
هو مهمال هي سڀا ڪندا هئا ، ان مان اڇڙي احساس
ٿيندو هو نه ، جن پڙهڻي گهر ۾ آڻيون ۽ پوءِ پلي ڪنهن
قومي ڪار به سان چئن چئن کي ٻڪو هئو سندن
اوطاق کي ٽڪو ٻوندو هو ، نه نه اسان کي منڪوچ
ٿيندو هو ۽ نه ڪجهه .

ڪاڪي ڪا وڃاڻو ۽ قومي اسڪول جو ڪاروبار به
سندن گهر مان ئي هلندو هو . ڪوٽا ماسٽر ڪه سندن
ڪتب به ٿي هئا . لائبريري ڪيڏاڻي مائل ڪڏڪر

سندس ڀائٽيا آمارام ۽ ريلومل ماستري چڙهي اچي
 هلچل ۾ شريڪ ٿيا هئا. سندس وڏو پٽ هريرام، جو
 اڃا شاگرد هو، اهو به سرڪاري اسڪول چڙهي نو شهره
 جي شيوا آشر ۾ شامل ٿيو. شري ريلومل جو ڀاءُ شري
 روپچند به هلچل ۾ آيو. سندس سارو ٻار وارن زالن سوڌو
 کاڌي پائيندڙ هو.

ڪاڪو نينداس جڏهن دادوءَ ۾ انگريزي اسڪول
 بند ڪري ۱۹۲۱ ۾ آزاديءَ جي آندوان ۾ اچي شريڪ
 ٿيو، تڏهن سماج جي شيوا ۾ لڳو رهيو. مرنج گهڙيءَ تائين
 ڪاريه جي جوت چڙهيندو رهيو.

۱۹۲۱ واري قلع اعليات هلچل تان ئي کاڌي پيدا
 ڪرڻ لاءِ ڪارخانو مٽيائن ۾ ڪئي سال هلندو رهيو.
 کاڌي نڪال ڪرڻ جو ڪاريه به پاڻ ئي ڪندو رهيو.

۱۹۲۴ ۾ جڏهن هلچل ٿوري ماڻهي ٿي ۽ ڪي جوان
 وڏي وڃي ڪاليجن ۾ پڙهڻ لڳا، تڏهن ڪاڪو سماج
 سڌار هلچل کي لڳي ويو ۽ سماجڪ ڪم ۾ لڳو رهيو.
 ڏيڻي ڏيڻيءَ جي ڪرسم چڱوئي ماڻهن کي حيران ڪري
 رهي هئي. هو سرڳواسي حڪيم هيرانند سڌو جن واري
 ۽ شري صويراج پورهول ڪنڊياري واري سان گڏ ان
 خلاف پرچار ڪندو رهيو ۽ ڏيڏ سو جسي بندي ٺاهي
 ماڻهن کان پرلڳيا پٿر ٻرائيندو هوندو هو ان جي پيروي
 ڪن. ساڻهي پرڳڻي ۾ به اهڙو ٺهراءُ پاس ڪرايائين.

لاء آشرم نه صرف نوشهري ۾ هو، پر ساهتيءَ ۾ ڪي اهڙا ڪٽنب هوا، جن جا گهر ئي ڪم ڪندڙن لاءِ جن آشرم هوا. انهن مان ڪن ڪٽنبن جو هٿ ڪجهه بيان ڏجي ٿو. وڌيڪ ڪٽنبن جو اڳتي بيان ڪيو ويندو. اهڙن ڪٽنبن ۾ سيٺ نيجرمل پالاڻيءَ جو گهر هڪ هو.

سيٺ نيجرمل ساهتيءَ جو هڪ وڏو زميندار هوندي به آزاديءَ جي آندولن ۾ پورو ساٿ ڏيڻ لڳو. ان زماني ۾ وڏن زميندارن کي ڪرسي عطا ڪئي ويندي هئي يعني جي ڪٽي به سرڪاري آفيس يا ڪورٽ ۾ وڃن ته ڪين ڪرسي ڏني وڃي ۽ انهن کي مٿڙ مائڻو ڪري ليکيو ويندو هو. سرڪار سيٺ نيجرمل جو قسومي هلال طرف جهڪاءُ هو، تنهنڪري هن ڪرسي ۽ آنرري مئجسٽريٽ چو عهدو ۽ بندو قن جا پروانا تياڳي ڇڏيا. هن ان ڳالهه جي ڪا به پرواهه ڪانه ڪئي ۽ کاڌي پائيندو رهيو ۽ سندس گهر قومي شيون ڪن لاءِ هميشه کليل رهندو هو. قطع تعلقات جي هلال ۾ نوشهري ۾ ڪانفرنسون ٿينديون هيون يا ڪي وڏا اڳواڻ ايندا هئا ته سڀني لاءِ ڏڌ مڪو سندس گهر مان آڻيندا هواسون ۽ اڳواڻن جو کاڌو سندن گهرن ۾ ٿيندو هو. سندس سپٽر سرؤشري هوندراج، ڪيسومل، گومکداس ۽ لهرول هلال ۾ آيا. ان سان گڏ سندس ڀائرن جو اولاد سيٺ چيتنداس جو پٽ شري ڪيهچند،

قدو جو مهاڻا ٿانڌي پيوڻي ۽ ”پنگر انڊيا“ ۾ ساهتي ۽
 جي ڪم ۽ ڪم ڪندڙن جي قربانيءَ جي ساراه ڪئي
 هئي. ان سڄي جوڙجڪي ڪم جو هڪ وڏو آڌار هو
 شري پوسرام ٻالاڻي. هن جي سرگواس بعد خاص ڪري
 ڪاڌيءَ جي بيدائش کي ڏک لڳو. ساهتيءَ ۾ هلندڙ
 ٿانڌي ڪارخانا گهڻو ڪري سڀ مالي ڪرم ڪري بعد
 آئي ويا ۽ ٻئي نو شهره پيرو ۽ هالاڻيءَ ۾ ئي قائم رهيا.
 قومي اسڪول ۾ پڌر آئي ويا ۽ باقي پرچار ۽ بيا ڪار
 جاري رهيا.

ٻيلنگام اجلاس - ڊسمبر ۱۹۲۴ع ۾ ٻيلنگام ۾ ڪامگار اس
 جو ائٽاليمون اجلاس مهاڻا گهٽيءَ جي اڀر پڌر ٿي
 هڪ ٿيو. ان اجلاس ۾ سوراڄ ٻارڻيءَ جي مخالفت
 متاثر لاءِ ٿانڌي-داس-پيرو لاه، جو آل انڊيا ڪانگريس
 ڪاميٽيءَ قبول ٿيو هو، سو قبول ٿيو ويو. ان کان پوءِ مهاڻا
 ٿانڌي گهڻو وقت پنهنجو سڄو ڌيان هندو مسلم اسڪا
 ۽ ٻين جوڙجڪي ڪمن کي زور وٺائڻ لاءِ ڏيڻ لڳو.
 ملڪ ۾ هڪ طرف ڪائونسلن وغيره ۾ ٽوڙ ۽
 پرچار هلڻ لڳو ته ٻئي طرف ملڪ ۾ ٿيل سادن ڪري
 پنهنجي مدن ۾ هن مالويز، لالا لچتراءَ ۽ سوامي شرڌانند
 پارا هندو سنگهڻن جي هلچل هلائڻ لڳا. هنن ٻنهي جو
 اسان جي ضلعي تي به ڪجهه ڪجهه اثر پيو.

ڪي ٻوڪ ڪٽنب - ساهتيءَ ۾ قومي ڪم ڪندڙن

شري ڀوسوام جو ديپانت - شري ڀوسوام
 لاراڻداس بالاڻي هڪ لاکيڙو لعل ڌربائيءَ جو پتلو هو.
 هن ديش شيوا جي ميدان ۾ گهڙو بعد سڀ سڪ ٿيائي
 ڇڏيا هئا. وڏگهراڻي زميندار ڪل جي ٻار هوندي به
 ٺن کي ٿسا ڏيئي، رات ڏينهن شيوا جي ڪارڻن ۾
 مست هوندو هو. قروي ديوار هو. پتلو شراب هوس
 ۾ منجهس جيڪو آهنگ، اُتاهه ۽ ڪم ڪرڻ جي جهڳا
 لکڻ هئي، انهن جو ذڪر ڪير ڪري سگهندو؟ اهڙو
 ڌربائيءَ جو پتلو فيروزي ۱۹۲۴ ۾ راه ڌربائي وٺي ويو.
 گهڻي ڪم سندس ٺن کي ڏاهي ڇڏيو هو. هن جي
 سرگواس نه رڳو سندس جنم آستان نوشهريه فيروز
 ۽ ساهتيءَ ۾ افسوس جي لهر پيدا ڪئي، مگر سڄيءَ
 سنڌ مان افسوس جا آواز ٻڌڻ ۾ آيا.

هن ساهتيءَ جي سور هيءَ سپاهيءَ، قومي پتنگ جي
 پراڻ ڪ پٽارجڻ ڪري، ساهتيءَ جي جهڙجڪي ڪم
 کي دهرم ڏسي.

ڪم جي لحاظ کان نوابشاه ضلعي جي
 نوابشاه ۽ نوشهريه فيروز ٻن ڊويزنن کي سنڌ پراڻ ڪ
 ڪانگريس ڪاميٽيءَ ٻن ڀاڱن نوابشاه ضلع
 ڪانگريس ڪاميٽيءَ ساهتي ضلع ڪانگريس ڪاميٽي
 ۾ ورهايو هو. ان مان ساهتي ضلع ڪانگريس ڪاميٽيءَ
 پاران ڪم باڪل زور شور سان هلندو رهيو، ايتري

روزاني ۽ ”وائس آف انڊيا“ هشتوار (انگريزي) اخبارون جاري ڪيائين ۽ اتي آئرم گوليائين، مگر روزاني شڪتي چيترو وقت جاري رهي، اوترو وقت پنهنجن گرم خيالن جي پرچار سبب پرڪم بچي وئي ۽ سرڪار ڪوشش ڪرڻ لڳي ته جيئن اها اخبار ڪيئن بند ٿئي. ان لاءِ هڪ ڏينهن ”شڪتي“ اخبار جتان لڪرلدي هئي، انهيءَ بريس جي ڇڪهه جي انهيءَ ڪوليءَ، جنهن پر اخبار لاءِ پني جو هزارن جو پئدار ڏاڍل هو، تنهنڪي باهه ڏياري، ان بددوري ”شڪتي“ هشتوار ٿي، شري ڪمر چند بالائيءَ جي سهڪار ڪي ۽ هيٺ لکڻ لڳي.

مهاڻه اڃي ۽ حي آزادي - مهاڻا ٽانڊيءَ کي مارڇ
 ۱۹۲۲ ۾ ڇهه سال سزا ڏيئي جبل روانو ڪيو ويو هو، پر سندس شخص بهار ٿي ڍوڻ ڪري کيس ۴ لک روپي ۱۹۲۴ ٿي آزاد ڪيو ويو ۽ سندس آڏو پيشن ڪيو ويو. ان وقت ڏکڻ هندستان ۾ ڪوھام ۾ موپلن هندن سان اليچار ڪيا هئا ۽ ڪيترو قتلام ٿيو ۽ ڪي مسلمان اڳواڻ ۾ هندن خلاف رهو اوتاري رهيا هئا. اهڙيءَ مندرتيءَ ۽ واڙمڊل مهاڻا ٽانڊيءَ جي دل کي سخت صدمو رسايو ۽ ڪوھام جي قتلام سبب هندو مسلم ايڪتا واسطوي سڀتيمبر ۱۹۲۴ ۾ ۲۱ ڏينهن ورس رکيائين.

سال ۱۹۲۲ ۾ نوابشاه ضلعي ۾ جيڪي ٽاڪ شري
نيوندرام ڪرائيندو هو، تن ۾ راجا هرشچندر جو به
ڪيل منچ تي ڪندا هئا، انهن ۾ وشوامتر جو پارٽ
شري شوانند ڪندو هو، جو هو سنڀاسي ٿي چڪو هو ۽
سوامي ۽ جي نالي سان سڏيو ويندو هو. شري نيوندرام
خود راجا هرشچندر ٿيندو هو.

زمين ضبط - ۱۹۲۲ ۾ شري ڪيمرچند بالاڻي ۽ جي
جیل وچ بعد سيٽ ٿيڄومل بالاڻي ۽ جي ڪٽنب جي
زمين ۾ جيڪا زمين سيٽ چيٽنداس جي نالي ۾ هئي،
جا سندس ديھانت بعد شري ڪيمرچند جي نالي ڪئي
ويئي هئي، سا سرڪار ضبط ڪري ڇڏي. سندس
زمين ضبط ڪرڻ جو اهوئي مثال ٿيو هو. هن انٽ
خلاف بمبئي اسيمبلي ۽ پارليامينٽ ۾ سوال اٿيا، پر
زمين موٽائي ڪانه ڏني ويئي.

شڪتي روزاني روپ ۾ - ۱۹۲۳ جي آخر ۾
سوامي گروندنند جيل مان آزاد ٿيو ۽ نوشهري جي ڪم
ڪندڙن جي زور ڀرڻ تي نوشهري جي شيوا آشرم ۾
اچي رهيو ۽ ”شڪتي“ اخبار هفتيوار مان روزاني
ٿي، سوامي گروندنند جي سمپادڪي ۽ هيٺ نڪرڻ
لڳي. اها روزاني اخبار گهڻو وقت نه هلي، جو سوامي
جن هڪ ننڍڙي شهر ۾ رهي ڪم ڪرڻ پنهنجي خيال
موجب ٿيڪ ڪين ڄاتو ۽ ڪراچي ۽ وڃي ”ڪيسري“

(شري شوانند شيوڪرام)

شوانند شيوڪرام ”شڪتيءَ“ جي اڀياس ۽ رهندي
ڪيترا ڀيرا جيل به ورتا. لفظ ايترو مگر هو هڪ ستر قومي
ڪم ڪندڙ ئي رهيو. هو سڄيءَ سنڌ جا ٻيو چڪر هڻندو
هو ۽ جيڪي جوڙ هڪي ڪم هڻندڙ هئا، تن لاءِ خوب
ڌن ڪٺو ڪري ايندو هو.

اسان جي ضلعي ۾ جتي نه ڪو زميندار يا عملدار
ڪو ظلم ڪندو هو، نه ان جي وڃي حاج ڪري ايندڙ
هو ۽ اخبارن رستي آئين جي اڳوڻو ڪندو هو. ساهتيءَ
جي ڳوٺن ۾ وڃي ماڻهن ۾ ترليون رستي ڀرجا ڪرڻ
۾ نه چڪر پورو وٺندو رهندو هو.

۱۹. ٽي ”شڪتيءَ“ جي ايڊيٽر شري ڪيم چند بالاڻيءَ
 اخبار ۾ بغاوت تي ليکڪن لکڻ ۽ اهڙيون تقريرون ڪرڻ
 ڪري هڪ سال جيل ۾ وڪليو ويو ته ان بعد شري
 مڪداس نيجومل بالاڻي ”شڪتيءَ“ جو ٻيو ايڊيٽر
 ٿيو. ان کي ظلمن جي اوگهڙ ڪرڻ ڪري بدناموسي
 ڪيس ۾ اڙائي ۳ مهينا جيل روانو ڪيو ويو. ان کانپوءِ
 ”شڪتيءَ“ جو ٽيون ايڊيٽر ٿيو بمبئيءَ جي موجوده
 ”هندوا-پيءَ“ جو ايڊيٽر شري مانسنگهه چوهڙمل. هن
 کي به سرڪار گهڻو وقت ايڊيٽر رهڻ ڪين ڏنو ۽ ان
 کي به بدناموسي ڪيس ۾ هڪ مهينو جيل روانو ڪيو
 ويو. ”شڪتيءَ“ جو چوٿون ايڊيٽر ٿيو شري شوانند
 شيوڪرام. هن رشوت خور عملدارن ۽ ظالمن جي چوڏن
 لاهڻ تي ڪم ڪشي. هن کي به بدناموسيءَ جي ڪيس
 ۾ اڙائي ٽي مهينا جيل ۾ بند ڪيو ويو. ٽيستائين شري
 ڪيم چند بالاڻي جيل مان آزاد ٿي آيو هو ۽ وري اچي
 ”شڪتيءَ“ جو ايڊيٽر ٿيو ۽ پنهنجي زبردست قلم
 سان سرڪار خلاف پرچار ڪندو رهيو. وري جئن شري
 شوانند آزاد ٿيو ته اچي ”شڪتيءَ“ جو سمپادڪ ٿيو ۽
 وري وري چار دفعا جيل ويو. آخر ۲۳ جولاءِ ۱۹۲۳ ۾ هن کي
 ”شڪتيءَ“ ۾ ”ظالم شاهي راڄ“ ليکڪ ڇپڻ ڪري ۱۲۴ قلم
 بغاوت جي ڏوهه هيٺ ٻارهن مهينا جيل روانو ڪيو ويو.
 شري شوانند - مٿي ڄاڻايو ويو آهي ته شري

نه هجي، سي ڀلي انهن ۾ ڳوٺڙن ۽ ان خلاف اڀار ٻيلا
ڪيو ويو. ان اجلاس ۾ لاڳو ٿي ڇوڪري جي ڌرمي ڇهه ڀلي جي
مڃتا ڪرڻ جي سوب ٿي وڌاڏن ڏيڻ وڌو. ان
ڳوٺڙ جي ڪن جي رٿا ۽ مڃتا ڪرڻ کي ڏور وٺائڻ جا
اهراءَ بحال ڪيا ويا.

ڪجهه مهينا ٿي. ڪالنگريس ۾ قوم کي ٿاڻ
لاءِ دهليءَ جي خاص ڪالنگريس اجلاس ۾ ڌرمي ۽
وڏي اعتراض نه ڏيکارڻ کي ڪاٺي ٿي، اڳوڻي
اڳوڻي، مونسپالٽي وغيره ۾ ڳوٺڙ جي اجلاس نه ٿي
وڌي، پر ڪي اڳوڻي مهينا ٿي ۽ جي ڪيائين جي وڌ
هليل هلائڻ لڳا. ان سان گڏ ڪالنگريس ۾ ڳوٺڙ لاءِ
سوراج پارٽي قائم ٿي، جنهن ۾ لالا لڳو، مراءِ، پند
موليل لهر، ديش بندو جهڙن داس پارا ڪيترا
ڇوٽي جا اڳوڻي هئا.

هوڏانهن مهالا گالڙي ڇوڪري ڇوڪري جي حادثي
بعد سڄي مهمل ڪيو هو ۽ ان بعد پاڻ جبل ۾ ويو
هو، اڪري اسڪار هليل ۾ ڌرا ماناڻي اڇو لڳي،
مگر ڳوٺڙ جي ڪم جيئن جو ٿيڻ ٿيندو رهيو.

سرڪار ”شڪتي“ ڀنڀان. لاءِ اڳ ڄاڻو ويو
آهي ته شڪتي هتيوار اخبار نه فقط نموندا ضلعي ۾
پر سڄي سنڌ ۾ ترڪ ڌرمي اخبار ٿيڪي ويئي هئي،
۽ سرڪار جي ان ٿي سدالين ڪوڙي نظر رهي. ۷ مارچ

وشواس ظاهر ڪيو ويو. انگريزي ديش بند و چترلجن داس
استعفا ڏني. هن اجلاس ۾ اسان جي ضلعي مان سيٺ
نيچرمل جا سپٽر سروي هوندر اڃا ۽ ڪيسومل
۽ سندس موت شري ڪوٽومل بالاڻي به شامل ٿيا هئا.
اهو اڳ ظاهر ڪيو ويو آهي ته ڪيئن ان اجلاس مان
موتندي رستي ۾ شري هوندر اڃا جو دهانت ٿيو.

قومي جهنڊي جو ستياگرهه - ۱۹۲۳ ۾ سرڪار
لاڳو ۾ قومي جهنڊي تي بندش وڌي. انهيءَ ڳالهه
مڃي ديش ۾ ڏاڍو لاء پيدا ڪيو ۽ انهيءَ بندش جي
خلاف شري جمنال بجاج جي اڳواڻيءَ هيٺ ستياگرهه
ڪيو ويو. جنهن ۾ سڄي ڀارت مان ڪيئن
ستياگرهين پهرو ورتو. سنڌ مان به ٽي ستياگرهي هڪ
سکر جو جوان ۽ ٻه ساهتيءَ جا نوجوان شري ڪوٽومل
گلومل ايڇنداڻي نوشهره وارو ۽ ٻيو شري نرسنگهه لال
نامونمل ايڙان وارو اسان جي ضلعي ڪانگريس پاران
موڪليا ويا جن کي سال سال سخت پورهئي سان سزا
ڏني وئي ۽ پر آخر سرڪار ان مڃي ۽ بندش لائي ۽
سڀني ستياگرهين کي آزاد ڪيو ويو.

خاص اجلاس - ۱۹۲۳ ۾ وري ڪانگريس جو
خاص اجلاس مولانا ابوالڪلام آزاد جي زير صدارت
دهليءَ ۾ ٿيو. ان ۾ نهرائي پاس ڪيو ويو ته جن کي
ڪائونسل ۾ گهڙڻ لاء ڪو ذموي يا وواڪي اعراض

سرو جي ٿڌو ۽ ٻيا ڪيترا گرفتار ڪري جبلن اندر
 لولسا ويا هئا. ساڳيءَ طرح سنڌ ۾ به شري حرامداس،
 ڊاڪٽر چوٿرام گدواڻي، پروفيسر گهٽشيام شوداساڻي،
 سروي شري ڀوسرام وشنداس، ويسرومل بنگراج، سوامي
 گووندانند ۽ چوٿرام وليچا، هيرانند ڪرم چند، وشدو
 لٽنارام ۽ لوڪرام شرما، پنهنجي دوا رکڻا پرسان شرما ۽
 ٻيا ڪيترا ئي مکيه ڪم ڪندڙ ڪرشن جئڙي (جبلن)
 جي ماڻرا ئي روانا ڪيا ويا هئا، پر ماڻهن جو آساهه
 ڪونه گهٽيو هو.

خيالن ۾ موڙ - ڊسمبر ۱۹۲۱ ۾ حڪو احمد آباد
 ۾ آل انڊيا ڪانگريس جو اجلاس ٿيو هو، جڏهن لاءِ
 ريل ٻارڙ بندت ديش بندو چتران داس کسي اڳواٽ
 گرفتار ڪيو ويو هو، ان ڪري اهو اجلاس حڪم
 اجمل خان جي پراڻي ڏي هٻڪ ٿيو. ان ۾ اسڪار
 هليل کسي زور وٺائڻ جو فيصلو ڪيو ويو هو. ان
 اجلاس ۾ اسان جي ضلعي مان شري ڪير چند پالاڻي
 شامل ٿيو هو.

ٻئي سال ۱۹۲۲ جي ڊسمبر ۾ ڪانگريس جو اجلاس
 ٿيا ۾ ديش بندو چتران داس جي پرڏانهن هٻڪ ٿيو
 هو. ان اجلاس ۾ ڪن اڳواٽن وٽ ٿي نه ڪائونسل
 ۾ گهڙي، سرڪار جي گهر ۾ گهوڙاڻو پيدا ڪجي، مگر
 اهر اهڙا ڪري پيو ۽ وري به مهاڻا گالديءَ ۾ اڀرن

شر یمتي ڪرشناد ڀوي هئي ۽
 سڀاڻڪ سڀيان ڪ شري گلابراء
 شونڊاس سانو ٺاڻي هو. اها اخبار
 چڱي پياري ٻڌي ۽ راجنيتيءَ
 سان گڏ سماجڪ خرابين خلاف
 چڱو هڻڻ ثابت ٿي. ڪن سالن
 بعد مهينيوار ڪتابي صورت ۾
 نڪرندي رهي. ان بعد عربي
 سنڌيءَ ۾

۱۹۲۱ ۽ ۱۹۲۲ - هيل سونڌو (دادی ڪرشناد ڀوي)
 نوابشاہ ضلعي ۾ ڪيئن قومي هاجل هلندي ۽ زور
 وٺندي رهي. ان زماني ۾ ساڳيءَ طرح سنڌ ۽ هند ۾
 دن ۽ دن اسهڪار (قطع تعلقات) جي هاجل زور شور
 سان هلندي رهي. مهاڻا گانڌي گرفتار ٿيو، ان کان
 اڳ سڄي ديش ۾ سرڪار دٻاءُ کان خوب ڪم وٺندي
 هئي ۽ گهڻو ڪري سڀ قومي اڳواڻ لالا اچپٽراءِ،
 منڊت موٽي لعل نيهرو ۽ سندس سپٽر پنڊت جواهر لعل،
 دي چترنجن داس، مولانا شوڪت علي ۽ مولانا محمد
 ي، ڊاڪٽر انصاري، حڪيم اجمل خان، مولانا
 توالڪلام آزاد، ڊاڪٽر راجيندر پرساد، آچاريہ
 وٽرام ڪرپالاڻي، ڊاڪٽر ڪچلو، ڀارت جي بلبل

زال سميت هليو وٿو. شهر ۾ چڱو نساء پيدا ٿيو. اهو سوال شري مانسنگھ الڪراري اخبارن ۾ ڪيو. ان باري ۾ نه مٿا ٻڌي ڪاٺونسل ۾ سوال هليا مگر الڪند جي پارلامينٽ ۾ به ان جو نتيجو اهو ٿيو، جو ڪلهڪتر کي نوابناھ ضلعي مان ئي بدلي ڪيو ويو.

اعترفيءَ طرح اسان جي ضلع ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهن جا اهم دور ڪرڻا ٿي نه ويا وڃڻ وارا هئا. جيئن ڪا ڪم ڪندڙ هئي ته ان جي پرواهه نه ڪندا هئا. شري شوانند نه شڪتي اخبار دارا اهڙن ظلمن جي اوڳوڙ ڪندي ڪيترائي معاملو وٺي، پر پنهنجي ڪمن ۾ هٿيو.

هي ڏکيو، اوڏو يا وڃڻ ڏنڊ بهاري اچي نازل ٿيندي هئي ته ٻه قومي ڪم ڪندڙ ٻيو ڪم ڪندا هئا ۽ مددگار نٿا هئا. ان زماني سڄي ضلعي ۾ عام ماڻهن جي دلن ۾ قومي ڪم ڪندڙ پنهنجي لاءِ هڪ قسم جي شرڏا پيدا ڪري سگهيا.

ماڻا اخبار - قومي پرچار کي زور وٺائڻ لاءِ نوشهره ۽ ٻين زماني ”شڪني“ هٿيار اخبار نه اڪرائي رهندي هئي، پر انهن ڏينهن ۾ جيڪي سنڌي نه ڄاڻندا هئا ۽ خاص ڪري زالون، جيڪي گرمي ڄاڻنديون هيون، تن ۾ پرچار کي زور وٺائڻ لاءِ گرمي ۾ ”ماڻا“ هٿيار اخبار جاري ڪئي ويئي، جنهنجي سمباد ڪا

شر یمتي ڪر شناد ڀري هئي ۽
سڀاڻڪ سمپاءَ ڪ شري ڳلا ٻراءِ
شونداس سائو ٺاڻي هو. اها اخبار
چڱي پياري ٻڌي ۽ راجپوتيءَ
سان گڏ سماجڪ خرابين خلاف
چڱو هٿ ٿابت ٿي. ڪن سالن
بعد مهديوار ڪتابي صورت ۾
نگر ٺڌي رهي. ان بعد عربي
سنڌيءَ ۾.

۱۹۲۱ ۽ ۱۹۲۲ - هيل سرتو (دادی ڪر شناد ڀوي)
اھو ٽيڪار ڀو ويو آھي تہ ۱۹۲۱ ۽ ۱۹۲۲ ۾ اسان جي
نوابشاھ ضلعي ۾ ڪيئن قومي ھلچل ھلندي ۽ زور
وندي رھي. ان زماني ۾ ساڳيءَ طرح سنڌ ۽ ھند ۾
دن ۾ دن اسھڪار (قطع تعلقات) جي ھلچل زور شور
سان ھلندي رھي. مھانما ڳانڌي گرفتار ٿيو، اُن کان
اڳ سڄي ديش ۾ سرڪار دٻاءُ کان خوب ڪم وٺندي
رھي ۽ گھڻو ڪري سڀ قومي اڳواڻ لالا لچھتراءِ،
پنڊت موني لعل نيهرو ۽ سندس سپٽر پنڊت جواھر لعل،
مري چترنجن داس، مولانا شوڪت علي ۽ مولانا محمد
علي، ڊاڪٽر انصاري، حڪيم اجمل خان، مولانا
خواجھ ڪلام آزاد، ڊاڪٽر راجيندر پرساد، آچاريہ
موترام ڪرپالاڻي، ڊاڪٽر ڪچلو، ڀارت جي بلبل

زال سمع هايو وازو. شور بر چگو ناء پيدا آيو. اهو سوال شري مانسنگه الگرزي اخبارن م كنبو. ان باري م نه فطحتي ڪانولسل م سوال هليا مگر انگلند جي پارليامينٽ، م نه. ان جو نتيجو اهو ٿيو، جو ڪلهڪتر کي اوابناه ضايعي مان ئي بدلي ڪيو وازو.

اعترفيءَ طرح اسان جي ضلع م ڪم ڪندڙ ماڻهن جا اهم دور ڪرڻ ئي نه پورو روح ڏيندا هئا. جي من ڪا لڪيل اهندي هئي نه ان جي پرواه نه ڪندا هئا. شري شوانند نه شڪتي اخبار دارا اهڙن ظلمن جي اوگهڙ ڪندي ڪنراد ما جيل وازو، پر پلٽي ڪنهن هٿو.

هي ڏڪر، اون يا وڃڻ ڏٺو سماري اچي لال ٿيندي هئي، نه قومي ڪم ڪندڙ پسو ڪٿو ڪندا هئا؛ مددگار ٿيندا هئا. ان نموني سڄي ضلعي م عام ماڻهن هي دلين م قومي ڪم ڪندڙ پنهنجي لاءِ هڪ قسم جي شرڏا پيدا ڪري سگهيا.

ماڻا اخبار - قومي پرچار کي زور وٺائڻ لاءِ نوشهريه ٺهرو زمان ”شڪي“ هٿيار اخبار نه، اڪرندي رهندي هئي، پر انهن ڏينهن م جيڪي سڌي نه ڄاڻندا هئا، خاص ڪري زالون، جيڪي گرمي ڄاڻنديون هيون، تن م پرچار کي زور وٺائڻ لاءِ گرميءَ م ”ماتا“ هٿيار اخبار شري ڪٿي وٺي، جنهنجي سڀاڌا

ٺه هو کين انصاف ولي ڏئي.

شري مانسنگهه کي ڇڏهن آهي بيان پيشا، ٺڏهن هن
 آهو سارو کيس پريس تارن ذريعي بمبئيءَ ۽ لاهور
 جي انگريزي روزانين اخبارن کي اسڪي موڪليو.
 ان تي ديوان يوجسنگهه بمبئي ڪائونسل ۾ ان باري
 ۾ سوال پڇيا. نتيجو آهو ٿيو، جو وڏا عملدار سونهري
 ڳوٺ ۾ ڇاڇ ڪرڻ لاءِ پڇي ويا. کين پورا ثبوت
 مليا. ان ڪري واسطيدار صوبيدار کي نوڪريءَ مان
 موڪلف ڪيو ويو.

شري مانسنگهه جو ڪم ۽ اسڪي ڪيتري قدر اثراتو
 ٿيندو هو، تنهن جو هڪ ٻيو مثال آهي. نوابشاه ضلع
 جو ڪليڪٽر مسٽر سيجوڪ نوشهرو ۾ آيل هو. هو شام
 جو گهٽ ٺڪيو هو. شري پريڊاس برءِ مڇاري به شيرا
 آشرم جي وڏي ٻارئين کي جهنگل طرف گهٻائڻ ٺڪيو هو.
 وات تي ڪليڪٽر کي ٽسي آشرم جي وڏي ٻارئين مهاڻا
 گانڌي ۽ ڀارت ماڻا جي جهڻ جا نعرا هنيو. اهي ٻڌي
 ڪليڪٽر ٻڌي باهه ٿي ويو ۽ آشرم جي مئنيجر شري
 پريڊاس کي چوڻ لڳو ته ”ڇٽه ڇارج پنڀر ڪي ڇٽه.“
 هن چيو ته ”مان چونڊس ڀارت ماڻا ڪي ڇٽه. مهاڻا
 گانڌي ڪي ڇٽه.“ ان تي ڪليڪٽر کي گھي وئي
 ويئي ۽ کيس لت هڻي ڪڍيائين ۽ اسڪي اولار ٻائين.
 ان تي وڏي ٻارئين وٺي وڌيڪ نعرا هنيو. ٺڏهن ڪليڪٽر

هو، پر ساڳئي وقت ڪن پرڳڻن ۾ زمين وڌائي
انگريزي اخبارن جو خاص مخطو هو. هٿيار ”شڪتي“
اخبار، جا نوشهري مان لکڻي هئي، ان جو به
سمپادڪ ئي رهيو. ان ڪري نوابشاہ ضلع ۾ هڪڙي
ڪم ڪندڙ گرفتار ٿيندا هوا ۽ ولايتي ڪوڙي ۽ شراب
پيشڪار جون جيڪي هلچلون هلنديون هيون يا وڏيون،
سڀني، شاهوڪارن ۽ پوليس طرفان غريم ٿي ظلم
ٿيندا هئا ته انهن جي باري ۾ قدم به ڪانگريس ڪم
ڪندڙ ڪڍندا هئا. ان زماني ۾ بگڙ، لاپڙ، رسائي ۽
غريم ٿي ظلم وڃي ٻالهيون لڳنديون هيون.

هڪ دفعي نارو شاه پرميان سواندي ۽ ٻين
هڪ چور ۽ هي معاملي ۾ پوليس جي ڇاڇ هڻندي،
نارو شاه جي صوبيدار ٻولائين ڪي چوري ۽ ڇي
ڪرائڻ لاء پيشاب ٻڌايو.

اها ساري واردات ”شڪتي“ اخبار وقت آئي.
شري مانسنگهه. اهو درخواست شري شوانند ڪي
ڏني ته واردات ٿي وڃي، پوري ڀڄا ڪري ۽ کيس
حقوق تان واقف ڪري. شري شوانند واسطدار ماڻهن
سان وڃي ڳڙت ۾ ملو. ان زماني ۾ زمين ڪم ڪندڙ
هڪ هتي ليکيو هو. هن جي لڏوڪا ڪري آفيسر
مراه وڏ وڏو ڪاٿن ڪڍندا هئا. ان ڪري ٻولائين
ٻا سڪوڇ جي ساڳيا بيان شري شوانند ڪي لکي ڏنا.

هن وقت ”هندستان“ اخبار جو جنرل مئنيجر آهي. مان جڏهن ساهتي ضلع ڪانگريس آفيس نوشهري ۾ ويندو هوس، تڏهن شري مانسنگھ کي ڪم ۾ مڃو ٿيسندو هوس ۽ سندس دفتر ۾ پٽ جي سهاري ڪيترا ڪاٺ جا خانا هوندا هئا. هر ڪنهن خاني ۾ ساهتيءَ جي هر ڳوٺ ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي ٽيندڙ ڪاريءَ جي باري ۾ فائيل ۽ لکپڙهه پيئي هوندي هئي. ان وقت ڳوٺن ۾ ڪانگريس جو ڪافي ڪاريءَ هاندو هو، جنهن جي رپورٽ ضلع آفيس ۾ بانيه ايندي هئي ۽ هو صاحب ان آڌار تي ڪم جي گڏيل رپورٽ ٺاهي، پراڻتڪ ڪانگريس ڪاميٽيءَ کي موڪليندو هو. تنهن کانسواءِ پيسي جي به ڪافي ڏي وٺ ٿيندي هئي. ٿلڪ فنڊ ڪنو ٿيندو هو. ڪادي ڪارخانا پڻ ڪانگريس ڪاميٽي هلائيندي هئي، انهن جو حساب، ڪانگريس ميمبرن جي چنڊن جو ڪجهه حصو ضلع ۾ رهندو هو ۽ ڪجهه حصو پراڻتڪ کي موڪليو ويندو هو، ان سموري حساب ڪتاب ۽ لکپڙهه کي منهن ڏيڻ جو ڪم شري مانسنگھ جو هو. سندس سهايوڪ منٽري شري سرام بالاڻي هو. ۱۹۲۱-۱۹۲۲ جي زماني جي ڳالهه هي. مانسنگھ نه فقط ضلع ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري ٿي رهيو ۽ ڪانگريس ڪاميٽين جو حساب ڪتاب ٺهندو هو ۽ سڄي ضلع ۾ ڪاريءَ ڪرم تي نظر ڪندو

منهنجو ڇاڇو پائي هيرانند، جنهن وڃي منهنجي باري
 ۾ شڪايت ڪئي هئي، تنهن شاهوڪاري ڪتب ۾
 هوندي به سسار جو لياڙ ڪيو هو ۽ ٽڪاڻي ۾ رهي
 ڀڳوان جي ڀڳتي ڪندو هو، ان ڪري اسان جي گهر
 جا پائي سندس گهڻي عزت ڪندا هئا. اها مون کي
 سڀستې ٻاڻه ڪري ٻڌائي. مون کيس کلي چيو ته
 ”اما، مان هاڻي ساڻو ڪانو ڪونهيان، ڇو ته ڀڳتي
 ڇوڏ مليو ته خوشي ٿيندي.“ امڙ ڏک هڻڻ لاءِ هت
 مٿي ڪيو پر ڏک هڻڻ تي دل نه ٿيس. هت مٿي ئي
 رهجي وئس. کلي چيائين ته ”ڇو هل، هلي ماني ڪا.“

ساڻهو قاضي عبدالرحمان پنهنجي ڳوٺ ڏانهن وڃي
 رهيو هو ته واٽ تي ڏٺائين ته شري ليمنداس ۽ شري
 لهرندرام پنڌ وڃي رهيا هئا. اڳيان گڏهه تي کاڌي ۽ ڇا
 ٿان هڻن. ڪاڪي سائين ۽ جي هت به گڏهه کي هڪٻئي
 لاءِ سونڀي هئي. قاضي عبدالرحمان ڪاڪي جو شاگرد
 رهي چڪو هو. جن کيس ڏٺائين، تن وڃي کيس
 پوري ٻڌو ۽ چيائين ته ”استاد سائين! اوهان چئي
 سڃاڻي ۽ اڳيان آزاديءَ کي نه اچي سلام ڪرڻو ٻوندو.“
 شري مانسنگهه جي حد وجهڻ.

صلي اندر جهڪو ڪم هلندو هو، ان جي چوڙ ڇڪ
 جي ڪم ڪرڻ جو شرف شري مانسنگهه جو هٿل کي پراي
 هو. هو صلي ڪانگراس ڪاميٽيءَ جو سبڪدازي هو.

ئي کين موکائيندا هئا.

قاضي عبدالرحمان - قاضي عبدالرحمان بي.اي. پاس ڪئي هئي ۽ اسان جي ساهتيءَ ۾ اچي مسيند ڳوٺ جو زميندار هو. هو هلچل ۾ هڪ سال جيل ڪاٽي آيو. هو آڪٽوبر ۱۹۲۲ کان پرديش ڪانگريس ڪاميٽيءَ جو پرڏيانت هو. هو ۱۹۲۲ جي پڇاڙيءَ ۾ جيل مان ڇڻڻ بعد پنهنجي ڳوٺ ڏانهن ويندي، اسان جي ڀرڻ ۾ اچي لٿو ۽ عام ميٽر ۾ تقرير ڪرڻ جي لڳا ڏيکار يائين. ان وقت سانجهيءَ جا پنج ٿيا هئا. وري رات جو ئي هن کي اڳتي وڌڻ جو ويچار هو. مون ان وقت ئي آڪاڻي مان گهٽ ڪيو ۽ ڳوٺ ۾ پڙهو ڏيئي آيس ته ”قاضي عبدالرحمان، جو شيطان سرڪار وٽ ٻارهن مهينا مهمان هو، سو اڄ چٽي آيو آهي. انهيءَ جو ڪاڍي پندار وٽ هينئر ليڪچر ٿيندو.“

هيءُ منهنجو پڙهو جو منهنجي ڪاڪي ٻڌو، تنهن وڃي منهنجيءَ ماءُ سان ڳالهه ڪئي ۽ کيس چيو ته مون ئي هينئر ئي ٻورو ضابطو رکي. جي سڪو ڪاٽو ٿي ويو ته ڀڄي پوندو، پر مڙندو ڪونه. صلاح ڏنائينس ته سويل ئي هونڪي ڪنهن ڪوٺيءَ ۾ پوري ڇڏي، نه ته وڃي جيل جي ڪوٺيءَ ۾ سڙڻو پوندس. پبلڪ هيننگ پوري ٿيڻ بعد مان گهر آيس ته ڏنر نه آيا ڪنهن خيال ۾ هڏو هڻي.

آرمودا ٻڌايائين ته جيڪڏهن ٻاٻو هيءَ جي خيالن جي
مان ڪجهه ايترو هلندو آهيان ته هر مون کي مڃائڻ لاءِ
ڪيئن ورت رکندو آهي.

گرفتارين جو اثر - ۱۹۲۱ جي اسڪاٽلنڊ
۾ بغاوت ٿيڻ کان پوءِ اسان جي نوابناه ضلع
۾ ڪافي قومي شوقن کي سرڪار ۱۰۸ قار هيٺ
ڪيس هلائي هڪ هڪ سال جيل جي سزا ڏني، جن
۾ شري سچانند ٽرومل ٿانواڻي هالاڻيءَ، مان ٻرو ٽيسر
هالاڻي، جادوگر ڪنڊياري مان، سر شري ڪيسومل
ٽيجومل هالاڻي، ماسٽر گوڻندرام ۽ شري ڪمڇند جهٽنداس
هالاڻي نوشهري مان، شري ٽرومداس شهداد پور مان،
شري ٽرومل ڪنڇند ڀڳت ٻڌ عبدالن مان، قاضي
عبدالرحمان اڇي مسٽر وارو ٻڌري مان، مولوي عبداللہ
مٿانواڻي مان ۽ ٻيا شوق هئا.

اسان جي ضلعي ۾ انهن سزائن جو ملو اثر ٿيو.
هاڻي جڏهن جو نئين هلندي رهي. جتي قومي شوق
گرفتار ٿيندا هئا پاڪستان سڙيل هئي، اتي اتي ڪين چٽا
وڏي طرمان سان سرڪس ۾ چل ۾ چڙهي هئي.
ڪن هنڌ ٽي گورڊن لي چاڙهي، ڪن سرڪس ۾ گهمائي،
جبل وٽ وڃي چڙهندا هئا ۽ جبلستان هنن کي سزا
مائي، ليستانن سندن سڀ جبلن ۾ پوري سرداهه
ڪندا هئا ۽ ڪڏهن به هولا هئا نه مائي اڪي ماڻهو

جیل مان آزاد ڪري ڇڏيائون. اها سنڌ ۾ ستياگرهه جي
پهرين سوڀ ٿي. اهو ۱۹۲۲ جو نويون جو مهينو هو.

ديويداس جي آمد - فيبروري ۱۹۲۳ ۾ ميانما

گانڌيءَ جو سڀو ديويداس، جو پوءِ دهليءَ جي مشهور
انگريزي اخبار ”هندستان ٽائيمس“ جو ايڊيٽر ٿيو،
سو اوشهره فيروز ۾ پڌارو نه ان جي آجيان راجائن
مٿاراجائن جهڙي ڪئي وئي.

انهيءَ جي عزت ۾ اوشهري ۾ چيڪو چلوس نڪتو هو،
سو مولڪان عهد ۾ نه وسرندو. چلوس ۾ هزارين نه ماڻهو
هئا. اوشهري جي اُزار سوڙهي، سو ميل ۾ نه ڪا
سرگس هئي. اڳيان شري ديويداس ۽ اها اڳوان ۽ اسان
ڄاڻڪ ڪم ڪندڙ پئي هليا. ساري اُزار هنڌ هنڌ تي
سينگ ريل هئي. ماڻهن ۾ اٿاءُ اُتاهه هو. ڪم ڪندڙن
جي اُتاهه جو نه ڪاڏوئي ڪونه هو. ڪنهن ڪم ڪندڙ
کي اُچي ۽ ۾ هارمولڊر هو نه ڪنهن کي ڍواڪ. شري
نيوندرام ۽ سرڳواسي پوروئل راءِ ڪيائي (”هندستان“
جو اڳوڻو سب ايڊيٽر) قومي گيت ڳائيندا ٿي هليا.
شري نيوندرام کي ٻنهي هٿن ۾ جهانجهه هئا، جن سان
نچندو ٿي هليو.

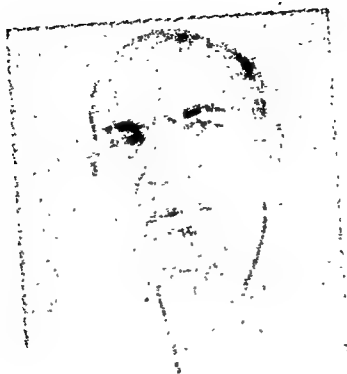
ديويداس گانڌيءَ تي اوشهره جي جرڙ چڪي ڪمن
سنڌ اتر وڌو. کادي ڪارخانن ۽ راشٽري ڪنيا پائشالا
ٺاهين ۽ پائشالا جي ڇوڪرين کي پنهنجيءَ حياتيءَ جا

هئا، تن کي ٿي ٿي مهيا چيل جي سزا ملي.

قومي شوڪن کي جتن ڀولس گرفتار ڪري وٺي
ٿي وٺي، تن عام چتا سندن پٺيان نورا هڻندي وٺي
۽ ڪن لاکپ ٿي ڇڏي آئي.

شرقي نولدرام باقي ڪم ڪندڙن سان وڃي صلاح
ڪئي ۽ ان مهلي تي پهتا ته هن ڪنڊياري پڻ ڇاپي
ڪائي هي ستيگرهه کي سنڌ جو سوال ڪري ڪنڊ وڃي
۽ ساريءَ سنڌ مان والنتسار ستيگرهه ڪرڻ اچن.

ان وقت لاڙڪاڻي ۾ سنڌ پراڻڪي ڪاليج، بس
ڪاميٽيءَ جو هڙ هلي رهيو هو. سر و شرڪي نينداس،
نولدرام، پرسرام ۽ ڪي ٻيا بڪدم اوڏاڻا نروالا
ٿيا. پراڻڪي ڪاليج ڪاميٽيءَ جي هڙ ۾ سر بسو
احوال وڃي نڌاهائون پراڻڪي ڪاميٽيءَ ساھتيءَ مان
آيل رٿ ته ڪنڊياري پڻ ڇاپي ٿي ستيگرهه ڪئي،
ان جي نالمد ڪئي. ڏيکارو ٿو ته پراڻڪي ڪاليج
جو پرنسپل قاضي عبدالرحمان سر ڏهن ٿي وڃي،
هو اسانجي ساھتيءَ هي ٻوڪ ڪم ڪندڙ ڪاڪي نينداس
ايسرداس ۽ نولدرام سان گڏ ڪنڊياري پڻ وڃي وڌو.
جئن اخبارن ذريعي اخبار ۽ وارن کي پتو پيو ته هي
سنڌ جو سوال ڪري ٿو ڪنڊ وڃي ۽ ساريءَ سنڌ مان
ستيگرهه اچي ڪنا ٿيندا ته سوچ ۾ پئجي ويا ۽ گرفتار
ٿيل، جن کي ۳-۳ مهينا جيل جي سزا ملي هئي، تن کي

(شري ڊينڌارام داد لائڻي)

گهلي ٻاهر ڪڍيو ويو ۽ ٻين کي به ٻاهر ڪڍي نالو ڏنو ويو. سڙو شري سڃاڻيندو، جو صرف هڪ هشتو اڳي هڪ سال جيل ڪاٽي ٻاهر نڪتو هو، ۽ اڙان جو نرسنگهه لعل جو ڏينهن اڳ ڇهه مهينا جيل ڪاٽي آيو هو، تنهن ۱۰۷ قلمامن پر رختو وجهڻ جي ڏوهه هيٺ گرفتار ڪيو ويو. جڏهن نيونڌارام کي هٿ ڪڙيون وجهڻ لڳا ته نيونڌارام کانئن گهر ڪئي ته کيس پهرين وارنت ڏيکاريو وڃي، ان تي صوبيدار کوچ ڪرڻ تي ڏنو ته وٽس نيونڌارام لاءِ وارنت ڪونه هو. ان ڪري سندس هٿ ڪڙيون لائون ويون. ان سڀياگرهه پر جيڪي شامل

وري ڪليل بت ڇڏيو ويو هو، جو ڪڇو هو، حتي
 ڪيوڙا وغيره ٻڌا ويندا هئا. انشاق سان پئڇاڻي ٺهيو
 ٻيڙي ميل پئڇاڻي ٻيڙي جي ٻاهرئين وڏي در کي
 نالو لڳائڻ آيو، ان ميل هن کان ميل مان نڪري وار
 ۾ اندر ڪنهن ٿاڏي واري جو ڪيوڙو ٻڌو پيو آهي.
 قومي شيوڪ به ٿاڙ ۾ رهيا ۽ جن تي ڪيوڙو ٻاهر ڪڍڻ
 لاءِ در کوليو ويندو، تن هن اندر ڪاڪسي ٻڌندا. شهر
 ۾ اها ٻاڻه ڪنڊڪڙج ۾ ڦهلي وئي ۽ پئڇاڻي ٻيڙي
 تي قومي شيوڪ در ٿو ماري وينا آهن ۽ سڃاڻه ڄالو
 آهي. سرڪار به سر زمين تي سڃاڻن مان ٻڌاڻي موڪلي
 ڏني. هوڏانهن حنام ماڻهو اچي ڪا ٿيا ته ڏسڻ نه
 ڪن ٿو سندن شيوڪن کي گرفتار ڪيو وڃي. پوليس
 سڙو شري سڃاڻند، پوجراج ۽ نرسنگه لال کي گرفتار ڪري
 ورتي.

هن ڏينهن بعد جن تي ٺهلي ڪيوڙو ٻاهر ڪڍڻ لاءِ
 دروازو کوليو، تن شري ڊينڊرام داد لائي لوشپوره
 جو، هن ان وقت والنتيڙ هو، تنهن نعو لڳايو ۽ مياڻا
 ٿاڏي کي هن ۽ نه ماڻهن ساڻس آواز ملايو ۽ آسمان
 گولتي آيو. شري ڊينڊرام ۽ ٻيا سمورا شيوڪ اندر
 ڌوڪي ٻيا. ڊينڊرام جي پٺيان ڊوليس وارا بندوڻ
 سان ڊوڙيا ته کيس ٻاهر ڪڍجي، پر ميدان هو وڏو،
 سو ڊينڊرام کين چڱيون ڪوهيون ڪارايون. نيٺ کيس

پڌيان ٿون. ٻيائي سڀ ڪم ڪندڙ سڙو شري سڃاڻند،
 پوند رار، پوجراج ۽ ٻيا ڪيترا مڪاني ڪم ڪندڙ ۽
 اٽڪ مڊلي ۽ جا والٽيئر شهر ۾ پرچار ڪرڻ هليا ويا.
 ڪنڊيارو ٽوڙي ۽ وڏو هيڊ ڪوارٽر آهي ۽ ساهتي ۽ ٻي
 وڏي شهر ۽ ٿارو شاه کان پوءِ نيون نمبر وڏو شهر آهي.
 ان جا ماڻهو ڪافي بيدار مغز هوا ۽ قومي هلچل سان هنن
 جي سڃاڻپ ٿي هئي. وري جو سندن وچ ۾ پروفيسر هاسانند
 جهڙو اٽرو وارو ڳالهائيندڙ ڪم ڪندڙ رهندو هو، جو هند
 سنڌ جا چڪر هڻي پنهنجي ڳوٺ ڪنڊياري ۾ اچي
 رار ڪندو هو، سو عام جنتا جي همدرد ۽ قومي
 شيوڪن سان ئي هئي. عام رابر اهڙي هو ته پنهنجي
 ڳوٺ ۽ اڙوڙ ۾ ساڻي وقت سڃاڻپ بعد ڪنهنڪي
 خدمت ڪانه پئي ٿي، جو هميشه وانگر مڊليءَ کي روئي ۽
 پاڻيءَ جي صلاح ڪري ۽ ڇاڪاڻ ته ان جو نتيجو سندن
 ماءُ بيل جي سڙائي سگهي ٿي. سو قومي شيوڪ شري
 پوجراج وٽ رهيا.

پنهنجي خاندان قريبن هڪ اڪڙ زمين ۾ ٺهيل هو.
 ان ۾ ڪشادا هال ٺهيل هو. انهن جي اڳيان وڏو ٻڪرو
 وڙلڊو هو. وري ان جي اڳيان ٻڪرو اڀران ٺهيل هو،
 جنهن ۾ ڪلڻي پست ۾ سانجهي ۽ وڏو پنهنجي مڙ ٿيندا
 هئا يا ان ۾ ٽاڪو وغيره ٿي سگهندو هو. ان جي اڳيان

ٺاڻڪ سرڪار خلاف بغاوت سان ڀريل هو. ڪاٺيڪٽر
مکي چاچي مل ۽ ديوان چوٽرام ملڪاڻي ۽ چرن ڪرمچون
ڪٽڻ جو آرڊر ڪڍيو ۽ پنهنجا پست ڪٽي نه
آڻينده اڏڙي ٺاڻڪ ڪوٺا لاءِ پنهنجا پست خاڻو نه ڏار وڃي.

هر ڏانهن اڃا ڦاٽه جڏهن قومي ڪم ڪندڙن
جي ڌيان آئي، تڏهن هن فيصلو ڪيو ته اهو
ڪنڊياري جي پنهنجا پست خالي ۾ هلي ٺاڻڪ ڪيو ۽ ان
۾ متيارين جو درٻار ڏيکاريو. رواجي طرح جڏهن قومي
شيوڪ ڪنڊياري جي شهر ۾ ايندا هئا ته ڪن روئي
پاڻي ڪارائت لاءِ ڳيٽالي سترهان رهندا هئا. شري ڳوٺ مل
ڪهاڻي، جنهن جو حيدرآباد ۾ ڏسڻو هو، سو هنڪي
ڪن چڏيندو هو، شري يسوجراج سونارو ته قومي
شيوڪن مان هو ۽ ان جو گهر نه سندن لاءِ ههيشه ڪابل
هوندو هو، پر پنهنجا پست سرڪار وٽان ڪم پوڄڻ تي فيصلو
ڪري ڇڏيو ته قومي ماڻهن کي پنهنجا پست خاني ۾ اچڻ
ٿي نه ڏجي ۽ ڪن ڪوٺ شهر ۾ ماني نه ڪارائي.

سر شري مچانند، مانسنگهه ۽ ايولڊرام پهنجي ٺاڻڪ
مڊلي وٺي پنهنجا پست خالي وٽ پهتا. مڊليءَ ۾ نوشهري
۽ هالاڻيءَ جي قومي اسڪولن جا وڏيار ٿي نه والٽيئر
ٿي آيا هئا ۽ اُنهن ڪسي ٺاڻڪ ۾ پارٽ وٺڻو هو، پر
پنهنجا پست خالي کي نه ڦاٽو لڳو پيو هو. هنن پنهنجو سڀ
ديوان ۾ وٺي رکيو ۽ اُتي ڪجهه والٽيئر نه ڀڄاري

۱۹۲۲ جو زمانو هو. هو پنهنجي مڊليءَ سان ڪنڊياري
 ۾ ناڪ ڪرڻ ويو. ڪنڊياري جي پٽڇاٽ خاني ۾ رهڻ
 جو اڌڪار نه هز ڪنهن کي مليل هو، ڇاڪاڻ ته اهو پٽڇاٽي
 گهر هو، باقي رات جو قومي ناڪ، جنهن ۾ کيس هٿيار بن
 ۾ بندو قباڙيءَ جو درشيد ڏيکارڻو هو، تنهن ڪرڻ لاءِ
 لاءِ هن مڪيءَ کان منظوري گهري. هٿيار بن ضلع حيدرآباد
 ۾ ۱۴۴ قلم سوڙي ماڻهن ميٽنگ ڪئي هئي ۽ اُتي
 مختيارڪار گربياڙي ڪرائي هئي، جيئن ۾ هيڪ مڙهو
 ۽ ڪيترا زخمي هئا. ناڪ ۾ اهو نظارو چميل هو. مڪي
 ڇاڇي مل سندن عزت هو، جنهن ڪري هو ناڪار ڪري
 نه سگهيو، ليڪن هنکي چيائين ته ناڪ ڪرڻ لاءِ مان ناڪا
 منظوري ٿو ڏيان ۽ تڪي ناڪار ٿو ڪريان.

رات جو منچ ٽٽو ٿي ويو. حشام ماڻهن جا اچي
 ڪٺا ٿيا. اڪيت وٺي اندر هلندا ويا. اڪيت ٿوري
 وڌي ويندي هئي، جو ان ۾ ڪماڻڻ جو پاءُ ڪونه
 هوندو هو. ناڪ شروع ٿيڻ کان اڳهه شري نيو ندرام
 جي ڏيان تي آيو ته هيڊ منشي، جو نوٽ وٺڻ آيو هو، سو
 اڪيت ڪرڻ وٺي آيو هو. سو کيس چيائين ته ٻاهر وڃي،
 اڪيت وٺي پوءِ اندر اچي. هو نه هليو ويو، پر ان
 لاءِ سرڪاري مرڪزن ۾ ڇوڀو ٻڌا ڪيو ۽ بالا
 سرن جو ڏيان ڇڪايو ويو ته ناڪ ۾ هٿيارين ۾
 ورتباڙيءَ جو درشيد ڏيکاريو ويو آهي، جو سمورو

۱. ڳوٺن جي ٿرارين کي سينگارڻو ويندو هو. جن
 رات ۾ اطلاع ايندو هو ته فلاڻي ڏينهن ڇهه جي پاترا
 ڪل فلاڻو قومي شيوڪ سندن ڳوٺ ۾ ايندو ته ملڪ
 نهر جي باهريان دهلي شري مان اچي ڪٿي ايندي
 هئي ۽ ڪن چارن ۾ سڄو ڳوٺ گهمائيندي هئي. ان
 موقعي تي ماڻهن ۾ آساهه ڏسڻ وٺڻ هوندو هو. ڪن
 ٿارن سان جهجهي ڇڏيندا هئا. زالون مرد سندن سوانح
 ڪرڻ ۾ اڳڀرائيندا هئا. اسانجي نوابساحه صاحب ۾ اهڙا
 جلسا به وڏو آساهه پيدا ڪندا هئا.

شري ڌرم داس کي شهداد پور ۾ شري ڪيسومل
 کي نوشهري ۾ ڇهه مان هتي اچڻ تي سڀي آڇيان
 ڏئي ورتي. سروي شري سڃاڻند ۽ ڪيسومل بالائيءَ کي
 چئي اچڻ تي نوشهري ۾ جيڪا شاهائي آڇيان ملي هئي،
 تنهن ۾ ڀاڻ ڪرڻ کان ٻاهر آهي. سڄو شهر سينگارڻو
 وڌو هو. شهر ۾ باهريان به ايتري خلق آيل هئي، جو بازار
 ۾ ٻي پالڻ جي به جاءِ ڪانه هئي.

ڀنڀڻاڻ خاڻ جو ستم اڳوهر. جن اڳي لکي
 آيو آهيان ته شري لهرندرام الڪو ڪلاڪار هو. جيئريءَ
 مهل هو ڪو لاکه مدح تي آئيندو هو ۽ ڪنهن قومي
 شيوڪ جي حيثيت ۾ ٻارٽ ڪندي ڳائيندو هو ته ملڪ
 وٽاري ڇڏيندو هو.

شري لهرندرام جا لاکه ۱۹۲۱ کان هاندا ٿي رهيا.

ملهايو ويندو هو. ڪم ڪندڙ گڏجي چرخاب ڪٽيندا هئا
۽ سانجهي جوهر ڳوٺ ۾ جلوس نڪرندو هو.

چونڊون - ۱۹۲۱ ۾ ڪائونسل لاءِ سرڪار چونڊون
ڪرڻ چاهيون ته اسان واري ٽڪ مان ڪو اهڙو ڪم
ڪندڙ اميدوار ڪونه ٿيندو. اسان جي ضلع مان نه مورچو
ماڻهو ووٽ ٿي ٿيڻ ڪونه ويا. ايڏو نه ماڻهن تي
قومي شيوڪن جو اثر ٿي ويو هو، جو هو جيڪي چوندا
هئا، سو ٿيندو هو. ضلع ۾ لڳاتار ڪم ٿيندو رهندو
هو، جنهن جي قل سروب ماڻهن ۾ نريٽا اچي ويئي.
ڪاڪو سچانند نه پنهنجين مڙاڻي تقريرون ۾ پوليس جي
ڳاڙهيءَ ڀڳڙيءَ جي مزاق اڏائيندو هو ۽ پوليس جي
ڏاڍ جي اوگهڙ ڪندو هو. ان ڪري رسائي ۽ ٻيگر
گهڻي قدر گهٽجي ويئي ۽ ماڻهن مان سرڪار جو پڻ
نڪري ويو. مطلب ته ۱۹۱۶ ۾ گانڌيجي سکر ۾ جيڪو
نريٽا جو سبق پڙهائي ويو هو، ان ئي هيٽر خلق
عمل ڪرڻ لڳي.

شاهائي آجيان - جيڪي قوم جي سڏ ٿي جيلن
۾ ويا، تن کي ۱۹۲۲ ۾ چئي اچڻ تي شاهائي آجيان
ملندي هئي.

سروشري ڪيسومل، ٽرمڊاس، سچانند، هاسانند ۽
ٻيا جڏهن جيلن مان سال سال جيل ڪاٽي ۱۹۲۲ جي آخر ۾
نڪتا، تڏهن هو جتي جتي ويا، اُتي اُتي کين شاهائي آجيان

هوڏانهن گانڌيجي باڙدولي (گجرات) ۾
 متياگرهه ڪرڻ جي باري ڪري رهيو هو ۽ انڌرا
 پرديس ۾ به ڪن صلعن ۾ متياگرهه ڪرڻ لاءِ مرڪز
 کان منظوري وٺي وئي هئي، پر اُتي ناهه جون ٻالهيون
 شروع ٿيون هيون. ان ڪري گانڌيجي ۽ باڙدولي جو
 متياگرهه مهل ڪري ڇڏيو. وري به ڪن هنڌ هٿا
 شروع ٿي وئي، ان ڪري گانڌيجي ۽ ڪي سوچڻ شروع.
 گانڌيجي ۽ جي گرفتاري - ملڪ ۾ محظ مثل
 ڏسي هاڻي سرڪار کان سنڌ نه ٿيو ۽ مهاڻا جي گرفتاريءَ
 جون ٿياريون ڪيون ويون.

۹ مارچ ۱۹۲۲ تي مهاڻا هڪ ليڪ ”ينگر اڏيا“ ۾ لکيو،
 جنهن جو سرو هو ”جي مان گرفتار آسان. هن صاف
 لکيو ته مون کي ڏسڻ ۾ ٿو اچي ته اسان جي هلچل ۾
 هٿا اچي وئي آهي، جا چور ۽ چورا هي رپورٽ
 ۽ ٻوليءَ هي رپورٽ مان ظاهر آهي. ان ڪري مان
 چاهيندس ته جي مان گرفتار ٿي وڃان ته ڪنهن نه
 قسم جي هٿا نه ٿئي. ان مان ثابت ٿيندو ته اسان ۾
 بيپنجي راج سڀالڻ جي قابليت اچي وئي آهي.
 ڇهن ڏينهن بعد ٻاڻو جي گرفتار ڪيو ويو پر ماڻڪ ۾
 شائتي قائم رهي. کيس ڇهه سال جيل جي سزا ڏني وئي،
 پر ان ڪري نوابناهه صلي ۾ هلچل ۾ فرق ڪونه آيو.
 ٻاڻ جنهن ڏينهن ٻاڻو جي گرفتار ٿيو، اهو ڏينهن هر مهيني

ويو. اٺان وري شري کيرچند بالاڙي ۽ کي ڊوليا جيل
بربدلي ڪيو ويو. ان بعد به هلچل کي ڪا دهرم ڪانه
يهتي.

پي راجنيتي ڪانفرنس - نوشهرو ۾ وري ۱۹۲۲

۾ اي نواب شاه ضلعي راجنيتي ڪانفرنس مولانا شوڪت
علي ۽ محمد علي ۽ ٻئي مالا جي زير صدارت ٿي. ان
موقعي تي ڀارت جو مشهور اڳواڻ مهاتما گانڌي ۽ جي
ساجي ٻانهن راجگوبال آچاريه به آيو هو. شري راجگوبال
آچاريه مٿي ڪوٽيل ۽ پيري اُگهاڙو هو. مولانا شوڪت
علي ۽ ٻئي مالا بيل گاڏي ۾ مسافري ڪري آئي هئي، جو
سندس شرير ڳرو هو. ان زماني ۾ ساهتي ۾ اڃا ريل
گاڏي ۽ موٽرون جاري ڪونه ٿيون هيون. هندن جي
آجيان اڳئين سال کان به وڌيڪ ٿي. اڳي ڪن به جهجها
آدمي آيا هئا ۽ ماڻهن ۾ جيڪو اُتساه هو، سو اڪت
هو. ڪانفرنس بعد سڀئي اڳواڻ نوشهرو فيروز ۾ هلندڙ
ڪاريه ڏسي ڏاڍا خوش ٿيا. قومي ڪنيا پائشالا ۾ کين
ڏاڍو موهيو.

ستيا گروهم مهمل - ديش ۾ هلچل وٺي زور

لندي. لوڪن ۾ جوش ويو وڌندو. آخر چوري چورا
تہ خلق جوش ۾ اچي سڄي پوليس ٽائي ڪي وٺي
اهه ڏني، جنهن ۾ سپاهي به سڙي ويا.

عاد و جي اسناد ۽ شهادت پور جي سٺ ڌرم داس تي
 اوابناه جي دسترڪت مڃڻ وقت ۱۰۸ قلم هيٺ
 ڪيس هلائي ڪن هڪ هڪ سال جيل جي سزا ڏيئي،
 حيدرآباد جيل ۾ رکيو ويو. جيل حور سرلڳهه دولت
 ڪلام والا ڪن پڙهڻ ۽ سخت سزائن ڏيڻ تي ڪم ڪري
 پيو، جنهن هو هائي وٺي، پر هنن شهر دل تي اچي سڀ
 سڻيون. هنن سزائن ساڻن ۾ وڌيڪ سڃاڻي آڻي.
 گوري وقت بعد اوشهره جي مسلمان ڪم ڪندڙ رٿس
 صاحب الله تي ۽ ساڻي قلم هيٺ ڪيس هلائي ڪيس
 ۾ هڪ سال جيل جي سزا ڏيئي ساڻي جيل ۾ رکيو
 ويو. اوابناه ۾ ۽ هڪ ڪم ڪندڙ محمد عاد ۽ ابن تي
 ڪيس ليا. هڙي ۽ رٿس ڏاڍي زور وٺندي ۽ ماڻهن
 جي همت گهٽجڻ بدوان وڌڻ لڳي.

وڌيڪ گرفتار يون - ڊسمبر ۱۹۲۱ ۾ جيڪا ٻيهر
 ٽولي ڪم ڪندڙن جي گرفتار ڪئي وئي، انهن ڪري
 اوابناه ضلعي ۾ ماناسي ڪانه آئي، اڪري سرڪار
 وڌيڪ گرفتارين ڪوڙ تي ڪم ڪري. ۱۹۲۲ جي
 شروعات ۾ سري ڪمپنڊ ڇيٽ داس ٻالاڻي "شڪتي"
 اخبار جي ايڊيٽر کي اخبار ۽ تقريرون دوزان بغاوت
 قريلاڻي جي ذوه هيٺ ۽ شري ڪرندرام نارائنداس کي
 ۽ ساڻي ذوه هيٺ گرفتار ڪيو ويو ۽ ٻنهي کي سال
 سال جيل جي سزا ڏيئي، حيدرآباد جيل ۾ دوزار ڪم

جو خود سونگار جو ڪم نه ڪري رهيو هو. ڪانفرنس
پر جيڪو اُتساه هو، سو بيان ڪرڻ کان ٻاهر هو. ڪانفرنس
مان ڪم ڪندڙ ۽ عام لوڪ تقريبن اُتساه ڪٽي هوندا. نوشهري
جا ڪم ڏسي سڀ آبل اڳوان ڏاڍا خوش ٿيا.

دٻاءُ جو گهوڙو - هاڻي ته سرڪار چٽي ٿي پيئي
۽ دٻاءُ جو گهوڙو ايترو هلائڻ لڳي، ڊسمبر ۱۹۲۱ع
نوابشاه ضلعي ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي پرڏيهت

ميٽ ڪيسومل ٽيچومل) (شري سچانند ٽيچومل)

ي ڪيسومل ٽيچومل بالاڻي، وائيس پريزيڊنٽ شري
ناند ٽيچومل ٿانواڻي، پروفيسر هاسانند چانڊومل

وار ۽ ڪڍس سيشن ڪروڙن ۾ ڪمٽ ڪيو ويو. جڏهن
 تہ ڪيس غير راجڻيتي ذريعي هٽ ڪيو ويو هو،
 ان ڪري سڀني جي صلاح سان ڪيس ۾ ٻيڻا ڏيڻ ضروري
 ڄاتو ويو ۽ شري جبرامداس دولهرام جو چاچو، جو ان وقت
 سيشن ڪروڙن جو جمع هو، تنهن ڪيس ڪوڙو ثابت
 ڪيو ۽ کين مارچ ۱۹۲۲ ۾ باعزت آزاد ڪيو ويو.

راجڻيتي ڪانفرنس - ماڻهن ۾ وڌيڪ شڪ
 پيدا ڪرڻ لاءِ جولاءِ ۱۹۲۱ ۾ نوشهري ۾ بهرمان نوابشاہ
 ضلعي راجڻيتي ڪانفرنس ڪوٺائي وئي. ڪانفرنس جو
 پرايزيڊنٽ مولانا شوڪت علي هو. هن جي اڃا ئي ڪس
 شاهي آجيان ڏني وئي. بيا اڏ-وان تہ ان ڪانفرنس ۾
 پڌار يا هٿا، سڄي ضلعي جي دور دورو ٻولن مان ڪانفرنس
 ۾ شامل ٿيڻ لاءِ حشدو

مسلمان امترا تہ اچي ويا
 هئا، جن جو اثر مٿو ڪرڻ
 هو. ڪانفرنس شهر جي
 اثر ۾ وڌيڪ ٿي سگهڻ
 ليڇومل ٻالاڻي جي ڏاڍي
 چوڏاڻي ۽ اندر سڃاڻيل
 ميدان ٿي ٿي، جنهن ۾
 سوين والنٽير ڪم ڪري
 رهيا هئا. انهن مان هڪ
 مکيه هو سيڪ ليڇومل جو

پهرستو شري لهرومل، (شري لهرومل ٻالاڻي)

(شوي ڪوٽومل ٻالاڻي)

ٺهڻ ٻاڻي ريتي هئي، جنهن ڪري اتي اها منڊليءَ دواڙا
 پھري جو هندو بست وکيو ويو هو. ان اها منڊليءَ جو
 هڪ پٽيوالو مسلمان هو، سرڪاري سازش سان هڪ مسلمان
 زميندار ان پٽيوالي دواڙا اها منڊليءَ جي ٻالڪارن
 قومي ڪم ڪندڙن سر و شري گرو ڪداس ٺهڻومل، ڪوٽومل
 پارومل ۽ سندس ٻن سون هنڌن ۽ لوڪومل تي ڪيس
 داخل ڪرايو ته هنن ڪيس مارڪيٽ ڪئي آهي ۽
 بند ۾ وکيو آهي. چار ريتي ٻالاڻي آڳوڻا جا پاڻ ۾ سرت
 هئا ۽ هاجل ۾ اهڙو وڻندڙ هئا. سڀني کي پڇيان ۾ رکيو

ٻو لنگه ٻر اس ” و ڪيو ويو. ان جو سڄو مٿو شري ڪهر ڇڏند
 بالائيءَ ڪيو. ان ڪم لاءِ شري سندس پٽيون مهل
 ڪشائي، جو روپيو کائي پر لوڪريءَ ۾ هو، سو لوڪري
 ڇڏي اچي ان ڪم ۾ شامل ٿيو. ان ڪم ۾ سروسري
 گلراءِ شولاس ۽ بوبلاس بهمڇاري به چڪو وقت ٿيڻ
 لڳا. اخبار تي لکيل هوندو هو.

”گج گج لون ستر شهر، ٻي رڪي ڪو ٻار يا وارو
 ”شڪتي“ شڪتيءَ جو ڪر پرچار، دح لکان ٽون اوب تلوار.
 ”شڪتي“ لوڪن ۾ ديش پرچ ۽ ويو ٿا جا پاو ڀرڻ ۽
 طر ۽ الياءَ جي اوڳو ڪرڻ بهمڇر اديش رڪيو ۽ ٿوري
 وقت اندر سڄيءَ سنڌ ۾ چڪي لوڪ ٻڙه ٻڙي ۽ سرڪار
 لاءِ ڪندو ٿا هئس ٿي، جنهنڪري اڳتي هلي، ان کي
 بند ڪرڻ لاءِ سرڪار سهاد ڪن کي هڪ ٻئي پٺيان جهلن
 ۾ اولس ٿي ڪم ڪشي.

شمعدان وارو ڪوس - جنن ۾ هي هليل وٺي
 زور وٺندي ۽ ماڻهن جو اٽڪ ۽ اٽڪ وٺو وٺندو، تن
 سرڪار هليل کي دٻائڻ لاءِ وٺي آڏا اٽڪ رستا اختيار
 ڪندي. ساعتيءَ ۾ جو هيڏو ڪاري هلي رهيو هو، سو
 سرڪار جي اکين ۾ ڪندو ٿي جي رهيو هو. ان ڪري
 دٻاءُ اهڙو ڪرڻ شروع ڪيائين.

اهڙو اڳ لکيو ويو آهي ته نوشهرو فيروز ۾ سرڪار
 جي ڀر تي سامان ڏيندڙن دوارا چورين جي ٿر

انداز ۾ هئا، جنهن ڪري اُلي ماڻهن ۾ چڱو جوش پيدا
 آيو ۽ ڪيترائي جوان ڪم لاءِ نڪري نروار آيا، جن ۾
 هڪ هو مشهور ڀڳت ليلاوار جو پٽ ٿانور داس. هو نه
 جڻ مستانو بڻجي پيو ۽ نه سءِ پنهنجو شهر ڇڏي نوشهريه
 جي شيوا آسرم ۾ اچي رهيو.

سوامي گرونداند جي گرفتاريءَ بعد ٽنڊه آدم،
 شهداد پور ۽ نوابشاه ۾ نوشهريه مان شريعتي ڪرشناڊ پوري،
 شوي ڪير چند بالاڻي ۽ پريداس برهمچاري ويا؛ انهن
 شهرن ۾ خرب پرجار ڪيائون ۽ تڪ سوراج هند لاءِ
 چڱي رقم هٿ ڪيائون. دادي ڪرشناڊ پوري ۽ پاڻو
 پريداس اُن بعد سکر پهتو، جتي وڃي زالن جي ميڙن ۾
 پرجار ڪري تڪ سوراج هند ڪنو ڪيائون.

سوامي گرونداند جي گرفتاريءَ بعد فيصلو ڪيو ويو
 ته جيئن ته ماڻهن ۾ سجاڳي آڻڻ لاءِ سئو ساڌن آهي اخبار،
 ان ڪري نوشهريه مان هفتيوار اخبار جاري ڪئي
 وڃي. سوامي گرونداند پاران شري ڪير چند بالاڻي
 حيدرآباد مان ”شڪتي“ ماهوار رسالو ڪڍندو هو.
 اها ”شڪتي“ هفتيوار روپ ۾ نوشهريه فبرور مان
 ڪڍڻ جو فيصلو ڪيو ويو. اخبار ٻال منڊليءَ جي سايع
 هيٺ شري ڪير چند بالاڻيءَ جي سمپادڪيءَ هيٺ ه
 جولاءِ ۱۹۲۱ کان ڪڍڻ شروع ڪئي وئي. اُن ڪم لاءِ
 خاص پريس خريد ڪئي وئي، جنهن جو نالو ”ساهت

هو آزادي جي لاءِ ٿي پئنگه جهان پيڻ لاءِ پريشان
 هوندو هو. پئنگه کي پئنگه آسائين آرام نه ايندو آهي،
 جهنگلن لاءِ ٿي وڃي پاڻ قربان ڪري. هن رات پئنگه
 وانگر آزادي وٺڻ لاءِ وڃي پيار، مڙي مع ٿي آيو ۽
 لاءِ ٿي پاڻ پيالي وارو.

گتن ٿي پڪيتمه. مهاڻا جي سراج جي هاتل
 هو هڪ ٻيو انگ هو شراب بند ڪرائڻ. ان لاءِ گتن ٿي
 پڪيتمه ڪئي ويندي هئي. گتن جي ڀرسان ڪم ڪندڙ
 ۽ والتمير بهندا هئا، جي شراب خريد ڪندڙن کي
 لهر ٿا. ان سمجهائيندا هئا ته شراب خاڪو شراب ڇو نه پيڻ
 ڪري. اهو ڪم نوشهره ۽ ڀرڙ ۾ سرور ٿي ڪم ڪنداس
 ٻاڻي، ڀرڙ ۾ ڀرڙ ۾ ڪوڙو مل ٿو مل اسچندا ٿي
 ۽ ٻيا ڪندا هئا. الڪري شراب ڪو وڪرو ٿي ٿو
 بند ٿي وارو.

نوشهره ۽ ڀرڙ ڪالسواءِ ٻن شهرن ۾ آهن. گتن ٿي
 پڪيتمه ٿيندي هئي.

شڪري اخبار. قطع تعلقات هاتل جي زور وٺڻ
 ڪري سرڪار دٻاءُ جو گهرڙو ڏوڙائڻ شروع ڪيو.
 سنڌ مان ٻه رهنجن جي گرفتاري ٿي، سي هئا شيخ
 عبدالجهد ۽ سوامي گولڊانند. سوامي گولڊانند کي اسان
 جي ضلعي جي ٽنڊه آدم ۾ پڇاڙ ڪندي گرفتار ڪيو
 ويو هو. ٽنڊه آدم ۾ سوامي گولڊانند جا صدي وڏي

ٺي ڪم ٿيڻ لڳو. نوشهريه ۾ نه ڪادي ٺاهڻ لاء پڇيڻائي
اسڪول، جو اسڪهائ اسڪول جي جاري ٿيڻ بعد ٿئي
ويو هو، ان جاء ۾ ڪادي ڪارخانو قائم ڪيو ويو، جتي
ڪاديءَ اُٿڻ جي سکيا ڏني ويندي هئي. ان ڪم
سيڪارڻ لاء مهاڻا گانڌي جي سابرمتي آشرم مان موٽي
پاڻي گجراتي ۽ ڪي گهرايو ويو هو. ساهتيءَ جا ڪيترائي
جوان اُلي اچي رهيا ۽ سکيا وٺندا هئا.

ست ٺاهڻ لاء ڦٽيون دان ۾ وٺي اچڻ ۽ خريد ڪرڻ
جو ڪم شري پُرسرام بالاڻي، شري لپينداس ايسرداس،
نوشهريه جي شيوا آشرم جو جيران ۽ پيا ڪندا هئا. ڦٽين
لهڻ جي موسم ۾ ٿئي ۽ ٿڌي ۽ پيا هلندا هئا. ننڍو نوجوان
جيران نه ان ڪم ڪندي بيمار ٿي پيو ۽ ننڍي ۽ وهيءَ
۾ ئي وڃي پرماتما جي گود ۾ سمجهيو. شري پُرسرام جي
نه ڪيڙي ڳالهه ڪجي! هن کي ڪو ڪم هو، ڪا ٿار
لڳل هئي نه ديش جي. هو ديش پُرير ۾ سڀ ڪجهه

وساري ويٺو هو.
هن کي سچائي نه سرڳواسي مولارام کان ملي هئي.
مٿي ۽ پيري اڳياڙو پيو هلندو هو. هن صاحب
شاہ وارو هيٺيون ۽ مودو عمليءَ طرح جيون ۾ ڪم
آندو هو:-

ٿئي ۽ ٿڌي ۽ ڪاه، ڪانهي ويٺل وهڻ جي،
عتان ٿئي اولهه، پير نه لپين پيرين جو.

کي هت جي ست ڀان کادي لاءِ همتايد واور.
 انهن ۾ ٽن ڄاڻ پڄي ويئي، ڇڏي انهن کي چڱو روزگار
 ملي واور.

ولائي ڪهڙي جي بهشڪار لاءِ لوشهره ڦيرو ۾
 وڌاڻو ڄاڻ هو سوڙو شري پسرارم بالائي ۽ پريڊاس
 نر ۽ پاري سر ٿيون ڪڍا ڪندا هئا، هن ۾ ٿڪ هاءِ
 اسڪول، قومي ڪليا پالسا ۽ شورا آشرم جا ٿار ۽ ٻيا
 والٽير هوندا هئا. انهن سرگسن ۾ اڪي گريڊار اڏي
 ويٺي هئي، ”اڃان به صدمي، ڏور وائي ڪهڙو.“
 گهوڙو مان روزانو ڪٽي ڪٽو ڪٽو ڪٽو ويٺو
 هو ۽ انهن جون ڪاڙون ٿاڦي، شهر مان گهاري وهدڙي
 لاءِ جي ميدان تي سڙون ويٺيون هون. حشر
 ماڻهو اهو ڏسندا هئا. شري پسرارم بالائي به ڏوهي
 ۾ پهچا سورا ولايتي ڪهڙا ساڙ لاءِ ڪڍي ڏنا
 هئا. نواباهه ڇلي جي ٻن ڪن شهرن ۾ ساڳي طرح
 وقت به وقت وائي ڪهڙا ڪٽا ڪري ڇڏيا ويٺا
 هئا.

ولائي ڪهڙي جي بهشڪار جي هاتل سان ڪڍ
 مهالما جي آڳاٽو وجهه کاديءَ جو پرچار ۽ روزو شهر سان
 ٿيندو رهندو هو. ماڻهو کادي پالڻ هڪ فخر جي ڳالهه
 سمجهڻ لڳا. نواباهه ڇلي جي جدا جدا شهرن ۾ ست
 جي ڪٽائي ۽ آڏاڻن تي کاديءَ لاهڻ لاءِ چڱي پئماني

ڌڻي ڪپڙي جون هوليون -

مڙاما جيءَ ڏٺو هو ته ڀارت جي غريبيءَ جو ڪارڻ
 ڀاتي ڀارت جي هندن جو ناس ٿيڻ. ڀارت جو ڪپڙو،
 جو دنيا ۾ مشهور هو، سو هڪ ٻه ٽي ڀرپور ٿي ويو هو.
 وٺائڻ جو گذر جو وسارو هو ڪپڙي، جا ڇهه مهينا ڪن
 نه ڇهه مهينا پيڪار ۽ بکيا رهن. وري ديش ۾ ڪي
 ڪپڙي اُٺل جون ماڻن ڏکڻيون هيون ته انهن ۾ زورون
 ڪي گهڻو ڪجهه پلءِ ڌڻي پيو ۽ شاهڪار ٿي وڌيڪ
 شاهڪار ٿي رهيا هئا. ان ڪري مهاڻا جيءَ جو پڪو
 راز هو ته ڀارت جي بک ۽ بي روزگاري ڏهن ٿي
 لهندي، جڏهن هت جا هڪ زور وٺندا. ۱۹۰۵ جي بنگال
 جي ورهاڱي وقت سوڊيشي هلچل اهڙو زور نه ورتو
 هو. ان ڪري مهاڻا گانڌيءَ وائڻي ڪپڙي جي
 بهشڪار جو زبردست تهرڪ هلايو، جو وائڻي ڪپڙي
 جي خريديءَ ڪري ڀارت مان ڪروڙها روپيا هر سال
 وائڻي ويندا هئا. ان بهشڪار جو هڪ انگ هو چرخي
 ٿي ست ڪٽ ۽ هت سان ٺهيل ڪپڙو ڪادي پائڻ.
 ان ڪارڻ ڪي اسان جي نوابشاه ضلعي ۾ زور وٺايو
 ويو. اسان جي ساهتيءَ جي ترشهره فيروز، منياڻي
 وغيره شهرن ۾ چڱا ڪوري رهندا هئا ۽ اهي آڏاڻن
 ٿي مل جي ست مان انگريڙا اُٺندا هئا. نوشهره فيرو
 جا انگريڙا نه سڃي سڏ ۾ مشهور هئا. انهن ڪوري

شاهي ڏانهن موڪلندا هواسون.

۱۹۲۱ ۾ اسان جا ڪم ڪندڙ ميڙن ۽ سرگس ۾ ان
 ڳالهه تي زور ڏيندا هئا ته جي اسين مهاڻا ٿانديءَ جو
 ڏنل پروگرام پوريءَ طرح عمل ۾ آڻينداسون ته سوراڄ
 هڪ سال اندر حاصل ٿيندو. سرگواسي شري مڃائيندو ته
 ٿورو هي پتاريءَ ۾ جهلندو هو ته ۲۱ ڊسمبر ۱۹۲۱ تي
 سرڪار ٺاهڻ جو سرشتو ساهرمي ۾ پوري ٿي اينداسون.
 ان وقت گاندھيءَ جو سڳو ڀاءُ شري احمد آباد ۾
 ساهرميءَ جي ڪناري تي هو، جو شري هينسو
 هريجن شري سان ۱۹۲۱ ۾ ڪوبه ساهرميءَ جو ڳوٺ
 نٿو سڃاڻي وڏو وري پرچار کان وٺي لاهور.

ڪاڏي ڇيڙ جي شروعات -

گاندھيءَ جو اعلان آيو ته هو ڪنهن پارٽيسيءَ جي
 آڇاڻيءَ جي اوڏو اٿس لاءِ هڪ جي ڪٽيل ۽ هڪ سان
 اٿس گاديءَ جي پوشاڪ ٻيڙي ڏهرجي، جا ئي سڃاڻي
 هي شڪل جي پوڄا ۾ هئي. لاهور ۾ لکي پڙهجي
 ٿو ته ڪنهن ڪوريءَ وٽان الڪو پي جي اڇيڙي ڪاڏي
 ۽ ساهرمي ۾ هو ڪورو ڪپڙو ملندو، جنهن مان مون
 سمجهي پيا ته لاهوريءَ ڪوراڻي ڪپڙا پالا ۽ پوءِ سرگس
 ۾، رات تي سڪو پڙهجي اٿس ڏنل ڪوري
 ۽ ٻين ڳالهه کي ڏسي غصو ٿيو ڪاڏي. سرگس
 ۾ ڪنهن ماڻهن جي ڀڄڻ تي مون کين

پريات قير يون هر ڳوٺ ۾ پييون نڪرندڙيون هيون، جن ۾ پريات جو اهوئي آواز ايندو هو، ”ست ڪٿيو ڙي جيڏيون، سوراڄ راجهو آيو.“

ڪن موقعن تي وري سانجهيءَ جو سرگسرن نڪرندڙيون هيون، جن ۾ قومي جهنڊو اڳيان هوندو هو ۽ سنڌڪ ان جي پٺيان چئن چئن چئن جي قطار ۾ هلندا هئا. ان ۾ وڏا ننڍا ۽ وڏياري پائر ۽ پيئرون هونديون هيون ۽ اهائي گونجار ايندي هئي ته ”ٻارهن مهينن جي اندر ضرور سوراڄ وٺڻو آ.“

ان وقت اسان والٽيئرن جو ڪم هوندو هو ته پڇايل ڪپهه پيئرن کي ڪٽڻ لاءِ ڏيئي اچون ۽ تيار ٿيل ست ٽائين وٺي اچون، جنهن مان ڪاڍي ٺهندي هئي. چرڻا ڪاهن تي ڪٽي والٽيئر گهر گهر ۾ پهچائي ايندا هئا.

گاندڙيجيءَ جي هلايل آزاديءَ جو آندولن ٻورن اهڙا سان هلي رهيو هو، ان ڪري ان جو اثر اهڙو گهٽ ۽ وسيع هوندو هو، جو پاڻڪ تصور ئي ڪين ڪري سگهندو. مون کي يادگيري آهي ته اسين چوڪراءِ والٽيئر جڏهن ملڪ فئڊ ۾ پيسا ڪٺا ڪرڻ لاءِ ڪهڙي به ماڻهون اڳيان ويندا هئاسون ته ڪو مشڪل ماڻهو هوندو هو جو نه ڏئي. اسين به ملڪ لاءِ فقيرن وانگر اٺ تي چڙهي ويندڙ ماڻهوءَ کي به ڪين ڇڏيندا هئاسون. اهڙيءَ طرح هزارين روپيا ڪٺا ڪري سنڌ پارانته ڪانگري

هر موهي ڪمڻ ل ڪنهن پڪي ڳوٺ يا شهر ۾ ٿيندا
 رهندا هئا، جتي ڪل ڪم تي نظر ٿاڻي ڪئي ويندي
 هئي ۽ آئينده لاء ڪم جو سٺاء ڪيو ويندو هو. ان موقعي
 تي آهڙيءَ شهر ۾ عام مڙ ٿيندو هو، جتي ابل ڪم
 ڪندڙ ٻر خوش ٿيڻ پرون ڪندا هئا ۽ شاگردن کي ابل
 ڪندا هئا ۽ سرڪاري اسڪول ڇڏي قومي اسڪولن
 ۾ پڙهي ٿين، ساڻ ساڻ قومي ڪم ڪندا رهن. گانڊاڇيءَ
 ماڻه کي اها خاطري ڏني هئي ته جي سڄو هندستان
 سندس ڏاڍل پروگرام تي پوريءَ طرح عمل ڪندو ته
 هڪ سال اندر سوراخ حاصل ٿي ويندو ۽ غلامي جي
 طريق مان ماڻه واپس پائيندو. ان لاءِ نوشهري ۽ هالاڻيءَ
 ۾ قومي اسڪول اڀا ڪيا ويا هئا، جن اسڪولن ۾
 جهڙي وڌيڪ پڙهڻا، تن مان ڪيترا آئينده ۾ هلي
 آزاد ٿي ۽ هي ٿاڻي لاءِ ڀڃا شرمڪ ٿي پيا.

. ان وقت مڪه پروگرام هو ولانتي ڪهڙي جو
 بهشڪار ۽ ان جي جاءِ تي ڪاڏي پيدا ڪرڻ، شراب
 بهشڪار، هريجن پائرن جو اڏار، هندو مسلم اتحاد،
 ڪورٽن جو بهشڪار، سرڪاري اسڪولن ۽ ڪاليجن
 جو بهشڪار وغيره. اسان جي صلح ۾ ان پروگرام کي
 عمل ۾ آڻڻ جو ڪم لڳاتار ٿيندو رهندو هو.

ولانتي ڪهڙا گڏ ڪري جلايا ويندا هئا، ولانتي
 تي ۽ شراب جي گهن تي پڪي ٿيندي هئي.

ٻيو ڏينهن ڏيندس. ٿار ڪالسواءِ هن هڪ ڪارڊ

ٿري مانسنگهه کي لکيو. ۱۹۲۶ ۾ آيو ۽ شري
مهاتما ڏانڌي جڏهن ٻئي دفعي ۱۹۲۶ ۾ آيو ۽ شري
رامداس دولترام سندس سنڌ جو پروگرام ٺاهي رهيو
ٿو. تڏهن مهاتما کي اها ڳالهه ياد هئي ۽ چيائين ته کيس
هتي ۽ ضرور وٺي هلي.

جوڙجڪي ڪم - ياد رهي ته گانڌيجي ۽ آزاديءَ
ءَ جي ڪو اهم ڪم آندون دلايو، ان جو بنياد رچندڙ
(جوڙجڪي) ڪم هو، جنهن ۾ ڪاڊيءَ جي پٽڌوريءَ
کي پهرين جاءِ هئي. اسان جا ڪم ڪندڙ جيئن هر سال
ڦٽين (ووٽن) جو فصل ٺهندو هو، تيئن داني ماڻهن جي
بني تي گڏهه ڪاهي ويندا هئا ۽ ڦٽين جي اوڙڙي
ڪندا هئا. سڄي نوابشاهه ضلع ۾ ٻيراڻي، شهدادپور،
ننڍو آدم، نر شهر، دولتپور (تعلقو مورو)، هالاڻي
۽ مٺياڻيءَ ۾ ڪاڊيءَ جا ڪارخانا هئا. تنهنڪانسواءِ قربان
هرڪنهن ڀڪي ڳوٺ ۾ ست جي ڪٽائيءَ جو مرڪز
هرندو هو، جتان ست ڪٽجي ڪارخانن تي پهچندو
هو، جتي ڪاڊي ٺهندي هئي. ڪاڊي وڪري جا مرڪز
ضلع ۾ ڪي ٻنڌرهن کن هئا. ساري ضلع ۾ سوين ڪم
ڪندڙ جوڙجڪي ڪم ۾ لڳل هئا، جي ڇوٽ ڇاٽ
خلاف ۽ هندو مسلم اتحاد لاءِ پرچار ڪندا رهندا هئا.
ساري ضلع ۾ ڪم ڪندڙ ٻيا ڦرندا هئا. ساعتِي ضلع
ڪانگريس ڪاميٽي جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ جا ڪم

ڳالهائون، پر جواب ڪونه مليس. ان ڪري هن سمجهيو ته
 ليد اچي ويئي اٿس. هو ڏانهن ٺهاري پيو رهيو ته من
 ڪا لڏائي ملي ته بند ڪئي اٿس. پر ائين نه آيو. ڪارڻ
 ڪجهه وقت وڌيڪ به گاڏي بهاري، پوءِ شري
 حيرامداس کان اجازت وٺي گاڏي ۽ ڪسي ساڻي پئي
 ڏيکارڻ لڳو ۽ گاڏي بدعينن استعفن سان رواني ٿي
 ويئي. ان وقت هيٺون هزارن ماڻهن ڪي جو دڪو ۽
 لڙاسائي ٿي، تنهن جو ڏڪر ڏڪري سگهجي. ڀرپاسي
 استعفن ٿي گاڏي پهي لڏڻ لڳا. مٿان اڇو دروازو
 کولي، پر اتي نه ڪو ماڻهو ڪونه هو. صبح جو
 جڏهن کيس سڄي ڳالهه ٻڌائي ويئي، تڏهن ڏاڍو
 دڪو ٿيس.

صبح جو جڏهن شري حيرامداس ان ٻاري ۾ پهتو
 ڳالهائين ته ٻڌايائين ته کيس ليد ڪانه هئي. اهو
 ليد اڪڙو هو. اڪيون پراڻو بند هئڻ پوءِ عجب لڳم
 نه هئي ۽ ڪهڙي استعفن هئي، جو گاڏي ٻيلي، پر
 ماڻهن جو آواز ڏوڍ ڪونه هو. دڪو اتر جو ههڙي
 سي نهولي ماڻهو هئا، پر روشن نه ٿين.

روقت کانگريس ڪاميٽي جي مسڪر پتري شري
 مانسڪه کي ٿار ڪرايائين ته بدعينن استعفن تي جيڪي
 ٿيو، تنهن جو مولڪي ڏاڍو دڪو آهي، پر مان وڃن ٿو
 ڏيان ته وري جڏهن سنڌ ۾ ايندس، تڏهن ساهتي

ٻنڌ ڪري آيا هئا. پڊعیدن جو پلٽ فارم ڪافي
رڌو هو. پلٽ فارم جي هڪ پاسي هڪ ميز پوش
سان ۽ ڪرسي رکي ويئي هئي ۽ اٽڪل چار هزار ماڻهو
پلٽ فارم تي پٽ تي ويٺا هئا. کين نه ٻنڌ جي ٿڪ
جي ۽ نه ٿڌ جي پرواهه هئي.

گاڏي پڊعیدن اسٽيشن تي پوري ٽائيم تي راجو هڪ
بجي ڌاري پيئي. ماڻهن کي اڳواٽ ويٺي ڪيل هئي ته
ڪوبه پنهنجي جاءِ تان نه اُٿي ۽ نه رڳو ايترو پر کين چيل
هو ته ڪوبه آواز نه ڪري، نڪي نعرو هڻي. ڇاڪاڻ ته
ڪم ڪندڙن کي اڳواٽ اهڙيون هدايتون مليل هيون.
ٿيو به ائين. جڏهن گاڏي پلٽ فارم تي پيئي، تڏهن
ماڻهو بلڪل شائتيءَ ۾ رهيا ۽ وڏي تعجب جي ڳالهه ته
نعرو به ڪونه هنيائون. مهاڻا کي ائين ٻڌايو ويو هو ته
نوابشاه ضلعي جي ماڻهن سان پڊعیدن اسٽيشن تي گڏجڻو
آهي ۽ پر مهاڻا جي دل تي اهو اثر پئجي ويو هو ته
نوابشاه اسٽيشن تي ٿي لهُڙو هو ۽ نه ٻئي ڪنهن هنڌ.
مهاڻا نوابشاه اسٽيشن تي گاڏيءَ بيهڻ جو وقت خيال ۾
رکي ڇڏيو هو. شري چيرامداس پڊعیدن اسٽيشن تي
اٿارٽ وٽس پر ائين پئي لڳو ته کيس انڊ هئي. اڳي
اسٽيشن تي ورور ڪري جاڳڻو پيو هوس، جو ماڻهو
هر هنڌ پئي آيا.

شري چيرامداس سندس منهن ويجهو وڃي آهست

منهنجي ڳوٺ ڀرسان ڪا ماڻهو نه هئا. ڪو به ماڻهو نه هئا.

سڀ کان پوءِ شري ڪارام جو چاچو ميدان ۾ ڪاهي
 پيو. ڇي مهاڻا اسان جي وچ ۾ اچي ۽ اسان ڳوٺ ڀرسان
 نه ڏهن؟ هر هڪڙو هو شيرازداري ماڻهو ۽ ساڳئي وقت
 سڀ ماڻهو، سو جتي وڃي جهول پئاري، اُتي وڏي
 ادارا سان هر ڪو پيو پيسا ڏئي. ڪو هزار نه ڪو
 ٽي واهو. ان وقت هڪ هزار ڪنهن ڳوٺ مان ڪو ڪو
 وڏي ڳالهه لکي ويندي هئي. ڪي نه رڍ رستي اڳڀرائي
 پڌر ڪرڻ اسان جي وڃي پئتا. ڀرسان ڪو به ماڻهو
 آدمي نه هئا، ڇي سائڻي ۽ ڇو روئي ڪاڻي ڀرسان مان
 لڪتا ۽ ڏهه ميل پنڌ ڪري ۱۰ اچي رات ڇو
 پڌر ڪرڻ اسان جي وڃي پئتا. مان به انهن مان هڪ
 هوس. ماڻهو رات ٿي ٿولين ۾ ڪچيري ڪندا پئي هليا.

صرف مهاڻا جي ئي ڇوڻ جي ڀر ۾ هر ڪنهن وارا
 پئي ٻڌائي. ڪو ڇوڻ نه. مهاڻا اولار آهي ۽ هڪ
 ديسي هندستان جي ڇهن شهرن ۾ ساڳئي وقت ڏاڍو واهو.
 مان ان وقت ۱۱ ورهين جو هوس. اهي ڳالهون ٻڌي
 موڪلي ڏرا ڪري پئي لکي. نوشهره، نارو شاه،
 مياڻي، نارو شاه مطلب نه نارو شاه ضلعي جي ڪيترن
 ئي ٽن ڏن ڳوٺن مان هزارين ماڻهو پڌر ڪرڻ
 اسان جي اچي ڪٿا ٿيا هئا. ڪيترا ماڻهو نه ڀرسان
 ڀرسان ڳوٺن ڇڏوڪ موري، دولتپور ۽ ڪچيري مان

ورائو جا ٺهراءَ ڪيا.

ڪنڊياري تعلقي ۾ ۵۲ ڳوٺن جو پرڳڻو ٺهيل هو ۽ سنسٽا اهڙو فيصلو ڪري هر ڳوٺ کي هدايتون وڪلي ڏنيون. انهن ٺهراون جو اهڙو اثر ٿيندو هو، جو ان جي پڪڙي ٿي ڪانه ٿيندي هئي.

گاندڻي جيءَ جو پڊعیدن اچڻ -

گاندڻي سنڌ جي دوري تي ٽيون ڀيرو فيروزي ۱۹۱۹ ۾ پڌار يو. ان وقت عام ڄمنا ۾ هن لاءِ عظيم شرڏا پيدا ٿي چڪي هئي ۽ هر ڪو پارٽوسي ڪيس مهالما جي نالي سان ياد ڪندو هو. سپاويڪ اسان جي نواب شاه ضلع ۾ به ڪٿي سندس پروگرام رکيو وڃي، ان لاءِ هر هنڌان چڪا ٿي. پر گاندڻي جيءَ جيڪي ڏينهن سنڌ کي ڏنا هئا، انهن ۾ نواب شاه ضلع کي ڪنهن به شهر ۾ ٽائيم نه ملي سگهيو هو. ساهتيءَ جي ماڻهن جو انسا ۽ شرڏا ڏسي ساهتيءَ جي ڪم ڪندڙن سنڌ پرائيڊ ڪانگريس ڪاميٽيءَ کي مڃايو ته جيئن گاندڻي جي سکر مان موٽندي رات جو پڊعیدن جنڪشن اسٽيشن تان لنگهي، جتي ميل گاڏي ه منت بيهندي هئي، اُتي پلاٽ فارم تي ماڻهو سندس درشن ڪن. ساهتيءَ جي سڀني ڳوٺن کي اطلاع ڪيو ويو. ميل گاڏي، جنهن ۾ گاندڻي جي سفر ڪرڻو هو، سا رات جو پڊعیدن اسٽيشن تي هڪ بجي پهچڻي هئي. تڏ جا ڏينهن هئا.

ڪالواء منجهس ان ننڍي عمر ۾ به اڏو نه ڏيرج ۽
ديوبائي هئي، جو ڪنهن مڙ ۾، مٿل ۾ خواه پنڄايت
۾ ٻاڻائيندو هو ته ان اهڙو گهرو اثر ڇڏيندو هو، جو
مشڪل متجي سگهندو هو.

ٺاڪه جي نر نه اڃا مون اهڙو ڪلاڪار نه ڏار
اهي. شري نيلندرام قومي هلچل کي پستي ڏيڻ لاءِ
ٺاڪه جو ڀورو ٺاڏو ورتو. ۱۹۲۱ جي زماني ۾ قومي
اسڪول ڪن هنڌن تي هئا. انهن اسڪولن جا چوڪرا
نه صرف وڌياري پر سڄي پنجاب قومي شيوڪ هئا.
انهن کي وري ساعتي جي ٽولن ۾ ويندا هئا، جتي
آزادي جي آڏولن جي باري ۾ عام لوڪن اڳيان ٺاڪه
ذريعي قومي هلچل جا چتر ڏنڊه منج ٿي پيش ڪندا
هئا ۽ ڏسندڙن تي اڏو اثر ٿيندو هو، جو انهن
مان هلچل لاءِ ڪافي مددگار ملي پوندا هئا.

شري نيلندرام ٺاڪه ڪرائيندو هو ته ٺڪيت
وڪندو هو. زالون مرد هندو مسلمان وڏي تعداد ۾
ايندا هئا ۽ هر ٺاڪي جا روپيا ڪٺائي ويندا هئا.
هو ڪنڊياره تعلقي ۾ ڀرو ڦرندو هو ۽ هر ڳوٺ ۾
پنڄايت ذريعي اهڙو ڪرائيندا ويندا هئا ته ڏسڻي
۽ هوليءَ جي موقعن تي شراب گوشت نه ورتائو وڃي.
ڪيترن شهرن ۾ شادين تي نه انهن انهي شين جو واهيو
پرڪايو ويو. ڪن پنڄايتن ڇهه يا ٻارهن مهينا شراب

(شري پورومل راهو کياڻي، شري ميارام چيلاراڻو
۽ هڪ ٻڙي ساڻي سان)

پنهنجو ٺاهيل قومي گيت

مانا هڻڙي مهر واري، تو اڳيان ٿا سڀ نمون ۽
پتر پتر پون پون پياري، چون ٿينجا ٿا چمون -
اهنگه به اچي ٿا ايندو هو، ٿڌهن ماڻهو جهومڻ لڳندا
هئا. هو اڳتي هلي هڪ سٺو ليڪڪ ۽ ساهتيڪار ٿيو.
هن مڃاڻا ڳالهي، از وند گهوش، مدن - موهن مالوي ۽
لالا لچپتراء جا جيون چرتر نالي ڪتاب به لکيا هئا.
شري نيوند رام وشنداس اسهڪار جي هانچل به آيو
ٿڌهن ويهين ورهين جو نوجوان هو، پر هڪڙو ٿو هو
ڪلاڪار هو ۽ ڀڳوان سر ۽ زبان به ميناڄ ٿو هوس، تنهن

جيءَ قومي ڪنيا پائلا دواوان شروع ٿيو. ان جي سالن
 آسٽون تي وقت به وقت ڪراچي ۽ جي دادي پاروئي گدوالي،
 شڪارپور جي پيٽ ۾ ميهي ديوي ۽ ٻيون اچي ران م
 پرچار ڪنديون هيون. ان جو نتيجو اهو ٿيو جو قومي
 ڪنيا پائلا جي اڏاوت ڪا شرمي ڪرڻا ٿيڻي به
 ٻڌو ٿياڻي ملڪي ميدان ۾ گهڙي پيئي ۽ مردن سان
 گڏ جدا جدا هنڌن تي وڃي پرچار ڪندي هئي. ٻيون
 ديويون به ڪراچي، حيدرآباد ۽ ٻين شهرن مان اچي
 پرچار ڪنديون هيون.

ٺاٽڪن دواوان پرچار - جيئن ۾ سماج ۾ قومي،

پنگتي ۽ قومي حذا ڏاڻاڻ لاءِ ٺاٽڪ هڪ عمدو ساڌن
 آهن، انڪري ايمان کان پاڪ ۾ رام ايتا وڻهه ٿيندا
 رهندا هئا. اڃا ٻڌا، ٺٽيان ۾ وڪسي اسان جي صلح ۾
 قومي ٺاٽڪ ڪرڻ جو سلسلو جاري ڪيو ويو. ان ٺٽس
 ۾ ٽن جو نالو ٺٽيان تي ٿري ٿو اچي، جي هئا شري
 نيردرام وشمدا ٺٽي ۽ جو ٻوڏهره جا شري گرمکداس
 ٺٽي ۽ شري ٻورو مل چندرام ٺٽي، جو ٻوڏ
 هندستان جو سڀ ايد پتر ٿيو هو. شري نيردرام ٺٽي
 ٻاڳيدڙ ۽ ڪلاڪا هو. شري گرمکداس ٺٽي ڪنهن ٺٽي
 تي پنهنجي شهر ۾ ٺاٽڪ ڪرائيندو هو ۽ پاڻ ٻورو مل
 ٺٽي ۾ نوجوان وڏاڻي هو، جنهنڪي پڳوان مڌر گلو ٺٽي
 هو. سندس ٻاڻ ٺٽي ماڻهو مسعتي ٻوڏا هئا. هو جڏهن

هو سنڌ پراولشل
ڪانگريس ڪاميٽي جو
ميمبر هو، سو به وقت
به وقت دورو ڪري
پرچار ڪندو رهندو هو.
هو مشهور ساهتيڪار
آهي.

استرلين ۾ سجاڳي -

۱۹۲۱ ۾ سوراڄ هلال

شروع ٿي، اُن کان اڳ

ڀارت جي نارين ۾ خيرڪا

جاڳرتا آئي هئي. سنڌ ۾ ورليون ڪي پير ماڪي ڳالهين ۾

دلچسپي وٺنديون هيون. مگر مهاتما گانڌي ۽ استرلين ۾

جاڳرتا آندي ۽ انهن کي ڪرڻ ڪٿي نه دٻس جي

آزاديءَ لاءِ مردن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي قرباني

ڪرڻ لاءِ تيار رهن. ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ تعليم جي

واڌاري ڪري زالن ۾ ڪجهه پنڪتي ۽ نرمي ڳالهين ۾

دلچسپي ڏسي هئي، مگر نواب شاه ضلع ۾ نه

چوڪرين جي تعليم اڃا ڪجهه سال اڳ شروع ٿي هئي

۽ پردو ڏاڍو هو. استرلين ۾ سڌاري جي لهر ڏيوان

ڪورٽنمل ڪلناٿي پنهنجي ڪٽنب کان شروع ڪئي هئي،

مگر ساهتيءَ جي استرلين ۾ سجاڳي آڻڻ جو سچو ڪم نوشهري

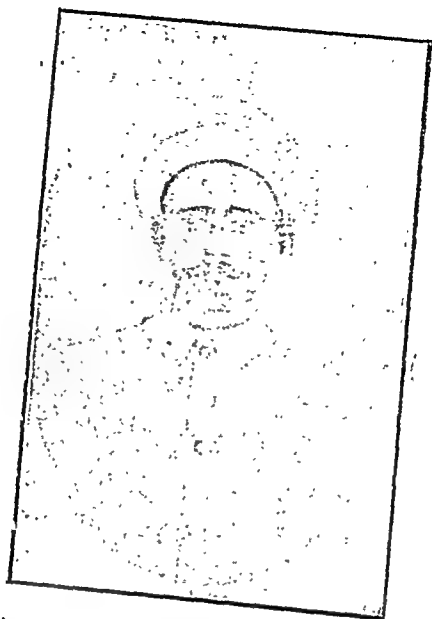
اوشهري فيروز ۾ ضلع ڪالگريس ڪساميٽيءَ جي
 هيٺ آفيس هئي، لڪ هاءِ اسڪول هو ۽ ان کڏ سوراڄ
 آشرم هئو، جتان سڄي ضلعي ۾ ڪم ڪندڙ پرچار ٿي
 ويندا هئا. سوراڄ آشرم ۽ ڪالگريس ڪم لاءِ سيٺ
 امجدول وڏي ڏل سان مالي سهائتا ڪندو هو.

پرچار - سرشري ڪسومل بهالائي،
 سچاند فيرومل، پروفيسر هاسانند چانڊومل جادو ۽ جو
 استاد، کيرچند جيتنداس ۽ شرامتي ڪرشنا ديوي
 هگرواڻي سڄي ۽ ساعتي ۽ نوابناه ضلعي جي جدا جدا
 شهرن ۽ ڳوٺن ۾ چڪر هڻي پرچار ڪندا هئا.

اوشهره جو شري گوبندرام نارائنداس، جو خالواھڻ
 تعلق ڪنڊياره جي سرڪاري اسڪول جو هيٺ ماستر
 هو، سو ۽ اوڪري چڏي هانڊل ۾ شامل ٿيو ۽ ايتري
 قدر ته لکن لڳي ويس، جو دهل ڪلبي ۾ وڃي
 ڳوٺ ڳوٺ، واهڻ ۽ وسڻي ۾ ڪالگريس جو پيغام
 پهچائيندو هو. انڪ ڦرپاليءَ جو بيلو هو. هو سڌو شاعر
 هو. هو پنهنجي قومي شعرن سان ۽ ماڻهن ۾ جذبا پيو ٻڌا
 ڪندو هو.

خالواھڻ جو مولوي عبدالله ۽ اوشهره جو رٿس
 حبيب الله به سڄي ۽ ساعتيءَ جو چڪر لڳائي ماڻهن
 کي سڃاڻ ڪندا رهندا هئا.

پرين جي ڏاوان ڪوڙا مل جو ستر شري منوهر داس،

(سيف تيجومل پاونداس بالائي)

ڏاڍو عادتي هو، تنهن جو ايتري قدر نه ٿياڳ، ڪيائين
 جو ڳيا ڪانگريس اجلاس کان موٽندي واءِ تي نهونيا
 ٿي پيس، جنهنڪري ڊاڪٽرن برٽندي شراب پيئڻ لاءِ
 زور پريس نه به هڪڙو به ڪين پيئائين ۽ پر ديس ۾
 سندس ديهانت ٿيو. هن سڌانت لاءِ جيڪا قرباني ڪئي،
 تنهن ڪيترن ۾ جذبو جاڳايو. ان سڄي بالائي ڪٽنب
 جي ٿياڳ ۽ قربانيءَ اهو رنگ لالو، جو سڄي ساهتي جاڳي
 اٿي.

ڪيترن شهرن ۽ ڏنن ۾ ڪانگريس ڪاميٽيون قائم ٿي ويون. هر هڪ وڏي انداز ۾ ڪانگريس جا ميمبرن لاءِ ٿين ٿا. سڄي لڙاگاهه ضلعي جي هيڊ آفيس ضلعي جي هينڊڪوآرٽر لڙاگاهه پاران نوٽيفڪيشن ۾ ڪئي وئي، جو اتي ڪيترن ۾ ڪيترن ڪم ڪندڙ آهن ڪيترن ٿا هئا ۽ اتي ڪم ڪندڙن لاءِ سوزا آڻڻ لاءِ ڪم ڪندڙ. لڙاگاهه ضلعي ڪانگريس ڪاميٽي جو پاران لڙاگاهه ڪميونل ليڊر مل، جنرل سيڪريٽري شري هالنگهه جو هومل (چيئر مئن وقت انهيءَ جي ”هندو اسي“ اخبار جو سميٽر ڪاهي) ۽ چائينس سيڪريٽري شري پرسرام نارائنداس بالائي چوڻا.

اوشوري ڦيرور جو سب لڙاگاهه نارائنداس بالائي باهه جي ڇوڪر وڏو برڪ زوردار هو، جنهن لاءِ ان جا پٽ سروي ڪميونل، گورنمينٽ ۽ اوروئل؛ سندن پائيا سب چيئرمين جو سڀئي شري ڪميونل، سب پارول جو سڀئي شري ڪميونل ۽ سب نارائنداس جو سڀئي شري پرسرام هائيل ۾ گهڙي پيا هئا، ڪنهنڪري سب لڙاگاهه پارول ۽ پٽي ڪين پيو. ولائي ڪيترن پائيا ڇڏي ٿاهي ڪاڊي پائيا لڳو، سرڪاري آروزي مڃي ٿي ۽ بندوڻ جو پروانو ٿاڻي ڏنا ڪيائين. سندس وڏو پٽ سب هوندراج، لهن لڙاگاهه ولائي ڪيترن پائيا لڏي ٿاڻي پائيا شروع ڪئي، مگر شراب، جنهن جو

سوامي شواندجي نالي سان پرست ٿيو هو، سو ۽ ٻيا ڪم ڪرڻ لڳا.

ٻيڙي ۾ ڊاڪٽر ڄاڻومل وڇاڻي ڪم ڪرڻ لڳو ۽ پنهنجي پٽ درگي کان پڙهڻ ڇڏائي، ان کي نوشهريه جي شيوا آشرم ۾ داخل ڪرايائين.

پيرن جا سروسري ميارام ڇيلارام، ليڪراج هيرانند ماتاڻي، هرامداس کلناڻي ۽ ڪندومل هاسارام به ملڪ جو سڏ اوائلي ڪاليج ڇڏي پنهنجي شهر ۾ جوڙجڪي ڪم ڪرڻ لڳا.

نوابشاهه ۾ مولوي محمد معاذ حڪيم ۽ ٻيا، شهداد پور ۾ سيٺ ذرمداس، بهرائي ۽ ۾ سيٺ يسو جواج به پنهنجن شهرن ۾ هلچل هلائڻ لڳا. شاهپور ڇاڪر به ان وقت حيدرآباد جو ڊاڪٽر چمنداس ايسر داس جڳتياڻي رهندو هو، سو پڻ اتي سجاڳي آڻڻ لڳو.

ان ريت سڄي نوابشاهه ضلعي ۾ قطع تعلقات هلچل ٻوڏ ڪرڻ لڳي. جوش جي لهر اُتي کڙي ٿي. ماڻهن ۾ ملڪي مهبت جا مڇ ٻرڻ لڳا. سال اندر سوراج ۾ پراپت ڪرڻ ۽ رام راج قائم ٿيڻ جي ويچار گهڻن کي گهلي ملڪي ميدان ۾ آندو. مهاڻا جو جادو چوڌاري ڪم ڪرڻ لڳو. نوشهريه فيروز، ڪنڊياره، هالاڻي پيرن، ناروشاهه، مٺياڻي، دولتپور، نوابشاهه، شهداد پور، ٽنڊه آدم، شاهپور ڇاڪر، بهرائي، جلباڻي، بهرائي ۽

۱- سندس ڀاتئو شري راول پرڳڻا، هي دادو شهر
۲- مڊل اسڪول هلائيندا هئا، سي اهو اسڪول بند
ڪري منهن تي ر آيا شري نبيداس چڙياءَ شري ڏامو مل
ايسرداس، جو سپروائيزنگ ليڊار هو، سو به استعفا ڏيئي
آيو. مطلب ته شري نبيداس جي ڇڏي ڪتب ملڪ
جو سڏ اوڻايو. هنن پنهنجي ٻارن کي د سرڪاري
اسڪول مان ڪڍيو. انهن مان ڪي نوشهري جي ننگ
هه اسڪول ۾ داخل آيا ۽ ڪي ملڪي ڪم ۾ ڇڏي
ويا.

هالاڻي ۾ سر شري لولد رام وشناس، ناراجند
و پرواڻي (جو انصاري کالي جي لوڪريءَ جي استعفا ڏيئي
آيو هو)، پڙداس و پرواڻي، چندرام الوائي ۽ ابا
اچي ملڪي ڪم کي لڳا. ڪاڪو سچاند فيرومل
ڳاواڻي به حيدرآباد مان ڏنڌي کي ڇڏي ڳهو وٺي
ڪم کي ڏيڻ لڳو.

ڪنڊياره جو پروفيسر هالند جادوءَ جو استاد نه اچي
ملڪي ميدان ۾ هو، سو ۽ ساڻس گڏ آئي جو شري پوجراج
نائون مل سوارو ۽ ٻيا پنهنجي شهر ۾ سجاڳي آڻڻ لڳا.
دولتپور نعله موره ۾ شري نولوءَ چنداڻي پڙهڻ
ڇڏي اچي ڪم کي ڇڏيو هو.

لاروشاهه ۾ شري هميداس شيوڪرام، جنهن پڙهڻ ڇڏڻ
بعد نوشهري جي شيوآشرم ۾ رهندي سنباس ورتو هو ۽

جنهن جو نتيجه اهو ٿيو، جو ڪيترائي ڪاليجي جوان
 ڪاليج ڇڏي، نڪتا ۽ ديش جي ڪاريه ۾ جنهي ويا.
 جنهن مان اسانجي نوشهره فيروز جي سيٽ پارومل بالاڻي ۽
 سو سپتر شري ڪوٽومل به هو. اسان جي ضاهي ۾
 نوشهره جي پنهنجي انگريزي اسڪول پاهران به اسڪول
 بهشڪار جو ناد وڳو نه اسڪول جا به ماستر سرشري
 ڪيسومل ٿيڄومل بالاڻي ۽ گلابراء شونڊاس سانوڻاڻي
 (جو روينيو ڪاليج جي سني نوڪري رشوت لاءِ ڏڪار
 هٿ ڪري ڇڏي آيو هو ۽ ان اسڪول ۾ هو) اسڪول
 سان تعلقات ٽوڙي نڪتا. اسڪول جا گهڻو ڪري سڀ
 شاگرد به اسڪول ڇڏي ويا. ان وقت ڪانگريس جو
 اعلان هو ته ڪاليجن ۽ اسڪولن سان قطع تعلقات ڪندڙ
 پڙهڻ لاءِ شائق وديار ٿين لاءِ قومي ڪاليج ۽ اسڪول
 ٻرپا ڪيا وڃن. ان موجب نوشهره فيروز ۾ هاءِ اسڪول
 قائم ڪيو ويو، جنهن جو نالو تڏڪ هاءِ اسڪول رکيو
 ويو. ان ۾ هيڊ ماستر شري ڪوٽومل پارومل بالاڻي
 ٿيو. شري ڪيسومل بالاڻي، گلابراء شونڊاس، خانچند
 رام رکياڻي ۽ ٻيا ماستر به ٻڌجي آنرري ڪم ڪرڻ لڳا.
 ان اسڪول ۾ نوشهره جي مدرسه هاءِ اسڪول مان به
 ڪي وديار ٿي نڪري اچي داخل ٿيا. اسڪول دن
 به دن زور وٺڻ لڳو.
 نوشهره تعلقي جي منياڻن جو شري نينداس ايسرداس

(New Times) اخبار دواران ۽ حيدرآباد مان به پراچ لوگرام ۽
 وشنو اٿنارام شرما پائر پيٽجي ”هندو“ روزاني اخبار
 دواران سنڌن ۾ سڃاڻي آئيندا رهيا. ڪراچيءَ جو
 مشهور آرٽ سماجي اڳواڻ سوامي ڪرشناڻند، جو اصل
 اٽلائي هو ۽ سنڌ ۾ دليل روپ ۾ رهي آرٽ سماج جو
 پرچار ڪندو هو، سو، دادوءَ جو آرٽ سماجي پرچارڪ
 پندڻ اُڏيهه پيا. مشهور سنڌي ساعت پڌر
 دوارڪا پوساد وڃيهرام شرما ۽ بيا به ايتي وڌي آيا.
 سنڌ جي ٻين ملڪن کان اسان جو نوابناه ضلعو به
 پليتي ڪن ٻيو. حيدرآباد جو سنڌ لئسمل ڪاليج، جنهن
 ۾ ساعتيءَ جا وڌياري نه پڙهندا هئا، سي ديش جو سنڌ
 اونهائي پڙهڻ ڇڏي آيا. سرشري مانسنگهه جو هڙمل ۽
 ڀڳوانداس پندڻ ڪن ٻيا. ڪيرچند ڇٽڻداس بهالائي ۽
 پوسرام نارائنداس بهالائي نوشهري جا، ليوندرام وشنڊاس
 ۽ پوسداس ونروائي بهالائيءَ جا پڙهڻ لڏاڻا ڪري
 لڪنا. پوسداس نوشهري، جو به اتان حال ڪڇيءَ
 طرح پڙهڻ ڇڏي آيو هو، تنهن به هميشه لاءِ پڙهڻ کي
 الوداع ڪئي. حيدرآباد جي ميڊيڪل ڪاليج مان
 نوشهريه نيروز جو شري خالچند رامرڪياڻي ۽ دولتهروز
 جو شري نوراءِ چندلائي به لڪري آيا. سوامي گرولدانند
 سان گڏ شري ڪيرچند بهالائي ڪراچيءَ جي ڏي. جي.
 سنڌ ڪاليج ۾ پيسڪار جو ٿاڊ وڃاڙو. سوامي گرولدانند
 ڪاليج پائرامن گهٽ ڪٽي زبردست ويڙهيان ڪندو هو.

دس رهبري ۽ هيٺ سٽيه ۽ اهلسا جي سڌانتن جي
 ري ۽ ريت پوئواري ڪندي سرڪار سان اسهڪار
 ڪيو ويو ته ڀارت هڪ سال اندر سوراج پراپت ڪندو.
 مالما جو سڌ سڃي ملڪ اونايو. ديش جي گهڻن مکيه
 وري نيتائن سندس ساٿ ڏنو. پنجاب جو گورنر شير
 الالبٽ پٽراءَ ۽ ڊاڪٽر گچاولو، پوٽيه جو پنڊت موٽي لعل نيهرو
 پنهنجي سڀتر پنڊت جواهر لعل نيهرو ۽ سميت، دهليءَ
 جو شيردل سنياسي سوامي شرڌانند، حڪيم اجمل خان،
 مڙانا ابوالڪلام آزاد، بنگال جو قربانيءَ جو پتلو شري
 چترنجن داس ۽ شري سباش چندر بوس، مدراس جو
 شري راجگوپال آچاريه، ڀارت جي بلبل شري سرويچني
 ٽنڊو، مشهور سنڌي انقلابي آچاريه جيو ٿرام ڪرپالاڻي،
 مشهور مسلم اڳواڻ شوڪت علي ۽ محمد علي پارا نڪري
 نروار ٿيا ۽ ملڪ ۾ وڌو پيدا ڪري ڇڏيائون. سنڌ ۾
 به سوامي گرو ڏانند، ڊاڪٽر چونڌرام گدواڻي، شري
 جيرانداس دولترام، پروفيسر گهمنشاداس شوداساڻي،
 شري ويرومل بيگراج (سکر وارو)، پروفيسر ناراجند گاجرا
 شڪارپور وارو ۽ ٻيا ڪيترائي برهم سنڌي اڳواڻ
 ڪاهي پيا. شيخ عبدالله حيد ۽ ٻيا ڪيترا مسلمان اڳواڻ
 به پئتي ڪين پيا. سڄي سنڌ ۾ سڃاڻي آڻ لاءِ ڏينهن
 رات هڪ ڪري ڏنائون. ساڌو ئي ايل واسواڻي
 ڪراچيءَ مان پنهنجي روزاني انگريزي نيوٽائيس

سڄي هندستان جي ڪنڊڪڙن ۾ پکڙهي وئي.

مهاتما وري اهڙو اڳواڻ ثابت ٿيو، جنهن جو هت
هميشه ماڻهن جي لبڙ ٿي هوندو هو. هن اڪبر درو
فيصلو ڪري ڇڏيو ته آزادي ستم ۽ اهڙا ڪي ڌرمي
وڻي آهي ۽ سڄي ملڪ پوري اڪرام سان سندس
سات ڏنو.

پهرين گانڌيجي ۽ ملڪ کان اها گهر ڪئي ته اهڙي
سرڪار کي ساڻ ڏيڻ جي بدران ان سان ڇڻي ۽ صلح
پسند رستن سان اسٽڪار ڪيو وڃي، ڇاڪاڻ ته اهو
ماڻهن جو حق هو ته جي سرڪار کي لائق سمجهن ته
ان کي سڳاو ڏان، پر ڌاري سرڪار ڪيئن لائق
ٿي سگهندي؟ اها ڳالهه ماڻهو هيتر سمجهي ويا هئا.
ان ڪري ڪانگريس ۾ قطع تعلقات جي اهڙا پاس
ٿيڻ بعد هندستاني اڳي ڪڙا ٿيا.

قطع تعلقات هلچل - انهن ٻن ٽن ڪانگريس
(ٻارٽ جي قومي پٽيٽ) آخرين طرح ٽانگهو ۽ اجلاس ۾
قطع تعلقات يعني انگريز سرڪار سان ٽانگهه ڏيڻ جي
نهيرو پاس ڪرڻ سان ملڪي هلچل جي واڳ ڏنو
مهاتما گانڌيءَ کي سولبي ڏني. فيصلو ڪيو ويو ته سال
اند هڪ ڪروڙ ڪانگريس جا ميمبر ڪيا وڃن ۽
هڪ ڪروڙ روپيا ”لڪ سراج لنڊ“ ۾ گڏ ڪيا
وڃن. مهاتما گانڌي ملڪ کي لڪاريو ته جيڪڏهن

دا ٿيو آهي، جو بنهه دريڊ وشواس سان ڳالهائي ٿو، جو
 مڃي ۽ داس جڙن اڳڙائن کي به پنهنجو ڪري ويو.
 ناگپور اڏوڻيشن ۾ ڪاڏي ۽ جي پرچار تي به گهڻو زور
 نڍو ويو ۽ ان ڳالهه ڏانهن به ملڪ جو ڌيان ڇڪايو ويو
 ۽ سوراڄ حاصل ڪرڻ لاءِ حتمي ۽ صلاح پسند رستا
 اختيار ڪرڻا آهن. مطلب ته گانڌيجي ۽ چيڪو چيرو، ان
 کي پوري پٺڀرائي ملي ۽ ان اڏوڻيشن ۾ چڻ گانڌيجي ۽
 جي سوڀ ٿي. هن اجلاس ۾ صفا ظاهر ٿي پيو ته ملڪ
 تي هڪ ئي اڳڙان جي چاپ آهي، جو مهاڻا گانڌي
 آهي.

قطع تعلقات جي ٺهراو جو ٺهراڻا گانڌيجي هو. ناگپور
 واري ڪانگريس اجلاس وقت سندس چاپ جا
 ڪانگريس ٿي لڳي ويئي، ان ڪري ان ٺهراو کي
 عملي جامو پهرائڻ لاءِ هو ئي وقت بوقت پڌرايون پيو
 ڪندو هو. هن هوم رول ليگ وارن کان 'بنگهه ٻڌيا'
 اخبار ورتي ۽ پاڻ ان جو سمپادڪ ٿيو ۽ ان جي ذريعي
 ئي قطع تعلقات هاجل جي باري ۾ هدايتون ڪندو
 رهندو هو. هو ان اخبار ذريعي ئي ڪم ڪندڙن جي
 رهبري ڪندو هو. ساڳئي وقت اڪل پارٽي ڪانگريس
 ڪاميٽي به باقاعدي ڪم ڪرڻ لڳي.

جن ڊسمبر ۱۹۲۰ ۾ ناگپور جي پنجنهين سالياني
 اجلاس ۾ قطع تعلقات جو ٺهراو پاس ٿيو، تن اها هاجل

بحرڪ ۾ ڇو نٿو ڇو ڇو ٿيو، ڇو سرڪار کي اها ماڻهو دل
واٽس وٺي پئي.

ٺاڳپور اجلاس - ڪلڪتي ۾ پاس ڪيل قطع تعلقات

جي لهراء بعد ٺاڳپور ۾ ڊسمبر ۱۹۲۰ ۾ ڪانگريس جو ۳۵
اجلاس شري وجهي واکو آڇاڻ ۾ جي پرڏان پئي هٿ ٿيو.
ان اجلاس ۾ ڪلڪتي ڪانگريس اجلاس ۾ پاس ڪيل
لهراء تي هن دفعي لالا لهرء ۽ سي آر داس لهرء جي
پليراڻي ڪئي. مولاعل نهرو نه اڳتي لهرء جي ٺاڻدي
۾ هو. هن ڪانگريس اجلاس وقت ٺاڻديءَ کي وڌيڪ
پليراڻي ملي. ساڍا چوڏهن هزار عرصي هندستان مان
آيا هئا، جن ۾ هڪ هزار کان وڌيڪ مسلمان هئا ۽ ٺاڻدي
سو کان مٿي زالون به عرصي تي آيل هيون. مٿي ۾ ڇو
اٿس اهه آساهه هو، سو ٺٽو وٽان هو. گذريل آگسٽ ۾
ڇو اڪل ۽ سارڻ ڪانگريس ڪاميٽيءَ لوڪمانه جسي
يادگريءَ ۾ 'اڪل پارٽي' لکي سوراڇ ڏنو، ڪڙو
هو، ٺٽي جي به پليراڻي ڪئي وئي.

انگلهه مان به ٺٽي لهر پارٽيءَ جا ميمبر ڪانگريس
سان همدردي ٺٽي ڪارٽ لاءِ لاڳو ۽ اڏوڻ ۾ شريڪ ٿيا
هئا. انهن ڪانگريس اجلاس هندي قطع تعلقات ڇو
رستو اڻڀار ڪرڻ خلاف چيائون ٺٽو. هوڏانهن اڳيان
آرمابل اڏوان جهڙوڪ پندت مدن موهن مالوي، ٻال،
اڀردي ۽ جناح لهرس ۾ پئجي ويا ته هي اڏوان ڪٿان

بالاڻيءَ جو پٽ شري ڪيسومل هو. هو ان وقت پنجابي انگريزي اسڪول ۾ ماستر هو. هو ان بهار منڊليءَ جو پراڙيدنت ٿيو ۽ شهر جي پاڙي پاڙي مان ماڻهو ماڻهو واري سان نڪري رات جو پهرو ڏيندا هئا، جنهن ڪري چوراڪاري گهڻي قدر بند ٿي ويئي. بال منڊليءَ جا ڪم ڪندڙ به ان ۾ شامل هوندا هئا. پيار منڊليءَ وڏوانن کي سھائتا ڏيڻ جو ڪاروبار شروع ڪيو.

وڌيڪ سجاڳي - نوشهريه فيروز ۾ وڌيڪ سجاڳي آئي. ۱۹۲۰ جي آخر ۾، جو نوشهريه ۾ سرڪار سينيٽري ڪاميٽيءَ بدران ٽائيل ميمبرن سان نوٽيفائيڊ اپريا ڪاميٽي برپا ڪئي ۽ ان سان گڏ ماڻهو ڊل (Man Tax) وڌي ويئي. ان موجب هر هڪ شاهوڪار خواهه غريب ننڍي خواهه وڏي، مرد ٽوڙي زال کي هڪ ڇيترو محصول ڏيڻو هو. اهڙي ڊل اڳ ڪٿي ڪانه پيئي هئي ۽ غريبن لاءِ نه مصيبت هئي. ان جي خلاف بال منڊليءَ جي مکيه ڪم ڪندڙن شري ڪيمچند بالاڻي ۽ پريداس نجرڪ شروع ڪيو. شهر ۾ اعتراض سرگس ڪڍي وئي، جنهن ۾ شيوا آشرم جا وڏيار ٿي ۽ قومي ڪنيا پائشالا، زن بالڪيون ۽ شهر واسي شامل هئا. شهر ۾ ڪيترن ئي هنڌ ماڻهن کي اُٿي آواز اٿارڻ لاءِ تقريرون ڪيون ويون ۽ شهر جي مکيه ماڻهن جي مدد سان سڄي شهر جي ماڻهن جي صحيحن سان عريضو موڪليو ويو. ان

ٽي ڊاڪٽر صاحب جي ڪرڪملن دوا ۽ ان تي شيوا آشرم ٻال
منڊليءَ جي هٿ هيٺ جاري ٿيو. ان جي سبب شري
ڪنڊا ڪرڻ لڳو ۽ چڱو مارج شري کيرچند پورڻ لڳو.

هونئن آگسٽ ۾ ڪلڪتي ڪانگريس جي اجلاس
۾ پاس ٿيل ٽيڙا جو حيدرآباد جي تشل ۽ اسڪول
۾ پڙهندڙ وڌي ويا ٿي. پوڊاس ٿي لاءِ اثر ٿيو جو ملڪ جي سڌ
ٿي ۽ پنهنجي شهر ۾ جاري ٿيل قومي ڪنيا پائالا کي
ٻنڌ ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ آڪٽوبر ۱۹۲۰ ۾ حال پڙهڻ ۽ ڇڏي
آيو، جيڪو ملڪ ستر وڌي تشل ڪاليج جي پرنسپال،
جنهن جو اٽس ڏاڏو بيمار هو، شري پرنسپال ٿيل رامائي
۽ ٻين زور پريس ۾ پڙهڻ ۽ ڇڏي وڃي. مائٽن به ستائين
پر هن سڀ کان مٿي ملڪ جي سڌ ۽ شيوا کي جانو.
هو ٻال منڊليءَ جي ڪمن کي زور وٺائيندو رهيو، قومي
ڪنيا پائالا ۽ شيوا آشرم کي وڌائڻ لاءِ سرچوشي ڪندو
رهيو.

بيمار منڊلي - ان وقت نوشهريه جي هندن ۾ وڌيڪ
مهاڻيءَ کي ڏنائڻ لاءِ سرڪار مسلمان زميندارن دوا ۽ ان ڏاڏو
پيدا ڪرڻ شروع ڪيو ۽ هندن جون ڏڙا ڏڙ ڇوڙيون
ٿيڻ لڳيون. سرڪار انهن کي روڪڻ تي ڪو ڌيان
ڏيڻ لڳي. ان وقت شهر واسين پنهنجو بچاءُ پاڻ ڪرڻ
لاءِ ”بيمار منڊلي“ نالي هڪ سنڌا قائم ڪئي، جنهن
جو بانيڪار نوشهريه جي مشهور زميندار سبٽ ٿيڻو

نمونن سان ملڪي هلاچان کي ڊپائٽ جا رستا اختيار
ڪرڻ لڳي. ساهتيءَ جي نوشهريه فيروز، جتي ماڻهن
دش پرائم جي لهر زور وٺي رهي هئي، ۽ اُن جو مڪ
مرڪز هو قومي ڪنيا پائشالا، اُن کي بند ڪرائڻ لاءِ
اُن جي مڪه ٻن بانيڪارن شري گلابراءِ شونڊاس سانڻاڻي،
جو اُن وقت پڻچائي انگريزي اسڪول ۾ ماستر هو
۽ شري قنڊاس پيسومل، جو مدرسو هاءِ اسڪول ۾
پڙهندو هو، ٽن ئي زور آندو ويو ته اسڪول ۾ وڃي
پاڙهڻ جو ڪارڻ ڪرڻ بند رکن. اسڪول جي ماستر پاڻي
شريهتي ڪرشنا ديويءَ کي به تعليم کائي جا عملدار
وڌيڪ پگهار جي لالچ ڏيئي اسڪول ڇڏڻ لاءِ لالچائڻ
لڳا. اُن وقت اسڪول بند ٿيڻ جو وڏو خطرو هو.
هوڏانهن حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر چوڻرام سيني ٻين پنڌن
کان ڇڏي، آزاد رهي، ملڪي هلاچل ۾ ٽڪي بهري وٺڻ
لاءِ ٻه همچريه آشرم بند ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. اُن وقت
ماسٽر ڪيمچند بالاڻي، جو نيشنل ڪاليج ۾ پڙهڻ سان گڏ
نیشنل هاءِ اسڪول ۾ پاڙهڻ جو به ڪم ڪندو هو،
نهن ڊاڪٽر صاحب سان صلاح ڪري اهو آشرم ٻه همچريه
شرم جي بدران شيوا آشرم جي نالي سان نوشهريه فيروز
جاري ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ان موجب آشرم جو
مان گهٽ اگهه ئي شري ڪيمچند کي ڏنو ويو ۽ ٻه همچريه
زم ۾ رهندڙ کي وڌيڪ ٽي به نوشهريه آيا ۽ ۲ آڪٽوبر

۾ پنهنجو راج (سوراج) استابن ٿئي. ان لاءِ ڪانگريس
ملڪ کي اڀل ٿي ڪري نه
(الف) سرڪار کان مائيل لشب ۽ آئروڊ ۽ ٻيا سرڪار

کي واپس ڪن.

(ب) سرڪاري ڪاليج ۽ اسڪول يا لهر سرڪاري
ڪاليج ۽ اسڪول يا اهڙي ڪاليج ۽ اسڪول جن تي
سرڪار جو ڪو ضابطو آهي، سي وڌيڪ ڇڏي ڇڏي
۽ سڀني پرائزن ۾ قومي ڪاليج ۽ اسڪول کوليا وڃن،
جن ۾ اهي وڌيڪ وڌيڪ وڌيڪ ٿين.

(ب) وڪيل ۽ ٻيا سرڪاري ڪورٽس جو پنهنجو
ڪم ۽ ان جي جاءِ تي امانتي ڪورٽون ٻڌا ڪيون وڃن،
جن ۾ خانگي طرح ڪيسن جا ٽيڪا ڪيا وڃن.

(ب) مهسوزن، ٻيا ۽ ٻيا ٻيا ڪورٽس هندستاني
ڪلارڪ يا مزدور يا ٻيا ڪورٽس لاءِ آڇ نه ڪري.

(پ) ڪم ۾ ڪارٽيل لاءِ اُميدوار نه ٿئي ۽ ٻي
ڪم ۾ اُميدوار نه ٿي نه ڪم ۾ ووٽ ڪرڻ نه وڃي.

(ت) ولايتي ڪم ۾ ٻيا سرڪار ڪم وڃي.

(ٺ) گاديءَ جي بندوبست وڌائي وڃي.

شهو آشرم - آگسٽ ۱۹۲۰ ۾ ڪلڪتي ۾ نيل خاص
ڪانگريس اجلاس ۾ قطع تعلقات جو اعلان پاس ٿيڻ بعد
ملڪ ۾ اٽل ٻٽل ٻڌا ٿي وئي. سرڪار ان وقت دٻاءُ
کان ڪم وٺڻ لاءِ ڪم ڪرڻ جو ارادو ڪيو ۽ جدا جدا

نمون سان ملڪي هاجرن کي دٻائڻ جا رستا اختيار
 ڪرڻ لڳي. ساهتيءَ جي نوشهريه فيروز، جتي ماڻهن ۾
 ديش پُرام جي لهر زور وٺي رهي هئي، ۽ اُن جو مکيه
 مرڪز هو قومي ڪنيا پائشالا، اُن کي بند ڪرائڻ لاءِ
 اُن جي مکيه ٻن بانيڪارن شري ڪلابراءِ شونڊاس سانڍاڻي،
 جو اُن وقت پنجپاني انگريزي اسڪول ۾ ماستر هو
 ۽ شري ڦٽنداس پيسومل، جو مدرسو هاءِ اسڪول ۾
 پڙهندو هو، ٽن ئي زور آندو ويو ته اسڪول ۾ وڃي
 پاڙهڻ جو ڪارڻ ڪرڻ بند رکن. اسڪول جي ماسترياڻي
 شريمتي ڪرشنا ديويءَ کي به تعليم کاتي جا عملدار
 وڌيڪ پگهار جي لالچ ڏيئي اسڪول ڇڏڻ لاءِ لالچائڻ
 لڳا. اُن وقت اسڪول بند ٿيڻ جو وڏو خطرو هو.
 هوڏانهن حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر چوڻٿرام سيني ٻين ٻندن
 کان چڻي، آزاد رهي، ملڪي هلچل ۾ ٽڪي بهري وٺڻ
 لاءِ برهمڇريءَ آشرم بند ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. اُن وقت
 مسٽر ڪيمچند بالاڻي، جو نئشنل ڪاليج ۾ پڙهڻ سان گڏ
 نئشنل هاءِ اسڪول ۾ پاڙهڻ جو به ڪم ڪندو هو،
 تنهن ڊاڪٽر صاحب سان صلاح ڪري اُهو آشرم برهمڇريءَ
 آشرم جي بدران شيوا آشرم جي نالي سان نوشهريه فيروز
 ۾ جاري ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ان موجب آشرم جو
 سامان گهٽ اگهه تي شري ڪيمچند کي ڏنو ويو ۽ برهمڇريءَ
 آشرم ۾ رهندڙ کي وڌيڪ رٿي به نوشهريه آيا ۽ ۲ آڪٽوبر

۾ پنهنجو راج (سوراج) استابن ٿئي. ان لاءِ ڪانگريس
ملڪ کي ايل ٿي ڪري ٿ
(الف) سرڪار کان مليل لٽ ۽ آئري عيदा سرڪار
کي واپس ڪن.

(ب) سرڪاري ڪاليج ۽ اسڪول يا لمر سرڪاري
ڪاليج ۽ اسڪول يا اهي ڪاليج ۽ اسڪول جن کي
سرڪار جو ڪو ضابطو آهي، سي وڊياري ڇڏي ڇڏي
۽ سڀني پرائيڊن ۾ ڪاليج ۽ اسڪول کولڻ وڃن،
جن ۾ اهي وڊياري وڃي پڙهن.

(ب) وڪيل ۽ ٻيا سرڪاري ڪورٽن جو بيشڪار
ڪن ۽ ان ۾ جاءِ ٿي امانتي ڪورٽون اڏا ڪيون وڃن،
جن ۾ مالڪي طرح ڪيسن جا نمونا ڪيا وڃن.

(ب) ميسٽروٽا يا ٻي لڙائيءَ لاءِ ڪوبه هندستاني
ڪلارڪ يا مزدور يا سٽڪ ڏيڻ لاءِ آڇ نه ڪري.

(ب) ڪم ۾ ڪارٽرسل لاءِ آمدوار نه ٻڌي ۽ جي
ڪم ۾ آمدوار ٻڌي نه ڪم نه ورت ڪرڻ نه وڃي.

(ب) ولايتي ڪمڊي جو بيشڪار ڪيو وڃي.

(ب) گاڏيءَ جي پيداواري وڌائي وڃي.

شهباز آشرم - آگسٽ ۱۹۲۰ ۾ ڪلڪتي ۾ ٿيل خاص
ڪانگريس اجلاس ۾ قطع تعلقات جو اعلان پاس ٿيڻ بعد
ملڪ ۾ اٽل ٻيٽل ٻڌا ٿي وڃي. سرڪار ان وقت دٻاءُ
کان ڪم وٺڻ لاءِ ڪم ڪرڻ جو ارادو ڪيو ۽ جدا جدا

پرچار ڪيو.

لوڪمانير. قلعہ جي وڍائي - ارڪمانير قلعہ

امر نسر ڪانگريس بعد سنڌ ۾ آيو. حيدرآباد سنڌ ۾ نه
هن جي اها آجيان ٿي، جا ڪنهن راجا جي به نه ٿي.
شهر ۾ جيڪا سرگس ٺڪڻي، تنهن ۾ ڪيترن هندو سندس
آڙيون ڪيون ويون هيون. سنڌ مان موٽڻ بعد لوڪمانير
قلعہ جلد ئي بيمار ٿي پيو ۽ ۳۱ جولاءِ ۱۹۲۰ رات جو
موت ۾ گذاري ويو. سڄي ملڪ ۾ ماتم هجي ويو.
ان ڏينهن سوامي گرو نڌاند ۽ شري ڪيمڇند ناروشاهه ۾
پرچار ٿي هئا. ساهتيءَ ۾ به ڪن هندو شوڪ سڻائون ٿيون.
قطع تعلقات جو ٺهراءُ - ملڪ جي حالتن تي ويچار
ڪرڻ لاءِ ۴ کان ۹ آگسٽ ۱۹۲۰ تائين ڪاڪڙي ۾ ڪانگريس
جو خاص اڏویشن سڏايو ويو، جنهن ۾ ٻين ٺهراون سان
گڏ قطع تعلقات جي باري ۾ هيٺيون مڪيه ٺهراو پاس
ڪيو ويو -

”جنهن نه برطانيه خلافت جي باري ۾ هندستان جي مسلمانن
سان انصاف ڪرڻ ۾ گهڻي آهستي ۽ پنجاب ۾ جيڪي
اپريل ۱۹۱۹ ۾ قهر ٿيا، ان باري ۾ پنجاب جي بي گناهه
ماڻهن کي بچاءُ ڏيڻ ۾ به گهڻي آهستي ۽ ان ڪري ڪانگريس
ن رائي جي آهستي نه انهن ٻنهي ڳالهين جي باري ۾ ماڻهن
کي انصاف وٺي ڏيڻ لاءِ آڻينده ۾ اهڙيون ئي انصافيون
ري نه ٿين، تنهن لاءِ هڪڙو ئي رستو آهي ته ملڪ

وئي. ۱۹۱۹ جي ۱۰ مهينو ۾ پنهنجي موٽي لعل
 ٺهروءَ جي پراڻي پيٽي ۾ هيٺ امرتسر ۾ ڪانگريس جو
 چوٽيهون اجلاس ٿيو، تڏهن پنهنجي ۽ ڪنڊياري ۾ ٿيل
 ظلمن ۽ امرتسر جي لوڏهي ڪري ۽ مخالفن جي سوال
 تي سرڪار جي ور لڌي ۽ ڪي ٻين جو ٺهراءُ پاس ٿيو،
 رولٽ ۽ ٻين ائڪٽ خلاف دڪانن کي بند ڪيو ويو. هن
 اجلاس ۾ لوڪمانه ٿيڪ به حاضر هو. هن بهشڪار جي
 لاءِ اختيار ڪرڻ تي زور ڏنو، پر آخر هن مهال ٿاڻي
 جي مخالفن کي اڳواڻي ڏني ۽ حڪومت پنهنجي اڳواڻي کيس
 سونپي ڏني. ڪانگريس مهال ٿاڻي جي ٺهراءُ پاس ڪيا.
 ان اجلاس ۾ چڪرا سڌي به شامل ٿيا هئا. همدردانه
 جي لئبل ڪاليج ۾ ۱۰۰۰ ڪروڙ ۾ ڪي به وڌيڪ
 سروي ڪم ٿيڻ ٻاڏي ۽ مانسنگهه جو هڙمل به ويا هئا،
 پر سروي ڪم ٿيڻ کي سندس مائٽ مرنائي وئي ويا.
 انهن نالساو سروي سڃاڻ ٿاڻي ٺهراءُ ۽ ڪنڊياري
 جو پوڄاڻ ٿاڻن مل به شامل ٿيا هئا.

سنڌ ۾ جاڳرتا - امرتسر ڪانگريس بعد سنڌ ۾
 جاڳرتا آڻڻ لاءِ سنڌ جا راجپوت اڳواڻ جدا جدا شهرن ۾
 اڪري پيا ۽ ٻيڙي ۾ ڇوڏائي ٻيڙي لڳو. سوامي گرونداند
 سروي ڪم ٿيڻ ٻاڏي سان گڏ نواب شاه ضلعي جي ٻيڙي
 تي آيو. ٻيڙي ۾ ڪي به ڪي به ڪي به ڪي به ڪي به
 لارو شاه ۽ ٻين ڪيترن شهرن ۾ ويا ۽ ٻيڙي زبردست

گهرو لاء نه اذڪار آهي ۽ نڪي اهو سند حق آهي.
 هوڏانهن ان وقت جا اڳوان لوڪمانه ملڪ، ائني
 بيسنت ۽ گانڌيجي ان پڪيءَ راءِ جا هون هندن واسين
 جي بيوسيءَ لاءِ هڪڙو ئي علاج آهي ته هندستان کي
 گهٽ ۾ گهٽ پراڻڪ خودمختياري ڏني وڃي ۽ پر
 کين مليا مائٽيگرو چيمس فورڊ سڌارا، جن ۾ خودمختياريءَ
 جو ڪو نشان به ڪونه هو، تنهن هوندي به، گانڌيجي
 جهڙن اڳوانن کي انهن سڌارن آزمائڻ جو خيال هو.

پر پهرين مهاڀاري لڙائي پوري ٿيڻ لڳي انگريزن
 ڪجهه ڪون. ڪيوع پنجاب ۾ مورچو ماڻهن کي
 پريءَ طرح ڊٻائڻ لڳا ۽ جليانوالا ڪوس ٿيو. پنجاب
 پراڻت ۾ ڪن هندن تي مارشل لا لڳايو ويو، ماڻهن کي
 پيٽ ۾ گهٽين ۾ رٿهينون پارايون ويون ۽ جيل اماڻيو
 ويو. ان تي سڄي ملڪ ۾ تاءُ پيدا ٿيو. ان وقت ملڪ
 کي مهاڻا گانڌيءَ جهڙو رهبر ملي ويو، جنهن ملڪ جي
 پيڙهيءَ کي طوفان مان پار ڪري ستر ساڻو هن شروعات
 ملڪ ۾ قطع تعلقات هلاچل هلائڻ سان ڪئي.

اڪل ڀارت ڪانگريس ڪاميٽيءَ کيس پورو ساٿ
 ڏنو ۽ ملڪ سندس اڳواڻيءَ ۾ پورو وشواس رکيو.
 امرتسر اجلاس - رولٽ ائڪٽ، جليانوالا باغ
 جي ڪوس، پنجاب ۾ ظلمن ۽ خلافت جي سوال تي
 هندستان ۾ جوش وڌندو ويو ۽ ڇاڙها پيدا ٿيندي

جنهن ۾ چار سؤ ماڻهو مري ويا ۽ ۱۰ هزار ڦٽيا. ان ظلمي ڪوس ملڪ ۾ باهه اري ڇڏي. سڄي ڀارت ۾ چورس بيدار ٿي ويو. دانش آلي ڳڙو ٿيو.

سرڪار جان لاءِ ڪاميٽي وهاري. هسٽر ڪاميٽي ۽ ٻي واپار وٽ ظاهر ٿي. ان ئي ملڪ ۾ طرفان ڳڙو ٿي ويا، جو ان واپار وٽ ۾ پنجاب جي ڳڙو سر اوڏاڻو جي هٿ لڳي ڪڪه پڻ وڌا ويا هئا ۽ جليانوالا باغ ۾ ۱۳ اپريل ۱۹۱۹ تي جيڪو ڪوس هن ڪراڻو هو، ان ئي لشڪار وٽان پڌران آئي ۽ ڪٽ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. ان ئي ملڪ ۾ زبردست اعتراض ورتو.

خلافت جو سوال - جلد ئي وري معي ٻيئي ۾ ٽرڪي ۽ ٽي مهاڀاري لڙائيءَ بعد جيڪي شرط ڏنا ويا، سي ظاهر ٿيا. ان موجب ٽرڪي ۽ جي سلطان جو مطلب واري درجو قبول نه ڪيو ويو، جنهن ڪري مسلمانن ۾ ڪافي چورس پيدا ٿيو. ان ڪري هندستان جا هندو خواهه مسلمان پاڻ ۾ ملي ويا. جلد ئي گاندھيجي ۽ پڌراني ڪئي ۽ پنجاب ۾ سرڪار جي ارهه زور واري ۽ خلافت جي سوال خلاف آندولن کي زور وٺائڻ خاطر هو قطع نه ٿا ٿاڻ هلائيندو.

لڙائي وري ٿي. الگرتون جي سڀي ٿي. ان جي ڪري پاڻ سندن مفروري وڌي ۽ الگرتي آيسر انهن سمجهڻ لڳا ۽ هندستان کي پنهنجي راج

۱۹ جنوري ۱۹۱۹ تي رولٽ رپورٽ ظاهر ٿي، جنهن ۾ سڄيءَ ڏنل هو ته رولٽ بل پاس ڪجي ۽ ۶ فيبروريءَ تي اهو بل سپرير ليڄسليٽو ڪائونسل ۾ پيش ٿيو. گانڌيجيءَ هندستان ۾ دورو شروع ڪري ڇڏيو ۽ ماڻهن کي هر هنڌ اپيل ڪيائين ته ۶ اپريل ۱۹۱۹ تي هر هنڌ ميٽر ڪري رولٽ ائڪٽ خلاف ٺهراو پاس ڪيا وڃن. ۲۴ فيبروريءَ تي هن پبلڪ ٻڌرائي ڪري ڇڏي هئي ته جي رولٽ ائڪٽ پاس ٿيندو ته ان خلاف هو اهڙو سڀاگرهه شروع ڪندو. ساڳئي وقت ماڻهن کي اپيل ڪيائين ته سڀاگرهه ستم ۽ اهنسا جي لڙائي آهي، جنهن ۾ ڪنهن به ماڻهوءَ جو نقصان نه ڪرڻو آهي ۽ نه ملڪيت ناس ڪرڻي آهي ۽ نڪي ڪنهنجي حياتي وٺڻي آهي. ۶ مارچ کان ۶ اپريل تائين ڇهن هفتن ۾ ماڻهه ۾ ٽئين ڄاڻ اچي ويئي. ان جو اثر اسان جي ضلع ۾ به ڪافي ٿيو. ڪن هنڌ ميٽر به ٿيا. وڏي ڳالهه ته ماڻهن ۾ نريٽا اچي ويئي. ماڻهن ۾ اهو خيال پيدا ٿي ويو ته آزادي وٺي ئي رهنداسون.

رولٽ ائڪٽ ڪري پنجاب ۾ خاص جوش پيدا ٿيو هو. امرتسر ۾ هر سال جيان ويساڪيءَ جي مهيني تي ۱۳ اپريل ۱۹۱۹ تي لکين ماڻهو آيل هئا. ان ڏينهن جاليانوالا باغ ۾ رولٽ ائڪٽ خلاف اعتراض وٺڻ لاءِ هڪ ميٽنگ ٿيڻي هئي. اُتي بنا چٽاءِ جي دائر گولي بازي ڪرائي،

اسان جي صلح ۾ بهر چار ٿيندو رهندو هو.

.. رولٽ ائڪٽ - ۱۹۱۸ع ۾ پهرين مٿاڇاري جنگ پوري ٿي. هندستان جيڪا ان جنگ ۾ مدد ڪئي هئي، ان عيوض ڀارت کي هوم رول ڏيڻ جا دلاسا ڏنا ويا هئا. پر ٿر ۾ ۱۹۱۹ جي شروعات ۾ اخبارن ۾ آبر ۾ سرڪار رولٽ ائڪٽ پاس ٿي ڪري جو ڊفينس آف انڊيا ائڪٽ جي جاء پريڻدو ۽ پوء ڪنهن به هندوآسنيءَ کي ڪنڊ ڪٽڻ جي به مثال ڪاڌ ٿيندي. سال ۱۹۱۹ ۾ مٿاڇاري لڙائي بعد سرڪار جرائڊر پي جاء ۽ پي الصافيءَ جو رخ ڏسي ڪي نوجوان اڏير ٿي پيا ۽ ڪن الگريون جا خون به ٿيا. انهن ڳالهين کي علندي قانون جي دائري اندر منهن ڏيڻ بدران سرڪار ڊگڙو ڊسڙو دوس جو قاعدو رولٽ ائڪٽ پاس ٿي ڪيو، جنهن ڪنهن کي به سرڪار جي ڪنهن به نموني جي مخالفت ڪرڻ جي جرئت ٿي نه ٿئي. هنن هندستان کي پي عمت ڪرڻ ٿي چاهيو. پر انگريزن کي اڃا اڃا جاڳ ڪانه ٿي هئي ته مهالما گانڌي پيء ڪنهن مٽيءَ جو ٺهيل هو. هن ۾ سرپڻا ڪرنا ڪرم پربل هئي. هن هندوآسني کي به لڙيه ٻڌائي ڇڏيو. هيسل ۽ ڪمزور ماڻهو شير ٿي پيا. هن جي اڳڀرائيءَ هيٺ ملڪ اُٿي کڙو ٿيو ۽ پهرائون دفعو ڪين احساس ٿيو ته عوڪ ڏاڏو قوم آهن. هنن ڏهائيءَ مان سرڪار جي کلي مخالفت ڪئي.

چمپارن (بهار) ۾ ستياگره لاءِ سرو شري راجيندر
برساد، ڪرپالاڻي ۽ ٻين کان پوري تحقيقات ڪري
پورو ميدان ٺاهيائين. پوءِ ڪسانن کي ستياگره ڪرڻ
لاءِ تيار ڪيائين.

چمپارن ۾ نير پوکيندڙن کي هن ساٿ ڏنو ته
سرڪار پهرين انگريز زميندارن کي به ساٿ ڏنو.
شروعات ۾ گانڌيجي ۽ ٽي نوٽيس به تعميل ٿيو ته بهار
چڏي وڃي پر گانڌيجي ۽ اُن حڪم جي پرواهه ٿي ڪانه
ڪئي ۽ پاڻ جيڪو ڪيس لڙائي ۽ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ سرڪار
کان ٻلو مليل هو، سو سرڪار کي واپس ڪيائين. سرڪار
پنهنجو رخ بدلايو ۽ نوٽيس واپس ورتو ويو. جيڪو
ٺاه ٿيو، اُن موجب ڪسانن کان جيڪي ٻي جاءِ وصوليون
ٿينديون هيون، سي ختم ٿيون. اها چمپارن ۾ سندس
پهرين سوڀ هئي.

ڪيرا (گجرات) جي ڪسان جو به سوال ڪيائين،
جتي به ڪامياب ٿيو. ۱۹۱۸ ۾ احمد آباد ۾ ڪهڙي جي
ماڻهن جي مزدورن جو سوال ڪيائين. ٽنهي حالتن ۾
ماڻهن کي صاف ٻڌايائين ته اهنسڪ طريقي سان آندولن
هلائڻو آهي. اُتي به مالڪن کي جهڪڻو پيو ۽ مزدورن
جا شرط مڃڻا پيا. گانڌيجي ۽ جي انهن سچ ۽ اهنسا جي
طريقن جو اثر ساري ملڪ تي ٿيندو رهيو ۽ ساڳئي وقت
هڪڙا نشنا وارا ڪم ڪندڙ پنڌا ٿيندا رهيا. اُن وقت

هوا. سکر ۾ لاء سرگوداسي واپرومل بگراج سندس اهڙو شرڌالو شش هو، جو هن کيس هڪ لک جي ڳوٺاري ڏيڻ لاءِ سکر مان پنهنجن ڏينهن ۾ ۳۵ هزار روپيا ڪٺا ڪري ورتا هئا. سکر جي آڳاٽن ڪم ڪندڙن کي پوري ٿا لک مهاراج کان ٽي ملي هئي. ۱۹۰۹ ۾ لاء سکر جي ٽن ڪم ڪندڙن سرڌ شري واپرومل ۽ چترمل کي ۳-۳ سال ۽ مهاراج گورنر ڏن شرمي کي پنج سال سزا ملي هئي، جا هو ڪاٺي آيا هئا. حيدرآباد ۾ لوڪماليه لک جا ڪاٺي پوڄاري هوا. مهاراج لوڪرام، مهاراج وشو شرم، ڊاڪٽر چوٽرام ۽ ساهنيءَ جو شري - چانڊ لک، مهاراج - پوٺا لک، هوا.

۱۹۱۶ جي لکڻو ڪالگريس جي موقعي تي لکڻو پڪٽ ٿيو. ان بعد لوڪماليه لک، شرمي ٽي بسنس ۽ گانڌي پنهجي ڪم سان هندستان ۾ خود ڪومس جو زبردست احساس پيدا ڪيو. لک، مهاراج سڄي بمبئي پرائس (گجرات، مهاراشتر ۽ سنڌ) کي لوڏي ڇڏيو ۽ اتي بسنس ڏکڻ هندستان ۾ ڪم ڪندي هئي.

گانڌي ۱۹۱۵ جي ڀڙڙي ۾ ئي هندستان جي واجهتي ڪيترن ڳوٺن ۾ هن جي ڪم جو طريقو پنهنجو هو. ۱۹۱۶ ۾ سکر، شڪارپور، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ آيو. سکر ۾ آيو. ڪي مست لکاري ڪيائين. ماڻهن کي اڀل ڪيائين. لک پاڻ ۾ لکڻ پيدا ڪيو. ۱۹۱۷ ۾

انھن مڊلين جي زير سايح هر هنڌ پستڪاليه ۽
واچناليه اسٽاپن ٿيا، جتي ماڻهن کي پڙهڻ لاءِ قومي
اڳواڻن جي باري ۾ احوال ۽ انهن جا لکيل خيال ملندا
هئا. تنهن کانسواءِ ماڻهن ۾ ڳوٺ جي صفائيءَ جو احساس
آيو ۽ غريب ڪنڊين جي ٻارن کي مالي مدد ڏيڻ،
ٻارن کي پڙهڻ ۽ ڪنڀائن کي پاڙهڻ ۽ دواخانا کولڻ
جو عملي خيال پيدا ٿيو.

ڀاڱو پنهنجون

گاندھي ڀڳ

۱۹۱۹ کان ۱۹۲۲ تائين

لوڪماليه ٽاڪ جو ڪن سالن کان ڪانگريس ڇڏي
ويو هو، سو ڪافي پوئلڳن سان ۱۹۱۶ جي لکڻو
ڪانگريس اجلاس ۾ موٽي آيو. ندرم ڌر ۽ ٽاڪ جي
گرم ڌر جي وچ ۾ ڪشم ڪشائي، پر لوڪماليه جا ٽي
پوئلڳ ڇوڻڊجي آيا. گاندھيجي خلاف ٻه هڪڙو گرم
ڌر جو ميمبر ڪٽو ڪيو ويو. گاندھيجي هارايو، پر اُتي
ٽاڪ مهاراج پٽراڻي ڪٽي نه گاندھيجي ڇوڻڊيو آهي. انهي
ئي اجلاس ۾ مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جو ٺاه ٿيو هو.
مهاڻا گاندھيءَ جي ميدان ۾ اچڻ کان اڳ لوڪما
ٽاڪ ملڪ ۾ زريٽا پٽدا ڪري ميدان تيار ڪري ڇڏي
هو. اسان جي سنڌ ۽ ساهتيءَ ۾ به سڀڌس ڪافي پو

شڪتيءَ ۾ اندڙي پرڏاس جا چڻڪي لڳ ڏاڍا ٿيندا هئا، سي ماڻهن کي حيرت ۾ وجهندا هئا.
هندو ٻوليون ٻوليون:-

۱۹۱۷ ۾ سنڌ ۾ سٺو ڏڪار پيو. ان وقت شري سچانند ۽ شري اسرداس کي ڊاڪٽر جو ٿرڊ ۽ شري ڀاڳاچراءَ وا-واڻي ۽ حيدرآباد مان ٻيا اُهاڙي ڏنا، هن مان هنن سستي ان جا دڪان هلائي ۽ ٻه ڪروڙي ماڻهن کي شيوو ڪئي، جنهن ۾ ساڻن سڙو شري نيوڊرام ۽ ٿارچند ٺاهڪرام به سهڻا ڪهڙا.

اٺائون ٻهڙا واري موقعي تي ۽ انهيءَ وقت ڪمورا سماج شيوڪ پڻ ٿيا هئا، جن اوهي وقت ڏکي ماڻهن جي شيوو ڪئي. جن حالتن ۾ ڪنهن ڪنهن ۾ ڪو اهڙو ماڻهو ڪونه پوندو هو ته اهي شيوڪ ان جا ماتحت ٿي کيس سر يا مٿا پوڄائيندا هو. ۱۹۱۷ جي ڏڪر ۽ ۱۹۱۸ جي اٺائون ٻهڙا ۾ هنڌ هنڌ شيوڪ ظاهر ٿي پيا. ٻين ۾ ٻائي ڄاڻي مل ڪمهي مل ڪري ڇڏي، ڄاڻ جي ٻاري لڳائي وٽ ڏينهن مرڻن جي شيوو ۾ رهندو هو.

ان زماني ۾ هنڌ هنڌ منڊليون ٻوليون، هالاڻي ۽ ٻيون منڊلي، (جا پوءِ شرو منڊلي سڏجڻ لڳي)، ٻين ۾ شيوو منڊلي، نوشهري ۾ ٻال منڊلي ۽ اهڙيءَ طرح ٿارو ٻيٽ، ڪنڊياري ۽ ٻين هنڌن تي به مکيه ٻوليون ۾ منڊليون ٻوليون ٿيون.

بندش وڌي ويئي ته اهي آئي نه وڃن. انڪري
 نئي هلي راندي پائشالا، بال منڊليءَ جي سايع هيٺ
 اپريل ۱۹۲۰ کان قوهي ڪنڊا پائشالا جو روپ
 اختيار ڪيو، جا نوشهري ۾ ديش پگتيءَ جي هلچل
 لائڻ جو مکيه مرڪز بڻجي پيئي.

نوشهري ۾ پڙهندي قومي خيالن ۽ ڪمن سبب
 پُر پڌاس ٿي اسڪول ۾ سختيون وڌنديون ويون. اها
 ڳالهه جڏهن حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر چوٿرام ڪي شري
 ڪيمپنڊ کان معلوم ٿي، تڏهن پُر پڌاس ڪي حيدرآباد ۾
 ڪيمپنڊ سان گڏ هو حيدرآباد ويو ۽ آئي برهمچريه آشرم
 ۾ رهيو ۽ سنڌ نيشنل ڪاليج سان گڏ هلندڙ نيشنل هاءِ
 اسڪول ۾ پڙهندو رهيو، جتي هر سال ۲۰ ڊر جا پاس ڪندو
 ويو. هميشه پهرين نمبر اچڻ ڪري کيس ڏهه روپيه
 ماهوار اسڪالرشپ ملڻ لڳي ۽ نيشنل ڪاليج جي هاسٽل ۾
 پرنسپال مفت رهڻ جي جاءِ به ڏنس. اُتي هو شري ڪيمپنڊ
 ٻالاڻيءَ سان گڏ رهندو هو ۽ آئي به ٻئي شيوا جي ڪمن
 ۾ گڏ هوندا هئا. ڪٿي ڪا به لڳندي هئي يا ڪو
 بيمار پوندو هو ته اتي شيوا لاءِ پهچي ويندا هئا.

شري ڪيمپنڊ ٻالاڻي، سوامي گونداند جي 'آفند'
 رسالي ڇپائڻ، موڪاڻ وغيره جو ڪم ڪندو هو ۽ پوءِ ٻيو
 سنڌي ماهوار رسالو 'شڪتي' ۾ ڪڍڻ لڳو. ان وقت

پرپڊاس پرائيمري تعليم پوري ڪرڻ بعد انگريزي
پنجابائي اسڪول ۾ پڙهندو هو. انهن هونئن مهالن
وارو ۽ هميشه پهريون نمبر ايندڙ وڊيارڻي هو، انگري
ڪيترائي سندس ساٿي وڊيارڻي سندس گهڻو ويجهو
هرندا هئا ۽ انهن جو هڪ چڱو ٽولو هوندو هو، جن ۾
هو نومي مهالن جو پرچار ڪندو هو. هيڪر هو اسڪول
۾ لوڪماليه نلڪ ۽ مهاڻا گانڌي ۽ ڄا نونا ڪٽي وارو هو،
جي ڏسي هن کي اسڪول ۾ جيل اماڻڻ ڇا ڊڄ ڪا ڏنا
ويا ۽ مار نه ڏني ويئي. ٻيهر شهر ۾ ”سوديشي سرپڊاس،
سوديشي هدايو“ جو پترو لکي پنجابائي هنڌ تي لڳائڻ
۽ انهن ڪن سڄي ڪري ڪم اسڪول مان هٽو ليڪالي
ڏني ويئي. هن ان جي ڪاٺ پرواهه ڪانه ڪئي.

لوشهري ۾ جيڪر اسڪولي وڊيارڻن جو ٽولو
شري ڪيمپنڊجي اٺر هيٺ آيو، تن ۾ پرپڊاس، سندس
پٽو مل، ڇوٽو سندس ڪشائي ۽ ڪي ٻيا گرم مهالن جا
به هئا. هو وقت به وقت ”سوراج اسانڌي جنم جو حق
آهي“ وغيره چوڻيون لکي، شهر جي جدا جدا هنڌن
تي چيوڙائيندا هئا ۽ متماڪار جي ڪور به ڦٽي ڪري
ايندا هئا. ان ڪري سي.آء. ڊي سندن پٺيان هوندي
هئي. نه رڳو ايترو پر والري پالڻالار جيڪي ڇوڪريون
هندي ۽ گرمي سکيدون هون، تن تي سرڪاري
ڇوڪران جي اسڪول معرفت سرڪار جي زور آڻڻ

شري ڪيمچند شهر جي ٻين آساهي وڊ يارٽين جي
له وڇڙ ۾ به آيو ۽ سندس آساه ڏيارڻ تي هنن
”اسٽوڊنٽس اُون سوسائٽي“ نالي هڪ سسٽا قائم ڪئي،
جنهن ۾ پڙيداس سان گڏ جيوگرام طرفلداس سانو نالائي،
گرمڪ وسومل، گيهي مل شيوڪرام ۽ ٻيا ڪيترا شامل
ٿيا هئا. اُن سڀا جو اڏيشن هو وڊ يارٽين ۾ سجاڳي آڻڻ،
چرتر نرمان ۽ سوديشي جا پاڻو ڦوڪڻ. تڙي وقت
بعد ان سڀا جو نالو ڦيرائي **شهو مندلي** رکيو ويو،
جنهن ۾ سندس ڪشناڻي، ڇيتنداس ڪشناڻي (جي پرين
۾ شري ايسرداس رائسنگهاڻي جي اثر هيٺ آيل هئا)،
ڪوڙومل ايچنداڻي، گلاباء شونڊاس سانو نالائي، ڦٽنداس
پيسومل ۽ ٻيا به شامل ٿيا ۽ ڪاريه ڪيتر وڏاڀرو ويو.
ڪجهه وقت بعد ان جو نالو بدلائي **”بال مندلي“**
رکيو ويو، جنهنجي سابع هيٺ ريڊنگ روم، لٽري،
ڪسرت شالا، هٿ سان لکيل ماهوار رسالو **”رام پتر“**
گرمڪي ۽ هندي سڪارڻ لاءِ راڻري پائشالا جاري ڪئي.
ويا. اها مندلي سرڪار جي نظرن ۾ رهندي هئي. ٻي
ڀيرا پوليس ان جي لٽريءَ تي چڙهائي ڪري ان مان
قومي خيالن وارا ڪتاب ڪڍي ورتي هئي. بال مندلي
جا ڪاريه مکيه طرح ڦٽنداس پيسومل ۽ پڙيداس
هلائيندا هئا. انهن ڪمن لاءِ شري ڪيمچند هر طرح
سات ۽ مالي مدد ڏيندو رهندو هو.

هن شري راهڪرشن آشرم جاري ڪيو ۽ ڄڻان م دانش
پر نر ۽ شيوا جا جدا جدا ڄاڻاڻ لکيو. ان وقت مشهور سنڌي
ماهور رسالي ”آئڊ“ جو سمانڪ شري ڏي ڇڏيو.
ڪنڊهل گذاري ويو. هو ديهانت کان اڳ رسالي هلائڻ
جو بار سوامي گروڻڊاند تي رکي ويو. سوامي گروڻڊاند
دش ۽ ڏورم پڪڙ، هڪ فلاسافر، هوشيار، لکڪ ۽
اخبار اويس هو. حمل م هن ڪيترائي ڪتاب لکيا هئا.
ان سوامي گروڻڊاند جي سنگم شري گودچند آيو ته
هٿائن ٿڌون پڙهي پيو. ۱۹۱۷ م ڄمڪا - ڇي - سنڌ م
ڪارا بڻي، ڇهين م سوامي گروڻڊاند وڌياري ڏهرائن
هون ٿڌيون ٺاهي، شهر لاء جدا جدا ڪمڌن ٺهي
موڪليون، ان م شري گودچند بالائي نه شامل هو. هو
ڪن ڪالجي ڄڻان سان دوستي ۽ ان جي اس پاس
م بيمارن جي شهر لاء نه آيو هو.

۱۹۱۸ م ڄمڪا نگر انٿروپيڊا جي بيماري پيئي،
ڇهين م ڳوٺن جا ڳوٺ ۽ ڪئين ڪٽنب ٺاس ٿي ويا،
ان م هن حيدرآباد م بيمارن جي شهر ڪٽي، ڇهين ڪري
بمار ٿي پيو ۽ پوء ڄاڪ ٺيڻ هڏ پنهجي شهر م اچي
بيمارن جي شهر ڪندو رهيو.

۱۹۱۷ جي وٽڪڻن م هو ڏهن پنهجي شهر م آيو،
ٽڏهن سندس پريڊاس سان رستو ٿو. ان بعد اڻي سيني
هلڻ م ساڻي ٿي رهيا.

(شري کيه-چند چيٽنداس بالائي)

هن حيدرآباد ۾ مهاڻا گانڌيءَ جو به درشن ڪيو هو .
ان وقت پروفيسر جوهرمل منسکاڻي، آچاره جوهرام
ڪرپالائيءَ جو ساٿي ديش پڪٽ، جنهن کي مشهور
جهاز ڪوماڻا ماروءَ جي منصوبي ۾ آمريڪا ۾ وڃي
انقلابي هلچل هلائڻ ۽ ديش ڏروھ جي ڏوھ هيٺ
۱۹۱۴ کان جيل ۾ رکيو ويو هو، تنهن کي ۱۹۱۷ ۾ آزاد
ڪيو ويو هو. هو حيدرآباد ۾ آيو ۽ سياسي اختيار
ڪري سوامي گولڊانند جي نالي سان مشهور ٿيو

ٺڪورو، شري رامڪرشن پرميس، سوامي ووڻڪالند
 ۽ سوامي واميرت جي مڃاڻ ۾ وڏو اثر ٿيو هو. هو
 انهن جي بستڪن ۾ اڀياس ڪندو رهندو هو. هو
 جڏهن نوشهري ۾ ايندو هو، تڏهن پنهين جي سوت
 ڏور ميل چندرام ۽ پنهنجي ڀاءُ ٻنهي ڀائرن ۾ ڌرميم
 جا ڀاءُ ڀائرن ۾ هو. ۱۹۱۷ ۾ حيدرآباد ۾ مشهور ملڪي
 مستان ۽ راشترپاشا جو پرچارڪ سوامي ستم ڀاءُ ڀائرن ۾
 آيو ته هن جي اثر ۾ هنن هنديءَ جو پرچار ڪرڻ شروع
 ڪيو. پاڻ وائڪيشن ۾ پنهين جي شهر ۾ اچي پاڻ ۽
 ڀائرن ۾ ڪم ڪيا ۽ ٻين ۾ هنديءَ جو پرچار ڪندا
 رهيا. شري ڪنچند ڀٽي هلي ۱۹۲۱ جي آخر ۾ وقت
 ٻڌڻ ڇڏي ملڪي ميدان ۾ ٺهي پيو ۽ ڇوڙ ڇڪي ڪم
 ڪي لڳو رهيو. هو چنگر وقت ميانا مالديءَ جي آشرم
 ۾ رهيو ۽ اتي هندستان جي ڪيترن اڳواڻن جي سنگ
 آيو. هو هٿ ڪا هنر سڳي سنڌ ۾ موٽيو ۽ انهن کي ڏور
 وٺائڻ لاءِ ڪم ڪندو رهيو.

شري ڪنچند ڀٽي، جو نوشهري جي هڪ
 وڏي زميندار سين جيئنداس (سبڪ ٺيڄو مل جي ڀاءُ)
 جو گود ۾ اڪيلو پٽ هو، سو هر حال ۾ اڪل شوقين
 هوندو هو. هو ۱۹۱۱ ۾ سرگواسي شري نولادام جي
 سنگ ۾ آيو هو ۽ هن ئي آفٽر اثر ٿيو هو. حيدرآباد ۾ هو
 شري ڪنچند رامڪاڻيءَ سان گڏ رهندو هو. ۱۹۱۶ع ۾

ظلم ٻڌي ڪيا آهن. انهن کي هندستان تي راج ڪرڻ جو ڪو به اڌ ڄار ڪونه آهي. هو اهڙي لڪڙهه به سرڪار سان ڪندو رهندو هو، جنهنڪري سدائين سرڪار جي نظرن ۾ هوندو هو.

سنه ۱۹۱۷ع ۾ ايني بيسنٽ جي پوئلڳن حيدرآباد سنڌ ۾ سنڌ نيشنل ڪاليج برپا ڪيو. نوشهري جا سڙو شري ڪيمپنڊ چيتمنداس ۽ پرسرام بالاڻي ۽ مانسنگهه چوڙهل ۽ ڀڳوانداس پدءِ عيدن جا اُن ۾ داخل ٿيا. اُن ڪاليج ۾ پڙهندڙن ۾ قريمت ۽ ديش ڀڳتيءَ جا پاڙو ٽوڪيا. ويڊا هئا.

ٽڏهن ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ جيڪي نوجوان وڌيار ٿي پڙهندا هئا، سي اِي نين پنڳتي خواهه راجنيتي سرگرمين جي اثر هيٺ ايندا هئا ۽ جڏهن پنهنجي شهر ۾ ايندا هئا، ٽڏهن اچي پنهنجي شهر جي اسڪولي وڌيار ٿين ۾ انهن خيالن جو پرچار ڪندا هئا. جن اهڙن ڪاليجي جوانن نوشهري ۾ اچي اسڪولي ٻارن ۾ تحرڪ پيدا ڪيو، تن ۾ مکيه هئا شري خانچند آئيداس راءِ ڪياڻي ۽ شري ڪيمپنڊ چيتمنداس بالاڻي.

شري خانچند راءِ ڪياڻي، شري سچانند ڦيرومل ٿارواڻي، جو ملڪي مستانو هو، تنهن جي پيءُ شري ٽاگومل جو نياڻو هو. هو حيدرآباد ۾ ميڊيڪل ڪاليج ۾ پڙهندو هو. هن ئي مهالما گانڌي، روينڊرناد

دوشوري ۾ حاجو ٿا. شري لولارام ”عاجز“ جي
گذاري وڃڻ بعد هن جيڪو پنج اوشوري جي لوجرائن ۾
چڏيو هو، سرڙي ڪوٽ وٺو هو. سندس سنگ ۾ جيڪي
آبا هئا، پاڇيڪي وٺس پڙعيا هئا، مي اڳتي هلي
پنگني ۽ قومي ڪم ڪندڙ ٿيا.

اوشوري هي وڃ شهر ۾ بالاڻن هي هڪ دربار هئي،
جنهن کي پاڻي ڪيهنداس هي دربار چوڻدا هئا. اتي
الاڻن جا گرهستي درباري رهندا هئا. انهن ۾ هڪ
مهور ٿياڻي ٻال برهمچاري ٿيو شري دامودرداس
بالاڻي. هو رواجي ٽڪاڻيدار ڪمن ٿيو ۽ پنهنجي
گڏي پنهنجي ننڍي ڀاء پاڻي ٽڪاڻيداس کي سولهي، پاڻ
اڪل ورڪس ٿي رهيو. ان سان گڏ هن ۾ قوميت جا
ڀاڱا، ديش پرنس جا ڀاڱا پراڻ هئا ۽ جيڪي به سندس
سنگ ۾ ايندا هئا، تن ۾ هو ديش پڪڙي جا چڏيا پيدا
ڪندو هو. هن وقت راشتر پانا هنديءَ جي ڪتابن جو
تصافي پندار هو ۽ هو ننڍي ٽهيءَ واڙن کي هنديءَ جي
اڀياس لاءِ الساعت ڪندو هو.

عزائين دادلاڻي آڪه جو شري ملهه ورسنگهه
هو، جنهن سرڪاري سوڪري چڏي مک بست ۾
پرويش ڪيو هو، تنهن ۾ به ديش پرنس جا ڀاڱا پراڻ هئا.
هو ڪشماڻي ۽ دادلاڻي آڪه جي ٽنگرن ۾ آهي مڪال
پربندو هو ته اسگر پر ڌاڙيا آهن، جن اسانجي ملڪ ۾

بيمارڪه هيننگه ۾ ڊاڪٽر چوئٽرام ۽ شري جينمل پرسرام
 جون تقريرون ٿيون. ميٽر ختم ٿيڻ بعد هڪ وڊيارٽي ۽
 ٽڪين وڃي چيو ته اهڙيون تقريرون ٻڌڻ ۾ نه ٿيڻ گهرجن
 ۽ کين لسواو ڏنائين ته ڪڏهن سندس ڳوٺ ۾ اچي
 ليڪچر ڪن. چوڪري کان پڇڻ تي پتو پيو ته هو شري
 سچاند جي ڳوٺ هالاڻي ۽ جو ويٺل هو ۽ شڪارپور ۾
 وڊيارٽي هو. ان وقت شري سچاند سان صلاح ڪري پهريون
 ورهيه هئي. هنن شري سچاند سان گڏ هالاڻي ۾
 دفعو ساڳئي سال ۾ پروفيسر هاسانند سان گڏ هالاڻي ۾
 ويساڪي جي ميلي تي اچي پرچار ڪيو. اُتي ميلي ۾
 ۲۵-۳۰ هزار ماڻهو اچي ڪٺا ٿيندا هئا ۽ ۳ ڏينهن ميلو
 لڳندو هو. اُتي ڪيڏا مختلف هندن تي ميٽر ٿيا. کين
 عام هندو مسلمان ٻڌي ذرا عجب ڪائيندا هئا ته ڳالهائيندڙ
 ڪهڙا نه بهادر ۽ نادر آدمي آهن، جو سرڪار خلاف
 ڳالهائي رهيا آهن.

هو شڪارپور مان مئٽرڪ پاس ڪري ڪراچي ۾ جي
 ٻي جي سنڌ ڪاليج ۾ وڃي داخل ٿيو ۽ سائنس ڪيائين.
 هاءِ اسڪول ۽ ڪاليج ۾ پڙهندي هالاڻي ۽ پيو ايندو هو
 ۽ سماجڪ خرافه راجنيتڪ ڪم ۾ پوري دلچسپي وٺندو
 هو. ۱۹۱۷ واري ڏڪار ۾ خواهه ۱۹۱۹ واري وچڙندڙ
 انفلوئنزا بيماريءَ وقت هن هالاڻي ۽ ان جي پسگردائي
 ۾ ٻين سائنس سان گڏ ماڻهن جي بحوث شروع ڪئي.

بر زمينون هون. شري نولد رام ابتدائي تعليم پيشجي
هالاڻي گوت ۾ ورتي.

ان وقت اسڪول ڪندياري تعليمي ۾ ڪول هون،
ان ڪري شڪارپور ۾ پيشجي ۽ ٻئي وقت وڃي رهيو
۽ اتي مئٽرڪ تائين اڪيڊميءَ ۾ پڙهيو.

شڪارپور ۾ شري نولد رام کي ارجنداس روپچند
واڏواڻيءَ پنهنجون درجو پاڙهيو. هو صاحب قطع تعليم
جي هلچل ۾ وڪالت ڇڏي ۱۹۲۱ ۾ قومي ڪورٽ
جو جج ٿيو هو.

مشهور سنڌي دانش ۽ گيت پيرسرام ٿيلامانيءَ ۾
نولد رام کي اتي مئٽرڪ ۾ پاڙهيو. پنهنجي شوا جو
پاءَ منجهس شري واڏو مل ڪوڪاڻيءَ مان پيو، جو
شڪارپور اڪيڊميءَ جو مئنيجر هو. تن ڏينهن ۾ اتي
وديارڻي سڀا (Students Association) ٺهيا ڪئي وئي
هئي، جيڪا غريب وديارڻن کي مدد ڪندي هئي.

انسوسيئيشن جو مڙ شري نولداس ڪٿريءَ جي گهر ۾
ٿيندو هو. سرگرمي پروفيسر ٿاراجند گاجرا ان وقت
شڪارپور اڪيڊميءَ ۾ پڙهون نائب ماستر هو.

شڪارپور سکر جي ويجهو هئي، ان ڪري اتي
راڄپتي ميٽرڪن ڪافي ٿيندا آهن هون. هو هر ڪنهن
ميٽرڪ ۾ شريڪ ٿيندو هو ۽ ليڪچر ٻڌندو هو.

۱۹۱۷ جي زماني جي ڳالهه آهي. شڪارپور ۾ هڪ

۾ ڀر ڇار ڪندو هو، پر سڄو هندستان پيو گهمندو هو.
 هنديءَ جو به چڱو ڄاڻو هو. صرف ماڻهن جي ڪن تي
 اچي نه هاسانند چادوگر سندن شهر ۾ آيو آهي نه هزارن
 جي تعداد ۾ اچي ڪٿا ٿيندا هئا.
 ۱۹۱۴ ۾ ڪراچي پورٽ ٽرسٽ ۾ ڪلارڪ ٿي گهڙيو،
 پر اُتي رهندي به هو ۽ رول ليگ پارٽن ۾ ڀر ڇار پيو ڪندو
 هو. هيڪي لڙ ڪريءَ جي نه پرواهه ٿي ڪانه هوندي هئي.

(سرو شري ميارام، نيوندرام ۽

نانڪرام ٽيڪچنڊائي)

شهري نيوندرام وشنڊاس - شري نيوندرام جي
 جنم آڪٽوبر ۱۹۰۱ ۾ هالاڻيءَ ۾ گرباڻي خاندان ۾ ٿيو.
 سندس پيءُ کي ساماري ۾ ڏنڊا هوا ۽ اُلي ۽ هالاڻي

اعڙيءَ طرح ڪيندو هو، جئن هو هو ٻيو ڳالهائيندا هئا. آکاڻين لاءِ ۾ د اسناد هو. شڪاين ۾ لائين ۾ د ماهر هو. ان ڪري هو وندر جو مجسرتي پيو. شهر ۾ ڀاءُ جو ۾ ڪو پوري سنسدار هوس. ان ڪري ٿيندو ئي هو، لڏهن کان مڃهس ماڻهن کي چڪڙ جي ذات ظاهر ٿي پئي. هو ۱۹۰۸ ۾ ۱۴ ورهين جو وندار ٿي هو، ان وقت ئي پنهنجي شهر ۾ لوڪمانه ٿڪه جي گرفتاريءَ ٿي سرگس ڪڍيائين ۾ ڪيرالي ماڻهو سندس پنهان هئا. ان مان پاڪ سمجهي سگهي ٿو ۾ مڃهس ماڻهن کي چڪڙ جي ڪيڙي طاقت هئي. ياد رهي ۾ ۱۹۰۸ ۾ ڪي ۾ ماڻهو جوکر ڪڍي سرڪار خلاف جهاد ڪڙو ڪن، اهو پرويسر هاسلند ۾ سرگواسي لولارام ۾ لائي ٿي ڪري ٿي سگيا.

پرويسر هاسلند جي هن هاجل هلائين ٿي سندس ماستر ڪيس اسڪول مان ڪڍي ڇڏڻ جو ڊڪو ٿاڻو، پر هو ڪنهن کان ڊحظ وارو نسي ڪين هو، مورجو ڪتاب ڪڍي وڃي گهر ويو. هڪي ماستر جي ڊرڪار ٿي ڪاله هئي. هليدي هليدي پيو سگيا وندو هو، پڇاڙيءَ لائن بنا پڙهڻ لکڻ جي سڪ ٿي ڪو ايترو هوس. ماري عمر سڪندو ٿي رهيو. ساڳئي وقت ٻين کي سڪار بندو ۾ رهيو. خاص ڪري آزاديءَ جي هليل ڪي هٿي ماڻهو جي ڊرڪار هئي. هو ۾ صرف سنڌ

(پروفيسر هاسانند جادوءَ جو اُستاد)
 ننڍي کان ئي ساڄي هٿ ۾ آڱرين جي وچ ۾ ننڍڙو
 خال (ڪيسڙي) هوندو هوس. ٻاراڻي اوستا ۾ ئي اُن
 ۾ پيو ڪٽڪ ۽ جوئر جا داڻا وجهندو هو. جيڏن جي
 پڇڻ تي هو ٻڌائيندو هون ته هو جادو ڪري رهيو هو.
 جادو ڪرڻ جو خيال تڏهن کان ئي آيس.
 ساڳئي وقت جدا جدا جانورن جي بولن سکڻ جو
 شوق هوس. ٻڌڻ، ٻان ۽ گونگن مائٽين جون اعلان

عملدار هو، جنهن جو شري نولارام پالاڻيءَ سان گهرو
رستو هوندو هو، ان ۽ پڌنجي جنم استان ڪاهي راءِ
(ساهتيءَ) ۾ آڏاڻن جو ڪارخانو چاري ڪرايو هو.

انهي هنڌ ڪاڊي لهندي هئي، پر انهيءَ ۾ ڇڪو
ست ڪم ايندو هئو، سو هل جو هوندو هو. پالما
ٽانڊيءَ پوءِ ڇڪا ڪاڊي پرچار لاءِ هلچل هلائي، تنهن
۾ هن چوڪي جي ست ڪم آڻڻ تي زور ڏنو ۽ جيڪي
هنڌ، سنڌ مواءِ ساعتيءَ ۾ ڪاڊي ڪارخانا پوءِ اڪتا،
تن ۾ چوڪي تي ڪٽيل ست ڪم ايندو هو ۽ ڪانگريس
ڪم ڪندڙن لاءِ چوڪو هلائڻ لازمي هوندو هو.

۽ وفارس هاسانند - سرگواسي پروفيسر هاسانند جو

جنم ڪنڊياري شهر ۾ سن ۱۸۹۶ع ۾ ڏياريءَ جي پوٽو
پروپ تي آيو هو. هو پالڻا کان ئي حاضر جواب، سمجهو
سياڻو ۽ خوش مزاج هو. هو ننڍي کان ئي گهر هوندو
هو. هن جو ننڍپڻ جو پيار جو نالو هاسل هو، جو
سندس نالو ئي رهيو.

پروفيسر ڏيڍ ورهه جو هو تہ ويڙهيون پاليندي
وڃي چالون جي تهڪندڙ ڊيگري ۾ هڪ وڌائين، جنهن
۾ سندس هڪ چلي آيو. ان ڪري به انگريزن پاڻ ۾
گندجي پيس. وڏي هوندي اهو ئي هڪ جادو جي
هنر ۾ اهم ڀاڱو ادا ڪندڙ ثابت ٿيس. انهيءَ هڪ
کيس سڪن جو بادشاهه بڻايو.

ان باري ۾ ٿيندو ڪتاب ڇپايو هئو، جنهن ۾ ڏيکاريل
 ۾ نه ڪاڏي جي پاڻ ڪري گهرو هنر زور وٺندڙ
 ويب ڪوري، جي ڏٺڻ جي ويا آهن، تن کي روزگار
 ٿيندو ۽ ملڪ جو پيسو، جو وائڻي ڪهڙي جي خريديءَ
 ڪري ٻاهر پيو وڃي، سو ملڪ ۾ رهندو ۽ وڏي ڦالھ
 ۾ صحت تي ان جو سٺو اثر ٿيندو. هن اهي سڀ
 ڳالهيون دليل سان ان ڪتاب ۾ سمجھايون هيون. هو
 هر ڪنهن شهر ۽ ڳوٺ ۾ وڃي، ان جو پرچار ڪندو
 هو ۽ خاص اسڪولن ۾ ماسترن ۽ شاگردن کي ڏٺو
 ڪري اهي ڳالهيون ذهن نشين ڪرائيندو هو. هو
 انهيءَ سال نوشهري جي پنڇالي اسڪول ۾ به ويو هو
 ۽ پرچار ڪيو هئائين. ان جو اثر اهو ٿيو، جو ٻئي درجي
 جي انگريزيءَ جو بالڪ پڙ پڌاس، جو نه فقط نفيس
 وائڻي ڪهڙا پائيندو هو پر ريشمي ٻڻ، تنهن جي دل
 تي اهڙو نه اثر ٿيو، جو هن اهي پاڻ ئي ڇڏي ڏنا ۽
 تڏهن کان عادي ڪاڏي پائيندڙ بڻجي پيو.
 شري هرڪشنڊاس پنهنجي ويچارن کي عملي روپ
 ڏيڻ لاءِ ۱۹۲۰ ۾ پرين ۾ آڏاڻا جاري ڪيا، جنهن ۾
 مون پڻ ڪيترا وڌياري ڪاڏي ٺاهڻ جو ڪم ڪندا
 هئا. انهيءَ ڪاڏي ڪارخاني لاءِ ڊاڪٽر تاجارام کلناڻيءَ
 پنهنجي جاءِ شري هرڪشنڊاس کي مفت ڏني هئي.
 ۱۹۲۰ ۾ ديوان ڪر ۽ چند هٿوراڻي، جو تعليم کاتي جو

ساهتيء ۾ ۲ اُن مهاڳو ٿي ويو ۽ غريبن لاءِ اُن خريد
ڪرڻ ڏکيو ٿي پيو. اُن وقت شري ايسرداس ۽ شري
مچانند، ڊاڪٽر جوٽرام جسي مدد سان حيدرآباد مان
پيسا ڪٺا ڪري ايندا هئا ۽ علائقي ۽ پسگردائيءَ جي
ڳولڻ ۾ مستي الحاج جي دڪانن ذريعي غريب ماڻهن کي
اُن پهچائيندا هئا. ٻن ڪم ۾ سرگرمي پهاڙجاءِ واسرائليءَ
کين پوري مدد ڪئي هئي.

ساڳئي وقت ڀرين جسي ڳوٺ ۾ سيٺ هرچندمل
ڏهاڏاس وادن جي سيٺ ساڌورام مستي الحاج جو دڪان
کولايو. مان ڏسندو هوس ته ڪنهن مهل سيٺ پاڻ به
توڙا مٽي ماڻهن کي اُن ڏهندو هو. هو صاحب شري
ميارام قومي شيوڪ جو چاچو هو ۽ قومي خيالن جو هو.
هن کي مهاڳا گانڌيءَ لاءِ ڪهڙي شردا هئي. ۱۹۲۱ ۾
هلي ڪڍڻ جا ڪهڙا ٺهرائي پالا هئا.

شري هرڪشننداس ۱۹۰۵ کان ۱۹۰۸ ۾
سوديشيءَ جي پرچار جي ٺهر آڻي هئي ۽ اڳتي هلي
مهاڳا گانڌيءَ پرچار ۽ گهرو هٿون ڪي زور وٺائڻ
ٿي خاص زور ڏنو هو. پر ان کان اڳ ئي ۱۹۱۷ ۾ سنڌ ۾
ڪاڏيءَ جو پرچار شروع ڪيو هو شري هرڪشننداس
پارڊاسائيءَ. هر ڀرين جو ويٺل هئو ۽ ٽنسي آدم ۾
الگرڙي اسڪول جو هيڊ ماستر هئو. هن اها لوڪري
جڏي ڪاڏيءَ جو پرچار ڪرڻ پهاڙجو ڌرم چالو هو.

سرو شري مانسنگه،
 حيارام، هرنامداس،
 سنداس پنهورمل ۽ ليڪراج
 ماتاڻي قطع تعلقات جي
 هلاچل ۾ قومي ڪم کي
 اچي لڳا.

حيدرآباد ۾ شري مڙهي
 ائني پيسنت هوم رول
 جي هلاچل وقت ۱۹۱۷
 ۾ نيشنل ڪاليج ڪليو.

ٽڏهن هو ڀريا ڇڏي (شري ايسرداس رائيمنگهڻي)
 وڃي اُتي سنڌي ۽ ڄڻو پروفيسر ٿيو. انهيءَ ڪاليج
 ۾ ب. وٽس ڪافي وڌياري ٿي، جي اڳتي هلي قطع
 تعلقات جي هلاچل ۾ سٺا ڪم ڪندڙ ٿي پيا.
 اُن کان اڳي ۱۹۱۷ ۾ جڏهن مسز ائني پيسنت ۽ واڊيا
 هوم رول هلاچل ۾ گرفتار ٿيا، تڏهن شري مانسنگه، ڀرين
 جي انگريزي اسڪول ۾ پنهنجون درجو پڙهندو هو.
 انهن گرفتارين تي اسڪول جي لڳ ڀڳ مهراج ڀڳوانداس
 شرما جي باغ ۾ شاگرد گڏ ٿيا هئا، جتي شري مانسنگه
 ٿرپر ڪئي. سرو شري ميار ۽ جڳندراءَ به اُن ميڙ ۾
 شريڪ ٿيا هئا.
 ۱۹۱۷ جو ٺڪار - ۱۹۱۷ ۾ سنڌ ۾ اچي ٺڪار پيو.

آڌر ٻين ۾ ساعتيءَ جو عرصي ٿي وار هو، جو چاند ٺي
چرڪ ۾ گهٽاڳهر واريءَ جاءِ تي گهو هو.

شري ايسرداس رائسنگهاڻي - شري ايسرداس
هالاڻيءَ جو ويٺل هو. هو ۱۹۱۱ ۾ بي اي پاس ڪري
آيو. هن ۱۹۱۴ ۾ وڃي شڪار پور الڪڏهيءَ ۾ ماسٽري
ڪئي، جتي سال رهيو. اُتي هالاڻيءَ جا سڙو شري
تاراچند ويرواڻي ۽ چندرام امرواڻي وٺس پڙهندا هئا،
هي ساعتيءَ ۾ پوءِ پڪا قومي ڪم ڪندڙ ٿيا.

ديوان ڪوڙٻل سان شري ايسرداس جا گهڻا تعلقا
هئا. هن کيس چڪي پرين ۾ پنهنجي انگريزي اسڪول
۾ آندو. اُتي هو اسڪول جو هاءِ ماسٽر ٿي رهيو. ان
وقت ان اسڪول ۾ ڇهه درجا انگريزي (يعني هائڊرگا
ڏهه ڪلاس) هئا. هن جي اچڻ سان اسڪول ۾
نضا ٿي ڦري ويئي. آرٿور ڏينهن پڙهايو جو وڌيڪ
۽ ماسٽر لنگر ۾ ڪهڙن ڪندا هئا. هو شاگردن ۾ قومي
پاڻ پيو ڦهلائيندو هو. سڙو شري هرنامداس ڪلٺاڻي،
سنداس پنهورل لوشهري جو، هرنام پارداساڻي،
مبارام، مانسنگهه، لڪراج مامٿاڻي، هونچند سوناو ۽
چرناس وٺس پڙهيا ۽ چڱا قومي شوق ٿيا. شري
ايسرداس هڪ ”ساعتي پنکتي سڌارڪ“ مان هڪ پتر
ڪڍندو هو، جو چرناس مياڻهندو هو. هونچند نه
۱۹۱۸ جي اٺاويهن جي وڃڻ ٿي بيماريءَ ۾ گذاري ويو. باقي

ڊاڪٽر لاجارام ٽ سڄو شيواڌاري هو، ان ڪري
 ماڻهن ۾ ڏاڍو پيارو هئو. ۱۹۲۰ ۾ جڏهن ڀرڻ جي
 پنهنجي کي لاهڻ جو ضرور ٿيو، تڏهن نوشهري تعلقو
 جو مختيار ڪار پاڻ پنهنجي ڀاءُ ڊاڪٽر کي هڪ
 مل ۾ جي پڳ ٻڌايائين. هن پنهنجي مڪمل ۾ جي
 زماني ۾ ڪافي سماجڪ سڌارا آندا. سڪ سڀا ۽ پنهنجي
 تي جاء ۾ شروع ڪرايائين، جتي ڀرپات جو نيم سان
 آساني وار ۾ وڃي شريڪ ٿيندو هو.
 ڊاڪٽر لاجارام ۴۷ ورهين جي ننڍي عمر ۾ گذاري

(شري سادا ورام کلناڻي)
 (شريمتي جھنا سادا ورام)
 ويو. پٺيان زال، هڪ ڪڪي ۽ پٽ سادا ورام ڇڏي
 ويو. شري سادا ورام پنهنجي پٽي ۽ شريمتي جھنا ٻائي
 سوڌو قومي شيوڪ ٿابت ٿيو. دهلي ۾ ڪانگريس

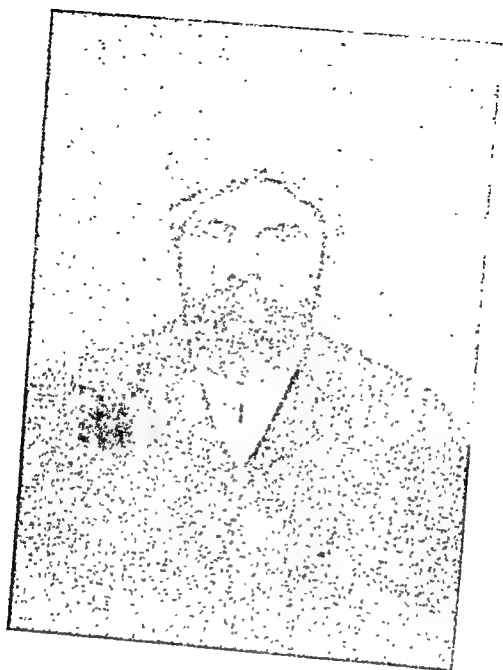
مڪرم ڪڍي کوس ٻرين جي سڀيٽي ڪامڻي ۽ حس
ميسري ۽ نان لاهي ڇڏيو، جنهن تي هو نااڌل هو. هر
صاعب ان ٻالھ جي ڪاڍ پيرواھ ڪاڍ ڪئي.

السن الگراڙن خلاف ڇڪا حصار ٺاهي، سا گڏي
ڦر ٻاٽن رهندي هئي. ڪي وڏا رڳي ۽ لوڇوان ڏيک
نرو عطا ٿيا، سو هينءَ طرح هو.

نرو هٿائيندڙ ڇوڏو هر ”نڪ لڪ لا“، ٻيا ڇوڏ
هئا ”عسڪي ڪا.“ نرو هٿائيندڙ ڇوڏو هو ”الگراڙ
مٿو“ ۽ ٻيا ڇوڏا هئا ”اسان ڇو ڇا؟“

ان زماني جي ٻالھ آهي. ٻرين ۾ شري هولچند
ڇوٽرام ٿيڪواڻي ستن درجي سنڌي ۾ پڙهندو
هو. شري حنمل پسررام ايندو هو ته ان جا ليڪچر
ٻيو ٻڌندو هو. پٽيءَ جي سالي وڏا رڳن کان نرو هٿائيندو
هو ته اسان کي هوم رول آزادي ڪبي.

جنين وقت دنيا ۾ پٿرين مٿاڇاري لڙائي هلي رهي
هئي، ان زماني ۾ ٻرين ۾ مسندن جي درٻار ۾ پاد
وڪاڻو وڌو ته الگراڙن جي حڪم لڳي. الگراڙي ۽ سنڌي
اڪولن جا سمورا شاگرد ۽ ماستر ۾ اسي آيل هئا
الگراڙن جي ڪاميابيءَ لاءِ ارداس ڪئي ويئي،
موليتند ناصر اچڻ تي نرو هٿو. ”نڪ لڪ لا، چاڻي
کا، انڪ پڙ مٿو ته اسان ڇو ڇا؟“ هر اڻڻي هلي ڦر
شيرڪ ٺهت ٿيو.

(ڊاڪٽر تاجارام پيسومل ڪلناٿي)

جو سندس روئي ڪائو وقت ڪو فٽير اچي نڪرندو
 هر ٽن پنهنجي روئي به اُنکي ڏيئي ڇڏيندو هو. ساهتيءَ
 ۾ پهرين ڪنيا پائشالا ۱۹۲۱ع ۾ پورين ۾ شروع ٿي ۽ سندس
 نالي ۾ قائم ڪئي وئي.

ڊاڪٽر تاجارام جي قومي خيالن جي خبر سر ڪ
 ٿاين پئي وئي، جنهنڪري نواب شاهه جي ڪليڪ

کي ٽيند سال ستمت پور هئي سان چيل جي -زا ملي.
 هر پوک سامهه ڪار هو. هن جي پوڄا ماڻهن ۾ چڱي
 سڃاڻي آندي هئي.

ڊاڪٽر ڪلڪارام ڪلناڻي - ان وقت نواب شاه
 ضلع ۾ چوڌاري الڪرڙن خلاف چر بر شروع ٿي. سماج
 ۾ ڪي اعزا عناصر پيدا ٿيا، جن ۾ ڪي ڇاهو ۽ الڪرڙن
 مٿي پيرينءَ مياڻاري لڙائيءَ ۾ سڙي ٿي، جو هر هندستان
 کي شمعءَ ۾ رکي ويٺا هئا. سرڪار لڙائيءَ لاءِ قرض
 ٽين لاءِ اڀيل ڪڍي ۽ عملدار ان لاءِ ماڻهن مان پسا
 وصول ڪرڻ لڳا، پر ڊاڪٽر ڪلڪارام ڪلناڻي پنهنجي
 پوياءِ واسن کي وار لون ٻانڊ ڪري لاءِ منع ڪندو
 هو. هن صاحب ان زماني جو ڊاڪٽري امتحان اٿل. ابر
 ٻي. پاس ڪيو ۽ عمر ۽ ڪجهه وقت سرڪاري نوڪري
 ۾ ڪيائين. ۽ ٽي سال نوڪري ڪري اها نوڪري
 ڇڏي آيو ۽ اچي پنهنجي گهرو ڀارن ۾ ڪهه الڪي
 ڊاڪٽري ڪيائين ۽ پنهنجون زمينون به سنڀاليندو
 هو. هو آزاد خيالن جو ماڻهو هو ۽ سماج ۾ جهولن خيالن
 جي مخالفت ڪندو هو. ان وقت ڀارن ۾ هو مک ماڻهو
 سمجهيو هو. ديوان ڪوڙيل جو سڳو سوٽ هو ۽ سندس
 ٻي ڀائر به اُدار لکته نگاه رکندڙ هو. سندس هڪ ڀاءُ
 سربويسي مارجمل به الجھري ڪائي ۾ سب ڊويزنل
 آفيسر هو. هو عمر ۾ اماندار رهيو. وري ڏاڍي اهڙو،

۲۳ اپريل ۱۹۱۶ تي هوم رول ليگ شروع ڪري
 ڇڏي. ڇهن مهينن بعد شريمني ائني بيسٽ انگريزي
 اخبارن ذريعي زبردست پرچار ڪيو. تيا سافڪل پٽ
 جي پرچار سبب سندس زبردست ناموس يورپ ۽
 ايشيا ۾ هئي ۽ ان پٽ کي مغرب ۽ مشرق ۾ لکين
 پوئلڳ هئا.

هن جڏهن هندستان لاءِ هوم رول (آزاديءَ) جو
 آواز اٿاريو ته ان آواز کي هندستان اندر خواهه ان کان
 ٻاهر چڱي پٿرائي ملي. هن دنيا جي ڌيان تي آندو ته
 هندستان پهرين مهاڀاري جنگ ۾ ڀورو ساٿ ڏيئي،
 پنهنجي سڃاڻپ ۽ وفائيءَ جو انڪو مثال پيش ڪيو
 آهي ۽ هاڻي ان جو ڀورو قدر آئين گهرجي ۽ کيس پنهنجو
 راج ملڻ گهرجي. هندو اسين اهو حق لڙائيءَ کان اڳي به
 ڇڪيو هئ، هينئر به ڇڪين ٿا ۽ پوءِ به ڇڪيندا رهندا.
 سندس تياسافڪل سوسائٽيءَ جا ڪيترائي ڪم ڪندڙ
 هئا، جي اچي ان هوم رول هلچل ۾ شري سندناس
 حيدرآباد جا سرگواسي چيئمنل پرسرام، شري سندناس
 وڪيل ۽ ٻيا ان هلچل ۾ شامل ٿيا هئا. هو اسان جي
 ساهتيءَ ۾ وقت بوقت ايندا هئا ۽ وڏن شهرن ۽ ڳوٺن
 ليڪچر ڪندا هئا ۽ عام ماڻهن ۾ سڃاڻپ آڻيندا هئا.
 شري چيئمنل تنهن کانسواءِ پنهنجي ”هندواسي“ اخبار
 دواران هوم رول جو پرچار ڪندو هو. ان ڪري

ڪن سگهيو. ٻئي ملاقيءَ جي حقيقت ۾ ۱۹۱۳ جي ڪراچيءَ
ڪانگريس اجلاس مان ٿي آيا ۽ پاڻ سان ڊگر انسائيد
ڪئي آيا.

ڀاڱو چوٿون

هـوم رول هليچل

۱۹۱۴ کان ۱۹۱۸ ٽائين

۱۹۱۴ کان ۱۹۱۸ وارا پنج سال آزاديءَ جي آڏون
جي اناس ۾ مهڙو لا وڪن. ۱۹۱۳ جي ڪراچيءَ واري
اجلاس بعد شريعتي ائلي بيسنس، جا غريبن جي شيوا
ڪارڊ ۾ لڳل هئي ۽ سندس سارو ڌيان ڌاروڪ ڪيتر
۾ هو، سا ٿري ۱۹۱۴ ۾ راجسٿي ڪيتر ۾ آئي.

ان کان اڳي وڊيوز ۾ رشا ۽ جهان جي لڙائي ٿي
هئي، جنهن ۾ جهان رشا کي جت ڏئي ۽ لڙائيءَ ۾
رشيا اري لمولي هارايو. تنهن ڪانسواءِ ۱۹۱۴ ۾ جيڪا
بهترين مهاڀاري لڙائي ٿي، ان ۾ فرانس ۽ فلنڊرس ۾
اسان جي هندستاني سئڪن جرمنيءَ کي اهڙا ٽوٽا جهاپا،
جو ڪين پٽي هٿو پيو. هندستان جي لڙائيءَ بهادريءَ
هندستان جي ساموس يورپ ۽ ايشيا ۾ وڌائي.
اڳي جو يورپ جا باشندا ايشيا نوامن کي سڀ ڳالهه ۾
پاڻ کان پٽي سهڻهندا هوا، سا ڳالهه ختم ٿي وئي.
هندسان کي نه پنهنجي طاقت جو احساس آيو. اڄڪلهه

ٽئين پيمڻ (بلوچستان) ۾ رهيو. پوءِ اچي حيدرآباد ۾ پنهنجي
 ڪوٺيءَ تي رهيو. اُتي رهندي هن جي پهرين گهاٽي
 ه. وڇڙ مهاراج لوڪرام لئنڊرام شرما سان ٿي، جو هڪ گرم
 راجپوتي ڪم ڪندڙ هو ۽ لوڪمانيه ٽاڪ جو شش هو.
 هن وري سڃاڻند جي ملاقات سرڳواسي ٽرلارام پالاڻيءَ
 سان ڪرائي. ٻنهي جي سنگ ۾ هو راجپوتي ميدان ۾
 ٽپي پيو.

ان وقت پروفيسر جيو ٽرام ڪر پالاڻيءَ ۽ پروفيسر جوهر مل
 منسڪاڻي (جو پوءِ سواهي گورنڊانند جي نالي سان مشهور
 ٿيو) جي سهڪار سان حيدرآباد ۾ برهمڇريه آشرم کولي
 ويو هو، جنهن جو ڪارڻ ڊاڪٽر چوٿرام گدواڻي
 هلائيندو هو. آشرم ۾ آزاديءَ جا آپاڪ ماستريءَ جو
 ڪم ڪندا هئا. مشهور انقلابي به بدليل ولس ۾ اُتي
 اچي اچيو وٺندا هئا. ان آشرم ۾ شري سڃاڻند ڪي
 ڪافي همخيلي دوست سرڳوشي وٺندو شرما، دوارڪا
 پرساد شرما ۽ ڊاڪٽر چوٿرام جهڙا ملي ويا. ان وقت
 سرڳواسي پروفيسر ايسر داس رانسنگهاڻي، جو ويجهڙ ۾
 بي اي پاس ڪري آيو هو ۽ قومي خيالن جو ماڻهو هو
 ۽ سندس ڳونائي هو، تنهن زور ڀريس نه ڪراچيءَ
 ڪانگريس اجلاس تي هلي. سندس دل نه ڪانه هئي،
 جو ان وقت ٽاڪ مهاراج پنهنجن گرم خيالن ڪري
 ڪانگريس کان جدا ٿي ويو هو، پر يار ڪي نه ڪري

ٻاا عملدارن کيس منع ڪئي، جو هو ڪم جو چست هو
 ۽ ٻنهي اهلدار ڪامورو هو. خورد شاهه پندر هي نائب
 ڪلهڪتر شري ڪنڊرلي لکي موڪليو ته ڏنل
 سمجهاڻي بلڪل لڏڪاهي ۽ استعفا واپس ورتي وڃي.
 سڀني جي زور ڀرڻ تي استعفا واپس نه ورتائين، پر
 هنن جي نوڪريءَ ۾ دل ٿي نه پئجي لڳي.

هونئن ۱۹۰۸ هي وچ ڌاري بهنگال ۾ ڪن انگريزن
 جا ٽي گولن سان خون ڪيا ويا، جنهن ڪري ڪن لوڇوالن
 سان اتسي وٺل وڃيا ويا. خورد پرام بهس هڪ هوڻهار
 لوءِ وان کي نومبر ۱۹۰۸ ۾ ڦاسيءَ تي لنگارو وڌو. هن
 جو مثال شري سچاند ۽ پروفيسر نارائنداس ملاڪاڻيءَ
 جهڙن کي ڇرائيءَ ۾ آڻاڪو ڪندو رهيو.

۱۹۰۸ ۾ لوڪمانيه لاکه کي چوهار سال ڪاري ڀاڙيءَ
 جي سزا ملي ۽ کيس چين سالن لاءِ فرما ۾ مالدلي جيل
 ۾ موڪليو ويو ته ڪنڊياري، ڀريا ۽ نوشهري ۾ سرگسون
 اڪتيون، مڙ ٿيا ۽ هڙتال ٿي. ڪنڊياري ۾ سرگس
 جي اڏائي پروفيسر هاسلند مادوگر ڪئي. هو ان وقت
 جهڙن وڏين وڏين جو ۽ وڏياري جو. ڀرين ۾ مهاراج
 بگوالداس هڙتال ڪرائي ۽ مڙ ڪيو. ان بعد اهڙيءَ
 سرڪار جي نوڪريءَ ۾ دعوت شري سچاند لاءِ مسئل
 ٿي پيو ۽ هو نوڪري ڇڏي آيو ۽ پاڻ سان اچي حيدرآباد
 سمنڊ پهريو جي واپار جي ڪم ۾ لڳو. ان ڪم سان ۱۹۱۱

شري سچاند کي اڏڌو افسارن ذريعي اهڙو سمورو
حال احوال ٿيو ملندو ه. ان ڪري هن جي دل ۾
آزاديءَ لاءِ ٽڙ وٽي وڌندي. ٽڙ وڌي پرڻ لڳا
ٿي. انهيءَ هنکي سڄي سميت نه ڏنو.

ان زماني جي نوڪر شاهيءَ جي جهلڪ:-

۱۹۰۷ ۾ شري سچاند ڪراچي ضلع جي شاه بندر
تعلقي ۾ مختيار ڪار جي آفيس ۾ ڊپٽي مئني هيو. ان
ذمائي ۾ چوڻ ڄمائيءَ جي منزل تي سندس شاه بندر
ڊويزن ۾ سنڌي فرسٽ ڪلاس مختسرت ۽ مختيار ڪار
آئي جي وڏي ديوان مينارام احييت سنگھ جي جاءِ تي
اچي لڳو. شري سچاند وارا نه آئي ٿي لڳل هئا.

راند جو هن ڪارون لاءِ وائو جو ڀر ٻڌ ڪيو. ان
محل ۾ هن ٻين زميندارن کي به نوٽو ڏنو هو، هو لائق
سان تعلقي جا ڪامورا وٽس اچي مهمان ٿيا هئا.

چالڊوڪي راند هئي. راند جي محل لڳي وئي.
هڪ سعيد نورمان راند ٻائي رهيو هو. ان کي ديوان
مينارام چيو ته ”يار! هو سنڌي ۾ ڪريما نه ٻائي ٻڌا.“
جوان کي همت نه ٿي پئي ٿي پر ديوان جي زور ڀرڻ
ٿي هن آيل زميندارن ڏانهن اشارو ڪري چيو:-

۱- زميندار جي ٿيل اس ڪئي خطا،

ڏهڪار هر هنڌ ٿيا سرڪار جا،

(مختيار ڪار ڏانهن اشارو)

ي گهاٽو واھ ۾ اهڙي نه ٿي لڳايائين، جو پنهنجي محبوب
ان ملي هڪ ٿي ويو ۽ نروان پد کي وڃي پهتو. اهو
۱۱ جولاءِ ۱۹۱۳ جو ڏينهن هو.

هن جي لاش ڳولڻ جي پوري ڪوشش ڪئي وئي
پر نه مليو. جوت جوت ۾ ملي وئي. ٽڏهن نه ڊاڪٽر
چونڊرام سرڳواسي نولارام جي باري ۾ لکندي پڇاڙي
جو لکي ٿو ته ”نجهه نباهڻ آيو، سو ڀلي آيو، ڪم نه
هٿس ڪو آيو.“

سرڳواسي سڃاڻند ڦيرو وٺل - ۱۹۰۳ جو زمانو
هو. شري سڃاڻند ان وقت ساهتيءَ جي هالاڻي ڳوٺ
جي سنڌي اسڪول ۾ ميران شاه وقت پڙهندو هو. ان
زماني ۾ ميران شاه وقت هڪ مهمان اچي رهندو هو. هو
وٽس پيو ايندو هو. هو سڃاڻند کي ۱۸۵۷ جي بلوي ۾
انگريزن جي ڪيل اڀياچارن جون ڳالهيون وٽس سان وقت
بوقت پير ٻڌائيندو هو. انهنجو شري سڃاڻند جي ڪچڙيءَ
دل تي گهرو اثر ايندو ويو. ان جو نتيجو اهو ٿيو، جو هو
آزاديءَ جي لڙائيءَ جو پڪو ۽ پختو سٽڪ ٿي پيو.
بينگال جي ورهاڱي جو اثر - ۱۹۰۵ ۾ انگريزن
لارڊ ڪرزن جي سفارش تي هندو مسلمانن ۾ ويڃي
وڌائڻ جي خيال کان بينگال جو ورهاڱو ڪرائڻ چاهيو.
ليڪن جنتا ان جو پورو مقابلو ڪيو. اهو آندولن ڪامياب
ويو ۽ ورهاڱو روڪجي ويو. جنتا جو ساهس وڌيو

ٺرلارام ۾ اصليت هئي ۽ پڊينجي خيالن جي اظهار بنا
ڪنهن هڪ جي ڪندو هو.

ميالما گالڏي پوريون دفعو ۱۹۱۶ م ۲۶ فروريءَ
کي سنڌ ۾ دڏهن پير پالو، شري ٺرلارام اُن کان اُڏي
دنيا مان ڪڍ ڪري ويو هو.

هن جو ساعت به راه راجپوتي ڪيتر م ڪم پڇاڙي
ٿالين هاندو رهيو. ۱۹۱۲ م ”آلم فلواڙي“ ڪتاب جو
ٿرعو پورو ڪيائين. سندس رچيل ”جيءُ الڌر جنگ“
ڪتاب ۾ روحاني رازن مان پري پري آهي ۽ اُهي پري
پهچي ۽ ختم ٿي چڪو آهي. ”عاجز جا آلام“ نالي
ڪتاب سندس صوفي شعرن جو مجموعو به پڙهڻ وٺڻ
آهي.

هو سنڌ جي ڪائونسلن ۽ ڪاليجن ۾ به
شريڪ ٿيندو رهيو ۽ پڊينجي خيالن جو اڀرڻا سان اظهار
ڪندو رهيو.

البت هنن اڳ لکيو اٿم ته هن جو ڪو پوري ڪلم
ايڏو پاري اڀياس ٿيل هو، جو کيس هن ڪلم ۾ به
ارجيءَ منزل تي وٺي ويو. هو پڇاڙي ۾ روايتي جسماني
زندگيءَ کان مٿي پهچي ويو. هو نه جهڏاين ڪريان
لنگهه، نه ڏاڏاين سڄڻ سامهون واريءَ منزل تي پهچي ويو
هو. سندس سائن جو چرچ هر نه پڇاڙيءَ ۾ کيس
ڪيترا مناعدا ٿيا. سائن کي اڳواٽ ٻڌائي لاڙڪاڻي

۱۹ نائين جيڪي ۴ سال نوشهري ۾ رهيو، اُن عرصي
اصل مات ڪري ڪين وينو. ٽاڪ به ڪرائيندو هو،
پنهن ۾ پاڻ پڻ ڀارت وٺندو هو. هو پورو ڪلاڪار هو.
هڪ دفعي منڇ تي ويس ڌاري ٿي آيو. پٽس به
ڪو خلق ۾ ويٺو هو. هنڪي اها ڳالهه اصل نه وڻي، سو چڙ
پادر لاهي ڪڍي ڏانهن منڇ تي اڇلايائين؛ پر ٿورار
پنهنيءَ ڏن ۾ مهور رهيو ۽ پنهنجو ڀارت اهڙيءَ طرح
آدا ڪندو رهيو، جو ماڻهن ڏٺو ته هنڪي پادر جي ڳالهه
جي سمجهائي ڪا به رهي. ان وچ ۾ ڪي ماڻهو پٽس
کي منٿ ڪري ٻاهر وٺي ويا.

هن جي آلمه ڪي شڪتي ٿي-رس ۾ وجهندڙ هئي.
ڪنهن ڳالهه ۾ من وجهندو هو ته ٻئي جهان جي سمجهه
ٿي ڪانه رهندي هئس. ماڻهي مستانو نه هونئي. اُن
زماني ۾ جڏهن سرڪار خلاف ڪجهه به چوڻ وڌو جو ڪم
ڪٽيو هو، تڏهن ماڻهو سدبڻ وڃائي وهندا هئا ۽ هن جي
پٺيان 'وندي ماترم' ۽ 'ڀارت ماتا جي جئ' جا نعرا
هڻندا هئا.

سرڪار اُن زماني ۾ نوشهري ۾ هاءِ اسڪول کوليو،
جنهن جو نالو مدرسو رکيو، تڏهن پبلڪ پرفارم ۽
پنهني اخبار دوان هن اُن فرقيپرستيءَ جي نيتيءَ خلاف
سخت اعتراض ورتو. ياد رهي ته تڏهن اڃا گانديجي
هندستان جي راجنيتي ڪيتر ۾ ڪونه پهتو هو. شري

منڊل اچي ٿو يا ڪيائين. ان ۾ اڀا به ڏه سائي ڪم
ڪندڙ هئس. هڪ ڪارو ۽ ٻهالجهه ڪڍي ڇڏهن لڳ ڪرڻ
۾ ٿيڻ لڳو ڏو هو، ٿڌهن ماڻهو هئس اڪن ڇڪن ٿي ٻولندا
هئا. لڳ ڪرڻ ۾ ديوان امر ٿيڻ مل ڏاڍا ٿي، ديوان
نه ڇڏيو ۽ امر ڪيائي پئچيالي اسڪول جو مئنيجر ۽ اها ڳڏ
جهڙا هئس. هڪ دفعي ٻهرو سامهن ڪي هٻڙ آباد
۾ به پئچيالي وٺي آيو ۽ ساڻن ڳڏ نوشهري ۾ شراب ۽
هڪ خٽ پڇاڙ ڪرايائين.

!! لاهرياءَ گرفتار ڪيو نه نوشهري ۾ عام مڙ ڪري
۾ خٽ اعتراض جو اهڙا پاس ڪرايائين. وري لالا
لاهرياءَ هڪ ڇيل مان آزاد ٿيو، ٿڌهن ماڻهن کي اهل
ڪيڏي نه ٿي ناري ٿياري مٽايو. هو لالا لاهرياءَ کي
وٺي ۽ عرف جي لٽ سان ٿڌو هو ۽ ٿڌو ٿيڻ ۾ چوڏو
عرف ۾ هو ملڪ جي لاه (عرف) جو راکو آهي.

۱۹۰۱ع کان ۱۹۱۱ع تائين هن جهڙو آزاديءَ لاءِ لڳاڻ
نوشهري ڪيو، ٽين وڏي ٻار ٿي اهڙو ٿڌو ڪيو، هو انهن مان
ڪي ٿڌو ۾ هلي ٿڌو پئچي ٿي ٻه. سنڌ جي مشهور
نوشهري ڪم ڪندڙ شري بر سرار ٿڌو ماڻهي ۽ شري هاسارام
پئچي ٿي ۽ سندس ڪافي ٿڌو هو. هن جو اٺن اهڙو
ٿڌو ۽ عرف جو سندس مرڻ بعد هو به ساڳي عرف ڳڏائيندا
۾ عرف ۽ نوشهري ٿڌو ڪم ڪندڙن جو اٿو رهيو.

عرف ٿڌو ڪم لاءِ پڪي پٿر ۽ جهتي وٺو. ۱۹۰۸ع کان

ملندو هوس نه ساهتيء جي اين ڳوٺن ۾ به وڃي پرچار
ڪندو هو. ساڻسي وقت ڪراچي، حيدرآباد، سکر،
شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي به پيو ويندو هو. جتي ويندو
هو، اُتي هن جو پرچار هلندو هو. هن جا گيم هندو
مسلم اتحاد تي، شراب ۽ ولايتي ڪپڙي ۽ ولايتي شين
جي بهشڪار تي ڏاڍا چڪيندڙ هوندا هئا ۽ ماڻهن تي
دائما اثر ڇڏيندا هئا.

اسڪول ۾ شاگردن کي جيڪي مضمون ۽ ترجما
لکائيندو هو، سي به ديش ڀڳتيءَ، ايشور ڀڳتيءَ ۽
سڌاري واڌاري جي وشين سان پرپور هوندا هئا.
ايشور ڀڳتي هن ۾ ڪا ڪوٽا ڪوٽ پيريل هئي.
يورپ ۾ ڄم جا ڪي سنسڪار اهڙا هئس، جو جن
هوش ۾ آيو، تن هن جي ٿار ٻار سان ڳنڍي رهي.
ڏسنجي ٿو ته ايشور ڀڳتيءَ جي پاونا ئي کيس راجپتي
ميدان ۾ گهلي ويئي. هن خلق ۾ ئي خالق ڏٺو ۽ خلق
جي شيوا کي هن پرينءَ جي پڇاڙ سهڻيو.

پرينءَ جو پسڻ يا پرينءَ جي پڇاڙ
انهن ٻنهي کان ڌار، شل قادر ڪنهن کي نه ڪري.
(شاه)

ان ڪري راجپتي ڪيتر ۾ هن چيڪو ڪم ڪيو،
سو ڏاڍو اثراندو ٿيو.
هو جنهن پنهنجي ڳوٺ نوشهري ۾ آيو، تن شيوا

ها ذات هن کي سرگواسي ٿولارام کان ملي هئي.
 اخبار نويس - سنڌي اخبار، جنهن ۾ صرف
 اجيپتي، سا به گرما گرم راجپوتيءَ جي اپٽار هجي،
 پنهنجو پاڻو سنڌ ۾ هن ئي وڌو. اخبار جو نالو 'مانا،
 رکيائين. پريس وارا کيس ٿيڻ ۽ جيل جي سزا مان جي
 ڊپ کان اخبار ڇڻي نه ڏيندا هئس ته لڻي ئي ڪيندو
 هو. لائين به نه ٿي سگهندو هو ته هٿ سان لکي
 اها ماڻهن کي موڪليندو هو. مطلب ته سندس آزاديءَ
 جي آلاپ کي بني بشر نه روڪي سگهيو. سرڪار جي
 هو پرواهه ئي ڪانه ڪندو هو.
 'مانا، اخبار ڪڍڻ کان اڳي هن انگريزيءَ ۾ 'Voice
 of India' ۽ سنڌيءَ ۾ 'صدائي سنڌ' اخبارون ڪڍڻ
 سان شروعات ڪئي. هن هڪ دفعي سرڪار خلاف
 اهڙو زبردست ليک لکيو، جو حيدرآباد جو ڪليڪٽر
 هن تي ۱۲۴ قلم يعني سرڪار خلاف بغاوت ڦهلائڻ
 جي ڏوهه هيٺ کيس ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو. ديوان
 ڪرڙيل کي اها خبر پئجي ويئي. هن وچ ۾ پئي حيدرآباد
 جي ڪليڪٽر کي سمجهايو ته کيس ڪرڻ ڪري هنکي
 هٿائين مشهوري ملندي ۽ گورنر وڌندو. لائين ڪرڻ
 ڪرڻ جي ڳالهه ٿري ويئي. ان ڪري اهو چوڻ
 وڌاءُ نه ٿيندو ته سنڌ ۾ لکي قومي هالچل ۾ هي پهرين
 شخص هو، جنهن ڪلم ڪلا سرڪار جي خلاف بغاوت

اهاڻي اولهائي پيئي ڏسجي. هن کي ساڻس گڏ رهڻ يا
 کيس ويجهي ڄاڻڻ جو موقعو مليو، جنهن سروي شري لعاچند،
 ڪرمچند هنگوراڻي ۽ ڊاڪٽر چوڌرام سي لکن ٿا ته
 هن کي نظم توڙي نثر لکڻ لاءِ الاهي ذات مليل هئي.
 فرق اهو ٿو آهي جو هو ننڍي وڏي ۽ برقي هليو
 ويا ۽ ڪو اهڙو ماڻهو ڪونه رهيو، جو سندس شعر
 ڪنو ڪري رکي. ان ڪري سندس شعر گهڻي قدر
 ڏينهن جي روشنائي کان ڏسجي. هو اول درجي جو
 ليکڪ ۽ هو. هن جا جدا جدا ننڍا ڪتاب دادا پائي
 لاءِ وڌاڻي، تعليم جو ٿارو، قوم کي ڪهڙا ٻڌائين،
 لهندي هي رات سان مينهن جي جنگ، مندر مداح، ملڪ
 مداح، گمان ڳاڙهي وغيره. ڪيائين مان سندس عجب
 لکڻي ظاهر آهي. هن باري ۾ وڌيڪ ڪجهه لکجي سو
 ڪاٺي نه ايندو. اسان جو ”آل-ٽيم-ٽيم“
 ڪتاب سوامي هيمراج چڌاڪاشي جو ترجمو ڪيو هو
 صرف سڀ کان پوءِ ڏسڻ نه هو تصور ڪري سگهڻ
 ته هر ڪپڙي اوج درجي جو سامهه ڪار هو. هن جي
 ڪجهه قدر شري لعاچند واسواڻي ۽ ڏسڻ ۾ اچي ٿي
 جنهن تي نولارام پنهنجي جون ۽ خدا هو.
 ”ڪٿي فتح“ تي اصل ڪري، ”عاجز“ جو آڌار ٿيو
 ”سندر سامهه“ جنهن جو رچيندڙ شري لعاچند
 واسواڻي هو، ان کي ادبي ڪنڊ ۾ وڏي اهميت آهي

ڪيڏي اسڪول ۾ وڌياري هئي، تن ايڏو اتساه
ن ڪم ڪيو، جو شاگردن جون بهيرون اچي هومسٽيڊ
ل ۾ مڙيون ۽ دادا پائي ۽ جو جنم ڏينهن ڌار ڌور سان
هايو ويو.

اولا رام جي پيءُ جي مالي حالت اهڙي نه هئي، جو کيس
هيدرآباد ۾ وڌيڪ پڙهڻ لاءِ خرچ پهچائي سگهي، ان ڪري
هن ڇهون انگريزي پاس ڪري پڙهڻ ڇڏي ڏنو.
ان وقت ڇهون انگريزي پاس ڪيل نوڪريءَ لاءِ
بالڪ قابل ماڻهو ليکيو هو، پر ان ڳالهه ڏانهن هن جو
ڌيان نه ويو. پاڻ ئي هڪ شعر ۾ لکيو آهي:-

ڳجهي هڪڙي ڳالهه - دلبر رکج دل ۾؛
نه سڀئي ٿيا نihal - جن سڀس نوابو سڪاڳيان.

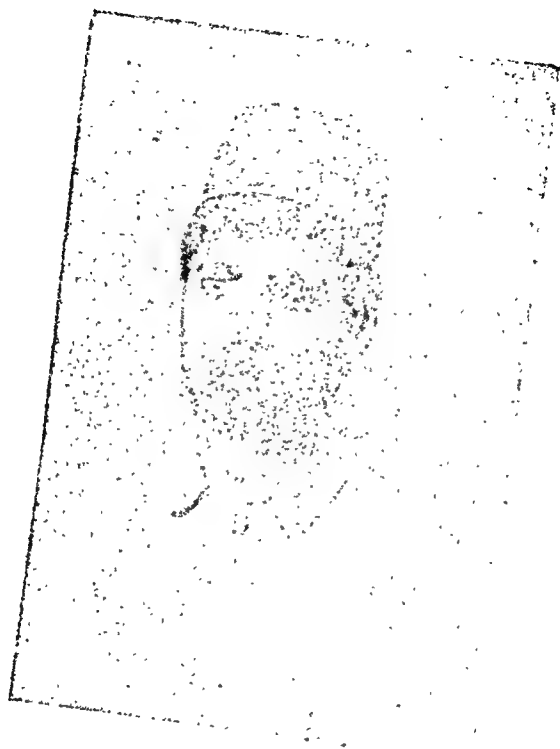
هن نه پنهنجو جيون انهيءَ ڪي اڙهي ڇڏيو هئو،
جنهن کيس خلقيو هو. ان ڪري ان وقت سرڪاري
نوڪري نه ڪري، ساڳئي ئي نوودياليه ۾ ماسٽر ٿيو ۽
برهمو سماجين سان گڏ حيدرآباد ۽ ٻين هنڌن تي شراب،
چوا ۽ ٻين سماجڪ خرابين خلاف پرچار ڪرڻ لاءِ سدائين
ساڻن گڏ هوندو هو.

شاعر - سنڌ ۾ شعر جي ڪيترن شاه، ساميءَ ۽
بيوس کي خاص جڳهه آهي. پهرين ٻن جو شعر "عاجز"
پر ان چوڻ ۾ وڌاءُ ڪونه ٿيندو ته نولارام "عاجز"
ساڳين نقشن قدمن ۾ هلي واريو آهي هو. سندس شعر

هرلدي عتي. هوء سندس پندا ئڻ بعد صرف ڇهه سال
جنوري رهي، پر هن ئي هنجي لشم جو ٽاٺر پورو پيو.
ابتدائي تعليم هن پنهنجي گهر ۾ نوشهري ۾ ئي ورتي،
پر انگريزي تعليم هن نادر شاه جي اسڪول ۾ وڃي
ورتي. چار درجا انگريزي پاس ڪري پنجن درجا
انگريزي پڙهڻ ۾ پڙهڻ واپس. پوءِ انگريزي پاس
ڪري سنه ۱۹۰۵ ۾ حيدرآباد جي نو روڊ هاءِ اسڪول
۾ وڃي پڙهي ٿيو.

۱۹۰۵ ۾ جڏهن هو نو روڊ هاءِ ۾ پڙهندو هو، تڏهن
پرنس سنڌي ساهتيڪار سرگهواسي لعلچند امر ٽارمل
جڳهياڻي ان اسڪول ۾ ڇهه انگريزي ڊوڇي
کي فارسي پڙهيندو هو. هن پوءِ لکيو هو ”ٽولارام
لست نرالو وڌايو ٿي ۽ سرائي جا جواب سدائين اهڙا
پورا ٿيندو هو، ۽ ماسترن کي عجب ۾ وجهي ڇڏيندو
هو. ان وقت ئي شعر چوڻ جي نه ذات هئس، سو نه
وڏو سنڌي ۽ نه پر فارسي ۽ انگريزي ۽ نه ماستر
لعلچند کيس ڪلاس ۾ فارسي پڙهائيندو هو، پر ٽيندو
هو نه کيس فارسي ۽ نه ٽولارام جي ماهرست ڪانه هئي.“

۱۹۰۷ ۾ حيدرآباد ۾ بندي هاترم مبدلي ڪئي.
ان جي سواري پهرين پهرين هومسٽيد هال ۾ دادا پاڻي
نوروزجي ۽ ٻي جنم ٽينهن ملهايو ويو. ان ڪم ۾ ٽولارام
۽ ٻيا ڪتر چونڊار، پر ان وقت حيدرآباد جي

(شري تولارام بالاڻي)

تولارام نبي شروع ڪيو ۽ ضلع ۾ آزاديءَ لاءِ اڀر لهن
 هن نبي پنڌا ڪئي.
 شري تولارام جو جنم سنه ۱۸۸۴ ۾ ڏٻاريءَ ۾
 شب ڏينهن ٿي، نرسهري ۾ شري مينگهراج بالاڻي
 ڪوٽ ٿيو. سندس ماءُ ذره، برابر ۽ پڙهڻيءَ جي مور

منجهس ملڪي محبت جا مڃ پيا سر لدا هئا، جنهن جي
 سڀني ساريءَ ساعتيءَ ۾ ڦهلجي ويئي. ان وقت ساعتيءَ
 ۾ ئي تعلقا نوشهرو، ڪنڊيارو ۽ مورو اچي چڪا هئا.
 هو اخبارون به ڪڍندو هو، جنهن جي ذريعي ماڻهن ۾
 ملڪي محبت جا مڃ پاري پيو رهندو هو.

جنهن نه شري نولارام نوشهري هو ويٺل هو، ان
 ڪري هن جو پنهنجي ڳوٺ تي ڪافي اثر پيو، خاص
 ڪري سندس لاطيني اڙاڻيءَ تي. ان جو نتيجو ائين
 هلي اهو لکتو، جو سرءُ سيڪ ليجرل، يارومل، جيئنداس
 ۽ نارائنداس انهن چئني ٻائرن جا پٽ ايندڙ ۱۹۲۱ جي
 طبع تعلقات جي هلچل ۾ ڪافي بيا. ان ڪري ساهتيءَ
 جي ٽنهي هلچل ۾ نوشهرو هلچل جو مرڪز رهيو ۽ سنڌ
 ۾ اڌڪ رهيو.

بينگال جي ورهاڱي کي روڪڻ لاءِ جيڪو آندولن
 ۱۹۰۵ ۾ هليو، ان جو اتر ساري هندستان تي پيو هو
 ۽ سوديسي هلچل شروع ٿي ويئي هئي.

شري نولارام ۱۹۰۶ جي سوديسي هلچل وقت ڳوٺن
 ۾ پيرن پند وڃي پرچار ڪندو هو ۽ سرءُ شري ڪيسومل
 ۽ امر ٽي مل سان گڏ لاکه به ڪندو هو. پر هن وقتيءَ جو
 پراڻا ٿيري ڪڍندو هو ۽ ان ۾ ڳائيندو هو. سندس راڳ
 ۾ ڪافي ڪشش هوندي هئي. آزاديءَ لاءِ ڪليءَ طرح
 آندولن ۽ لائڻ جو ڪم اسان جي ضلع ۾ سرءُ-واسي

۱۹۰۵ ۾ ۱۹۰۵ ۾ انگريز سرڪار بينگال کي وراهڻ
هيو ۽ ان جا ٻه اکر ڪرڻ ٿي چاهيا، پر بينگال
رھائڻ جي اڙي مخالفت ڪئي ۽ اهڙو نه سخت
ندولن هليو، جو سرڪار ڪي مڙڻو پيو ۽ بينگال جو
رھائڻو رد ٿيو.

۱۹۰۸ ۾ جڏهن لارڪمانه ٺاڪ لي بغاوت جي ڏوھ
هيٺ ڪيس هلي رهيو هو، تڏهن ڪيس هلندي ٺاڪ
مهراج چيو ته ”سوراج اسان جي جنم جو حق آهي.“
انهيءَ هلچل جو اثر اسان جي ضلع جي ٽن ڪم ڪندڙن
سرو شري نولارام بالاڻيءَ، سچانند ۽ پروفيسر هاسانند
ٿي ٿيو ۽ هو اسان جي نواب شاه ضلع جا ٻڪا ۽ استقامت
وارا ڪم ڪندڙ ثابت ٿيا.

شري نولارام بالاڻي :- نواب شاه ضلع ۾ آزاديءَ
جي هلچل ۾ سرگواسي نولارام مينگهراج بالاڻيءَ ڪم
يڱ جي شروعات ڪئي. ۱۹۰۵ واري آندولن جو اثر
اسان جي ساهتيءَ تي چڱو چوڪر پيو. نوشهري ۽ ٻين جو
شري نولارام بالاڻي، جو ان وقت حيدرآباد سنڌ ۾
ٿو وڌيالي هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو هو، سو ملڪي ديوانو
ٿي پيو. اصل ۾ نه هو هڪ اڌ ياتڪ راه ۾ هلندڙ
پانڊيٽو هو. هو شاعر هو، جنهن جا ڪافي شعر ڇپيل آهي.
هن جو تخلص هو ”عاجز“. شعر ۾ از حد ڪشش آهي.

ڪن ميرن سان ٽن ۾ چورس جي سرشتي جي شروعات
 ٿي هئي. ڪراچيءَ ۾ جا سندو و سڀا شروع ٿي هئي،
 ان کي ڪانگريس جو ٻيرون اڄلاس، جو ۱۸۸۵ ۾ ٿيو،
 ان ۾ به ٿيڻا ٿي وئي ۽ ان سڀا جا ٻه عيوضي ٿي
 ڪانگريس اڄلاس لاءِ سنڌ مان عيوضي ڪري کنيا ويا.
 ۱۸۹۵ کان سنڌ ۾ ڪانگريسون سڏائڻ ۾ داخلو شروع
 ٿيو. ٽنهن بمبئي ٻرڊيش ڪانگريس ٻيرون دفعو ۱۸۹۵
 ۾ ڪراچيءَ ۾ ٿي. ٽنهن کانپوءِ سنڌ ڊسٽرڪٽ ڪانگريسون
 سڏائڻ جي سلسلي جو آرٽ ٿيو. ڪانگريسون سنڌ جي
 مختلف شهرن ڪراچي، حيدرآباد، سکر، شڪارپور ۽
 لاڙڪاڻي ۾ سال سال ٿينديون رهيون. انهن ڪانگريس
 ۾ سنڌ جي مسئلن تي ويچار ڪيو ويندو هو ۽ ايترو
 ذريعي سرڪار کان ٿيڻا ڪئي ويندي هئي ته ماڻهن
 جي خاص گهرجن کي حل ڪرڻ ۾ مدد ڪري.

ڀاڱو ٽيون

۱۹۰۵ کان ۱۹۱۳ تائين

ٽيون بگم:- ڀارت جي آزاديءَ جي الياس ۾ ٻال،
 ٻال ۽ لال جي نه مورو ٿي مٿي و آهي. مياراڻي ۾ ٻال
 گنگا ڏر لڪ، بينگال ۾ ٻين چندر ٻال ۽ پنجاب ۾ لاڙ
 لڄتراءِ بنڊا ٿيا، جن ساري ملڪ کي لوڏيو. هن کان
 اڳي جا اڳوان راجپوت ٿڌي ٿڌي اڃا ڪندا رهيا،
 تن جي جاءِ هن ورتي. ديش ۾ سوڊيشي علجل زور

س. ابي ڪرڻاڻند ۽ ٻيا آريه سماجي پرچار ڪرڻ جي
شهر شهر ۽ ڳوٺ ڳوٺ ۾ اچي پرچار ڪندا هئا، جنهن
ڪري ڌاروڪ ۽ سماجڪ سجاڳي سان گڏ آئرو سمنان ۽
ملڪي محبت جا جذبا ماڻهن ۾ پيدا ٿيندا رهيا. ان جو
نتيجو اهو ٿيو، جو ماڻهن ۾ ستترن لاءِ نما پيدا ٿيندي
وئي.

ان جو وڏو ڪارڻ اهو به هو جو ۱۸۸۵ ۾ ڪالنگرس
سڀتا شروع ٿي هئي، جنهن پڙهيل ماڻهن ۾ ساهس پيدا
ڪيو هو. هوڏانهن رشي ديانند پنهنجي ڌاروڪ پرچار
۾، حتي راجپوتيءَ جي ڳالهه آڻندي هئي، اتي پنهنجو
وايو بنا ڪنهن هڪجهڙي ڏيندو. هو ”ر پنهنجو راج
پراڻي ڪوڙي ۾ سٺي راج ڪان بهتر ٿيندو.“ هو ٻيو
بدر آدمي هو ۽ راجپوتيءَ جي باري ۾ پنهنجا واپا ڪٿي
۽-اڻ ڏيندو رهندو هو. ان ڪارڻ ته مورتيءَ لال،
ڀال ۽ ٻل سڄي ملڪ ۾ آزاديءَ لاءِ زبردست پرچار
ڪيو.

تڏهن کانسواءِ ۱۸۵۷ جي بلوي وقت انگريزن جيڪي
اڀار ڪيا، ان باري ۾ پرچار اڻڌو اخبارن ذريعي
غور ۽ اڀر طرح پيو ٿيندو هو.

-ات سان ۱۸۸۷ ۾ ڪراچيءَ ۾ سنڌ ڪاليج شروع
ٿيو. ان سان سنڌ ۾ پبلڪ سڪولن جي اوائلي دور جو اڀار
ٿيو. ان جي چڪر ۾ ساڳئي سال ۾ لوڪل بورڊن ۽

ڏينهن ۾ ٺڪاڻن ۾ لڳندا هئا، جيڪي مان پريان وڃي
بيٺس.

د.وان صاحب مڙ ۾ آيو ته جوڌاري شانت ٿي
وئي. ڪارروائي شروع ٿي، پر جنهن مرڻاڏا سان مڙ
هي ڪارروائي هلي رهي هئي، ان مون تي گهرو
اڙچڙو.

ياد رهي ته ساهتي پڙهڻو ٺاهڻ وارو د.وان صاحب
ٿي هو. هن ساهتي پڙهڻي لاءِ ڏهه ٽي لکي جي بندي،
مٿر ڪرائي، ڇا سندس مٿي ڪاٺوءَ به ڪي سال ساهتي
۾ هلندي رهي.

د.وان صاحب جو ڏيهائيت سندس گهٽ ڀاڱن ۾
۱۶ ڊسمبر ۱۹۱۶ ۾ ٿيو. ماري گهٽ ۾ هڙال رهي ۽
گهٽ ڇا هندو مسلمان سندس ڪاٺيءَ سان گڏ مٿس
ويا.

راجپوتي شناس: ان لموٽي ساهتي ۾ ۱۹ صديءَ
هي پڇاڙيءَ ۾ انگريزي وڌيا ڦهائجندي رهي. لغات
سان گڏ ڌارمڪ، سماجڪ ۽ راجپوتي ڪيترن ۾ آندولن،
جيڪو ماري هندستان ۾ هليو، ان جو اثر ساهتيءَ تي
نه ٿيندو رهيو. خاص ڪري آريه سماج، ۱۸۷۵ ۾
ٺهڻا ٿي هئي، تنهن سنڌ، پنجاب ۽ اتر پٽوڏيش ۾ ڪاٺي
ڏور ورتو. آريه سماج هليل جو خاص اثر ساهتيءَ تي
نه ٿيو. وقت به وقت پنڌت جيوت لعل، پنڌت ادي پالو،

هتي اُتر، اوڀر، اوله ۽ ڏکڻ هندستان مان عيوضي
اچي ڪٺا ٿيا آهيون.

ديوان صاحب جي مٿين تقرير مان ظاهر آهي ته
هند، سنڌ ۽ ساھتيءَ ۾ هڪ ٽئين لهر اُٿي چڪي هئي.
ساھتيءَ ۾ ٽئين لهر آڻڻ وارو ديوان صاحب ئي هو.
هن ئي ساھتيءَ ۾ انگريزي تعليم جي شروعات
پنهنجي ڳوٺ پرين سان ڪئي. ۱۸۸۲ ۾ انگريزي
اسڪول پرپا ڪيائين، جو اڳتي هلي هاءِ اسڪول ٿيو
۽ سندس پٺيان ڪورٽومل چنڊمل اڪيڊميءَ جي نالي
سان پرسڌ ٿيو. ان بعد ناروشاهه، نوشهري، ڪنڊياري،
هالاڻي بهلاڻيءَ ۾ به سندس هم سفر ساٿين انگريزي
اسڪول شروع ڪيا.

ساھتيءَ ۾ چوڪرين کي تعليم ڏيڻ جي شروعات
ڪرڻ وارو به ديوان صاحب هو. پهرين ڪياپائشالا
سندس سوت هيلهول پيسومل جي نالي سان پرين ۾
کلي هئي.

سماج سڌار هلچل ۾ به اڳڀرائي هو ٿي. هن جي
عاجدي شخصيت هئي. وري ڀڳوان حيثيت به ڏني
هئس. ڳوٺ ۾ هندو خواجه مسلمان سندس عزت ڪندا
هئا. مان ڏهن ورهين جو ٻار هوس، ٿڌهن مونکي کيس
پنچاياتي ميٽر ڏسڻ جو موقعو مليو. مان ٻار هوس، ان
ڪري ميٽر ۾ به ڪونه ٿي ويهي سگهيس. اهڙا ميٽر ٿر

تي ان پد سنڀالڻ جي لائق هو، ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ سماج
 سڌار هلچل ۾ هن ۴۰ سال لڳاتار ڪم ڪيو هو، هن ۾
 سنڌي پراڻي جي سڀني نقطن جو پورو وڙواس هو ۽
 ادبي ڪيتر ۾ هن کي خاص جاءِ هئي. اها ڪاٺرس
 ڪراچيءَ ۾ لسي ۽ پياپتيءَ جو پيد ڌارن ڪوڙمئل
 سينگار هو. هن ان سميلن ۾ پنهنجيءَ صدارتي نثر ۾
 چيو، ”اوهان کي غور ڪرڻ گهرجي ته هن سماج سڌار
 هلچل جو آءٌ اديس ڇا آهي؟ اديس اهو ئي آهي ته
 اها ڳالهه سمجهون ته سماج ۾ هر شخص، پوءِ هو ننڍو
 آهي يا وڏو، ان جو اڻ ڊڪ ملهه آهي. هر انسان
 ڳڻيان جي نظر ۾ اٿاهه ۽ اُمور ۾ مهتر وڃي ٿو. ان ڪري
 جي اسان کي فورم کي اڏڻو آهي ته اسان کي پنهنجي
 اڳيان اهو اديس رکڻو آهي. آج ان اديس کي سنڌ
 ڪرڻ لاءِ ڏيکڻ آفرڪا ۾ اسانجا نهادر پارٽواسي، والون
 ۽ مرد، ننڍا ۽ وڏا، هندو ۽ مسلمان، ڪلهوڙو ڪيلهي ۾
 ملائي، ان ڳري اديس لاءِ قربانيون ڪري رهيا آهن.“
 ياد رهي ته ان وقت گانڌيجي، ڏيکڻ آفرڪا ۾ رهيندڙ
 پارٽواسين کي سماج حق وٺي ڏيکڻ لاءِ پتيا ڪرڻ هلاچل
 هلائي رهيو هو، جنهن ۾ سڀني ڄاڻين ڄاڻا هيندواسي
 شريڪ هئا.

نثر ۾ ڌارن صاحب وڌيڪ چيو ته ”انسان جي
 سمائتا ۽ هڪجهڙائيءَ جو اصول اسان ڪرڻ لاءِ آهي. آج

ي. انگريزن کي ٻيڪڙ پنهجيا پير ڪڍي وڃڻ جن.

سڌو هيرانند ان وقت گهڻو گهڻو سنڌي هفتيوار سنڌ سڌار، اخبار ڇپڻ ۾ رڌل رهندو هو. اها اخبار سنڌ سيا جي هئي ۽ سنڌ ٽائيمس جي پريس ۾ ڇپجي ٿي.

برهمو سماج، پراڻا سماج ۽ آريه سماج ذريعي جيڪا سماج سڌار هلچل هلي، ان ۾ راجنيتي اُنش به ڪافي ماڻا ۾ هئا. نواب شاه ضلع جا آڳاٽا ڪم ڪندڙ ديوان ڪوڙومل ۽ شري نولارام بالاڻي برهمو سماج جي پندائش هئا.

۱۸۹۷ ۾ ٻولي ۾ پليگ جي جيڪا زبردست بيماري پيئي، تنهن ۾ ديوان ڪوڙومل جان جي بازي لڳائي بيمارن جي شيوا ڪئي. ان شيوا ڪري ئي کيس سرڪار راءِ بهادر جو خطاب ڏنو هو.

سکر ۾ ۱۹۰۸ ۾ سنڌ راجنيتي ۽ پنکتي ڪانفرنس ٿي، سا سرق شري ڪوڙومل ۽ سيٺ هر چند راءِ وشنڊاس جي سياپتيپي هيٺ ٿي.

وري جڏهن ۱۹۱۳ ۾ اڪل پارٽ قومي پنکتي ڪانفرنس لاءِ سياپتي مقرر ڪرڻ جو سوال اُٿيو ته هندستان جي گهڻن ڪم ڪندڙن ديوان ڪوڙومل جي ئي اشارش ڪئي. هنن جو رايو هو ته ديوان ڪوڙومل

هڪ ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهن لاءِ همدردِي ۽
مهرباني ڪئي.

ڪي ڪوٽ ۾ هندن، مسلمانن، پارسي ۽
ٻين ماڻهن جا راجڻيئي سڃاڻا هئا.
ڪي ڪوٽ ۾ ڪي شروعات هئي ۽ ڪيترا
ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.
ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.
ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.
ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.

ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.
ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.
ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.
ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.

ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.
ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.
ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.
ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.
ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.
ڪي ڪوٽ ۾ ڪي ماڻهو ڪم ڪندا هئا.

(ديوان ڪوٽ وٺل ڪاٺاڻي)

ڏيارام چيئمل، ساڌو لسوآراء ۽ ساڌو هيرانند شو بهيرام ۽
 سيني هرجندراء وشنڊاس به شامل هئا.
 برهمو سماج جو اثر سنڌ به وڌائيندو. ديوان ڪوٽ وٺل
 جو وڏو هٿ هو. ۱۸۸۳ ۾ جڏهن پيٽر آباد ۾ برهمو
 سماج جي جڳهه ٺهي تيار ٿي، تڏهن اتي هن ئي پاران
 ۽ ڪيرتن جو آرٽ ڪيو ۽ هو ئي ٿرمڪ ٿي رهيو.
 برهمو سماج ۽ شري رامڪرشن مشن جيڪا ايشور پڙهي
 جتي لهر پيدا ڪئي هئي، ان لسڪن جي دٻين ۾

سپاو چو هو. غريمي ۽ گري هورات جو ٿهين جي
فائوسن هي روشنائيءَ تي وڃي ڪتاب پڙهندو هو. هو
پنهجي محنت سان پڙهڻ ۾ اڳتي وڌائيندو رهيو.
۱۸۶۸ ۾ هو صرف ۲۴ ورهين جو هو، پر انگريز سندس
تعليمي قابليت جو قدر ڪندا هئا ۽ هر ڪنهن تعليم
سپنديءَ کي انهيءَ سندس رايو ضرور وٺندا هئا. هو لڏو ۽
سواڌين وڻجاري جو ماڻهو هو. هو سنڌ ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر
ٿيو ۽ ٿرپسڪ ڪاليج جو پرنسپال به رهيو.

۱۸۷۳ ۾ حيدرآباد ۾ ساڌو هيرانند جنهن ڊاڪٽر
اسڪول ۾ وڌيا ورتي، ان جو ان وقت هيڊماسٽر
ديوان ڪروڙمل هو.

ديوان صاحب تعليمي ڪم ۾ چڱي چار پر پڻا ڪئي.
هن پنهجن ٻن ٽن ساٿين سان گڏ ڪراچيءَ ۾ ادبي
سوسائٽي ٺهرا ڪئي، جنهن ۾ سنڌ جا بهوليان پڻ
گهڻو ڪم ڪيو ۽ شريڪ ٿيا هئا.

ان جو اکر مڪر صلح، لاڙڪاڻي صلح ۽ ماعتيءَ تي
به پورو، جنهنڪري اتي تعليم جو واڌارو شروع ٿيو.
ٿڌهن اڃا نواب شاه صلح ٺهرايو هو ۽ حيدرآباد
صلح سان گڏيل هو.

۱۸۸۰ ڌاري ڪراچيءَ ۾ هڪ شيواڌارين جي باري
ٺهري ٿي، جنهن جو اديس هو شوا ۽ قرباني. ان ۾
ديوان ڪروڙمل سان گڏ ديوان ڏيپارام گدومل، ديوان

سڌي سماج ۾ نڌين لهر:- ۱۸۵۷ جي غدر
جي ڪي پارٽيسين جي دلين تي گهاٽو ڪيا، سي لاڙا
ٿي رهيا. پارٽيسين بخوبيءَ سمجهيو ته ”غلام ڪي سڀني
۾ به سڪ نه ملڻو آهي.“ اُن بلوي بعد خود پرام جهڙا
ڪئين جوان جاڳيا، جي سر ٿريءَ تي رکي، سوريءَ
تي ڪيليندا ويا. حيدرآباد جي پروفيسر نارائڻ داس
ملڪاڻيءَ، ساھتيءَ جي شري سچانند ۽ ٻين ڪيترن
کي خود پرام جي مثال مان پُرڙا ملندي رهي. غلاميءَ
جو ڪندو ديسواسين کي چيندو رهيو. ساڳئي وقت
ڪي اهڙيون شخصيتون پيدا ٿيون، جن ملڪ جي
نتل سماج کي ڌرمي ۽ سماجڪ طرح جاڳائڻ جي ڪوشش
ڪئي. اُن باري ۾ راجا رام موھن راءِ، سوامي ديانند
سرسوئي، شري رامڪرشن پرمهنس، شري ڪيشب
چندرسين، سوامي ووبڪانند، سوامي رام ٿيرٿ وغيره
قابل ذڪر آهن. هنن جيڪي سنسٿائون ڪڙيون ڪيون،
انهن جي ذريعي ڪافي ڪم ڪندڙ پيدا ٿيا. اسان جي
نواب شاه ضلع جي آڳاٽن ڪم ڪندڙن ديوان ڪوڙيل
چندنمل ۽ شري تولارام بالاڻيءَ تي ڪيشب چندرسين
جي برهمو سماج جو گهرو اثر پيو هو.

سرڳواسي ديوان ڪوڙول چندن مل:- هن
صاحب جو جنم ۵ آڪٽوبر ۱۸۶۴ ۾ پراڻ جي ڳوٺ
ڪلڙاڻي ڪٽنب ۾ ٿيو هو. ننڍي کان ئي هو مھنتي

۾ مهون کان فتح ڪري چڪا هئا. منجهس صرف
ميرپور رياست سندن هٿ ۾ رهجي وئي هئي.
۱۸۵۷ جو غدر:- الگريزي حڪمرانن جي مدد ۽

وٺي وڌندي، ان ڪري ڊپسي راجائن سان گڏ انگريزن
جي لشڪر ۽ رعب ۾ سندن خلاف ناراضو وڌندو
رهيو. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو هندستان ڪرمرڙيا،
بهار شاه دهليءَ ۾، لڪشمي رائي بهالپيءَ ۽ نالٽيا ٽوپي
گوالهار ۾ آليا. نالٽيا ٽوپي آزاديءَ جي فوج جو سربر
سالار هو. انگريزن کي چڱا ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا، پر
وٽن لئي زماني جون بندوبستون هيون ۽ سندن لشڪر
بامعاذي جيڪي قواعد هي سڀا ورتل هو. هنن لڪ مرهادا
کي اڙي ڏيئي ڇڏي. سختيءَ ۽ بي رحميءَ سان سڄي
ملڪ کي ڏهڪائي ڇڏيائون، جنهنڪري هرڪو هڪ
هڪ ئي پنهنجو ڀاءُ ڀاءُ ڀاءُ سڏي سڏي سڏي
مرندي مري ويا پر پنهنجي ڀاءُ سڏي سڏي سڏي
۽ حيدرآباد ۾ به لڪ ۾ ڀاءُ ڀاءُ ڀاءُ ڀاءُ
هي سڀني ڀاءُ ڪنڙن کي ڀسي جي مدد ڪئي
هئي.

انگريزن جي ان وقت جي بي رحميءَ ۽ اڳواڻن جي
انرڻ ويراڻا هندستان جي ماڻهن تي گهري چاپ
ڇڏي، ان جو اثر قائم رهيو ۽ آخر انگريزن کي لوي
سال بعد هندستان ڇڏڻو پيو.

جو خير پور سان لاڳاپو رهيو. ان زماني ۾ ساهتيءَ جا
 ڪي ماڻهو خير پور جي مير وٽ نوڪري ڪندا هئا.
 جڏهن پوءِ ٽن ساهتيءَ ۾ پڙهيل جو تعداد وڌندو رهيو.
 ميرن جي زماني ۾ ملا مسجدن ۾ يا انهن جي نزديڪ
 مڪتب هلائيندا هئا، جتي هندو ۽ مسلمان ڇوڪر
 پارسِي ۽ عربي پڙهندا هئا، جو ڪچهريءَ جي ٻولي
 پارسِي هئي. اسان جي ساهتيءَ جي دوران ڪوڙيل
 ابتدائي تعليم اهڙي مڪتب ۾ ورتي هئي. ان وقت
 مدرن ۾ هنديءَ ۾ رابطو ۽ گرمي ۾ گرنت صاحب
 جي ٻائي پاڙهي ويندي هئي. هندو ڇوڪرا اڪثر
 مدرن ۾ به پڙهڻ ويندا هئا، جنهنڪري ديولاڳري
 لڳي ڄاڻندا هئا. عام ڏڪاندار هندو سنڌي اکر لکندا
 پڙهندا هئا، جنهن کي واڱڻا يا هٿائي اکر چيو ويندو هو.

ڀاڱو ٻيو

۱۸۵۵ کان ۱۹۰۳ تائين

انگريزن جي لاڏاڻي اڻهائيءَ جي زماني ۾ اها
 ڀڳي نيتي رهي ته ٿورو ئي سبب ملي ته ڊيسي راجا
 جي حڪومت ختم ڪري، اهو ٽڪر پنهنجيءَ سلطنت
 ۾ آڻي سلطنت کي وڌائين.

ڇيانسيءَ جي راڻيءَ لڪشميءَ گود ۾ پٽ وٺي
 پنهنجي حڪومت جو وارث ڪرڻ چاهيو ته اُنکي
 اهڙي منظورِي نه ڏني وئي، سنڌ نه انگريز ۱۸۴۳

ميدان تي ٿي هئي. هالاڻي ۽ ديارِي تعلقي جو هڪ
ڳوٺ آهي. انھاس ۽ راجپوتيءَ جي لحاظ کان اوشھري
وانگر هالاڻي بہ اھم جڳھ والاري ٿي.

اُن زماني ۾ سنڌو ندي هالاڻيءَ جي لڳ رهندي
هئي ۽ اُتي جي آب هوا موافق رهندي هئي،
انگريز ڪلهوڙن حاڪمن جا محلات بہ هالاڻيءَ ۾ هئا.
سنڌ جا ڪلهوڙا حاڪم سال جو ٻيٽ حيدر هالاڻيءَ ۾ ٿي
رهندا هئا ۽ اُتي ئي هنن هار کاڌي هئي.

هن صديءَ جي شروعات ۾ بہ اها جاءِ
انھاسڪ هئڻ ڪري وڃي ڏسبي هئي. اُن وقت بہ اُتي
السان ۽ گهوڙن جا هڏا پٽ ٿي پيل ڏسڻ ۾ ايندا هئا.
ڪڏهن ڪڏهن ڏاڍين زماني جا سڪا بہ سڃاڻ ايندا هئا.
شاھي مسجد، جا اُن وقت هالاڻي درٻار جي اثر اوڀر ۾ هئي،
اُن ئي بہ ٻنڌوڻن جي ڪولن جا نشان ڏسڻ ۾ ايندا هئا.
سنڌ وٽس :- انگريزن ميرن کان حيدرآباد جي لڙڪ
مياڻي ۽ ديبڻيءَ جي لڙڪ ڙاڻيءَ ۾ ۱۸۴۳ ۾ سنڌ فتح
ڪئي. اُن کان اڳي سنڌ جا ٽي حصا هئا، جن ٽي جدا
جدا مير راج ڪندا هئا. حيدرآباد ٻرڙو، ميرپور
ٻرڙو ۽ ميرپور ٻرڙو. ساڻئي اُن وقت ميرپور ٻرڙي
۾ هئي ۽ تڪ فيصل هئي. سنڌ پوءِ ڦري ٻيٽ اُڪرا
ٿي. انگريزن جي راج ۾ ميرپور ڏيئي رياست ٿي رهي.
تعليم جي شروعات :- ميرن جي زماني کان ساهتيءَ

نواب شاه ضلع ۾ آزاديءَ جي آندولن جو اڻواس

ڀاڱو پهريون

۱۷۸۲ کان ۱۸۵۲ تائين

نواب شاه ضلع - سنڌ جي اٺن ضلعن ۾ نواب
شاه هڪ مکيه ضلع آهي ۽ ٻين ضلعن جي وچ ۾ آهي.
هيءُ ضلعو ۱۹۱۱ ۾ ٺهرايو هو.

نواب شاه ضلع ۾ ٻه سب ڊويزنون هڪ نواب شاه ۽
ٻي نوشهرو سب ڊويزن آهن. نواب شاه سب ڊويزن
۾ ٽي تعلقا نواب شاه، شهداد پور ۽ سنجهورو آهن.
نوشهري سب ڊويزن ۾ نوشهرو، ڪنڊيارو، مورو ۽ سکرند
تعلقا آهن. نوشهري ڊويزن جي پهرين ٽن تعلقن کي ساهتي
ڪري چوندا هئا. اهو نالو آڳاٽي زماني کان چالو هو،
جو سنڌ ۾ سهڻا ذات جا ماڻهو اوائل ۾ ان نڪر ۾
گهڻي تعداد ۾ رهندا هئا. راجپوتي، بعلير وغيره لفظ
کان اهو نڪر ناميارو پئي رهيو آهي.

ساهتيءَ جو اڻواس :- سنڌ تي ڪلهوڙن جو راج
ختم ٿيڻ کان اڳ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي وچ ۾ چيڪا
لڙائي ٿي، سا سنه ۱۷۸۱ ۾ ساهتيءَ جي هلائيءَ جي

واح جامعین ٿا. اهڙي حالت ساري ملڪ ۾ هر ايراضيءَ
۾ ئي ۽ ڇهين جو پرڳڻا ۾ لکيو جو الڪرڙ سرڪار
کي پارٽيسن کي آزادي ڏيئي ڏيئي.

۽ وڏو ايترو پر آزادي ملڻ ئي جو وڻج (ورهائڻ)
ٿيو ۽ اسان جي ماڻهن کي گهر ٿو ۽ سمورن ملڪيتون
چڏي اڇيئون پيئون ۽ هو ڏاڍي ڏک ۾ هئا ته ۽ ڇڏهن
اسين وٽن سندن وسيل واريءَ جاءِ تي هر ايراضي ۾ ويندا
هواسين ٿڌهن اسان کان ٻاهر نه ويندا هئا ۽ اسان جي اٽل
هيٺ ڪالڪريس جي پنيرائي ڪندا هئا. ۽ هر سارو
پرڳڻا اُهيءَ ستياگرهه هٿل جو هر، جاساوي ملڪ ۾
هلي هئي.

مينارام هوومل

چندوڙا

جي باري ۾ پڇيو ته ڊاڪٽر کيس ٻڌايو ته شري نيو لڊرام
 جي لياقت اها آهي جو هو هڪ آدرشي ڪانگريس
 ڪم ڪندڙ آهي. البت مخالفت ۾ هڪ هلنديءَ وارو
 وڪيل، زميندار ۽ لوڪل بورڊ چيئر وائيس پريزيڊنٽ
 اٿس، ٻار هن لک جا ڪم ڪندڙ آدرش، ڪاريه ۽ چرٿر
 کي وڌيڪ اهميت ڏين، بسبب ٻين ٻالھين جي.
 هتي ڇا ڪانگريس ڪم ڪندڙ نه شراب پيئن، نه ماس
 هڻي ڪانن ۽ نه ٻيڙي سگريٽ ڪم آڻين. سڌاپار اوچو
 اٿن. هتي عام فائيو ڪين مياٽيا ڳانڍيءَ جا ڀڳت سڄي،
 سندن ڪٽي عزت ڪندا آهن. هنن کي وشواس آهي
 ۽ ڪانگريس اميدوار ڪامياب ٿيندو. هر ڀڳور ڪانگريس
 اجلاس جي موقعي تي پنڊت جواهر لعل اٿي ۽ لک
 ۽ نيتجي جو احوال پڇيو ته کيس ٻڌايو ويو ته
 ڪانگريس اميدوار ملاقات به اميدوار هئا، پر شري
 نيو لڊرام ٻنهي اميدوارن جي گڏيل ووٽن کان ٽوڙ
 ووٽ مٽي ڪيا.

ٻئي عام چنڊ ۾ جڏهن پنڊت جواهر لعل ڪر
 شري وليڇا جي لک ۾ هو ته پڇيائين ته نواب ش
 واري لک ۾ ڪو نه هليو ڇا؟ ڊاڪٽر کيس ٻڌايو ته ا
 اميدوار هن دفعي بنا مخالفت پوندڙي آيو آهي.
 ان بعد ۱۹۳۷ ۽ ۱۹۴۵ جي عام چونڊن ۾ به
 پنهنجي ووٽ ذريعي ثابت ڪري ڏيکاريو ته هو پنهنجو

امن والتمتون تي ڪڍائي مار پئجي، پر اسان کي ٻن ڳالهه
جي ٻنهي سمڪ ٿي ڪانه رهي.

اڄ ساڃي اتر جو پر ٽڪر ڀرمار ٿڌهن ڳروار جي ٻهڪار
وقت ٿاڍو شاڪ ۾ ملهيو، جڏهن ڳروار جو سادي ڪارڊ،
جو ڪليل ٿلوار سان ڳروار جي پست ۾ پيو هو، سو
ٻهڪار جو لاء ٿي، موٽر مان هٻڪ ٺهي آيو، اسان
هي والتمتون ساڌوڙام ڪٽاڻيءَ کي چيائين "Don't
worry; we are going back immediately."
پارٽ جي آزاديءَ لاءِ اڀرجيءَ جي رهنمائيءَ ۾ هڪ
جھڪا هلڻ هلي، ان ۾ اعزا لکين مثال ٿيا. حالت
الهيءَ منزل تي پهنڻ لاءِ "ماڪ مڙهي مصرو، ڪهي
ڪهندن ڪٿرا؟"

گاندھيجيءَ پارٽ ۾ ٿي. مڪه هلچلون ۱۹۲۱، ۱۹۳۰ ۽
۱۹۴۲ ۾ هلايون، ٽن ۾ اسان جي نواب شاه ضلع
ڪڙو پارٽ ادا ڪيو، تنهنجو اهاڻاس ٿوري ۾ ڪتاب
الدر ٿار وار آهي. ٽنهي هلچلن ۾ نواب شاه ضلع اڳرو
رهندو.

۱۹۳۷ ۾ پندرت حواهر لعل ٿورو ايمپلي جوڻڊ ۾ اسان
جي ضلع ۾ ڪالگريس ايمپوار کي مدد ڪرڻ لاءِ آيو.
شري لالڊرام واري ٽڪر، جنهن ۾ سڄي ساعتيءَ نواب
شاه تعلقو اچي ٿي ويا، ستر ڪنڊي پندت ڊاڪٽر
چوٿڙام کان ڪالگريس ايمپوار جي جهيٽ ۽ نيابت

و سیکارو ۾ ڪير اوهان کي ڇمات هڻي ڪر هڪجي
 ر مان ٻيو ڳل به آڇيو، پر سامت سامت هن اسان ۾
 ڇڏي ڇڏي ٿر پٽا به ٻڌا ڪئي. هن پارلواسين ۾
 ڪاٿر نا جي ڇڳهه لڳي ساعس ٻڌا ڪيو، جنهن جي
 بياڊ ۾ هو آهه ڪ بل، آخر وشواس ۽ ايشوري هڪٿي ۽
 ٻيو سهارو.

هاڻي پاڻڪ سوچي ٿي ۽ اهڙي بياڊ جو سهارو
 وٺي، ڪاٿر ڇڏي ۽ جيڪا اسان کي اهنسا سیکاري، ان
 آڇيان ڪي به هٿيار يا هٿس جو زور ست جهلي سگهي
 ٿو ڇا؟ اسان سڄي ٻچي ڪاٿر ڇڏي ۽ جي رهبري ۽ هيٺ
 پاڻ ۾ اهڙي شڪني ۽ جو سڌار ٿڌو، جو هٿس جو بل
 ٽيان ۾ ئي ڪونه آڻيندا هواسين.

اوهين اندر الواس ۾ ٿسندا ۽ ۱۳۰۰ جي هلچل وقت
 سنڌ جي عملدارن ۾ ائين سوچيو هو ته بمبئي جي گورنر
 کي ساهتي ۽ ۾ شاهي آڇيان ملندي، پر ڪم ڪندڙن
 بهشڪار جي اهڙي هلچل دلائي، جو حڪومت بي وس ٿي
 پئي. گورنر نو شهره فيروز ۽ فارو شاه ۾ پهتو، ان کان
 سڪي ڪلاڪ اڳي گهوڙي سوار، جن کي هٿن ۾ هٿس هرا،
 سپاهي جن کي هٿن ۾ لٿيون هيون ۽ صوبيدار، جن کي
 چيلو ۾ پستول ٻڌل هو، سي اسان جي وچ ۾ ٿرندا
 رهيا، ليڪن ان ڳالهه اسان ۾ ٿي مائر به ٻڌ ڪونه
 ٻڌا ڪيو. مون ئي، شري هوشچندر ٿانواڻي

اڻڻي هلي پر ڪنڌر سمجهي سگهندا ته ٻاٻوءَ جي
 بڻايل اشيا جي راجه تي هلندي اسانجي صلح جا ڪم
 ڪندڙ سرڪار تي سواءِ عام جنتا تي ڪيڏو نه اثر پندا
 ڪري سگهيا ٿي. ۱۹۲۱ ۾ ڪنڊياري ۾ سرڪار جي
 زور ٻوڙ تي مکيه پنهنجن فيصلو ڪيو ته آئينده ۾ قومي
 ڪم ڪندڙن کي پنهنجائي خانو نه ڏيو. ڪم ڪندڙن اها
 لشڪار سمجهي ستياگهه شروع ڪيو. خطي ۾ ٺاه پندا
 ٿيو. سرڪار به ستياگرهن کي ٽي-ٽي مهينا سادي جيل جي
 سزا ڏني ۽ ڪين حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ وٺي ويا. ان
 ئي پنهنجا ۾ چڱي طبعيت مڃي ويئي، جنهنڪري
 جلد ئي پنهنجا ٺهراءُ ڪيو ته پنهنجا خانو سوراخ ٿي
 کليل رکجي. اڪري سرڪار کي ستياگرهن کي اٽڪل
 ۲۵ ڏينهن بعد حيدرآباد جيل مان بنا شرط شرط آزاد
 ڪرڻو پيو.

ٻاٻوءَ جي اسانجي گورنمينٽ ۾ ۱۲ نومبر ۱۹۲۹
 تي آيو ته عام ميڙ ۾ پاشو ته ٻنڌي چيائين ته ”محب لڪه
 سوراخ نه ملا هئي، لب لڪه مٿن ئي چئن رهولگا اڏو
 اڏرون ڪو ئي بي چئن ٻنائولگا“ يعني چيستانين
 آزادي نه ملي آهي، نيستانن مان ٻي چئن وهندس ۽
 ٻين کي به بي چئن ٻنائيندس.

هن لهر جي گهرائيءَ ۾ وڃو ته ڏسڻ ۾ ايندو ته
 هاڻي اعبا ٻرڻ ۽ وڌڻا جي مجسم هئي. هن اسان کي

ٺي ڇاڙهڻ بعد ڏسبو هو ته برابر من، وڃن ۽ گرم ۾
هو اهڙو ڪر هيو.

مون ۱۹۲۱ جي زماني ۾ سرگهواسي پرسرام
ڌار اڏڻ اس بلاڻي نوشهري جو ڪم ڪندڙ ڏٺو، جو
شاهوڪاري ٻار هوندي به پيري اڳهاڙو گهمندو هو،
جو پرنگيا ڪئي هئائين ته جيستائين ماڪ آزاد نه ٿيو
آهي، تيستائين پيري اڳهاڙو گهمندس. هاڙ گرمي ۽ جي
موسوم ۾، جنهن وقت سڄا ڪيون پيو ڪيندو هو،
تڏهن به هو جوان جهنگ جهڙي زميندارن کان ڦٽيون پيو.
پنڊو هو يا تڪ ڦنڊ ڦيسا پيو اڳاڙيندو هو. سندس
جيون مان اها جهنگار پيئي ايندي هئي ته ”ٿي ٿي ٿي“
ڪاهه ڪانهي ويل وهڻ جي.“ (شاه)

ان مان پاڻڪ سمجهي نڪهي ٿو ته ڪهڙي انڪي
لهولي جي ٽپسيا قومي ڪم ڪندڙ گانڌيجي جي اڳواڻي
هيٺ ڪندا هئا. ان ٽپسيا مان ڪم ڪندڙن ۾ ايڏي
نريٽا ۽ قرباني جو معدو پيدا ٿيندو هو، جو قاسمي ٺي
ٻڪڻ يا بدوڦن جي سامهون وڃڻ هنن لاءِ ڏائي هٿ
جو ڪيل هوندو هو. جي ڪا هنسا ٿي پوندي هئي ته
گانڌيجي پنهنجي اڙ سان انڪي جهپي وٺندو هو. جي
ڪا اهڙي عظيم هنسا ٿيندي هئي ته آندولن ٺي بند
ڪري ڇڏيندو هو، جن رولٽ اڏڪڻ خلاف
سٺ ڀاڱو هم ۽ چورا چوريءَ پيري ڪيائين.

جو زور هو ۽ گانڊيجي نه چوندجي سگهيو نه به لاءِ
 بهاراج گانڊيجيءَ کي چوندل ڏاڏو ظاهر ڪيو هو.

ان مان پالڪ ڏسي سگهندا نه ويهه سال هن جيڪو
 ڪم پارٽياسن کي ڏکڻ آفريڪا ۾ اوجھي اُٿارڻ لاءِ
 ڪيو هو، ان ڪار به جي پارٽي ۾ به ساراهه ٿيندي رهي
 ۽ سندس خدالات سندس پريٽ هندن مان ۾ ڦهلائيندي
 رهي. اسانجي ساهتيءَ جي ترڪ سماج سڌارڪ ڊاٻوان
 ڪوڙ ۽ مل عندمل به ۱۹۱۳ ۾ اڪل پارٽي سماجڪ
 ڪائونسل ڪراچيءَ ۾ گانڊيجيءَ جي ڏکڻ آفريڪا ۾
 هلندڙ ڪم ڏانهن اشارو ڪيو هو.

ڊس اندر هلچل ۾ گپڙ سان گانڊيجيءَ نه ڪمياڻو
 وارو ڪم ڪيو. جتي شروعات ۾ سماجڪ سڌارڪ ۽
 قومي ڪم ڪندڙ آئرين لي ٽيٽل جيترا هئا، اُهي
 گانڊيجيءَ جي راجپتي ڪيتر ۾ اچڻ بعد هزارن جي تعداد
 ۾ سماج سڌارڪ ۽ لائبرالي ميمبر ٿي ۽ ها ماڻهو پيدا ٿي
 ويا، جي ساري پارٽيءَ ۾ ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙيل هئا.

ڇڏاڻه ڪار به ڪرم (هوڙ ڇڪي پروگرام) ۽ ڪو
 اسان کي ڏار واري سو اسان لاءِ اهڙڪ لڙائيءَ ۾ پاڻ
 وٺڻ لاءِ هڪ قسم جي تربيت ۽ تربيت هئي. سالن جا
 سال اهو ڪار به لڳائڻ ٿيندو رهندو هو. هلچل جو
 موقعو هوندو هو ته ڇوڪر جي پريڪٽيڪل ٿيندي هئي ۽ ڏور
 ۽ نه سٺڪ پريڪٽيڪل ۾ پڻ ٿا ايترو ٿيندو هو. ڪسٽمريءَ

سان هندستان ۾ ٿيل؛ جيتوڻيڪ هو اڃا ڏکڻ آفريڪا
۾ ۽ اُتي جي سرڪار سان چڪريون کائي رهيو هو.
سال اُتي ڪم ڪيائين. ان وچ ۾ ۱۹۰۱ واري ڪانگريس
۾ ڪلڪتي ۾ اچي شريڪ ٿيو هو.

هن ۱۹۰۸ ۾ ”هند سوراڄ“ پستڪ لکيو هو،
۽ ۱۹۰۸ ۾ پنهنجا خيال چٽي طرح ظاهر ڪيا هئا. ان ۾
چرخي ۽ کاڌي جي پيداواريءَ کي وڏي اهميت
ئي هئي. هندستان جي آزاديءَ لاءِ هن جيڪا هلچل
۱۹۱۱ کان زور شور سان هلائي، ان ۾ کاڌي جو هٿو
قرار رکندو آيو ۽ انکي پڇاڙيءَ ۾ نائين گيت ٿيڻ نه
ڏنائين؛ ايتري قدر جو عادي کاڌي پائيندڙ ئي
ڪانگريس جو عيددار ٿي سگهندو هو يا ڪانگريس
پاران عيوض ٿي، اسيمبليءَ يا پارليامينٽ جو ميمبر ٿي
سگهندو هو.

۱۹۰۵ بعد ٿرٿ ٿي لالا لچپتراءَ ۽ لوڪمانيه ٽاڪ ٽي
گاندڻجيءَ جي شخصيت جو اثر ٿيو هو. ڪراچيءَ ۾ ۱۹۱۳
واري ڪانگريس اجلاس ۾ لالا لچپتراءَ گاندڻجيءَ
جي غير حاضريءَ ۾ سندس ڏکڻ آفريڪا ۾ هلندڙ اديت
ڪاربه جي پڙهڻجي وياڪيل ۾ ازحد ساراهه ڪئي
هئي، جنهنجو نواب شاه غلع جي مکيه ڪم ڪندڙ
شري سچانند ٽانواڻيءَ تي زبردست اثر ٿيو هو.
۱۹۱۶ ۾ لکنئو ڪانگريس اجلاس ۾ لوڪمانيه ٽاڪ

۾ ڦهليلج لڳا. ويتر جو انگريزي تعليم شروع ٿي، ان
ڳالهه به ساري ڀارت ۾ انهن ميمالن ڦهليلج کي وڌي
هتي ڏني.

سنڌ ۾ پهريون انگريزي اسڪول ۱۸۴۱ ۾ ڪراچيءَ
۾ هرج مڻن وارن ڪولون. ڏهن سالن بعد ڪراچيءَ،
حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ بيا به ايت انگريزي اسڪول
کليا. ان بعد انگريزي تعليم ڦهليلج ڏهي ۽ ڳوٺن
ٺاهڻ وڃي پئي. اسان جي ڳوٺ ڀرين (ساعتي)
۾ سر ڳواسي ديوان ڪوٽ ڀيل چندن هل ڪلٿاڻيءَ
پهرين انگريزي اسڪول ۱۸۶۰ ۾ کوليو. اهڙيءَ طرح
اٺاويهين صديءَ جي پوري ٽيهن سالن ڀار واراسن جي اڪثر
لڳاهه ۾ ڪئي ڦيرو اچي پيو.

واپس هتيءَ جي شروعات ۾ لال، پال ۽ بال
گرموري ميدان ۾ آئي. ”ڪلٿاڻيءَ“ ٻن چندر ٻال ۽
ٻال گنگاڻو ٽن ڪن جي ڳوٺ ڏوڏيو، جڏهن ڪري
ميالما گانڌيءَ هتيءَ ۾ هندستان ۾ آيو ته ميدان
اڳيئي ٻار هو.

۱۹۰۵ ۾ بنگال جي ۽ ڀڄڻي واريءَ هليلج وٽس
انگريزن کي پيڙهڻ ۾ آيو ته چنڊا پنهنجيءَ
هي آئي ته ڪنهن جي ڳوٺ ۾ ڀونڊو ۽ ڪن بنگال
ڪنهن ڪنهن جي ڳوٺ ۾ ڀونڊو ۽ ڪن بنگال
ڪنهن ڪنهن جي ڳوٺ ۾ ڀونڊو ۽ ڪن بنگال
ڪنهن ڪنهن جي ڳوٺ ۾ ڀونڊو ۽ ڪن بنگال

اڄ نجا گھڙاڻا تو جوان نه ان ڳالهه جو تصور ئي نه ٿا
ڪري سگهن ته اهڙا ذريعي اسان جو ڀارت ڪيئن
آزاد ٿي سگھيو!

اسان کي اها ڳالهه پياچي نه ويٺا گهرجي ته سڄي
اهڙا اڌ ناله ڪتا جو روپ آهي. انسان کي جذهين
پنهنجي سڄي روپ جي جان پوي ٿي، ٿڌن هو پنهنجي
الدر ۾ اٿا آله ڪ شڪتيءَ جو ستجار پسي ٿو.
سنه ۱۸۹۳ ۾ سوامي ٻوڙڪانند چڪاگر ۾ دنيا
جي ڌرم جي سميلن ۾ رڳو ٿورو ئي وقت پيش ڪيو
ته ٻڌنڊو مٿس موٽ ٿي پيا. هو سمجهي ته پيا سگهن
ته هندستان جهڙي غلام ديش جو رهواسي اهڙو
چمڪاري ٿي سگھي ٿو. اهڙن انسانن ئي پار ٿراسين
کي بيدار ڪيو.
اڻويهينءَ صديءَ جي پوئين پنجويهن سالن ۾ سماج ۾
ڇڱو پرتورن آيو. جهڙن خيالن جي جاءِ نون خيالن

ورلي.
ڀارت ۾ آزاديءَ جي هلچل جي بنياد ۾ ويجهو ته
ٽسٽ ۾ ايندو ته ڀارت جي اڳواڻن کي پنهنجي ڌرم
مان ئي پرتو ملي. رامائين ۾ به هڪ هنڌ اچي ته
”پراڌين سڀني سڪ ناهين“ يعني غلام کي سڀني ۾
سڪ نه ٿو ملي.
اڻويهينءَ صديءَ شروع ٿيڻ سان نوان خيال هندس

خلاقي طاقت سان ڀار ۾ جيئن مائٽن ۾ جان آڏي.
 ۽ هونو غلط رواج ۽ رسمون کين ۽ رسالن کي ڀڃائي
 ۽ ڪيون هيون. راجا رام موهن راءِ، سوامي رامڪرشن
 ۽ مهاتما ۽ سندس شش سوامي وويڪانندا، شري گدش
 چندرسين ۽ آري سماج جي اڳواڻ سوامي ديانند سر-ڌڻي
 ملڪ کي چڱو لوڏيو ۽ خلق کي. غلطي جي لٽ سان
 آڏي ڳڙو ڪيو.

ان صديءَ جي وچ ڌاري غدار (ڀارو) ٿيو. ان
 غدار پارلامينٽ کي قوم پرست بڻايو. هو چاڱا هئا. ان
 جي دٻي وڃڻ بعد ۽ آزاديءَ جي آڏولن جي ڇوڪر
 ڇڪندي رهي.

برهمو سماج، آري سماج، ۽ پارلانا سماج، شري رامڪرشن
 مٿن. لاسالڪل سوسائٽي ۽ ٻيون ڪي سوسائٽيون، جي
 ان زماني ۾ استاين ٿيون، تن روحانيت سان گڏ مائٽن
 ۾ نئين روشنيءَ ۽ نئين لکت لکاءِ آڏي.

ڀار ۾ پاڻ سڃاڻڻ جي لهر آئي، جنهن ڀار ۾ کي
 جاڳائي ڳڙو ڪيو. آخرين طرح هائما گانڌيءَ جي رهبريءَ
 هيٺ ڀار ۾ اهڙو نه ڄاڻيو، جو دنيا ۾ جون طاقتون اسان
 جي قوم ۾ اڳيان ٿيڻ پاسجن لڳيون. گانڌيجيءَ کي
 اي گول ميڊ ڪائونسل جي ڪيل اجلاس ۾ انگريزن کي
 ٻڌائي ڇڏيو ته ”ڀار ۾ ڇا ڀاڳ، برطانيه سرڪار جي
 آڏن ۽ پارليامينٽ جي لٽ ڳڙا ڪري سمجهندا آهن.“

شري چئنچلداس رامچنداڻي ايسر - اي
شري لڌارام سنڌ هندو هاءِ اسڪول بڙوڏي ج
پرنسپال لکي ٿو:-

”ڪتاب پڙهندي، سَنِيما جي ٻوڏي چيان
آڳيٽ جي ڪوڀ ۾ ويل ساڻين ۽ رهڻون ڪي
ياد ڪري، حال ته ماضيءَ ۾ ڪوههجي ويسس،
ڪتاب رڻاڻتو، حقيقتن سان ڀريل ۽ ڪافي دلچسپ
آهي. ديوناگري لپيءَ ۾ ڇپايو ته مونڪان به
هڪ سو روپيه گهرائي وٺو.“

م-و-ا-ڳ-ه

ڀارت جي آزاديءَ لاءِ آندولن جو اهاڻا ڳهڻ
خيالن کان اڀرڪو آهي. هن ويهينءَ صديءَ جي وريشا، آمريڪا،
چين ۽ ٻيا ڪيترا ننڍا ملڪ به آزاد ٿيا آهن ۽ پر اسان
جي ملڪ آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ رستو ئي نرالو ورتو.
ان ڪري ساريءَ دنيا کي اهو اهاڻا ڳهڻ ڏسڻ
ٿو اچي.

ڀارت ساري وڏو ۽ اهم کان روحانيت جو مرڪز
ٿي رهيو آهي. اڄ تائين اهو ڀرو پتو نه پئجي سگهيو
آهي ته ويد ڪڏهن ٺهيا ۽ ڪنهن لکيا، پر ويدن جي
واڻي آدي ۽ امر ليکي وڃي ٿي ۽ پوءِ جا شاستر انهن
ئي ئي آڌار رکندڙ آهن.

ان ڪري جڏهن پارٿاسي پرنٽر ٿا جي روڻي ڏها
۾ ڪمزور ٿي پيا ته ڪي اهڙا اوتار، اوتاري پُرس يا
اهڙيون شخصيتون ڀارت ۾ پيدا ٿيون، جن ستل ڀارت
کي غفلت جي ننڊ مان جاڳائي کڙو ڪيو.
اٺويهينءَ صديءَ ۾ ڪي اهڙا شخص هندستان جي
مختلف ٽڪرن ۾ پيدا ٿيا، جن پنهنجيءَ روحانيت

شيري چئنچلداس رامچنداڻي ايسر - اي .
شري لڌارام سنڌ هندو هاءِ اسڪول بڙوڊي جو
پرنسپال لکي ٿو :-

”ڪتاب پڙهندي ، سٺي ما جي پرڏي جيان
آيت جي گوب ۾ ويل ساڻين ۽ رهڻن کي
ياد ڪري ، حال ته ماضيءَ ۾ ڪو هجي ويس .
ڪتاب رٿائون ، حقيقتن سان ڀريل ۽ ڪافي دلچسپ
آهي . ديونا ڪري لپيءَ ۾ ڇپايو ته مون کان به
هڪ سو روپيه گهرائي وٺو .“

مان سنڌين پازان شري مينارام کي واڌايون
ٿو ڌيان جو هي اتهاسڪ ڪتاب هيٺرو پورهيو
ڪري ويهي رچيو اٿس.

ڀارت جي آزاديءَ جي لڙائيءَ ۾ سنڌ جي
ڀاڳ جي اتهاس ۾ هي پستڪ ڇڻي جڳهه والاريندو.
شل اهڙو ڪو ليکڪ نڪري، جو ڀارت جي آزاديءَ
لاءِ لڙائيءَ ۾ سنڌ جي ڀاڳ جو سمورو اتهاس
لکي.

ڊاڪٽر اڌارام ناولي، جهونو ڪانگريس
شيواداري، ليکڪ ۽ ميڊيڪل آفيسر سنور (بڙودا)
لکي ٿو:-

”آزاديءَ لاءِ آندولن“ ڪتاب سنڌي نوجوانن
۽ وڏيارڻين لاءِ سندس عهدو ڪتاب ثابت ٿيندو
۽ کين ديش ڀڳتيءَ ۽ قربانيءَ لاءِ پروڙڻا
ملندي. اوهان جا موڪليل ۱۳ ڪتاب کڻي ويا.
پيا به ست ڪتاب موڪليو. ديوناگري لپيءَ ۾
ڇپائڻ لاءِ تـرت تيار ڪريو.

يٽ ۾ پورو پورو ورتائين ۽ ڪتاب لکي
هن چٽ اُن بهري وٺڻ جي ڪاريءَ جو پوڳ
پالو آهي.

سنڌ ۾ نوابشاہ ۽ خاص ڪري ساهتيءَ جا
ڪم ڪندڙ سدا سوراڄ جي سٺڪن جي اول
قطار ۾ ليکبا هئا. ساهتيءَ سنڌ کي تمام سٺا،
سڀيل سوراڄ جا سپاهي ۽ سماڄ جا شيوڪ ڏنا
آهن، جن جي هلت چلت ۽ ڪارنامن ڪيترن ئي
ڪيترن ۾ سنڌ جو منهن مٿي ڪيو آهي. ڪيترا
ئي لڪل لعل ساهتيءَ پڌرا ڪيا. نيٺ چڱو
پڌرا ٿيا، ڪي لڪل ئي رهيا. جن سان شري
مينارام، اسان جي هاڻي واقفيت ٿو ڪرائي. اڄ
تائين ساهتيءَ جا ڪم ڪندڙ ڀارت جي ڪيترن
ئي ڪاريه ڪورن ۾ لڳل آهن ۽ سندن اڄوڪو
مڪمل اڳواڻ شري فيوندرام وشنڊاس سنڌ جي
راجپوتي اڳواڻن جي اول قطار ۾ پڌري رهيو آهي
۽ اڄ به آهي ۽ سنڌين کي سندس جوانيءَ کان
وٺي اڄ وڏي اوسٽا ٿاءِ ڏيرينائي ۽ لڳاتار قربانين
جي انھاس تي فخر آهي.

آزاديء لاء آندولن

ڪجهه وڌيڪ رايا

شري جيرامداس دولترام، ڀارت جي راجپوت
سڀا جو ميمبر سنڌين جو محبوب اڳواڻ لکي
ٿو:-

”آزاديءَ لاءِ آندولن“ جو سندر ڪتاب
رچي، اُن يٺ ۾ نواب شاهه ضلع جو ۽ خاص ساهتيءَ
جي ڀاڱي جو تفصيلوار بيان لکي ۽ اُنهي جي
انڀڪ سنن ڪم ڪندڙن جي ڪاريءَ کان سنڌين
کي واقف ڪري شري مينارام اسان سنڌين
جي وڏي شيوا ڪئي آهي. شري مينارام اسان
سنڌين جو هڪ پرست ڀرائو راجنيتڪ ڪم
ڪندڙ آهي. مٺي، مانڀڻي، نمائي ۽ محنتي
ڀنگ سان هن جوانيءَ کان وٺي اڄ تائين جنتا
جي شيوا پئي ڪئي آهي. آزاديءَ جي آهنگ

صمخ	ست	غلط	صحيح
۱۷۹	۱۳	انصاري	انصاري
۱۸۲	۷	بر ۴	ر
۲۱۵	۷	کونڊن	کونڊن
۲۱۷	۶	ما آند	ما آند
۲۵۸	۱۸	کوتنگ	کوتنگ
۲۶۶	پونمن	کونڊون سان	کونڊون
۲۷۲	۹	پر	منده
۲۷۳	۱	موص	موص
۲۷۳	۱۴	پنجي	پنجي
۲۹۶	۲	کجي	مار جي
(ii) ۲۹۵	۱۶	رطالہ ھريھن - رڪار	رطالہ ھريھن - رڪار
۲۹۸	۲۱	ھيد آراھد	ھيد آراھد
۳۱۰		ٺوٺو پھرين ۽ قطار ۾ - شري ٻورو مل وارا وکيا ٿي	ٺوٺو پھرين ۽ قطار ۾ - شري ٻورو مل وارا وکيا ٿي
		ٺوٺو پھرين ۽ قطار ۾ - شري ٻورو مل وارا وکيا ٿي	ٺوٺو پھرين ۽ قطار ۾ - شري ٻورو مل وارا وکيا ٿي
		ٺوٺو پھرين ۽ قطار ۾ - شري ٻورو مل وارا وکيا ٿي	ٺوٺو پھرين ۽ قطار ۾ - شري ٻورو مل وارا وکيا ٿي
		ٺوٺو پھرين ۽ قطار ۾ - شري ٻورو مل وارا وکيا ٿي	ٺوٺو پھرين ۽ قطار ۾ - شري ٻورو مل وارا وکيا ٿي
۳۲۴	۱۶	ڪلگريھن	ڪلگريھن
۳۳۵	۶	جو ٻاٺجيءَ سان	جو ٻاٺجيءَ سان
۳۴۶	پونمن	ٺوٺي	چڏ ٺوٺي

صفحہ	ست	غلط	صحیح
۵۷	۱۹	سوت	پائیدو
۵۶	۱۰	کلیو	کولیو
۷۲	۱۷	حیدر باد	حیدر آباد
۷۶	۱۴	سر	شمشان
۷۶	۱۴	هو	هوا
۷۹	۶	بہ ساٹ	سات
۸۵	۲	ودائی	وداعی
۸۹	۲۰	ی	ئی
۸۹	۲۲	صحیحین	صحین
۹۱	۲	جڑن	جوڑن
۹۲	۱۱	ن دین	ن دین
۱۰۳		فوتی ہر میارام ہک سائی سان - میارام و بر و مل ٹہلیا ٹی	
۱۰۶	۱۴	ماری	باری
۱۰۸	۱۳	بیہر	بیہر
۱۱۲	۱۱	وانجو	وانجو
۱۱۳	۸	(نقطن)	(نکتن)
۱۱۳	۲۲	نائین	آئین
۱۱۴	۱۵	وٹ	پوٹ
۱۱۶	۱۲	سہ زبون	ساز بون
۱۳۹	۹	بائیر	باقاعدی
۱۷۷	۱۲	ھیو	ہلیو

پلنامو

ميربالي ڪري هيٺيون پلن سنڌاري پوءِ ڪتاب
پڙهون۔

صحيح	غلط	ست	صحيح
رامچنداڻي	رامچنداڻي	۱۸	۳
آئي	آئي	۱۳	۱۴
مادو	معدو	۱۶	۱۵
ڪانگريس	ڪنگريس	۷	۱۹
وغيرهه ڇي لحاظ	وغيرهه لحاظ	۱۵	۲۱
دبي	دومجي	۱۶	۲۲
لڙائي	ڙائي	۱۶	۲۲
لارڊ	لاڊ	۱۶	۲۳
پائنتي	سرم	۱۵	۳۱
بال	ال	۱۵	۳۳
ماليتا	مليتا	۴	۳۴
لائن	لائين	۷	۳۴
پڄون	پنجون	۶	۳۸
اڻوڙجي	اڻوڙجي	۱۰ ۴۲ ۱۴۰ ۴۳۸	
ڪيائين	ڪرايائين	۸	۴۴
ٻوند جل	جوت جوت	۵	۴۷
وڏي زميندار	وڏي	۱۰	۴۸
آسيري	اثيري	۷	۴۹

آندولن " ڪتاب لکي ساهتيءَ ۾ سولتريا هلچل جو
 فن ڪيو اٿس. آئينده پڙهين لاءِ اساهه ڏيندڙ ۽
 ڀڳتيءَ جي پُر ڀڙا پندا ڪندڙ بستڪ ليبار ڪيو
 س. ساهتيءَ ۾ شري نولازام مينگهراج بالاڻي ۽ ڪاڪو
 چانند قيرول تانواڻي به اهڙا جذباتي جوان پندا ٿيا،
 جن نه رڳو پاڻ آزاديءَ جو انقلابي جهنڊو ڦڙڪائي ساريءَ
 سنڌ ۾ سوراڄ جو سنڀرو پهچايو پر بالاڻي ڪٽنب ۽ تانواڻي
 ڪٽنب اهو وڏن جو ورثو ٿوڙ ٿاءِ هٿ مان نه ڇڏيو.
 پيءُ به سوراڄي سٽڪ، پٽ به سوراڄي سٽڪ، نه ٺهڻ
 به سٽڪ! ٽيون هو پروفيسر هاسانند جادوگر، جنهن
 پنهنجيءَ انرڪي ۽ واڻيءَ ۽ ڪلا دوازان ورهين جا ورهه
 نه رڳو ساهتيءَ ۽ سنڌ جي ڳوٺن ۾ پر پاوت ورش ۾
 ڪراچيءَ کان ڪلڪتي تاءِ لوڪماليه ٽڪ ۽ مهاڻا گانڌيءَ
 جي هلايل آندولن جي جنبش ڄاڻائي. ڪتاب پڙهڻ سان
 ساهتيءَ ۾ آزادي پڌ جي چاليهن ورهين جي عرصي ۾ جن
 بزرگن، جوانن ۽ جوانن ڀڳتيءَ جي بگهه ۾ پاڻ پليدان
 ڪيو يا تل ڦل جي پيٽا ڏني، ٽن جا نالا ۽ ڪيل ڪاريه
 وري اکين اڳيان ٿري ٿو اچي.
 شري مينارام وڏي محنت ڪري ايترو احوال ڪٺو
 ڪيو آهي جو سنڌ ۾ سولتريا سنگرام جي ڪهاڻيءَ جو
 مکيه پاڻ ڳڻيو ويندو.
 بمبئي - ۳-۲-۱۹۷۳

ٺيار ٿيندو، ٺڏهن ان لاءِ ڪيترا صفا ضروري سمجهجن!
 شري مينارام کي ڪهه نه داد ڏيندو؟

سندس ڪتاب جي مهاڳ ۾ ڪتاب لکڻ جو مقصد
 نه روح ڪهه ويو آهي ۽ ان جي اهميت به. اسانجي
 لئين آهي ۽ ٻي پنهنجن پورو ڄڻ جي وٺڻا، شيرا ۽ ٺياڳ
 پوئلڳن جي ڪجهه جهلڪ ملي اها مراد بخود ذات
 ساراهه جوڳي آهي. پر ان ۾ رڳو اها جهلڪ نه آهي،
 ان جو پورو تشريحوار ورڻ ڏل آهي ۽ ان کان وڌيڪ
 ان قسم جي شيوا ۾ ڄڻ جو رهس سمجهيل آهي.

پارٽ جي آزاديءَ جو اهڙو ڪيئن شروع ٿيو،
 سئل دانش کي ۽ ڀرم ۽ بي علميءَ جي غبار هيٺ آيل
 چنڊا کي ڪنهن جاڳاريو، ڪنهن اُٿاڪو ڪيو، ان جو
 به لاش چٽيل آهي.

شل اسان جا اوجوان هوڙن پستڪن مان ڪجهه پوارڻا
 حاصل ڪن ۽ محسوس ڪن ته زندگي ڪيول موج
 مستيءَ ۾ گذارڻ يا دنيوي پڌارڻ جي ڪني ڪرڻ
 لاءِ نه آهي، پر ڪي ٻيون وڌيڪ قيمتي وسيلو هن
 سنسار ۾ آهن ۽ شل انهن جي حاصلڪ لاءِ پاڻ پتوڙين.

ري وشنو نڱارام شوما

بهونو اخبار نويس ۽ ساهتيڪار ديش پڳت آديپور -

اوهان جو لکيل ڪتاب ”آزاديءَ جو اٿاس“
نواب شاهه ضلع، سنڌ) رائف ملير، مٿاڇرو ڏسي ورتو اٿم.
ڪي پيڇ نه سڃاڻي پڙهي ويو آهيان. املهه پستڪ
هي. اوهان سچ پچ لک لفظ، جو هڙو سندر پستڪ
وهان لکيو آهي.
آئينده سنڌ لاءِ هي پستڪ روشن منار رهندو.
هو ڏسي سگهندا ته سندن وڏن ساهتيڪا ۽ نواب شاهه سنڌ
، آزادي هٿ ڪرڻ لاءِ ڪيڏي نه جفاڪشي ڪري
، بس ڪي آزاد ڪرايو. تن دن جن هڙي ديش
شيو ڪئي.

آديپور - ۲ فيبروري ۱۹۷۳

شري بلديو تاراچند گاجرا

سمپادڪ ”پارتواسي“ سنڌي روزاني، بمبئي -

پنج سال پورهيو، ۵۰۰ صفح ڪتاب، آزاديءَ جي
يڌ ۾ صرف نواب شاهه ضلع جو پاڳ! اها هڪ حقيقت،
اعتبار ۾ نه اچڻ جهڙي حقيقت ٿي، شري مينارام هر وڻل
ڪلاڻيءَ جي مهبت جي سڃاڻتا جي هڪ سند آهي.
ڪير سمجهندو هوندو ته سنڌ جي ننڍڙي پرڳڻي جو ايترو
اهم پاڳ هوندو، جو ان جي ورڻ ڪرڻ لاءِ سڄا سارا
۵۰۰ صفح ڪپندا. سڄي سنڌ جي پاڳ، جو جڏهن گرنٽ

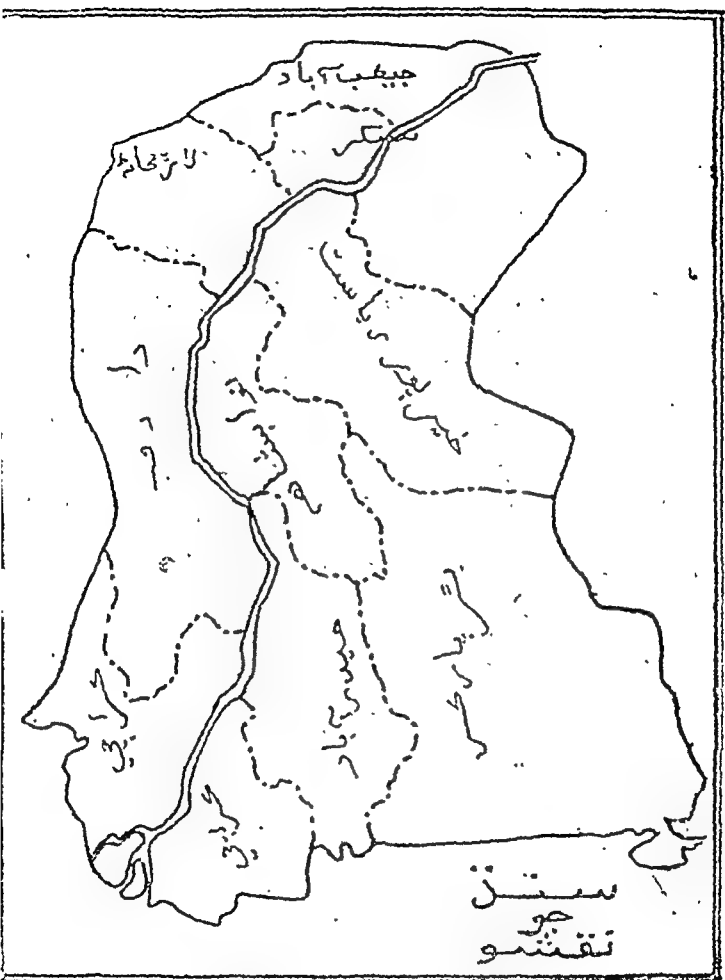
گهٽ ۾ گهٽ لوابشاه ضلعي جي حصي جو گوڏو ٻڌي
 واپسي وستار ڏنو آهي. اسانجا سڙيا ۽ آهڻ، جو هيءُ
 ڪتاب هڪ لائق قلم مان آيو آهي. اُهو آهي ته هن
 نموني تي جيڪڏهن هر هڪ ضلعي جو وستار ملي وڃي
 ته اهي پوري اُلهاس جا ٽو ٻاب ٿي پوندا.

اُردمان آهي ته ڪتاب گهڻو دير سان لکيو ويو آهي،
 جنهنڪري ڪيتريون آهڻ ۽ ٻاڏيون رهيون ۽ وڏيون
 ۽ ننڍيون. ٻيا هتي اهي سڌ جون پراڻيون اخبارون ۽ پترا
 به ڪيترا ميسر ٿي سگهندا؟ ڪتاب ٻاڪل وٺائو ۽ بنا
 ڪنهن لٽيءَ جي، ۽ جي لڪل آهي. مان ڏسان ته ليکڪ
 پنهنجي سڀاويڪ حليمائيءَ سببان پنهنجو پاڻ پنهنجيءَ پٺيءَ
 جي ٻاڏ جو ڪيترو احوال پاسرو ڪري ڇڏيو آهي.
 لائيتيءَ اهو مگر مٿس ۽ ڪنهن سان پوئل آڏون ۾
 پنهنجي ضلعي جي اڳري رڪن جي هڪي ڪيتري
 لکن رهي آهي، سو ان مان به پڌرو آهي جو هر هنڌ
 هو ”لوابشاه ضلعي“ کي ”اسانجو ضلعو“ سڏيندو آيو آهي.
 ڇو ته ته ته صرف لٽيون جو سڏيو ۽ ٻڌيو آهڻ، پر
 شاگردن لاءِ ٻاڪل ضروري آهي. هر هڪ سڄاڻ سڌيءَ
 کي هيءُ ڪتاب پڙهڻا چڱائي.

جنون ڪي ساهتيءَ جا ماڻهو به مولڪي ساهتيءَ جو ئي
 هڪ شيوڪ سمجهندا هئا. اوهان جيڪا لکڻ جي محنت
 ڪئي آهي ۽ هيٺو سارو وڏو ڪتاب ڇپايو آهي،
 اهو اوهانجو پورهيو شايد سنڌ جي ٻين ضلعن وارن
 سائين به اٽساهه پيدا ڪري ۽ اهي به پنهنجي پنهنجي
 ضلعي جي آزادي آندولن جو قومي اڀياس قلم بند
 ڪري ڇپائين. جيڪڏهن سچ پچ ائين هو ته پوءِ جن
 سڄيءَ سنڌ جو قومي اڀياس سولائيءَ سان گڏ ڪري
 ڇپائي سگهيو.

شري منو تلارام گدواڻي مشهور سنڌي ساهتيڪار جڳمور

هن ڪتاب جو ليکڪ نه فقط آزاديءَ جو اُمروت
 پروانو آهي، پر هڪ سائنٽيڪو سماج سڌارڪ ۽ اوج
 چرتر جو آدرشي انسان به آهي. آئينده جي پڙهين
 لاءِ اڀياس نه رڳو آئينو آهي پر هڪ سٺو پرپر ٿاڻو پڻ
 هٿيو. هندستان جي آزاديءَ سان به ائين ڪان وٺڻ،
 جدجي سلطنت تان سچ ئي ڪين لهندو هئو، سا ڪا ڪچڙي
 ڪاٺي ڪانه هئي. دنيا جي اڀياس ۾ هيءُ پهريون مثال
 ٿي رهيو جو ٻيا رڳو پاڻ جي پارٽ آزادي واري
 اهڙيءَ انوکيءَ پٽ ۾ سنڌ ڪيڙو پارٽ ادا ڪيو، نهههه
 مفصل احوال قلمبند ڪرڻ لڳا به ضروري آهي. هاڻ
 اڀيان ٿو ته اهو اڃا ڪين ٿو آهي ته پاڻو مينارام ڪلنائي

اسانجي جنم ڀومي سنڌ
 جا اسان جي ڀٽيه ماڻهو ڀومي ڀارت جي آزاديءَ جي
 ڀت ۾ سڌاءُ اڳري رهي

- ۱۲- میسر و پچھاڻي ردوس، فورمت
 " ۲۰۰۰ بمبئي
- ۱۳- " هٿين جيمس انڊ آرٽس
 " ۲۰۰۰ فورمت بمبئي
- ۱۴- " آئي. لڌارام روپچند، احمدآباد ۱۰۰۰۰
 " ۱۵- " آسودومل شولاڻي، مولئي لکر
 " ۵۰۰۰ دهلي
- ۱۶- " ڪيرلرام هارام کلناڻي
 " ۵۰۰۰ ڪولاه، بمبئي

هیلارام هووہل

نوٽ - هن ڪتاب مان ٿيل ايسٽ مان ديوناگري
 سنڌي ۽ ۾ به هي ڪتاب ڇپايو ويندو.
 پالڪ ڪي به غلطيون ڏيان ٿي آئيندا ته مهرباني
 جاني ويندي.
 ڪي سڄڻ وڌيڪ حقيقتون موڪليندا ته ديوناگري
 ڇاپي ۾ گذارڻ ويندون.

چون گورنيل حقيقتون وغيره گڏي ڪتاب جو ڪم
 سهڻ ڪيو آهي ۽ هن ئي جڳا هي ڪتاب ڇپايو آهي.
 مان انهن انتهي پائرن ۽ ٻين جن مون کي جدا جدا
 نمونن ۾ مدد ڪئي آهي، تن سڀني جو ٿورائو آهيان.
 هيٺين پائرن هي ڪتاب ڇپائڻ لاءِ مالي سهائتا ڏني
 آهي، جن کي به دلي ذڪر واد ڏيان ٿو.

- ۱- سر ڀوپسي سڃاڻند ٿيرونل ناگپور ۲۰۰۰ روپيه
- ڪنهن ساڻي ۽ کان وٺي موڪليا ۲۰۰۰ ”
- ۲- ڊاڪٽر اڌارام نارواڻي، بڙودا ۱۰۰۰ ”
- ۳- شري سادو رام نبالاڻي، بربلي ۲۰۰۰ ”
- ۴- ” لٽرمل آسواڻي، ٿاڻا ۲۰۰۰ ”
- ۵- ” لالچند وشنواس، پيلواڙا ۲۵۰۰ ”
- ۶- ” ڪيمچند چيشنداس بالالاڻي، جوتپور ۲۰۰۰ ”
- ۷- ” ميارام چيلارام، دهلي ۲۰۰۰ ”
- ۸- ” آسنداس خوشحالڊاس، دهلي ۱۵۰۰ ”
- ۹- ” گوبندرام پيمپورل، دهلي ۱۰۰۰ ”
- ۱۰- ” جڳت راءِ ڏوڏوئل، دهلي ۱۰۰۰ ”
- ۱۱- ” ميسرس رامچنداڻي بردرس آلهاس نگر ۲۰۰۰ ”

ضلع ۾ نه اها ڪرامت جو ڪم ڪري ڏيکاريندي رهي.
 ٻايجي اسان جي نواب شاه ضلع ۾ ۱۹۲۶ ۾ پهريون
 دفعو آيو ته هو اسان ۾ آزاديءَ لاءِ اجهاءُ لڙڻ پيدا
 ڪري واريو ۽ ساڻئي وقت اهسا جي پرنس شڪتيءَ جي
 اهڙي ڀڪ پياڙي ٿي، جو هن ڪتاب اندر پاڻڪ ڏسندا
 ته ضلع ۾ شاعريءَ مان ڪم ٿيندو رهندو هو پر موقع
 اچڻ تي جڏهن ڪو به شاعري ٿيندو هو يا سرڪار خلاف
 جهاد ڪرڻ ڪو ٿو ٻڌندو هو يا وقت ٿيندا هئا ته عام جنتا
 جي اهڙي پليزائي ملندي هئي جو ٽرس وٺي ويندو
 هو ته اهو اسان ۽ آتم شڪتي ڪئن پيدا ٿي! اها
 نسب شاعريءَ سان پورن اهسا جو سهارو وٺي لڳالڳار
 ڪم ڪرڻ جي ڪرامت هئي. خاص ۽ عام ٻاهه ٿي ظاهر
 ڪرڻ لاءِ هي ڪتاب لکيو ويو آهي.

مان هي ڪتاب قرايڻ ۽ چڻ سان ۾ پورو ڪري
 سگهيو آهيان، ڇاڪاڻ ته حقيقت هن ڪرڻ ۾ ڪافي
 وقت لڳو. مان ڏسان ٿو ته ان هوندي به نواب شاه ٻيون
 ڇو پورو احوال نه ملي سگهيو آهي، جيتوڻيڪ مون
 پوري ڪوشش ڪئي پر ڪامياب ڪين ٿيس.

مان هي ڪتاب پورو نه ڪري سگهان هئا ڇو
 سرورشي پرنس نواب ۽ ٻين چاري ۽ ٻين چنڊن جو
 سامهه نه ملي هئا. هو ٻئي آبدولن ۾ سڌڪ به هئا ۽ نه
 اخبار ٿريس به هئا. شادي پرنس ۽ ڪنگڙيس ۽ ٻين

ٻه اکر

مونکی پنهنجي نواب شاه ضلع جي ٻزرگه سائي
وڃو اسي شري سچانند ڦيرومل انساهت ڪيو ته نواب شاه
ضلع ۾ آزاديءَ جي آندولن جو اها اسان لکان ۽ مون اهو
ڪم شروع ڪيو. وڃ ۾ هڪ اڌ سائيءَ پنهنجو رابو
ڏنو ته ان جي ڪا خاص ضرورت ڪانه آهي.

مان انهن سائين جي جذبات کي سمجهي ويس،
ڇاڪاڻ ته مون آندولن ۾ سڌڪ رهندي ڏٺو ته اسان جي
ضلع ۾ گهڻا اهڙا ڪم ڪندڙ هئا، جي هاڻ ۾ هري
مٿن لاءِ آيا هئا، هنن کي پنهنجو نام روشن ڪرڻ جو
ڪوبه ويچار ڪونه رهندو هو، ايتري قدر جو ڪنهن
کي ڪانگريس ۾ يا ملڪ جي سرڪار ۾ پڌر نه ڪرڻ
ڪرڻ لاءِ چئبو هو ته ڪنهن ناڪاري جواب ملندو هو،
زوريءَ هنکي ان پڌر تي آڻيو هو.

ان ڪري مون هي ڪم پورو ڪرڻ فرض سمجهيو،
ڇاڪاڻ ته ان ۾ نه صرف اهڙن سڌڪن جو سڀڪ ۾
ورڻن اچي ٿو، پر ان ۾ مکيه ڳالهه جا مون سڌ ڪرڻ
جي ڪوشش ڪئي آهي، سا اڃا ته سٺيءَ انداز جي ٿي
پر شڪتي هئي، جا گانڌيجيءَ اسان کي ڏني، جنهن
ذريعي اسين ڀارت آزاد ڪرائي سگهياسين. اسان جي

۲۶ جنوري ۱۹۷۳ .
قيمت: پنج روپيه

د لهر اهر اوج .
۵۵۰ ڪاپيون

آزادیء لاءِ آندولن

پيڪ: ۵۵۵ نارام ۽ ۵۵۵ ڪلناٽي

